

RED. JOHANNA ILMAKUNNAS
& CHARLOTTA WOLFF

VÄGEN ÖVER HAVET

Den svenska universitetsstaden
Åbo 1640–1828

VÄGEN ÖVER HAVET

RED. JOHANNA ILMAKUNNAS
& CHARLOTTA WOLFF

VÄGEN ÖVER HAVET

Den svenska universitetsstaden
Åbo 1640–1828

Översättning Nina Edgren-Henrichson

Denna bok är nr 892 i serien Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland och Appell Förlag.

Boken utges med stöd av Ingrid, Margit och Henrik Höjers donationsfond II inom Svenska litteratursällskapet i Finland.

SLS publikationssamling ingår i Unescos nationella världsmminnesregister.

© Författarna och Svenska litteratursällskapet i Finland 2026.
Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Icke-kommersiell-IngaBearbetningar 4.0 Internationell](#) (CC BY-NC-ND 4.0).
Snellmanskatan 13, 00170 Helsingfors, Finland.
info@sls.fi

Originalets titel: *Tie meren yli. Turun akatemian aate- ja kulttuurihistoriaa 1640–1828*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2024.

Projektet är ett konsortium mellan Åbo Akademi och Åbo universitet och finansierades under åren 2019–2021 av Åbo stadsforskningsprogram och Svenska kulturfonden.

Översättning från finska: Nina Edgren-Henrichson (förutom s. 7–22 och 170–195)

Förlagsredaktör: Linda Huldén

Omslagsbild: Carl von Kugelgen, *Åbo*.
Tryckare: von Helmersen, 1823–1824. Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors.

Omslag och grafisk form: Antti Pokela
Typsnitt: *Adobe Caslon*

ISBN 978-951-583-673-1 (Finland)
ISBN 978-91-990845-2-7 (Sverige)
ISBN (epub) 978-951-583-735-6,
<https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-735-6>
ISBN (pdf) 978-951-583-736-3,
<https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-736-3>

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
ISSN 0039-6842 (tryckt)
ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 930.85

unesco

Inscribed on
the National Register
Memory of the World

INNEHÅLL

JOHANNA ILMAKUNNAS & CHARLOTTA WOLFF
En gränsöverskridande universitetsstad i nya tidens Sverige

7

MARI VÄLIMÄKI
Studenternas mobilitet i 1600-talets Sverige

23

ROBIN ENGBLOM
Johannes Gezelius kontaktnät bortom havet

54

HENRY VÄRE & TEIJA ALANKO
Botanikernas nätverk i Åbo och Uppsala 1640–1828

90

LAURA HOLLSTEN
Kvicksilver i medicin, vetenskap och hantverk i 1700-talets Åbo

134

CHARLOTTA WOLFF
Från naturvetenskap till materialism. Hur studieåren
i Åbo formade greve Gustav Philip Creutz

170

JOHANNA ILMAKUNNAS
Ett flöde av varor. Carl Fredric Mennander, Carl Fredric
Fredenheim och 1700-talets materiella kultur

196

PANU SAVOLAINEN

Från Umeå över Bottniska viken. Studenten Pehr Stenbergs
mentala landskap i 1780-talets Åbo

236

HELI RANTALA

Det farliga Uppsala? Studiegång och nya idéer mellan
Uppsala och Åbo vid sekelskiftet 1800

257

TOPI ARTUKKA

Universitetet i Åbo och ceremoniernas sociala
betydelse i staden i början av 1800-talet

289

Personregister 326

Ortnamnsregister 334

Medverkande 337

En gränsöverskridande universitetsstad i nya tidens Sverige

I över sex århundranden var det nuvarande Sverige och det nuvarande Finland ett och samma rike. Historikerna har upprepade gånger lyft fram de kulturella, ekonomiska och samhälleliga banden mellan Finland och det övriga Sverige.¹ Trots det är det kollektiva minnet och de allmänna uppfattningarna om den gemensamma historien svävande, kanske delvis för att den moderna politiska geografin avviker från det gamla riket och äldre centralorter som Åbo har kommit att få en helt annan roll efter att huvudstadsfunktionerna centraliserats till Stockholm och Helsingfors. Gränsen från 1809 styr fortfarande historieforskningen i praktiken. Exempelvis går det i det svenska lantmäteriverkets arkivdatabas, som innehåller kartor från 1600- och 1700-talen, endast att söka sådana orter som är belägna inom Sveriges nuvarande gränser.²

-
1. T.ex. Max Engman & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2008; Nils Erik Villstrand, *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–1812*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009; Nils-Erik Villstrand & Petri Karonen (red.), *Öppet fall. Finlands historia som möjligheter och alternativ 1417–2017*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017; Kari Tarkiainen, *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2008; se även Henrik Meinander, Petri Karonen & Kjell Östberg (red.), *Demokratins drivkrafter. Kontext och särdrag i Finlands och Sveriges demokratier 1890–2020*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2018.
 2. Se svenska Lantmäteriet, historiska kartor: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/>.

I det svenska riket var Åbo geografiskt sett centralt beläget. Om vi liksom under nya tiden förstår havet och dess farleder som kommunikationsleder i stället för som hinder är det enkelt att inse att Åbo och Åbotrakten var en del av rikets kärnområde, i samma kontinuum som Stockholm, vilket syns på gamla kartor där Östersjön och dess vikar framställts som mindre än de är i verkligheten. Som hamn-, universitets- och förvaltningsstad betjänade Åbo inte enbart rikets östra del, utan staden var också en del av en större och mer mångdimensionell växelverkan inom Östersjöområdet.

Denna antologi undersöker de århundranden långa förbindelserna mellan Finland och det övriga Sverige genom att granska förbindelserna mellan Uppsala-, Stockholms- och Åbotrakten, särskilt med det urbana samhället och universitetet i Åbo som utgångspunkter. De historiska och geografiska likheterna mellan Uppsala och Åbo är uppenbara: kyrkan, skolan, universitetet, vattendragen, slottet och fornlämningarna. Båda städerna var kulturella centralorter och drivbänkar för den skriftliga kulturen och lärdomen redan innan den svenska centralmakten stadgades. Det fanns också skillnader mellan städerna: i Åbo låg sedan 1623 en hovrätt, staden hade en betydande hamn, och olika handelshus som idkade kommers med utlandet lockades till staden tack vare stapelrättigheterna. Uppsala utvecklades under nya tiden i stället allt tydligare till en universitets- och stiftsort.

Inom historieforskningen har det under de senaste tjugo åren pågått flera svensk-finska projekt som granskat ländernas gemensamma historia huvudsakligen genom titthålet 1809.³ Medan historieforsk-

3. T.ex. Nils Erik Villstrand, Gabriel Bladh & Christer Kuvaja (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 1. Dialog och särart. Människor, samhällen och idéer från Gustav Vasa till nutid*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2005; Nils Erik Villstrand, Marianne Junila & Charles Westin (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 2. Mellan majoriteter och minoriteter. Om migration, makt och mening*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2006; Nils Erik Villstrand, Juhana Aunesluoma & Susanna Fellman (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 3. Från olika till jämlika. Finlands och Sveriges ekonomier på 1900-talet*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2006; Nils Erik Villstrand, Olli Kangas & Helena Kangasharju (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 4. Ordens makt och maktens ord*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2007.

ningen på 1980- och 1990-talen sökte gemensamma nordiska drag genom att granska förhållandena mellan centralmakt och undersåtar, socialhistoria och politiska strukturer,⁴ började den svensk-finska historieforskningen i början av 2000-talet frigöra sig från sina nationalistiska utgångspunkter med början i just problematiken kring rikets upplösning. Utgångspunkten för både den skandinavistiska historieforskningen i slutet av 1990-talet och den nyare historieforskning som reflekterat över år 1809 har dock hela tiden varit mer eller mindre påverkad av en synvilla – lockande för äldre forskargenerationer som nått sin intellektuella mognad i nationalismens tidevarv – enligt vilken Sverige och Finland skulle ha varit historiskt, geografiskt och kulturellt separata redan före 1809 eller dömda att bli separata och deras invånares historiska identiteter betydelsefulla endast genom hur de förhåller sig till nuvarande nationella eller språkliga självbilder.⁵ Lärdomshistorien har inte varit immun mot denna synvilla; tvärtom har hela samlingsverk skrivits och skrivs fortfarande ur en nationell synvinkel.⁶ Sedan 2010-talet har dock historiker särskilt i Finland ifrågasatt nationalstaten som utgångspunkt för historieforskningen och försökt utmana den metodologiska nationalismens ställning.⁷

-
4. T.ex. Panu Pulma, *Fattigvård i frihetstidens Finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsambälle*, Helsingfors: Finska historiska samfundet 1985; Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsambället inför utskrivningarna av fofolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo: Åbo Akademi 1992; Petri Karonen, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*, Helsinki: WSOY 1999.
 5. Se t.ex. Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Eslöv: Symposion 2000, och Osmo Jussila, *Suomen historian suuret myytit*, Helsinki: WSOY 2007.
 6. T.ex. Päiviö Tommila (toim.), *Suomen tieteen historia 1–4*, Helsinki: WSOY 2000–2002. Ett anmärkningsvärt undantag i detta avseende är Sten Lindroths *Svensk lärdomshistoria 1–4*, Stockholm: Norstedts 1975–1981, som behandlar lärda kulturer i det svenska rikets olika delar, inklusive Åbo. Den pågående insamlingen Vetenskapens historia i Finland (Finska Litteratursällskapet och Svenska litteratursällskapet i Finland) är även den ett exempel på hur den vetenskapliga världens historia skrivs ur en nationell synvinkel.
 7. Max Engman, ”Finland och nyckelhålet av den 6 december 1917”, *Historisk Tidskrift för Finland* 72:3 (1987); Henrik Meinander, ”Kansallisen katseen lumo”, Antti Blåfield (toim.), *Historian käyttö ja väärinkäyttö*, Helsinki: Siltala 2016, 61–77; Pirjo Markkola, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Helsinki: Suomalaisen Kirjal-

Det är viktigt att undersöka vad 1809 och rikets splittring innebar för de finska och svenska självbilderna och politiska identiteterna.⁸ Lika viktigt är det emellertid att förstå hur djupt och hur kontinuerligt tiden före rikets splittring har format samhället. Boken *Vägen över havet* tar medvetet avstånd från associationer till nationalstaten ”Sverige” och nationalstaten ”Finland” under en period då sådana inte fanns i nuvarande bemärkelse. Vi vill påvisa de historiska sambandens betydelse genom att frikoppla historieskrivningen från nationalstaterna och nationerna. Vi betraktar det historiska universitetet i Åbo samt regionen kring Åbo, Uppsala och Stockholm inte som separata områden utan som ett kulturellt och mångsidigt geografiskt kontinuum utan förutfattade antaganden om svenskhet eller finskhet.

I stället för skillnader har vi lyft fram kontinuiteten och de dagliga kulturella förbindelserna under en medellång period (1640–1828), som i Åbo kännetecknas av universitetets och lärdomens närvaro samt samverkan mellan den intellektuella och den ekonomiska sfären. Vår utgångspunkt har varit tanken att rikets splittring 1809 inte kunde förutspås eller var oundviklig och att de sekellånga kulturella, vetenskapliga, ekonomiska och mänskliga kontakterna över havet var

lisuuden Seura 2014; Petri Karonen & Nils Erik Villstrand, ”Kriser och resiliens i Finlands historia 1400–2000”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102:4 (2017), 618–639; Simon Larsson, Marja Jalava & Pertti Haapala, ”Nordic historiography. From methodological nationalism to empirical transnationalism”, *Making Nordic historiography. Connections, tensions and methodology, 1850–1970*, Oxford: Berghahn Books 2017, 1–24; Jani Marjanen, ”Finland som begrepp och retorik”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102:3 (2017), 533–544; Villstrand & Karonen (red.), *Öppet fall*, Charlotta Wolff, ”Nationalstaten fjättrar historieskrivningen”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102:3 (2017), 545–551; Pertti Haapala, Petri Karonen & Nils Erik Villstrand, ”Suomalainen yhteiskunta. Rakenteet ja instituutiot”, Petri Karonen, Nils Erik Villstrand & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000, I. Rakenteet ja instituutiot*, Tampere: Vastapaino 2021, 9–17.

8. Se t.ex. Jan Samuelson, *Eliten, riket och riksdelningen. Sociala nätverk och geografisk mobilitet mellan Sverige och Finland 1720–1820*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2008; Kati Katajisto, *Isänmaamme keisari. Eliitin kansallisen identiteetin murros ja suomalaisen isänmaan rakentuminen autonomian ajan alussa*, Helsinki: Topelius-seura 2009; Matti Klinge, *Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815*, Helsinki: Otava 2009; Henrika Tandefelt, *Borgå 1809. Ceremoni och fest*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009; Charlotta Wolff, *Johan Fredrik Aminoff. Gustavian i två riket*, Helsingfors: Otava 2022.

en del av vardagen och nödvändiga för universitetsstadens invånare och aktörer. Denna synvinkel var en självklarhet för de samtida under största delen av den undersökta perioden, och den politiska och statsrättsliga förändringen 1809 omsattes inte heller omedelbart i de kulturella praktikerna.

Forskningsprojektet bakom denna bok har analyserat akademins studenter och lärare samt deras kontakter, nätverk och intellektuella utbyten i Åbo och Åbotrakten, mellan Åbo och Uppsala samt mellan Sverige och resten av världen. Våra undersökningar utgår från tanken att växelverkan inte är enkelriktad utan går i många riktningar och omlott. Universitetet i Åbo är i fallstudierna den fasta punkt med vars hjälp vi kan påvisa hur många olika sfärer i vardagen som berördes av den lärda kulturen och de intellektuella utbytina. Boken företräder en ny form av lärdoms- och vetenskapshistoria, där vetenskap och forskning samt universitetsinstitutionen och universitetsgemenskapen granskas utgående från kulturella premisser.

Laurent-Henri Vignaud har ifrågasatt tillämpandet av det moderna naturvetenskapsbegreppet på den tidigmoderna perioden, då innebörden av naturvetenskaper uppfattades som bredare jämfört med den senare, smalare definitionen. Han betonar i stället vikten av politiska, ekonomiska och kulturella synvinklar för en bättre förståelse av vetenskapshistorien, eftersom vetenskapen är kollektiv och därmed social.⁹ En bredare infallsvinkel på förutsättningarna för vetenskapsidkande, på de vetenskapliga institutionerna och på de människor som verkade inom dessa ger lärdoms- och vetenskapshistorien nya teoretiska och metodologiska inriktningar: exempelvis Meghan K. Roberts och Françoise Waquet har lyft fram familjens och känslornas betydelse för vetenskapsmännens arbete och deras möjligheter att koncentrera sig på forskning. Roberts utvidgar sitt perspektiv från hustrurnas centrala roll och den emotionella styrkan i ett harmoniskt familjeliv till att även omfatta betydelsen av ekonomiskt stöd från förmögna svärföräldrar. På motsvarande sätt lyfter Waquet fram rum och platser, såsom bibliotek, laboratorier, arbetsrum och fältarbete samt anteckningarnas

9. Laurent-Henri Vignaud, *Histoire des sciences et des techniques, XVIe–XVIIIe siècle*, Paris: Armand Colin 2020.

och manuskriptens känslomässiga betydelse för forskarna.¹⁰ Också de materiella omständigheterna, instrumenten, mätarna, handlingarna, böckerna, fröerna, insekterna, djuren, mineralerna och de många olika proverna har stor betydelse för vetenskapsidkandet, vilket gett den lärdomshistoriska forskningen nya riktningar, såsom forskning om föremål och materiell kultur. På samma gång framstår också vetenskapshistorien allt tydligare som en del av globalhistorien.¹¹

Globalhistoria, gränsöverskridande historia och transnationell historia har under de senaste tio åren blivit en betydande inriktning också inom idé- och lärdomshistorien.¹² I den transnationella och gränsöverskridande historien granskas fenomen på ett plan där nationalstaterna är av underordnad betydelse eller irrelevanta. Som begrepp omfattar *transnationell* tanken att det nationella existerar men kan kringgås. I det avseendet är begreppet överflödigt och rentav missvisande när det gäller tiden före nationalstaterna, och *gränsöverskridande* eller *kosmopolitisk* skildrar därför bättre den infallsvinkel som valts för denna antologi. Liknande forskning har under de senaste årtiondena också gjorts i de övriga nordiska länderna, även inom lärdomshistoria,¹³ men

-
10. Meghan K. Roberts, *Sentimental savants. Philosophical families in Enlightenment France*, Chicago: University of Chicago Press 2016; Meghan K. Roberts, "Learned and loving. Representing women astronomers in Enlightenment France", *Journal of Women's History* 29:1 (2017), 14–37, <https://doi.org/10.1353/jowh.2017.0001>; Françoise Waquet, *Une histoire émotionnelle du savoir. XVIIe–XXIe siècle*, Paris: CNRS éditions 2019; Françoise Waquet, *Dans les coulisses de la science. Techniciens, petites mains et autres travailleurs invisibles*, Paris: CNRS éditions 2022.
 11. T.ex. Adriana Craciun & Simon Schaffer (eds), *The material cultures of Enlightenment arts and sciences*, London: Palgrave Macmillan, 2016; se även Françoise Waquet, *L'ordre matériel du savoir. Comment les savants travaillent, XVIe–XXIe siècles*, Paris: CNRS éditions 2015; Pierre-Yves Beaurepaire, *Les Lumières et le monde. Voyager, explorer, collectionner*, Paris: Belin 2019.
 12. Se t.ex. David Armitage, "The international turn in intellectual history", Darrin M. McMahon & Samuel Moyn (eds), *Rethinking modern European intellectual history*, New York: Oxford University Press 2014, 232–252.
 13. Jfr Göran Rydén (ed.), *Sweden in the eighteenth-century world. Provincial cosmopolitans*, London: Routledge 2013; Magdalena Naum & Fredrik Ekengren (eds), *Facing otherness in early modern Sweden. Travel, migration and material transformations, 1500–1800*, Woodbridge: Boydell & Brewer 2018; Kaarle Wirta, Katja Tikka, Henri M. Hannula & Kalle Kananoja, *Suurvallan rakentajat. Ruotsin ja Alankomaiden yhteistyö uuden ajan alussa*, Gaudeamus: Helsinki 2023.

denna boks fokus på uttryckligen en universitetsstads gränsöverskridande mobilitet och regionala växelverkan är unikt i sammanhanget.

Bokens författare har utgått från följande frågor: Vad betydde universitetsstäderna och erfarenheterna från studietiden för å ena sidan det svenska rikets lärda eliter, å andra sidan borgare och andra invånare i Åbo? Hur intensiva var de lärdas kontakter? Hur syntes de i stadens och människornas vardag? Hurdana kontinuiteter mellan universitetsstäderna finner man i professorernas, universitetslärares och studenternas boende, umgänge och ekonomi? Hurdana var de lärdas nätverk, och hur syns de i varornas, kunskapernas och färdigheternas rörlighet? Hurdana kapitalflöden och former av materiell kultur gav mobiliteten och utbytena upphov till på det lokala, regionala och globala planet?

Utgångspunkten har varit att granska universitetet som en del av en större urban miljö. I synnerhet har vi granskat Åbo som en central universitetsstad i det svenska riket samt som ett administrativt och ekonomiskt centrum i rikets centralområde, med täta kontakter också till det övriga Europa och resten av världen i en tid då gränsöverskridande och mobilitet betonades inom vetenskap, skönlitteratur och kritisk samhällsfilosofi.¹⁴ Vi undersöker idéers, människors och varors rörlighet. Detta perspektiv, där banden mellan Åbo och de andra städerna i det svenska riket samt mellan universitetet och de övriga levnadssfärerna betonas, är nytt.

Vi undersöker också hur den mänskliga och kulturella växelverkan mellan Åbo och Uppsala syntes i Åbobornas vardag. Vi granskar de kapitalflöden och former av materiell kultur som uppstod till följd av människornas rörlighet. Vidare analyserar vi akademins studenters, lärares och tidigare elevers kontakter, nätverk och intellektuella växel-

14. Jfr t.ex. Hilde de Ridder-Symoens (ed.), *A history of the university in Europe*, 2. *Universities in early modern Europe (1500–1800)*, Cambridge: Cambridge University Press 1996; Pierre-Yves Beaurepaire & Pierrick Pourchasse (dir.), *Les circulations internationales en Europe années 1680–années 1780*, Rennes: Presses universitaires de Rennes 2010; Giulia Giannini & Mordechai Feingold (eds), *The institutionalization of science in early modern Europe*, Leiden: Brill 2020; Ian Maclean & Dmitri Levitin (eds), *The worlds of knowledge and the classical tradition in the early modern age. Comparative approaches*, Leiden: Brill 2021.

verkan i Åbo, Åbotrakten och mellan Åbo och Uppsala. I centrum står framför allt de individuella aktörerna och nätverken, människornas liv och vardag, känslor och upplevelser av det urbana rummet och av den intellektuella och akademiska växelverkan. Bokens kapitel täcker hela den period då det svenska universitetet verkade i Åbo, från 1640-talet till slutet av 1820-talet. På detta sätt kan vi lyfta fram såväl kontinuiteter och långsamma förändringar som nya idéers och förhållningssätts genomslag vid universitetet och livet för de människor som var verksamma där.

I kapitlet ”Studenternas mobilitet i 1600-talets Sverige” granskar Mari Valimäki studenternas rörlighet mellan olika svenska universitetsstäder inom riket. I fokus står de unga män som studerade i Åbo eller Uppsala. Valimäki analyserar hur allmän studenternas rörlighet mellan de två universiteterna var, vilka som bytte universitet och vilka orsaker som låg bakom mobiliteten. Utgångspunkten är samtliga universitet i det svenska riket och studenternas mobilitet mellan dessa, medan äldre forskning oftast utgått från universiteterna inom de nuvarande nationalstaternas områden och studieresor utanför dessa.¹⁵ Valimäki placerar sin forskning inom den nyaste universitetshistorien och mobilitetshistorien, där människors rörlighet på grund av studier och arbete ses som ytterst vanligt.¹⁶ Kapitlet ger därmed kontext och bakgrund åt bokens samtliga delundersökningar, som granskar idéers, varors och människors rörlighet mellan universitetsstäderna.

-
15. Jfr t.ex. Kustaa H. J. Vilkkuna, ”Study abroad, the state and personal agency (1640–1700). The study trips of Turku students to foreign universities. Background factors, the return and careers of the travellers”, Petri Karonen & Marko Hakanen, *Personal agency at the Swedish age of greatness 1560–1720*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, 275–296; Marianne Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe. Study journeys and the developing Swedish legal profession, c. 1630–1800*, Leiden & Boston: Brill 2020.
16. Jfr t.ex. Geza zur Nieder & Berthold Over (eds), *Musicians’ mobilities and music migrations in early modern Europe. Biographical patterns and cultural exchanges*, Bielefeld: Transcript Verlag 2016, <https://directory.doabooks.org/handle/20.500.12854/34609>; Maija Ojala-Fulwood (ed.), *Migration and multi-ethnic communities. Mobile people from the late Middle Ages to the present*, Berlin: De Gruyter Oldenburg 2018; Nandini Das (ed.), *Lives in transit in early modern England. Identity and belonging*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2022, <https://doi.org/10.2307/j.ctv2fzkpnj>.

Också professorerna rörde sig från ett universitet till ett annat och fram och tillbaka mellan Uppsala och Åbo. I kapitlet ”Johannes Gezelius kontaktnät bortom havet” visar Robin Engblom på basis av en brevundersökning hurdana kontakter professorerna vid akademien i Åbo upprätthöll i Östersjöområdet. Kapitlet kartlägger särskilt släkten Gezelius omfattande nätverk. Engblom visar att de personliga nätverken var en väsentlig del av en professors och biskops verksamhet såväl inom universitetsvärlden som inom kyrkan och släktgemenskapen. Han utvidgar analysen till att omfatta inte bara de patron-klientförhållanden som betonats av tidigare forskning utan även äktenskapliga släktnätverk, vänskapsförbindelser och beskyddare-skyddslingsrelationer. Därmed påvisar han de personliga bandens och individernas betydelse inom universitetsstädernas sociala strukturer och inom de akademiska kretsarna.¹⁷

I kapitlet ”Botanikernas nätverk i Åbo och Uppsala 1640–1828” granskar Henry Väre och Teija Alanko personliga förbindelser och sociala relationer över havet bland botaniker som verkade vid universitetet i Åbo. Studier i Uppsala och senare kontakter till botanikerna där var viktiga för botanikens och trädgårdskulturens utveckling i Finland, och ett gott nätverk befrämjade de botaniska färdigheternas och materialens rörlighet och därmed också trädgårdsskötseln i Åbo. Det var också viktigt att hålla kontakt med makthavare eller förmögna mecenater, som gjorde det möjligt för botaniker och experimentella trädgårdsmästare att forska. Här framstår nätverken inte bara som mänskliga kontakter utan även som oundgängliga för vetenskapsidkandet under nya tiden, och kapitlet visar konkret hur nära relationen mellan Uppsala och Åbo var.

Om botaniken är ett exempel på en vetenskap där det praktiska kunnandet syntes i det dagliga livet så var kvicksilvret ett ämne där vetenskapens värld mötte stadsbornas vardag. I kapitlet ”Kvicksilver i medicin, vetenskap och hantverk i 1700-talets Åbo” tar sig Laura Hollsten an kvicksilvret från en materiell utgångspunkt och följer dess

17. Jfr Anja-Silvia Goeing, Glyn Parry & Mordechai Feingold (eds), *Early modern universities. Networks of higher learning*, Leiden: Brill 2021; Mari Välimäki (ed.), *Academic households in early modern northern Europe*, London: Routledge 2025.

spår från gruvan i Idrija ända till Åbo. Kapitlet visar hur en specifik metall kunde bidra till flera händelseförlopp och fenomen med anknytning till vetenskap, mystik, människokroppen och den materiella kulturen. Kvikksilverflödet var begränsat, men genom sin giftighet var det en betydande faktor i stadens ämnesomsättning. Kapitlet reflekterar över kvikksilvrets närvaro i människornas kroppar, stadens kulturliv och vardag samt kvikksilvrets betydelse inom vetenskapen i praktiken. Ämnet hänger samman inte bara med den globala handelns betydelse för vetenskapsidkandet utan även med historievetenskapligt aktuella frågor om miljöhistoria och om ämnenas och materialitetens betydelse för mänsklig verksamhet.¹⁸

Vetenskaperna hade sina risker för de samtida, inte enbart i form av giftiga ämnen utan även i form av nya och radikala idéer. I kapitlet ”Från naturvetenskap till materialism. Hur studieåren i Åbo formade greve Gustav Philip Creutz” jämför Charlotta Wolff den kontakt en person i rikets elit fick med radikal filosofi under studietiden och senare. Kapitlet reflekterar över de tidiga erfarenheternas betydelse för anammandet av en filosofisk världssyn under upplysningstiden. Studien är nätverkshistorisk och lyfter fram individerna och deras roll som förebilder och påvisar den betydelse den lärargeneration hade som var verksam vid 1700-talets mitt, före Porthan och hans tid som så kraftigt betonats av tidigare forskning. Genom att kombinera idé- och personhistoria visar Wolff också hur mångsidiga upplysningens nätverk var och att 1700-talets svenska universitet, dess professorer och studenter var en del av tidens idéflöden, inte bara som mottagande part utan även som aktiva aktörer som kunde påverka världsbilden.¹⁹ Åbo, Finland och Sverige placeras även här i en bredare europeisk kontext av idéer och gränsöverskridande lärda nätverk.

Samma personer som väsentligt bidrog till utformningen av poeten, diplomaten och ämbetsmannen Creutz filosofiska världsbild under

18. Christian Zumbärgel, ”Material flows in early modern history of science and technology. A theoretical and methodological introduction”, Dana Jalobeanu & Charles T. Wolfe (eds), *Encyclopedia of early modern philosophy and the sciences*, Cham: Springer 2020, https://doi.org/10.1007/978-3-319-20791-9_254-1.

19. Se även Chloe Edmondson & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Oxford: Voltaire Foundation 2019.

dennes studietid, nämligen professorn och biskopen Carl Fredric Mennander och hans närkrets, figurerar även i Johanna Ilmakunnas kapitel ”Ett flöde av varor. Carl Fredric Mennander, Carl Fredric Frendenheim och 1700-talets materiella kultur”. Där granskas med hjälp av korrespondens de nätverk och praktiker genom vilka professorerna skaffade saker som var nödvändiga för utövandet av vetenskap och för det vardagliga livet, såsom böcker och andra trycksaker, kläder, möbler och matvaror. Utgångspunkten är de uppfattningar om bekvämlighet och hemtrevlighet som etablerades under 1700-talet.²⁰ Dessa hänger samman med ett ståndsmässigt levnadssätt men också med ståndssamhällets gradvisa upplösning, genom vilken professorerna uppslukades av den världsliga bildade kretsen. Kapitlet visar hur stor betydelse den materiella omgivningen hade för utövandet av vetenskap och för arbetet som professor eller biskop.²¹ Därtill visar kapitlet att professorerna tillhörde 1700-talets globala konsumtionssamhälle precis som alla andra ståndspersoner i Åbo, Stockholm och Uppsala.

Möten och det sociala livet i städerna lyfts fram i Panu Savolainens kapitel ”Från Umeå över Bottniska viken. Studenten Pehr Stenbergs mentala landskap i 1780-talets Åbo”, som behandlar Pehr Stenbergs självbiografiska text. Stenberg studerade i Åbo och vistades där åren 1779–1789. Savolainen undersöker Stenbergs internationellt sett unika material ur en miljöpsykologisk synvinkel, där erfarenheten av plats och rum formas i enlighet med dagliga förflyttningar och observationer.²² Utgående från Stenbergs självbiografi målas en detaljrik bild av Åbo som en mångkulturell universitetsstad på 1700-talet och av den mångsidiga lärda företagsamhet som kännetecknade Stenberg, som senare verkade som präst i Umeå. Fallstudien pekar på en ex-

20. Carolina Brown, *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*, Stockholm: Carlssons, 2020; Johanna Ilmakunnas, ”Northern comfort and discomfort. Spaces and objects in Swedish country houses, c.1740–1800”, Jon Stobart (ed.), *Home comforts. Making domestic space comfortable, c.1700–1900*, London: Bloomsbury Academic 2020, 45–66; Jon Stobart, *Comfort in the eighteenth-century country house*, London: Routledge 2022.

21. Jfr Roberts, *Sentimental savants*; Waquet, *L'ordre matériel du savoir*.

22. Jfr Paul Bell, Thomas Greene, Jeffrey Fisher & Andrew Baum, *Environmental psychology*, Belmont: Thomson Wadsworth 2001.

ceptionell levnadsbeskrivning, där vardag och fest i 1700-talets Åbo framträder i tydligare detalj än i någon annan tidigare känd källa.

I tiden efter Stenberg utspelar sig Heli Rantalas kapitel ”Det farliga Uppsala? Studiegång och nya idéer mellan Uppsala och Åbo vid sekelskiftet 1800”, som analyserar akademiska kontakter och mänskliga nätverk mellan universiteten i Åbo och Uppsala. Här visas att brytningen 1809 inte hade någon märkbar betydelse för universitetsläraryrket eller studenternas kontakter. Betraktar man de personliga förbindelserna och det andliga kapitalet kan man säga att akademien i Åbo förblev svensk fram till Åbo brand 1827. Förbindelsen med Uppsala syntes både i studenternas och i lärarkårens mobilitet mellan universiteten. Kapitlet visar hur livliga och viktiga kontakterna var oberoende av de politiska och statliga förändringarna 1809. Därmed problematiserar kapitlet den nationalistiska historieskrivningens uppfattning om år 1809 som en vattendelare och betonar i stället de personliga förbindelsernas och idévärldens gränslöshet och kontinuitet.

I bokens sista kapitel, ”Universitetet i Åbo och ceremoniernas sociala betydelse i staden i början av 1800-talet”, behandlar Topi Artukka hierarkiernas och ceremoniernas betydelse för universitetet som gemenskap samt dess förhållande till den omgivande staden och det offentliga urbana rummet.²³ Ämnet granskas genom två akademiska traditioner: promotionerna, av vilka det arrangerades flera under 1800-talets första decennier, och studenternas vårfester, som innehöll tydliga signaler till stadens invånare. Att tolka de akademiska ceremoniella traditionerna och festerna som en del av den europeiska urbana sociabiliteten öppnar nya perspektiv på universitetets och stadens inbördes dynamik i det tidiga 1800-talets Åbo. Bokens sista kapitel visar också på betydelsen av arvet från akademien i Åbo – och därmed även från Uppsala universitet – för de finländska akademiska samfundens kultur mer allmänt.

23. Jfr t.ex. Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Leiden & Boston: Brill 2011.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Elektronisk resurs

Lantmäteriet, historiska kartor: <https://historiskakartor.lantmateriet.se/>.

Litteratur

- Armitage, David, "The international turn in intellectual history", Darrin M. McMahon & Samuel Moyn (eds), *Rethinking modern European intellectual history*, New York: Oxford University Press 2014, 232–252.
- Beaurepaire, Pierre-Yves, *Les Lumières et le monde. Voyager, explorer, collectionner*, Paris: Belin 2019.
- Beaurepaire, Pierre-Yves & Pierrick Pourchasse (dir.), *Les circulations internationales en Europe: années 1680–années 1780*, Rennes: Presses universitaires de Rennes 2010.
- Bell, Paul, Thomas Greene, Jeffrey Fisher & Andrew Baum, *Environmental psychology*, Belmont: Thomson Wadsworth 2001.
- Brown, Carolina, *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*, Stockholm: Carlssons 2020.
- Craciun, Adriana & Simon Schaffer (eds), *The material cultures of Enlightenment arts and sciences*, London: Palgrave Macmillan 2016.
- Das, Nandini (ed.), *Lives in transit in early modern England. Identity and belonging*, Amsterdam: Amsterdam University Press 2022, <https://doi.org/10.2307/j.ctv2fzfpnj>.
- Dhondt, Pieter (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Leiden & Boston: Brill 2011.
- Edmondson, Chloe & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Oxford: Voltaire Foundation 2019.
- Engman, Max, "Finland och nyckelhålet av den 6 december 1917", *Historisk Tidskrift för Finland* 72:3 (1987).
- Engman, Max & Nils Erik Villstrand (red.), *Maktens mosaik. Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2008.
- Giannini, Giulia & Mordechai Feingold (eds), *The institutionalization of science in early modern Europe*, Leiden: Brill 2020.
- Goeing, Anja-Silvia, Glyn Parry & Mordechai Feingold (eds), *Early modern universities. Networks of higher learning*, Leiden: Brill 2021.
- Haapala, Pertti, Petri Karonen & Nils Erik Villstrand, "Suomalainen yhteiskunta. Rakenteet ja instituutiot", Petri Karonen, Nils Erik Villstrand & Pertti Haapala (toim.), *Suomalaisen yhteiskunnan historia 1400–2000, I. Rakenteet ja instituutiot*, Tampere: Vastapaino 2021, 9–17.
- Ilmakunnas, Johanna, "Northern comfort and discomfort. Spaces and objects in Swedish country houses, c.1740–1800", Jon Stobart (ed.), *Home comforts*.

- Making domestic space comfortable, c.1700–1900*, London: Bloomsbury Academic 2020, 45–66.
- Jussila, Osmo, *Suomen historian suuret myytit*, Helsinki: WSOY 2007.
- Karonen, Petri, *Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*, Helsinki: WSOY 1999.
- Karonen, Petri & Nils Erik Villstrand, "Kriser och resiliens i Finlands historia 1400–2000", *Historisk Tidskrift för Finland* 102:4 (2017), 618–639.
- Katajisto, Kati, *Isänmaamme keisari. Eliitin kansallisen identiteetin murros ja suomalaisen isänmaan rakentuminen autonomian ajan alussa*, Helsinki: Topelius-seura 2009.
- Klinge, Matti, *Napoleonin varjo. Euroopan ja Suomen murros 1795–1815*, Helsinki: Otava 2009.
- Larsson, Simon, Marja Jalava & Pertti Haapala, "Nordic historiography. From methodological nationalism to empirical transnationalism", *Making Nordic historiography. Connections, tensions and methodology, 1850–1970*, Oxford: Berghahn Books 2017, 1–24.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdoms historia* 1–4, Stockholm: Norstedts 1975–1981.
- Maclean, Ian & Dmitri Levitin (eds), *The worlds of knowledge and the classical tradition in the early modern age. Comparative approaches*, Leiden: Brill 2021.
- Marjanen, Jani, "Finland som begrepp och retorik", *Historisk Tidskrift för Finland* 102:3 (2017), 533–544.
- Markkola, Pirjo, Hanna Snellman & Ann-Catrin Östman (toim.), *Kotiseutu ja kansakunta. Miten suomalaista historiaa on rakennettu*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2014.
- Meinander, Henrik, "Kansallisen katseen lumo", Antti Bläfield (toim.), *Historian käyttö ja väärinkäyttö*, Helsinki: Siltala 2016, 61–77.
- Meinander, Henrik, Petri Karonen & Kjell Östberg (red.), *Demokratins drivkrafter. Kontext och särdrag i Finlands och Sveriges demokratier 1890–2020*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2018.
- Naum, Magdalena & Fredrik Ekengren (eds), *Facing otherness in early modern Sweden. Travel, migration and material transformations, 1500–1800*, Woodbridge: Boydell & Brewer 2018.
- zur Nieder, Geza & Berthold Over (eds), *Musicians' mobilities and music migrations in early modern Europe. Biographical patterns and cultural exchanges*, Bielefeld: Transcript Verlag 2016, <https://directory.doabooks.org/handle/20.500.12854/34609>.
- Nordin, Jonas, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*, Eslöv: Symposium 2000.
- Ojala-Fulwood, Maija (ed.), *Migration and multi-ethnic communities. Mobile people from the late Middle Ages to the present*, Berlin: De Gruyter Oldenburg 2018.
- Pulma, Panu, *Fattigvård i frihetstidens Finland. En undersökning om förhållandet mellan centralmakt och lokalsambälle*, Helsingfors: Finska historiska samfundet 1985.

- de Ridder-Symoens, Hilde (ed.), *A history of the university in Europe, 2. Universities in early modern Europe (1500–1800)*, Cambridge: Cambridge University Press 1996.
- Roberts, Meghan K., "Learned and loving. Representing women astronomers in Enlightenment France", *Journal of Women's History* 29:1 (2017), 14–37, <https://doi.org/10.1353/jowh.2017.0001>.
- Roberts, Meghan K., *Sentimental savants. Philosophical families in Enlightenment France*, Chicago: University of Chicago Press 2016.
- Rydén, Göran (ed.), *Sweden in the eighteenth-century world. Provincial cosmopolitans*, London: Routledge 2013.
- Samuelson, Jan, *Eliten, riket och riksdelen. Sociala nätverk och geografisk mobilitet mellan Sverige och Finland 1720–1820*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2008.
- Stobart, Jon, *Comfort in the eighteenth-century country house*, London: Routledge, 2022.
- Tandefelt, Henrika, *Borgå 1809. Ceremoni och fest*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009.
- Tarkiainen, Kari, *Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2008.
- Tommila, Päiviö (toim.), *Suomen tieteen historia* 1–4, Helsinki: WSOY 2000–2002.
- Waquet, Françoise, *Dans les coulisses de la science. Techniciens, petites mains et autres travailleurs invisibles*, Paris: CNRS éditions 2022.
- Waquet, Françoise, *L'ordre matériel du savoir. Comment les savants travaillent, XVIe–XXIe siècles*, Paris: CNRS éditions 2015.
- Waquet, Françoise, *Une histoire émotionnelle du savoir, XVIIe–XXIe siècle*, Paris: CNRS éditions 2019.
- Vasara-Aaltonen, Marianne, *Learning law and travelling Europe. Study journeys and the developing Swedish legal profession, c. 1630–1800*, Leiden & Boston: Brill 2020.
- Vignaud, Laurent-Henri, *Histoire des sciences et des techniques, XVIe–XVIIIe siècle*, Paris: Armand Colin 2020.
- Vilkuna, Kustaa H. J., "Study abroad, the state and personal agency (1640–1700). The study trips of Turku students to foreign universities. Background factors, the return and careers of the travellers", Petri Karonen & Marko Hakanen, *Personal agency at the Swedish age of greatness 1560–1720*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, 275–296.
- Villstrand, Nils Erik, *Anpassning eller protest. Lokalsambället inför utskrivningarna av fofolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo: Åbo Akademi 1992.
- Villstrand, Nils Erik, *Riksdelen. Stormakt och riksprängning 1560–1812*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009.
- Villstrand, Nils Erik, Gabriel Bladh & Christer Kuvaja (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 1. Dialog och särart. Människor, samhällen och idéer från Gustav Vasa till nutid*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2005.

- Villstrand, Nils Erik, Marianne Junila & Charles Westin (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 2. Mellan majoriteter och minoriteter. Om migration, makt och mening*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2006.
- Villstrand, Nils Erik, Juhana Aunesluoma & Susanna Fellman (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 3. Från olika till jämlika. Finlands och Sveriges ekonomier på 1900-talet*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2006.
- Villstrand, Nils Erik, Olli Kangas & Helena Kangasharju (red.), *Svenskt i Finland – finskt i Sverige 4. Ordens makt och maktens ord*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2007.
- Villstrand, Nils Erik & Petri Karonen (red.), *Öppet fall. Finlands historia som möjligheter och alternativ 1417–2017*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017.
- Wirta, Kaarle, Katja Tikka, Henri M. Hannula & Kalle Kanaanoja, *Suurvallan rakentajat. Ruotsin ja Alankomaiden yhteistyö uuden ajan alussa*, Gaudeamus: Helsinki 2023.
- Wolff, Charlotta, *Johan Fredrik Aminoff. Gustavian i två riken*, Helsingfors: Otava 2022.
- Wolff, Charlotta, "Nationalstaten fjättrar historieskrivningen", *Historisk Tidskrift för Finland* 102:3 (2017), 545–551.
- Välimäki, Mari (ed.), *Academic households in early modern northern Europe*, London: Routledge 2025.
- Zumbrägel, Christian, "Material flows in early modern history of science and technology. A theoretical and methodological introduction", Dana Jalobeanu & Charles T. Wolfe (eds), *Encyclopedia of early modern philosophy and the sciences*, Cham: Springer 2020, https://doi.org/10.1007/978-3-319-20791-9_254-1.

Studenternas mobilitet i 1600-talets Sverige

S amhället var inte statiskt i början av nya tiden. Forskningen har under senare tid visat att folk rörde sig långa vägar för att finna arbete och för att studera i Sverige och Östersjöregionen och inte stannade i närheten av hembyn hela livet, vilket man tidigare har antagit.¹ Speciellt vanligt var det att ungdomar flyttade runt, och i synnerhet studenterna vid universiteten var rörliga. Redan studierna i sig innebar för de flesta att de lämnade sina hemtrakter och flyttade till en universitetsstad. Mobiliteten bland studenterna i början av nya tiden har studerats både i Europa och i Sverige framför allt med fokus på studieresor som riktades utanför landets gränser. Ofta har resor till Mellan- och Sydeuropa och framför allt Italien (*grands tours*) stått i centrum för undersökningarna.²

Exempelvis Gerrit Verhoeven har undersökt nederländska studenters studieresor och visat att studenterna reste vida omkring i olika delar av Europa. Ola Winberg och Simone Giese har studerat den svenska adelns studieresor i början av nya tiden. De finländska forskarna Marianne Vasara-Aaltonen och Kustaa H. J. Vilkuna

-
1. Maija Ojala-Fulwood (ed.), *Migration and multi-ethnic communities. Mobile people from the late Middle Ages to the present*, Basel: De Gruyter Oldenburg 2018; Martin Andersson, *Migration i 1600-talets Sverige. Älvsborgs lösen 1613–1618*, Malmö: Universus Academic Press 2018.
 2. Hilde de Ridder-Symoens, "Mobility", Hilde de Ridder-Symoens (ed.), *A history of university in Europe, 2. Universities in early modern Europe (1500–1800)*, Cambridge: Cambridge University Press 2003, 416–448; Gerrit Verhoeven, *Europe within reach. Netherlandish travellers on the Grand Tour and beyond (1585–1750)*, Boston: Brill 2015, 265–274; se även Rosemary Sweet, Gerrit Verhoeven & Sarah Goldsmith (eds), *Beyond the Grand Tour. Northern metropolises and early modern travel behaviour*, London: Routledge 2017.

har undersökt studieresor bland studenterna vid universitetet i Åbo. Vasara-Aaltonen har undersökt studieresor som personer som riktade in sig på en juridisk karriär på 1600- och 1700-talen gjorde efter studierna i Åbo, medan Kustaa H. J. Vilkuna har undersökt studieresor till utlandet bland alla som inledde sina studier i Åbo på 1600-talet. De svenska och finländska forskarna visar att orsakerna till studieresor till utlandet var att man ville värna om idealen för humanistisk bildning, komplettera sina studier och förkovra sig i bland annat teologi och juridik vid utländska universitet. Framför allt inom adeln hade studieresorna också som syfte att gagna det svenska riket.³

Forskningen har ägnat studenternas rörlighet inom rikenas gränser mindre uppmärksamhet. Man vet dock att studenterna också rörde sig mellan universiteten i det egna riket och att mellaneuropeiska och engelska studenter allt oftare började göra studieresor inom sina länder under 1600-talet.⁴ Detsamma gällde också i Sverige i början av nya tiden, då möjligheterna till detta var speciellt goda genom att nya universitet grundades under stormaktstiden.

I den här undersökningen granskar jag den interna studentmobiliteten i Sverige under stormaktstiden och för in en ny synvinkel i forskningen om studenters rörlighet. Jag undersöker unga som studerade vid universiteten i Åbo och Uppsala och deras rörlighet mellan städerna under 1600-talet. Jag utreder hur vanligt det var att studenterna rörde sig mellan de två universiteten. Vilka bytte universitet under studietiden, från vilka stånd och vilka regioner kom de?

-
3. Simone Giese, *Studenten aus Mitternacht. Bildungsideal und peregrinatio academica des schwedischen Adels im Zeichen von Humanismus und Konfessionalisierung*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2009; Verhoeven, *Europe within reach*, Kustaa H. J. Vilkuna, "Study abroad, the state and personal agency (1640–1700). The study trips of Turku students to foreign universities. Background factors, the return and careers of the travellers", Petri Karonen & Marko Hakanen, *Personal agency at the Swedish age of greatness 1560–1720*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, 275–296; Ola Winberg, *Den statskloka resan. Adels peregrinationer 1610–1680*, Uppsala: Uppsala universitet 2018; Marianne Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe. Study journeys and the developing Swedish legal profession, c. 1630–1800*, Leiden: Brill 2020.
4. de Ridder-Symoens, "Mobility"; Verhoeven, *Europe within reach*, 265–268.

Studenterna reste frekvent mellan Åbo och Uppsala. Sjövägen gick via Stockholm. Detalj ur Sigismund von Vogels Stockholmspanorama från Skinnarviksberget 1647. Kungliga biblioteket.

Dessutom dryftar jag varför studenterna ansåg att det var viktigt att studera vid fler än ett universitet.

Av de svenska universitetsstäderna är undersökningen avgränsad till Åbo och Uppsala. Jag har utelämnat universiteten i Dorpat, Lund och Greifswald, vilka antingen grundades av Sverige på 1600-talet i områden som landet erövrat eller var verksamma redan innan områdena erövrades.⁵ Universiteten i Åbo och Uppsala låg i rikets kärnområden och verkade under hela 1600-talet i fred för den typ av angrepp som gränsområdena utsattes för. Under 1600-talet inföll dessutom den

5. Maija Kallinen, *Change and stability. Natural philosophy at the Academy of Turku 1640–1713*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1995, 405–407; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*, Stockholm: P. A. Norstedts & Söners Förlag 1975, 47–56; Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 18–25; Vilkuna, "Study abroad, the state and personal agency", 275–276; om studentmobilitet mellan Uppsala, Åbo och Dorpat, se Mari Välimäki, "Students on the move in the 17th-century Sweden", *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi LIII. Inimeste ja ideede liikumine 17. sajandi Rootsi ülikoolides* (2025), 8–25, <https://doi.org/10.15157/tyak.v53i.26266>.

längsta obrutna period då universiteten verkade samtidigt. Detta gör det möjligt att studera studenternas mobilitet från 1640-talet, när universitetet i Åbo grundades, till århundradets slut.

Jag undersöker studenternas mobilitet med hjälp av den studentmatrikel som Yrjö Kotivuori har sammanställt och som finns tillgänglig på Helsingfors universitets webbplats.⁶ I matrikeln ingår uppgifter om studenter som immatrikulerats vid universitetet i Åbo och om studenter som identifierats som finska men skrivits in vid andra universitet än i Åbo. Akademiens äldsta studentmatrikel från 1640–1817 förstördes i Åbo brand 1827. Wilhem Lagus rekonstruerade matrikeln i slutet av 1800-talet med hjälp av material som räddats undan branden. Kotivuo- ris matrikel bygger i hög grad på Lagus matrikel, men Kotivuori har granskat, kompletterat och korrigerat Lagus uppgifter.⁷ Matrikeln ger uppgifter om vilket år studenterna skrivits in vid universitetet, deras hemort, föräldrar och studier samt om deras arbete efter studierna. I uppgifterna om studenterna har det också noterats om och när studenten avlade studier vid något annat universitet, vilket gör det möjligt att utreda vilka studenter som flyttade under studietiden. Det finns ingen motsvarande matrikel för Uppsala universitet, och uppgifterna om studenternas bakgrund finns i studentnationernas matriklar som delvis är tryckta, delvis fortfarande finns bevarade endast som manuskript. Därför bygger min undersökning på studentmatrikeln för universitetet i Åbo.⁸

Ur den matrikel som Yrjö Kotivuori har sammanställt har jag tagit fram uppgifter om studenter som avlagt studier i både Åbo och Uppsala. Sammanlagt ingår det 596 studenter i den Excel-databas som jag har skapat utifrån dessa kriterier. Följande uppgifter om studenterna ingår i databasen: namn, matrikelnummer, födelseår, det första universitetet och inskrivningsår, det andra universitetet och inskrivningsår, utbytestiden mellan universiteten, hemort och faderns ståndstillhörighet. Med hjälp av databasen kan man analysera de stora

6. Yrjö Kotivuori, *Studentmatrikel 1640–1852*, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi> (läst 7.1.2026).

7. Kotivuori, *Studentmatrikel*, företal.

8. Angående detta, se även Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 14–18.

dragen i studenternas mobilitet. De enskilda individernas beslut och öden kan emellertid avvika från de allmänna linjerna och belysa det som anses vara allmänt ur en ny synvinkel. Genom kapitlet löper därför brödraskaran Julinus berättelse parallellt med de allmänna utvecklingslinjerna. De två äldsta bröderna, Erik och Andreas, inledde sina studier vid universitetet i Åbo i början av 1650-talet och flyttade några år senare till Uppsala. De yngre bröderna, Johannes och Petrus, inledde sina studier i Uppsala vid decennieskiftet, när deras äldre bröder hade flyttat till staden. Efter fem års studier reste Johannes över havet till Åbo för att fortsätta sina studier där. Petrus avlade hela sin examen i Uppsala. Uppgifter om bröderna Julinus studieliv och rörlighet mellan universiteten står förutom i studentmatrikeln också att läsa i protokollen från Uppsala universitets konsistorium samt i Johannes Julinus dagbok, som publicerades 1968.⁹

BRÖDERNA JULINUS STUDIEGÅNG

Bröderna Julinus far, kyrkoherden i Linköping Anders Magni Julinus, studerade vid Uppsala universitet på 1620-talet, men han skickade sina äldsta söner för att inleda sina studier i Åbo. Erik Julinus skrevs in vid universitetet i Åbo 1650 och två år senare följde hans lillebror Andreas efter. Studenter från Linköpingstrakten hörde till Östergötländska nationen, till vilken endast 3–4 procent av studenterna i Åbo hörde.¹⁰ Det finns knappt några uppgifter alls om Eriks och Andreas studietid i Åbo. Erik nämns i konsistoriets protokoll i oktober 1653 som en av dem som hade ansökt om stipendium, men i övrigt säger protokollen ingenting om Eriks och Andreas liv i staden. I november 1654 flyttade Erik till Uppsala, och Andreas följde efter fyra år senare.¹¹

9. *Nyköpingsstudenten Johannes Julinus dagböcker 1659–64 och hans bedrifter i Uppsala, Åbo och Strängnäs*, red. Gunnar Tilander, Skara 1968.

10. John Strömberg, ”Studenterna”, Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Förlagsaktiebolaget Otava 1988, 307–308.

11. *Consistorii Academici vid Åbo Universitet äldre protokoller I*. Helsingfors: Finska Historiska Samfundet 1883, 19.10.1653, 566; Kotivuori, *Studentmatrikel*: Erik Julinus, Anders Julinus.

Julinerna hörde till den grupp på 29 studenter som flyttade från Åbo till Uppsala för att studera på 1650-talet (se Figur 1, s. 30).

Eriks och Andreas yngre bröder Johannes och Petrus följde efter sina bröder till Uppsala och inledde sina studier där 1659 och 1661. Det var emellertid bara Andreas, Johannes och Petrus som studerade i Uppsala samtidigt, för Erik drunknade i en å i sina hemtrakter i Nyköping sommaren 1656.¹² Om de tre brödernas studietid i Uppsala finns det betydligt mer information i konsistoriets protokoll än om de två äldre brödernas tid i Åbo. I början av 1660-talet hamnade alla tre i tur och ordning inför konsistoriet för att svara för brott som de begått. Andreas anklagades i konsistoriet för lönskaläge. Han erkände förhållandet och bestraffades för sitt brott enligt svensk lag. Andreas blev dock inte tillfälligt relegerad från universitetet, vilket studenter som dömdes för sedlighetsbrott i allmänhet blev.¹³ Universitetets kansler Magnus Gabriel De la Gardie skrev till konsistoriet till Andreas försvar och bad konsistoriet att bespara denne från relegering. Andreas skulle resa som övervakare och informator (lat. *praeceptor*) med sönerna i den adliga familjen Falkenberg på deras *grand tour* till Europa.¹⁴ Rollen som informator gjorde det möjligt också för icke-adliga studenter att göra studieresor utanför det svenska rikets gränser.¹⁵ Om Andreas Julinus hade relegerats skulle han sannolikt inte ha kunnat resa med Falkenbergarna. En relegering var ett skamligt straff och skulle fungera som varning för andra studenter. Helt ostraffad blev Andreas trots allt inte, för han dömdes till böter och till att betala en ersättning till den kvinna han hade skändat.¹⁶ Under resan skrev Andreas in sig åtmins-

12. Kotivuori, *Studentmatrikel*: Erik Julinus.

13. Mari Välimäki, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset suhteet ja toimijuus Ruotsin yliopisto-kaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turku: Turun yliopisto 2021, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8399-5>.

14. Tilander, *Nyköpingsstudenten*, 9; Hans Sallander (red.), *Uppsala universitet. Akademiska konsistoriets protokoll* (UUAKP), Uppsala: Uppsala universitet 1971, 17.12.1662, 14.3.1663, 21.3.1663, s. 161, 187, 192; Kotivuori, *Studentmatrikel*: Anders Julinus.

15. Winberg, *Den statskloka resan*, 127–138.

16. Tilander, *Nyköpingsstudenten*, 9, 30–31; UUAKP 8.6.1664, 28.9.1664, 3.11.1666, 19.12.1666, s. 67, 92, 356–357, 381; om hur universitetens interna domstolar, det vill säga konsistorierna, utredde och dömdes studenter för föräktenskapliga relationer, se Mari Välimäki, ”Samarbete och kontinuerliga förhandlingar. Kommunikationen

tone vid universiteten i Oxford och Paris, men han återvände aldrig till Sverige. Han dog i Paris vintern 1668–1669. Vi får alltså inte veta hur den erfarenhet och utbildning en prästson tillskansade sig under adliga ynglingars *grand tour* skulle ha inverkat på hans karriär.

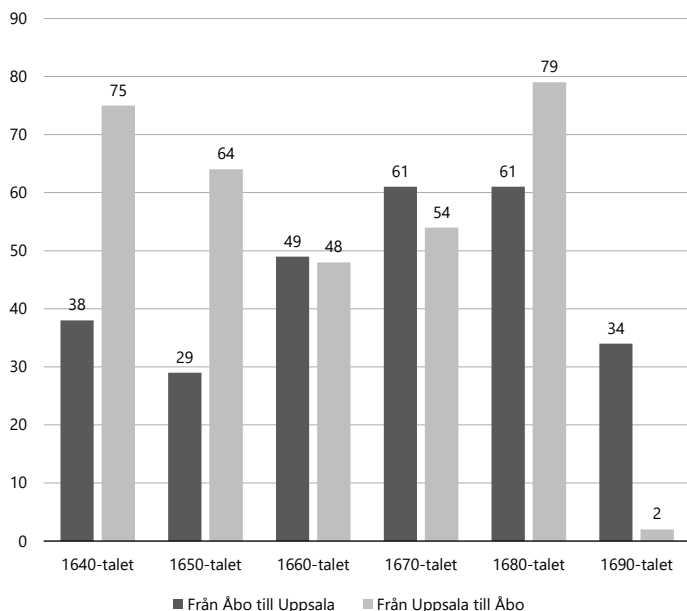
STUDENTERNAS MOBILITET MELLAN UNIVERSITETEN

Vid universitetet i Åbo immatrikulerades närmare 4 500 studenter under 1600-talet.¹⁷ Av dem studerade 13 procent, det vill säga 596 studenter, också vid Uppsala universitet. Det var alltså rätt vanligt att man skrev in sig vid två universitet. Enligt Kustaa H. J. Vilkuna reste 149 studenter från Åbo till utlandet. Största delen av dem studerade först i Uppsala eller vid något annat svenskt universitet, vilket betyder att en del av de studenter som Vilkuna har undersökt också ingår i den här studien. Om man granskar alla som studerat vid universitet i Sverige var andelen studenter som reste utomlands betydligt större än andelen som reste utomlands från Åbo. En uppskattning är att 1 600 svenska studenter immatrikulerades vid universitet i Tyskland och 800 vid universitet i Holland under 1600-talet.¹⁸ För dem som studerade i Åbo var det betydligt vanligare att avlägga sina studier vid universitet inom riket, exempelvis i Uppsala, än att resa utanför rikets gränser.

Av de studenter som flyttade mellan Åbo och Uppsala immatrikulerades 271 (46 procent) först i Åbo och sedan i Uppsala. Att flytta från Uppsala till Åbo var något mer populärt. Något över hälften av stu-

mellan Kungliga Akademiens konsistorium och andra domstolar i Åbo i slutet av 1600-talet”, *Historisk Tidskrift för Finland*, 104:1 (2019), 4–30, <https://journal.fi/htf/article/view/85807> (läst 5.1.2026).

17. Enligt John Strömberg immatrikulerades 4 483 studenter vid universitetet i Åbo, medan antalet immatrikulerade studenter enligt Yrjö Kotivuori var 4 477. John Strömberg, *Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbanor vid Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1996, 215; Kotivuori, *Studentmatrikel*.
18. Jonas L:son Samzelius, ”Studentliv och nationer under 1600- och 1700-tal”, Jonas L:son Samzelius et al. (red.), *Upsalastudenten genom tiderna. En skildring utgiven i anledning av Upsala Studentkårs hundraårsminne*, Uppsala: Lundequistska Bokhandeln 1950, 20–21; Vilkuna, ”Study abroad, the state and personal agency”, 278–281.

FIGUR 1. Studentmobiliteten mellan Åbo och Uppsala under 1600-talet, per decennium. N = antal studenter som flyttat. Källa: Kotivuori, *Studentmatrikel*.

denterna, det vill säga 321 (54 procent), inledde sina studier i Uppsala och fortsatte sedan i Åbo. Skillnaden i antal beror sannolikt på att betydligt fler studenter immatrikulerades i Uppsala än i Åbo under 1600-talet.¹⁹ Flest studenter flyttade från Uppsala till Åbo under läsåret 1640–1641, alltså omedelbart efter att universitetet i Åbo hade grundats. Då flyttade 29 studenter över Östersjön till det nygrundade universitetet. För 14 av dem har en stad eller socken i den östra riksdelen antecknats som hemort, medan 15 studenter kom från orter på den västra sidan av Östersjön. Det handlade alltså inte i samtliga fall om att studenter från orter nära universitetet i Åbo bytte till en studieort närmare hemtrakterna.

Från Uppsala till Åbo flyttade det flest studenter på 1640-, 1650- och 1680-talen. Från Åbo till Uppsala flyttade man mest på

19. Samzelius, "Studentliv och nationer", 22.

1660–1680-talen. Intresset för Uppsala ökade på 1660-talet och höll i sig till slutet av seklet. 1690-talet var mycket exceptionellt i fråga om studenternas rörlighet. Då upphörde strömmen av studenter från Uppsala till Åbo så gott som helt. Endast två studenter flyttade till Åbo under hela decenniet, medan mobiliteten hade varit som intensivast under 1680-talet. Antalet studenter som flyttade från Åbo till Uppsala för att studera minskade också med nästan hälften (Figur 1).

Det sammanlagda antalet studenter som immatrikulerades vid universitetet i Åbo fortsatte att öka i slutet av seklet. Under 1690-talet skrevs 849 studenter in där, medan antalet under 1680-talet var 818 och under 1670-talet 769. Av en tabell som John Strömberg presenterar i *Studenter, nationer och universitet* framgår det emellertid att ökningen av antalet studenter vid universitetet i huvudsak berodde på att allt fler studenter från trakterna kring Åbo skrevs in. Medan antalet studenter från Åbotrakten under 1680-talet var 98 var det på 1690-talet 146. Antalet studenter som kom från andra regioner i den östra riksdelen förblev i stort sett detsamma, men allt färre studenter kom till Åbo från den andra sidan av Östersjön. Sammantalet verkar således strömmen av studenterna från rikets västra delar till universitetet i Åbo ha sinat under 1690-talet, och trenden fortsatte i början av 1700-talet.

Som orsaker till att antalet studenter från de västra delarna av det svenska riket till Åbo minskade så dramatiskt anger Strömberg den stora hungersnöden 1695–1697 och stora nordiska kriget i början av 1700-talet. Men det finns skäl att notera att studenter upphörde att flytta från Uppsala till Åbo så gott som helt redan 1690. Under 1680-talet hade strömmen av studenter varit relativt jämn och varierat mellan fyra och fjorton studenter årligen. År 1690 kom det inte längre en enda student, och efter det bytte endast två studenter studieort från Uppsala till Åbo under hela decenniet. Situationen förändrades alltså redan före den stora hungersnöden och stora nordiska kriget. På 1730-talet uppnåddes delvis samma nivåer som på 1600-talet, men antalet som flyttade minskade på nytt efter mitten av 1700-talet.²⁰

20. Antalet studenter som immatrikulerades vid universitetet i Åbo, Strömberg, *Studenter, nationer och universitet*, 70–73, 215.

Andelen studenter som flyttade från universitetet i Åbo till Uppsala minskade också betydligt på 1690-talet, men studentflödet i den här riktningen minskade aldrig på samma sätt som i den andra riktningen.

Minskningen av studenternas rörlighet mellan Åbo och Uppsala i början av 1700-talet sammanföll med att studentmobiliteten minskade överallt i Europa. I slutet av 1700-talet ansågs det inte längre nödvändigt att avlägga studier vid andra universitet än det egna för att uppnå en förstklassig utbildning.²¹ Någon enskild orsak till att strömmen av studenter från Uppsala till Åbo plötsligt upphörde 1690 har det inte gått att finna inom ramen för den här undersökningen.

När man granskar de allmänna orsakerna till mobilitet visar det sig att flyttningarna till Åbo i betydande grad hade att göra med professorernas inflytande och med studenternas möjligheter att bekosta sina studier. Enligt John Strömberg, som har undersökt Åbostudenternas bakgrund och karriärer, hade också professorerna en viktig roll i studentrekryteringen. De hade goda kontakter till skolorna i sina hemtrakter och rekryterade studenter från dem till universitetet. Studenter som hade inlett sina studier i Uppsala lockades även till Åbo av bättre tillgång till stipendier och av möjligheten att finansiera sina studier och skaffa sig erfarenhet som informator. Det här var sannolikt också en anledning till att många bondsöner inledde sina studier i Åbo. Dessutom hade släktingars och nationskamraters exempel och val betydelse.²² Studier vid ett universitet inom det egna riket räckte till för att göra studenterna behöriga som präster, domare och ämbetsmän. Studenter som siktade högre sökte sig utomlands för att studera. Utrikesresor krävde tillstånd av regenten, och de här studieresorna var också dyra, vilket begränsade studenternas utlandsresor. Studier utomlands var meriterande också för de adliga.²³

21. Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 50.

22. Strömberg, *Studenter, nationer och universitet*, 53–55, 79–84.

23. Winberg, *Den statskloka resan*, 349–351.

MOBILITET INOM RIKET ELLER UTANFÖR DET?

Under 1600-talet avgjorde den lutherska renlärigheten vilka universitet svenska studenter fick resa till. Restriktionerna var stränga och gällde framför allt katolska universitet under de första decennierna av 1600-talet, vilket styrde studenter först till protestantiska universitet i Tyskland och senare även till universitet i Holland.²⁴ I Sverige underlättades studenternas mobilitet inom riket av att ett nät av universitet uppstod under 1600-talet: studenterna kunde studera vid flera universitet inom det egna riket.

Under den senare hälften av 1600-talet började man göra det lättare för studenter att röra sig till utlandet, och det här syntes i att allt fler reste utomlands.²⁵ Samma trend kan ses i mobiliteten inom riket. Figur 1 visar att studenternas rörlighet mellan Åbo och Uppsala ökade mot slutet av seklet och var allmännast på 1680-talet. Det är emellertid svårt att jämföra studenternas rörlighet inom riket med i vilken utsträckning de reste till utlandet. Tidigare forskning förhåller sig på olika sätt till de områden som Sverige erövrade under 1600-talet. Bland de studenter som Marianne Vasara-Aaltonen har undersökt hörde Dorpat och Greifswald under 1600- och 1700-talen till de fem mest populära universiteten för fortsatta studier. Kustaa H. J. Vilkuna visar att största delen av dem som hade studerat i Åbo fortsatte sina studier i Greifswald vid sidan av universiteten i Leiden och Wittenberg. Tyngdpunkten i Vasara-Aaltonens och Vilkunas undersökningar ligger på studieresor till utlandet, men största delen av studenterna även i deras undersökningar styrde under 1600-talet kosan mot universitet som låg inom det svenska riket.²⁶

24. Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1997, 370–381; de Ridder-Symoens, "Mobility", 421–424; Giese, *Studenten aus Mitternacht*, 677; Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 287–292; Vilkuna, "Study abroad, the state and personal agency", 276–279.

25. Vilkuna, "Study abroad, the state and personal agency", 281; Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 74.

26. Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*, 61; Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 22, 74, 170–174, 196–206; Vilkuna, "Study abroad, the state and personal agency", 280–283.

På 1600-talet fanns det fem universitet i det svenska riket: Uppsala [1], Dorpat [2], Åbo [3], Lund [4] och Greifswald [5]. Erik Dahlbergh (1625–1703), *Det forna Nordens karta*. Kungliga biblioteket.

I den nuvarande historieskrivningen verkar det inte råda någon fullständig klarhet i hur man borde förhålla sig till universiteten i Dorpat och Greifswald. Bägge universiteten låg i områden som Sverige hade erövrat i början av 1600-talet. Universitetet i Greifswald hade privilegier som avvek från andra svenska universitets. Universitetet i Dorpat skilde sig från andra svenska universitet genom att professorerna där i huvudsak undervisade i tysk lag och ägnade mindre tid åt undervisning i svensk lagstift-

ning. Dessutom hade universitetet i Dorpat som syfte att främja de svenska myndigheternas intressen i det nyligen erövrade området.²⁷

Historikern Jan Sundin betraktar Pommern och Livland som utländska områden i sin avhandling. Han har undersökt utländska studenter som skrivits in vid Uppsala universitet från medeltiden till mitten av 1900-talet och ser studenter som kom från Pommern och Livland som utländska studenter.²⁸ Analysen och avgränsningarna i Sundins och Vasara-Aaltonens undersökningar försvåras av att deras undersökningar sträcker sig över flera århundraden. Svenska rikets gränser förändrades flera gånger under den här perioden, och till exempel universitetet i Dorpat var ett svenskt universitet under stormaktstiden, men inte längre på 1800-talet. Gränsförändringarna borde ändå beaktas på ett mångsidigare sätt i forskningen. Som det nu är har tolkningarna och avgränsningarna lett till en situation där de nuvarande nationalstatsgränserna påverkar avgränsningarna i de undersökningar som görs. Det verkar som om undersökningarna om studenternas rörlighet har påverkats av metodologisk nationalism.

Metodologisk nationalism kan avse åtminstone två olika angreppssätt: att den nationella infallsvinkeln används oreflekterat eller att historieskrivningen genomförs ur ett nationellt perspektiv.²⁹ I undersökningarna om studenternas mobilitet är det enligt min uppfattning fråga om det första alternativet. Tolkingen kan försvaras med att Lunds universitet inte ses som ett utländskt universitet, trots att det

27. Närmare om universitetet i Greifswald, se Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti*, 374–375, Vasara-Aaltonen, *Learning law and travelling Europe*, 172, 198–206, och Johanna Ilmakunnas & Mari Välimäki, ”Relegering vid universiteten i det svenska riket under 1600- och 1700-talen”, Kasper Kepsu, Kajsa Varjonen & Ann-Catrin Östman (red.), *Vägar av förvisningar. Förpassningar och tvångsflyttningar i det förmoderna samhället*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (under utgivning, utkommer 2027).

28. Jan Sundin, *Främmande studenter vid Uppsala universitet före andra världskriget*, Uppsala: Uppsala universitet 1973, 21–22.

29. Jani Marjanen, ”Kansallinen historia ja metodologinen nationalismi Pohjoismaissa”, *Historiallinen Aikakauskirja* 118:2 (2020), 243–245; Simon Larsson, Marja Jalava & Pertti Haapala, ”Introduction. Nordic historiography: from methodological nationalism to empirical transnationalism”, Pertti Haapala, Marja Jalava & Simon Larsson (eds), *Making Nordic historiography. Connections, tensions and methodology, 1850–1970*, New York: Berghahn 2017, 4.

grundades 1666 i ett område som Sverige hade erövrat. Enligt Sten Lindroth, som har undersökt vetenskapens historia i Sverige, hade Lunds universitet en baltisk prägel under den första tiden. Med detta avser han att professorskåren utgjordes av en blandning av danska, tyska och svenska lärda och att det också bland studenterna fanns många som kom från danska och tyska regioner.³⁰ Lund kunde alltså fungera som jämförelseuniversitet på samma sätt som Dorpat. I Kotivuoris studentmatrikel finns 60 studenter som immatrikulerades vid universitetet i både Åbo och Lund, medan hundratals studenter som studerat i Åbo skrevs in vid universitetet i Dorpat.³¹ Lund har lämnats utanför i de ovannämnda undersökningarna, eventuellt för att Lund i dag är en självklar del av Sverige.³²

När man skriver svensk universitetshistoria om början av nya tiden borde man således noggrant avväga avgränsningarna och hur de påverkar undersökningen och dess resultat. Det är känt sedan tidigare att få studenter gjorde studieresor till utlandet. I ljuset av det nyss nämnda verkar gruppen som reste för studier utanför det svenska rikets gränser ha varit mindre än förmodat under 1600-talet. I 1600-talets Europa blev det även populärt att resa inom riket eller till grannländerna. I Tyskland, Nederländerna och England gjordes korta resor till närområdena i stället för dyra *grand tours* till Syd-europa.³³ För svenskarna blev Östersjön en färdled inom närområdet, över vilken man kunde resa till universitet runtom i riket. Samtidigt som studieresorna gjordes till mer närbelägna orter breddades också den sociala mångfalden bland resenärerna.

30. Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden*, 54.

31. Kotivuori, *Studentmatrikel*, sökning på "Muiden yliopistojen ylioppilaat" (studenter från andra universitet).

32. Om hur metodologisk nationalism påverkar avgränsningen av undersökningar, se t.ex. Larsson, Jalava & Haapala, "Introduction", 4.

33. Verhoeven, *Europe within reach*, 266.

STUDENTERNAS STÅNDSBAKGRUND

Undersökningar om studenternas rörlighet i Nederländerna visar att inte endast förmögna adelsöner gjorde studieresor under 1600-talet, utan också söner till präster och civila ämbetsmän.³⁴ I det här avsnittet undersöker jag ståndsbakgrunden för de studenter som rörde sig mellan Uppsala och Åbo. Jag har delat in studenterna i stånd utgående från de yrken eller positioner som angivits för studenternas fäder i studentmatrikeln, i huvudsak enligt den politiska fyraståndslära som rådde i Sverige. För familjer som adlades under 1600-talet har jag utgått från den position eller det yrke som fadern hade när sonen immatrikulerades vid universitetet. Om fadern adlades först efter sonens studier har faderns position eller yrke noterats enligt det politiska stånd han tillhörde före adlandet.

Studentgrupperna är adel, prästerskap, borgerskap, bönder, civila ämbetsmän och övriga samt ingen uppgift. I grupperna civila ämbetsmän och övriga ingår fäder som inte kan placeras i något av de politiska stånderna. De flesta var civila ämbetsmän, men i gruppen ingår också förvaltare, hauptmän, inspektorer, brukspatroner samt icke-adliga officerare. Den sjätte gruppen består av studenter vars fäder det inte finns några uppgifter om.

Största delen av de studenter som bytte universitet kom från prästfamiljer (se Tabell 1). Som söner till en kyrkoherde hörde bröderna Julinus således till sin ståndsbakgrund till majoriteten av dem som bytte universitet. Näst efter prästsönerna hörde studenter med borgerlig bakgrund samt de som tillhörde gruppen civila ämbetsmän och övriga till dem som flyttade flitigast mellan Åbo och Uppsala. Lika stor var den grupp studenter som det inte finns några bakgrundsuppgifter om. Studenter med bakgrund i bondeståndet var på plats nummer fem bland flyttarna, medan den minsta gruppen bland dem som bytte universitet var de adliga studenterna.

34. Verhoeven, *Europe within reach*, 269.

TABELL 1. Ståndsbakgrund bland studenter som bytte universitet under 1600-talet

Stånd	N	%
Adeln	37	6
Prästerskapet	249	42
Borgerskapet	87	15
Bondeståndet	57	10
Civila ämbetsmän och övriga	84	14
Ingen uppgift	83	13
Sammanlagt	596	100

N = antal studenter ur respektive stånd. Källa: Kotivuori, *Studentmatrikel*.

Enligt Strömberg fanns det många studenter med oklar ståndsbakgrund i Åbo jämfört med Lund och Uppsala. Det här beror på att en betydande del av dokumenten med uppgifter om studenternas bakgrund förstördes i Åbo brand 1827. För studenter som skrevs in vid Lunds universitet på 1600-talet saknas uppgifter om ståndsbakgrund för 18 procent; andelen vid Uppsala universitet är på samma nivå. Strömberg undersökte Åbostudenternas ståndsbakgrund utifrån uppgifter från sex nationer: Nyländska, Österbottniska, Satakundensiska, Tavastländska, Viborgska samt Småländska, från vilka uppgifterna är bäst bevarade. Härigenom blir andelen med okänd bakgrund mindre. Till de nationer som Strömberg valde att undersöka hörde över hälften av de studenter som var inskrivna vid universitetet i Åbo. De här nationerna representerar regioner både nära universitetet och längre bort i riket, vilket betyder att studenterna i dem allmänt taget motsvarar dem som var immatrikulerade vid universitetet. De flesta nationerna representerade rikets östra delar, men med bland dem finns även Småländska nationen, till vilken den ganska stora grupp med studenter som kom från Småland hörde. I Strömbergs uppgifter om studenterna är andelen för vilka ståndsbakgrunden inte kan fastställas 21 procent, det vill säga endast något större än i Lund och Uppsala.

Sten Carlsson har sammanställt uppgifter om Uppsala och Lund för endast de två sista decennierna av 1600-talet. För Uppsala sam-

manställde han uppgifterna från matriklarna för bara två nationer, Östgöta och Södermanland-Närke. Uppgifterna om Lund bygger däremot på flera tiotal nationsmatriklar.³⁵ Jämförelserna mellan olika studenters bakgrund vid olika universitet i det svenska riket är alltså inte helt likvärdiga eller kompletta, men de ger ett riktgivande perspektiv. Mest systematiska jämförelser kan man göra utifrån de siffror Strömberg tagit fram.

TABELL 2. Ståndsbakgrund för studenter som immatrikulerats vid universitetet i Åbo samt för dem som bytt universitet, %

	Immatrikulerade vid universitetet i Åbo	Immatrikulerade i både Åbo och Uppsala
Adeln	4,5 %	6 %
Prästerskapet	41 %	42 %
Borgerskapet	10,5 %	15 %
Bondeståndet	12 %	10 %
Övriga	11 %	14 %
Ingen uppgift	21 %	13 %
Sammanlagt	100 %	100 %

Källor: Kotivuori, *Studentmatrikel*; Strömberg, *Studenter, nationer och universitet*.

I Tabell 2 har jag omvandlat de konkreta siffror över antalet studenter som Strömberg presenterar till procentandelar. Av dem som immatrikulerades vid universitetet i Åbo på 1600-talet kom 41 procent från prästerskapet, 12 procent från bondeståndet, cirka 10 procent från borgerskapet och en lika stor andel tillhörde kategorin övriga, exempelvis den civila ämbetsmannakåren. Andelen adliga studenter vid universitetet i Åbo var 4,5 procent.

35. Sten Carlsson, *Ståndssambälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, Lund: Gleerup 1973, 216–217; Samzelius, ”Studentliv och nationer”, 23; Strömberg, *Studenter, nationer och universitet*, 153–154.

När man jämför ståndsfördelningen bland dem som immatrikulerats vid universitetet med motsvarande fördelning bland dem som flyttade mellan universiteten noterar man att de är i stort sett identiska. Fördelningen är densamma också när man jämför studenter som rörde sig mellan Åbo och Uppsala och studenter immatrikulerade vid universitetet i Åbo med de studenter som efter avslutade studier i Åbo reste till utlandet.³⁶ Den största skillnaden finns inom den grupp studenter vars ståndsbakgrund det inte finns några uppgifter om. Ståndsbakgrunden är okänd för endast 13 procent av de studenter som bytte universitet. Det här är en mindre andel även i jämförelse med Uppsala och Lund. Immatrikulering vid två universitet torde ha medfört att det finns flera anteckningar om enskilda studenter i källorna, vilket har varit till hjälp när Yrjö Kotivuori sammanställt sin studentmatrikel.

Största delen av studenterna vid universitetet i Åbo kom från prästfamiljer, och detsamma gällde studenterna vid Uppsala universitet i slutet av 1600-talet.³⁷ Det är alltså inte förvånande att också största delen av de studenter som flyttade mellan universiteten kom från prästerskapet. För dem som siktade på att bli präster var det viktigt att göra sig kända inom flera stift, vilket eventuellt kunde underlätta deras möjligheter att få arbete som präst efter studierna.³⁸ Borgerskapet var den näst största gruppen som bytte universitet. Deras andel av dem som bytte universitet var större än andelen borgerliga studenter av samtliga som var inskrivna vid universitetet i Åbo. Förklaringen till det här torde vara att Strömberg inte inbegrep Åbo nation i sin helhetsanalys av studenternas ståndsbakgrund. Samtidigt påpekar han dock att allt fler studenter från Åbotrakten immatrikulerades vid universitetet under 1600-talet och i synnerhet i slutet av seklet. Största delen av de här studenterna kom från borgerskapet.³⁹ För

36. Om studenter som reste utomlands, se Vilkuna, "Study abroad, the state and personal agency", 286.

37. Carlsson, *Ståndssambälle*, 217.

38. Strömberg, *Studenter, nationer och universitet*, 53–55, 79–84.

39. Strömberg, *Studenter, nationer och universitet*, 154, 215; Eino E. Suolahti, *Opinkäynti ja sen aiheuttama säätykierto Suomen porvariston keskuudessa 1600-luvulla*, Helsinki: Helsingin yliopisto 1946, 127–138.

borgerskapet, såväl köpmän som hantverkare, var rörlighet en naturlig del av studierna genom den utbildningstradition som hörde till ståndet. Lärningar och gesäller cirkulerade mellan olika mästare och köpmän för att lära sig sitt yrke. De rörde sig från stad till stad och mellan olika delar av Europa.⁴⁰ Därmed föll det sig naturligt för dem att också avlägga universitetsstudier vid flera universitet.

Andelen studenter som tillhörde gruppen civila ämbetsmän och övriga var större bland dem som bytte universitet än bland dem som endast studerade vid universitetet i Åbo. En del av dem som ingick i den här gruppen blev senare adlade, och det är möjligt att man inom de här familjerna uppfattade studieresor som viktiga för karriärutvecklingen. Om sönerna hade för avsikt att fortsätta som ämbetsmän var det viktigt för dem att skaffa sig erfarenhet och studera vid fler än ett universitet. Det var förmodligen fråga om samma fenomen som bland dem som strävade efter en prästkarriär: det var bra att göra sig känd i olika delar av riket och därigenom stärka sina möjligheter att få ett bra arbete efter studierna. Andelen studenter med bondebakgrund var däremot mindre bland dem som flyttade mellan universiteten än bland samtliga studenter som var inskrivna vid universitetet i Åbo. Det är sannolikt att studenterna med bondebakgrund till skillnad från studenterna från de andra stånden inte hade tillgång till de ekonomiska resurser eller nätverk som krävdes för rörlighet.

I tidigare forskning om de svenska studenternas mobilitet har man koncentrerat sig på de adliga studenternas studie- och andra utlandsresor samt överlag på studieresor som riktat sig utanför det svenska rikets gränser. Den här undersökningen visar emellertid att rätt få adliga studenter rörde sig mellan universiteten i Åbo och Uppsala. Under hela seklet studerade 37 adliga studenter i både Åbo och Uppsala, medan antalet adliga studenter vid Uppsala universitet varierade

40. Maija Ojala-Fulwood, "Nuoret, naimattomat ja liikkuvat. Kisällien työperäinen siirtolaisuus esimodernissa Ruotsissa", *Genos* 92:2 (2021), 2–15; Karin Sennefeldt, "Young man, find your fortune. Guilds and practices of social order in Sweden, 1650–1720", *Scandinavian Journal of History* 45:3 (2020), 309–333, <https://doi.org/10.1080/03468755.2019.1667863>.

mellan 50 och 60 årligen under 1670- och 1680-talen.⁴¹ Skillnaden blir än mer tydlig när man studerar adliga studenter som reste till utlandet. Åren 1641–1660 immatrikulerades 10 adliga ynglingar som studerat i Åbo vid europeiska universitet. Det här var en fjärdedel av alla studenter som begav sig utomlands från Åbo. Åren 1661–1680 var deras andel likaså en fjärdedel, men under seklets två sista decennier var det endast en adlig student från Åbo som reste utanför svenska rikets gränser för att studera.⁴²

Det är tydligt att studenter från alla stånd rörde sig mellan universitet inom riket och att de studenter som rörde sig representerade stånden i ungefär samma proportioner som studenterna vid universitetet i Åbo i allmänhet. Ingen studentgrupp var således exceptionellt immobil eller rörlig, och det fanns företrädare för alla stånd bland dem som rörde sig mellan universiteten. Martin Andersson har i sin avhandling visat att rörlighet var vanligt i 1600-talets svenska samhälle. Hans undersökning ifrågasätter uppfattningen att människor i det tidigmoderna samhället till största delen levde sina liv inom ett litet geografiskt område.⁴³ Den här undersökningen bekräftar Anderssons resultat: människor rörde sig inom det svenska riket oberoende av stånd, och det var inte bara adliga studenter som avlade studier vid flera universitet. Forskningen visar också att samma trender rådde bland såväl mellaneuropeiska som svenska studenter. Mobiliteten var allmän bland studenter från alla stånd under 1600-talet.

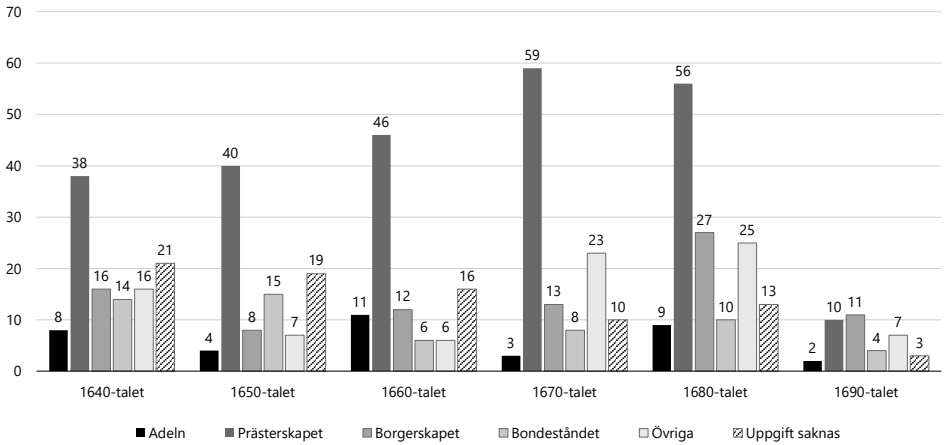
STÅNDETS OCH HEMTRAKTENS INVERKAN PÅ STUDENTERNAS MOBILITET

När man undersöker studenternas rörlighet över tid noterar man att studenterna med bondebakgrund rörde sig mest under 1640- och 1650-talen och att deras rörlighet gradvis minskade under den senare hälften av seklet. Studenter med borgerlig bakgrund rörde sig

41. Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia. Andra delen 1655–1718. Universitetets organisation och verksamhet*, Uppsala: Akademiska bokförlaget 1909, 391–392.

42. Vilkuña, "Study abroad, the state and personal agency", 281–285.

43. Andersson, *Migration i 1600-talets Sverige*, 239–251.

FIGUR 2. Variationen i mobilitet över tid bland studenter av olika stånd.

N = antal studenter som tillhörde respektive stånd. Källa: Kotivuori, *Studentmatrikel*.

mest direkt efter att universitetet hade grundats och under 1670- och 1680-talen.

Även om studenter från alla stånd rörde sig mellan universiteten finns det skillnader mellan stånden i vilka sätt de rörde sig på. De adliga flyttade i huvudsak från Åbo till Uppsala. Av de adliga studenterna inledde 28 sina studier i Åbo varefter de flyttade till Uppsala, medan endast nio flyttade i motsatt riktning. För en del av dessa nio blev tiden i Åbo mycket kort. När universitetet i Åbo grundades reste Henrik Fleming till Åbo för att studera. Följande år fortsatte han till Leiden. Även Knut och Gustaf Kurck, söner till presidenten för Åbo hovrätt Jöns Kurck, reste från Uppsala till Åbo och vistades en kort tid i staden 1642. De höll en oration i Åbo och reste sedan vidare till Leiden och Paris. Bröderna Göran och Gustaf Horn flyttade för sin del från Åbo till Uppsala. De inledde sina studier när universitetet hade grundats men flyttade till Uppsala redan följande år.⁴⁴ Överlag företog adliga ynglingar få resor till de östra delarna av det svenska riket under 1600-talet jämfört med i vilken utsträckning de reste till

44. Kotivuori, *Studentmatrikel*: Henrik Fleming, Knut Kurck, Gustaf Kurck, Göran Horn, Gustaf Horn.

de västra delarna. I stället för att resa till de östra delarna föredrog de resor till Pommern. Adliga reste i allmänhet i hemlandet för att vara så kunniga om landets förvaltning och bergsbruk som möjligt innan de begav sig på studieresor till utlandet. Adliga ynglingar orienterade sig i bergsbruk för att ha grundläggande kunskaper om det före studierna utomlands. Önskemålet var att de skulle inhämta mer kunskaper i ämnet i Europa för att senare kunna främja välståndet i riket bland annat genom att utveckla bergsbruket. Det här ingick i det vidare syftet med studieresorna, det vill säga att främja det svenska rikets intressen.⁴⁵ Adelns studieresor till utlandet hade en stor betydelse för riksbygget i Sverige under 1600-talet. Men utlandsresorna hade också betydelse för de adliga själva. Eftersom adelsståndet växte under 1600-talet och även icke-adliga i allt större utsträckning eftersträvade samma uppgifter som de adliga, blev kunskaperna man skaffade sig utomlands ett sätt att specialisera sig och stärka den egna släktens position.⁴⁶ Simone Giese, som har undersökt adliga studenters resor, har kommit till att utbildningsnivån inom den svenska adeln var bland de högsta bland Europas adliga.⁴⁷

Syftet med rörligheten var inte lika tydligt bland studenter ur prästfamiljer som bland de adliga studenterna. Något över hälften av studenterna ur prästeståndet, 139 stycken, inledde sina studier i Uppsala och flyttade sedan till Åbo. I den andra riktningen flyttade 110 studenter från prästfamiljer. Sönerna ur familjen Julinus hörde till båda grupperna. De två äldsta i brödraskaran från Nyköping i Södermanland, Erik och Andreas, reste över Östersjön för att inleda sina studier i Åbo. Här avvek de från huvudfaran, eftersom majoriteten av prästsönerna från de västra delarna av riket inledde sina studier i Uppsala. De yngre bröderna Petrus och Johannes följde alltså i högre grad ståndets interna strömningar genom att inleda sina studier i Uppsala. Bland studenterna ur prästeståndet ser man samma tendens som bland studenterna från de övriga stånden, fränsett

45. Winberg, *Den statskloka resan*, 138, 142, 158–159.

46. Vilkuna, "Study abroad, the state and personal agency", 277; Winberg, *Den statskloka resan*, 349–351.

47. Giese, *Studenten aus Mitternacht*, 702.

adeln: de flesta studenterna från de västra delarna av riket och från Österbotten inledde sina studier i Uppsala efter att universitetet i Åbo hade grundats. Det här var vanligt bland studenter ur präste-, borgar- och bondeståndet samt bland studenter ur kategorin övriga.

Studenter från flera landskap inledde sina studier i Åbo. Av studenterna med borgerlig bakgrund inledde 49 sina studier i Uppsala och flyttade sedan till Åbo; i motsatt riktning flyttade 38 studenter. Största delen av de borgerliga studenter som inledde sina studier i Åbo kom från den östra sidan av Östersjön (25 studenter), men ungefär en tredjedel kom från den västra sidan eller från Ingermanland (13 studenter). Av studenterna med bondebakgrund inledde 32 sina studier i Uppsala och 25 i Åbo. Endast sex av dem som inledde sina studier i Åbo kom från rikets östra delar, och en klar majoritet – 19 studenter – kom från övriga delar av riket. Största delen av de studenter med bondebakgrund som inledde sina studier i Åbo kom alltså från andra delar av riket än de östra. De inledde med andra ord inte sina studier vid det universitet som låg närmast hemmet, men de flyttade närmare hemtrakterna för att avsluta sina studier.

Av de studenter vars fäder var civila ämbetsmän eller tillhörde andra grupper utanför de politiska ständerna inledde 46 sina studier i Uppsala och 38 i Åbo. Inom den här gruppen, liksom bland studenterna ur präste-, borgar- och bondestånden, var flyttrörelsen livligare från de västra delarna över Östersjön till Åbo. Bland dem som hade inlett sina studier i Uppsala kom 21 från Österbotten eller andra delar öster om Östersjön och 25 från de västra delarna. Bland dem som inledde sina studier i Åbo kom 22 från de östra delarna och 16 från rikets västra delar.

Sammanfattningsvis var det allmänt att man från Österbotten och rikets västra delar först tog sig till Uppsala och sedan flyttade till Åbo. Uppsala universitet var det närmaste universitetet för dem som bodde i rikets västra delar, och det var lätt att ta sig dit med båt längs Bottniska viken. De studenter som valde Åbo som första universitet kom från ett större geografiskt område. Anledningen torde vara de tidigare nämnda stipendierna och möjligheterna till arbete. Studenterna som flyttade från Åbo till Uppsala representerade samtliga stånd och kom från alla delar av riket. Adeln var det enda stånd

inom vilket man flyttade betydligt oftare från Åbo till Uppsala än tvärtom. De tillhörde adeln i den östra delen och flyttade till Uppsala, närmare Stockholm och hovet, efter att de studerat i Åbo. De adliga skrevs ofta in vid universitetet som mycket unga, och därför var det förmodligen trevligare för familjerna att först skicka sina söner till universitetet i den östra delen av riket och först sedan för fortsatta studier nära maktens centrum.

RÖRLIGHETEN VAR INTE ALLTID FRIVILLIG

Studenterna bytte inte alltid universitet av fri vilja utan kunde vara tvungna till det av en eller annan orsak. Johannes och Petrus Julinus gjorde sig skyldiga till trakasserier av förstaårsstudenter, det vill säga pennalism, i Uppsala 1663. De tvingade noviser att betala för en kvällssits och misshandlade noviser. Båda handlingarna var strängt förbjudna enligt universitetets ordningsregler.⁴⁸ Petrus sattes i arrest, men han rymde därifrån med hjälp av sin bror. Johannes för sin del uppförde sig högfärdigt inför konsistoriet och bagatelliserade sättet på vilket han hade behandlat förstaårsstudenterna. Bröderna dömdes att ersätta de fysiska skador de åsamkat och dessutom relegerades de från universitetet på viss tid. Efter att ha fått sina straff visade bröderna ingen ånger utan lämnade staden under sina nationskamraters jubel. Pojkarnas far förhandlade med universitetets konsistorium och bad att relegeringstiden skulle förkortas, så att de kunde få goda avgångsbetyg utan omnämnande av deras förseelser. Konsistoriet meddelade att pojkarna skulle återvända till universitetet och visa att de ändrat sitt uppförande, annars skulle de inte få gynnsamma betyg. Petrus återvände till Uppsala universitet 1666, det vill säga två år efter relegeringen, men Johannes fortsatte sina studier i Åbo redan hösten 1664.⁴⁹ Fadern antog uppenbarligen att Johannes inte skulle bättra

48. ”1655 års konstitutioner. Text och översättning av 1655 års konstitutioner för Uppsala universitet”, Krister Östlund (övers.), Per Ström (red.), *Doktorspromotionen den 27 maj 2005*, Uppsala: Uppsala universitet 2005, 16, 17, 22.

49. UAAKP 25.2.1663, s. 181; 6.5.1663, s. 207; 17.6.1663, s. 213; 14.10.1663, s. 241–242; 7.11.1663, s. 250–252; 18.11.1663, s. 258–260; 25.11.1663, s. 267–269; 13.2.1664, s. 20–22; 6.4.1664, s. 37; 17.8.1664, s. 86.

sig och sände honom till Åbo. Petrus fick däremot stanna hemma. Enligt Gunnar Tilander, som har givit ut Johannes dagbok, fortsatte denne sitt tidigare leverne i Åbo: han var lättsinnig, trotsig, han ljög och han drack. Han ställdes upprepade gånger inför universitetets konsistorium 1665–1668, till den aldrig faderns bedrövelse.⁵⁰

Immatrikulering av en student som hade relegerats från ett annat universitet förbjöds i Uppsala universitets konstitutioner från 1655. I de tidigare konstitutionerna från 1626 nämndes inte om studenter fick skrivas in vid ett annat universitet under relegeringstiden. Det fanns inget behov för detta, eftersom Uppsala universitet var det enda universitetet i riket på 1620-talet.⁵¹ Även om konstitutionerna från 1655 förbjöd relegerade studenter att skriva in sig vid ett annat universitet, visar fallet Johannes Julinus att studenter fortfarande kunde byta universitet på 1660-talet. Hemming Olai Gadd relegerades för fem år från Uppsala universitet 1633. Han hade tillsammans med en studiekamrat skrivit skymfande ord om stadens borgmästare och råd samt en ung kvinna i staden på en port. Utöver att han blev relegerad fick han kännbara böter. Han bad om lindring av straffet, men det konstaterades att han redan hade fått lindring eftersom relegeringen inte hade kungjorts offentligt. Relegering från det akademiska samfundet var ett hårt och sällsynt straff för vålds- och ordningsbrott.⁵² Gadd gavs en möjlighet att återvända till universitetet efter fem år, på villkoret att han bevisade att han bättrat sig och fick ett intyg över detta från en läroinrättning eller någon annan plats han vistades på under tiden. Gadd flyttade till universitetet i Dorpat för att studera och stannade där i över sex år. Han återvände aldrig till Uppsala men skrev in sig i Åbo 1641.⁵³

50. Tilander, *Nyköpingsstudenten*, 37.

51. Mari Välimäki, ”Yliopistosta erottaminen ja siihen liittyvä liikkuminen Turun ja Uppsalan välillä 1600-luvulla”, *Aurica* 12 (2021), 14–30, <https://doi.org/10.33520/aur.115350>; Ilmakunnas & Välimäki, ”Relegering vid universiteten i det svenska riket under 1600- och 1700-talen”.

52. Lars Geschwind, *Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet*, Uppsala: Uppsala universitet 2001, 171–174.

53. Kotivuori, *Studentmatrikel*: Hemming Gadd; UAAKP 2.5.1633, s. 217; 3.5.1666, s. 274.

En student som blivit relegerad förväntades visa ånger, förbättrat uppförande och uppriktigt intresse för studierna för att han på nytt skulle kunna tas upp i den akademiska gemenskapen. Matthias Stom (1615–1649), *Ung man läsande vid vaxljus* (cirka 1630). Nationalmuseum, Stockholm.

I fallen Hemming Gadd och bröderna Julinus var det fråga om att studenter som bröt mot universitetets ordningsstadga uteslöts ur universitetsgemenskapen. Deras övermodiga och respektlösa beteende kunde inte accepteras, och de skulle också fungera som varnande exempel för andra studenter.⁵⁴ Johannes Julinus och Hemming Gadd hade olika anledningar att skriva in sig vid nya universitet. Gadd uppmanades att skriva in sig vid något annat universitet eller i någon annan skola under relegeringstiden för att han skulle kunna fortsätta sina studier. Konsistoriets medlemmar önskade att han skulle använda

54. Ilmakunnas & Välimäki, ”Relegering vid universiteten i det svenska riket under 1600- och 1700-talen”.

sin tid på ett meningsfullt sätt. Samtidigt ville man bespara honom från att ett fel begånget i ungdomen skulle påverka hans framtid negativt. Gadd hade alltså universitetets tillstånd att skriva in sig vid ett annat universitet – han blev rentav uppmanad att göra det. Johannes Julinus verkar däremot ha försökt hemlighålla anledningen till att han flyttade från Uppsala till Åbo. Han försökte fortsätta sina studier vid det nya universitetet när hinder restes vid det gamla. Han skulle ha kunnat återvända till Uppsala om han hade visat ånger och betett sig ödmjukt.⁵⁵ Det gjorde Johannes bror Petrus, som återvände till Uppsala efter strafftiden. Han lyckades uppenbarligen övertyga professorerna om att han ändrat sitt beteende, för han fortsatte sina studier vid universitetet. Både studenternas rörlighet och universitetens straffåtgärder säger något om tidens akademiska värld och om de allmänna beteendenormerna samt om heder. De visar också på att de som begått brott eller förseelser gavs en andra chans: 1600-talets akademiska samfund var hierarkiskt och patriarkalt, men inte oeftergivligt.

STUDENTER I RÖRELSE INOM RIKET

När man undersöker studentmatrikeln för universitetet i Åbo visar det sig att det var rätt allmänt att studenter rörde sig mellan universiteten i det svenska riket under 1600-talet, något som möjliggjordes av Östersjön. För studenterna var det en lika naturlig del av vardagen att röra sig dels mellan hemorten och universitetsstaden, dels mellan olika universitet som det överlag var för svenskar att röra sig på under nya tiden. Cirka 13 procent av de studenter som skrev in sig vid universitetet i Åbo skrev också in sig vid Uppsala universitet. Tidigare forskning om Sverige har i huvudsak fokuserat på adliga studenters mobilitet, vilket har berott på källäget men också på att de adliga ynglingarnas studier utomlands hade stor betydelse för riksbygget i Sverige under 1600-talet.

Adeln stod för majoriteten av studieresorna till utlandet, men bland de studenter som rörde sig mellan Åbo och Uppsala var de en liten minoritet. Mobiliteten inom det svenska riket var en del av en

55. Välimäki, ”Yliopistosta erottaminen ja siihen liittyvä liikkuminen”, 24–28.

mer omfattande europeisk trend. Centraleuropeiska studenter började under seklet allt oftare göra studieresor inom det egna riket eller till dess närmaste grannar. Samtidigt blev den sociala spridningen större bland studenter som gjorde studieresor. Samtliga stånd var representerade också bland de studenter som rörde sig mellan Åbo och Uppsala, även om största delen av dem kom från prästeståndet, precis som bröderna Julinus. Den näst största gruppen bland dem som flyttade var studenter med borgerlig bakgrund och studenter vars fäder var civila ämbetsmän eller icke-adliga officerare. Den i storleksordningen femte gruppen var studenter med bondebakgrund, som flyttade mellan Åbo och Uppsala i betydligt större utsträckning än de adliga. Geografiskt kom de studenter som inledde sina studier i Uppsala i huvudsak från den västra delen av riket och från Österbotten. Studenterna som började vid universitetet i Åbo kom från ett större geografiskt område, även om en stor del av dem kom från rikets östra delar. Valet av första universitet bestämdes av läget i förhållande till hemorten, men också av närståendes vanor och av att professorerna rekryterade studenter från sina hemtrakter.

Flyttningsrörelsen mellan universitetet var livlig under 1640–1680-talen, men under 1690-talet upphörde mobiliteten från Uppsala till Åbo så gott som helt. Någon orsak till den snabba förändringen har inte kunnat urskiljas inom ramen för den här undersökningen, och frågan borde utredas närmare i framtida studier. Ett vidare ämne för fortsatta undersökningar och metodologiska överväganden är den metodologiska nationalismen inom universitetshistorien. När man undersöker studenternas mobilitet och den akademiska världen i Sverige borde man i högre grad beakta den undersökta periodens realiteter: det som är utlandet i dag var det inte nödvändigtvis under 1600-talet. Studenteresor till Greifswald och Dorpat som i tidigare studier har kategoriserats som utlandsresor borde snarare betraktas som rörlighet inom riket, en rörlighet som möjliggjorde för studenter att tryggt skaffa sig utbildning vid flera universitet oberoende av religionstvister. Inom den universitetshistoriska forskningen borde man vara uppmärksam på vad det svenska riket var i början av nya tiden och hur de snabba gränsförändringarna påverkade universitetspolitiken. Att betrakta de nya provinserna som delar av riket i stället för att se dem som utland

skulle ge historieskrivningen om universiteten och den akademiska världen nya gränsöverskridande perspektiv. Det skulle underlätta synen på perioden som en tid av förbindelser, samarbete och kontinuerlig mobilitet.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tryckta källor

- ”1655 års konstitutioner. Text och översättning av 1655 års konstitutioner för Uppsala universitet”, Krister Östlund (övers.), Per Ström (red.), *Doktorspromotionen den 27 maj 2005*, Uppsala: Uppsala universitet 2005.
- Consistorii Academici vid Åbo Universitet äldre protokoll* I. Helsingfors: Finska Historiska Samfundet 1883.
- Nyköpingsstudenten Johannes Julinus dagböcker 1659–64 och hans bedrifter i Uppsala, Åbo och Strängnäs*, red. Gunnar Tilander, Skara 1968.
- Sallander, Hans (red.), *Uppsala universitet. Akademiska konsistoriets protokoll (UUAKP) VI, VII*, Uppsala: Uppsala universitet 1971.

Elektronisk resurs

- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi> (läst 7.1.2026).

Litteratur

- Andersson, Martin, *Migration i 1600-talets Sverige. Älvsborgs lösen 1613–1618*, Malmö: Universus Academic Press 2018.
- Annerstedt, Claes, *Uppsala universitets historia. Andra delen 1655–1718. Universitetets organisation och verksamhet*, Uppsala: Akademiska bokförlaget 1909.
- Carlsson, Sten, *Ståndssamhälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, Lund: Gleerup 1973.
- Geschwind, Lars, *Stökiga studenter. Social kontroll och identifikation vid universiteten i Uppsala, Dorpat och Åbo under 1600-talet*, Uppsala: Uppsala universitet 2001.
- Giese, Simone, *Studenten aus Mitternacht. Bildungsideal und peregrinatio academica des schwedischen Adels im Zeichen von Humanismus und Konfessionalisierung*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag 2009.
- Ilmakunnas, Johanna & Mari Välimäki, ”Relegering vid universiteten i det svenska riket under 1600- och 1700-talen”, Kasper Kepsu, Kajsa Varjonen & Ann-Catrin Östman (red.), *Vägor av förvisningar. Förpassningar och tvångsflyttningar i det förmoderna samhället*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (under utgivning, utkommer 2027).

- Kallinen, Maija, *Change and stability. Natural philosophy at the Academy of Turku 1640–1713*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1995.
- Larsson, Simon, Marja Jalava & Pertti Haapala, "Introduction. Nordic historiography: from methodological nationalism to empirical transnationalism", Pertti Haapala, Marja Jalava & Simon Larsson (eds), *Making Nordic historiography. Connections, tensions and methodology, 1850–1970*, New York: Berghahn 2017, 1–24.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdoms historia. Stormaktstiden*, Stockholm: P. A. Norstedts & Söners Förlag 1975.
- Marjanen, Jani, "Kansallinen historia ja metodologinen nationalismi Pohjoismaissa", *Historiallinen Aikakauskirja* 118:2 (2020), 243–245, <https://doi.org/10.54331/haik.140718>.
- Nuorteva, Jussi, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1997.
- Ojala-Fulwood, Maija (ed.), *Migration and multi-ethnic communities. Mobile people from the late Middle Ages to the present*, Basel: De Gruyter Oldenburg 2018, <https://doi.org/10.1515/9783110528879>.
- Ojala-Fulwood, Maija, "Nuoret, naimattomat ja liikkuvat. Kisällien työperäinen siirtolaisuus esimodernissa Ruotsissa", *Genos* 92:2 (2021), 2–15.
- de Ridder-Symoens, Hilde, "Mobility", Hilde de Ridder-Symoens (ed.), *A history of university in Europe, 2. Universities in early modern Europe (1500–1800)*, Cambridge: Cambridge University Press 2003, 416–448.
- Samzelius, Jonas L:son, "Studentliv och nationer under 1600- och 1700-tal", Jonas L:son Samzelius et al. (red.), *Upsalastudenten genom tiderna. En skildring utgiven i anledning av Upsala Studentkärs hundraårsminne*, Uppsala: Lundequistska Bokhandeln 1950, 9–72.
- Sennefelt, Karin, "Young man, find your fortune. Guilds and practices of social order in Sweden, 1650–1720", *Scandinavian Journal of History* 45:3 (2020), 309–333, <https://doi.org/10.1080/03468755.2019.1667863>.
- Strömberg, John, "Studenterna", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Förlagsaktiebolaget Otava 1988, 291–354.
- Strömberg, John, *Studenter, nationer och universitet. Studenternas härkomst och levnadsbanor vid Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1996.
- Sundin, Jan, *Främmande studenter vid Uppsala universitet före andra världskriget*, Uppsala: Uppsala universitet 1973.
- Sweet, Rosemary, Gerrit Verhoeven & Sarah Goldsmith (eds), *Beyond the Grand Tour. Northern metropolies and early modern travel behaviour*, London: Routledge 2017, <https://doi.org/10.4324/9781315569277>.
- Vasara-Aaltonen, Marianne, *Learning law and travelling Europe. Study journeys and the developing Swedish legal profession, c. 1630–1800*, Leiden: Brill 2020.

- Verhoeven, Gerrit, *Europe within reach. Netherlandish travellers on the Grand Tour and beyond (1585–1750)*, Boston: Brill, 2015, 265–274, <https://doi.org/10.1163/97890004293335>.
- Vilkuna, Kustaa H. J., ”Study abroad, the state and personal agency (1640–1700). The study trips of Turku students to foreign universities. Background factors, the return and careers of the travellers”, Petri Karonen & Marko Hakanen (eds), *Personal agency at the Swedish age of greatness 1560–1720*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, 275–296, <http://library.oapen.org/handle/20.500.12657/30886> (läst 7.1.2026).
- Winberg, Ola, *Den statskloka resan. Adels peregrinationer 1610–1680*, Uppsala: Uppsala universitet 2018, <urn:nbn:se:uu:diva-347075>.
- Välimäki, Mari, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset suhteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turku: Turun yliopisto 2021, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-29-8399-5>.
- Välimäki, Mari, ”Samarbete och kontinuerliga förhandlingar. Kommunikationen mellan Kungliga Akademiens konsistorium och andra domstolar i Åbo i slutet av 1600-talet”, *Historisk Tidskrift för Finland*, 104:1 (2019), 4–30, <https://journal.fi/hft/article/view/85807> (läst 5.1.2026).
- Välimäki, Mari, ”Students on the move in 17th-century Sweden”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi LIII. Inimeste ja ideede liikumine 17. sajandi Rootsi ülikoolides* (2025), 8–25, <https://doi.org/10.1517/tyak.v53i.26266>.
- Välimäki, Mari, ”Yliopistosta erottaminen ja siihen liittyvä liikkuminen Turun ja Uppsalan välillä 1600-luvulla”, *Auraica* 12 (2021), 14–30, <https://doi.org/10.33520/aur.115350>.

Johannes Gezelius kontaktnät bortom havet

Universitetsstudier erbjöd unga män en möjlighet att ta sig fram i det strängt hierarkiska ståndssamhället i Sverige under 1600-talet. Största delen av studieplatserna var visserligen reserverade för söner från präst- och adelsfamiljer, men studier gav också bond- och borgarsöner en möjlighet till ståndscirkulation. En god utbildning kunde bana väg till ett högre ämbete och därigenom till en bättre utkomst, men universitetsstudier var inte i sig en garanti för ekonomisk trygghet. Det var hård konkurrens om de vävlönade ämbetena, och i och med att vissa tjänster öppnades för icke-adliga under drottning Kristinas tid skärptes konkurrensen ytterligare. Det hierarkiska samhällssystemet saknade formella system för avancemang, vilket gynnade parallella befordringsvägar via nepotism och klientelism.¹

Johannes Gezelius d.y., som var född i en förmögen biskopsfamilj, hade bättre förutsättningar än många andra att nå en aktad position i samhället, eftersom hans börd inte bara gav honom materiell trygghet utan också socialt kapital i form av ett släktnätverk. Gezelius far, Johannes Gezelius d.ä., var prokansler för universitetet i Åbo och biskop för Åbo stift från 1664, vilket underlättade den unge Gezelius inträde i inflytelsrika kretsar. Att ingå i de rätta kretsarna var inte bara en fördel utan snarast en nödvändighet när man sökte framträdande poster. Klientssystemet blomstrade i stormaktstidens Sverige och sträckte sig till alla nivåer av samhället. Centrala roller innehades av patroner och klienter, gynnare och tjänare, som alla – utifrån de

1. Fabian Persson, "En hjälpande hand. Principiella aspekter på patronage i förhållande till nepotism och meritokrati under stormaktstiden", *Scandia* 59:1 (1993), 53.

Porträtt av Johannes Gezelius d.y., målat av svärdottern Helena Arnell i början av 1700-talet. Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors.

förutsättningar den egna positionen gav – stödde andra som ingick i det egna nätverket.

I det här kapitlet undersöker jag betydelsen av transmarina nätverk i Östersjöregionen för Johannes Gezelius d.y. och hans familj under tiden de var bosatta i Åbo. Jag tar mig an frågan genom att undersöka hur Gezelius utnyttjade olika relationer bortom havet och hur hans kontakter i gengäld drog nytta av Gezelius sociala och ekonomiska ställning. Relationer som byggde på ömsesidighet jämförs ofta med patron–klientrelationer, men den tankevärld de ingick i begränsades

inte enbart till det fenomen som är känt som klientelism.² I personnätverken kunde det ingå släktingar, kollegor, gynnare och tjänare, som på något sätt drog fördel av sin relation till en viss person. I växelverkan av det här slaget var det vanligt att den part som hade en högre ställning hade mer hjälp att erbjuda, vilket ofta ledde till ojämlika relationer. Parternas roller definierades av deras aktuella sociala status och ekonomiska position, och därför kunde rollerna förändras med tiden. Till en början granskar jag hur Gezelius nätverk fungerade i den akademiska miljön, där han i huvudsak var den part som hade den lägre positionen. Efter det undersöker jag Gezelius nätverk under hans tid som biskop, då han ofta hade den högre positionen i nätverken. Båda perspektiven klarlägger hur långa avstånd påverkade de personliga nätverken för en lärd person som Gezelius samt hur bägge parternas förväntningar och möjligheter att agera formades av avståndet.

Professor Johan Jakob Tengströms biografier över Johannes Gezelius d.ä. och d.y. har legat till grund för många senare undersökningar om universitetet i Åbo, eftersom många av de dokumentsamlingar han hade till sitt förfogande sedermera förstördes i Åbo brand. Verket *Gezelii den yngres minne* (1833) om Gezelius d.y. behandlar i första hand de mest betydande skedena av hans karriär och hans betydelse för teologin i Finland. Professorn i kyrkohistoria Pentti Laasonen har också undersökt Gezelius d.ä.:s och d.y.:s verksamhet inom den religiösa och politiska utvecklingen under 1600-talet. I boken *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia* (1977) ger Laasonen en träffande beskrivning av hur religionspolitiken inverkar på lärostriderna vid universitetet i Åbo, medan han i *Vanhan ja uuden rajamaastossa* (2009) lyfter fram hur Gezelius d.y.:s möten med lärda i utlandet påverkade hans senare arbete inom akademiska och kyrkliga institutioner. Jag vill i det här kapitlet belysa den betydelse Gezelius nätverk bortom havet hade för hans sociala kapital och hur den sakkunskap som ingick i nätverken kunde utnyttjas för olika behov.

2. Ulla Koskinen, *Hyvien miesten valtakunta. Arvid Henrikinpoika Tarwast ja aatelin toimintakulttuuri 1500-luvun lopun Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011, 108–165.

Den tidigmoderna människans sociala närkrets var ett viktigt stöd och en resurs som man bemödade sig om att upprätthålla. Relationerna innebar ekonomisk trygghet och stärkte den enskilda individens sociala ställning. När stödet var nära kunde man vid behov utnyttja det snabbt, till exempel om man råkade i ekonomiska eller juridiska trångmål. Parter som geografiskt befann sig långt ifrån varandra var tvungna att ty sig till mellanhänder och ombud, vilket kunde påverka kontaktens natur. Historieskrivningen har tidigare understrukit hur viktigt det var för klienten i en klientrelation att träffa sin patron ansikte mot ansikte för att patronen skulle minnas honom.³ Det här gällde i princip också personer utanför klientnätverken, eftersom man lättare kunde realisera den hjälp ett socialt skyddsnät kunde erbjuda om man befann sig på plats och ställe. Nätverken av relationer byggde dessutom på förtroende och lojalitet, vilket förutsatte täta kontakter.⁴ Kari-Matti Piilahti har visat att kontakterna framför allt inom landsbygds-gemenskaper på 1600-talet i allmänhet var koncentrerade till ett relativt litet område.⁵ För borgerskapet och högre ståndspersoner var det däremot möjligt att knyta kontakter över mycket långa avstånd.

Kontakter bortom havet sköttes vanligen via mellanhänder eftersom det var tidskrävande och besvärligt att resa. Mellanhanden kunde vara en person som var bägge parter förtrogna, en avlönad betjänt eller bådadera. Sharon Kettering skiljer mellan förmedlare (*brokers*) och mellanhänder (*go-betweens*), där förmedlarna investerade egna resurser i kontakterna och förväntade sig att själva dra nytta av dem, medan mellanhänderna agerade blott och bart enligt sina överordnades anvisningar.⁶ Även om mellanhanden hade begränsade befogenheter hade han stort inflytande över hur relationen fungerade. En förmedlare

3. Persson, "En hjälpande hand", 56; Sharon Kettering, *Patrons, brokers and clients in seventeenth-century France*, New York: Oxford University Press 1986, 3–5.

4. Franz Mauelshagen, "Networks of trust. Scholarly correspondence and scientific exchange in early modern Europe", *The Medieval History Journal* 6:1 (2003), 7–10.

5. Kari-Matti Piilahti, *Aineellista ja aineetonta turvaa. Ruokakunnat, ekologis-taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007, 201–203. Se även Örjan Simonson, *Den lokala scenen. Torstuna härad som lokalsambälle under 1600-talet*, Uppsala: Uppsala universitet 1999, 237–238.

6. Kettering, *Patrons, brokers and clients*, 56–57.

kunde frigöra sin överordnades resurser och ta kontakt med dennes kontakter på eget initiativ.⁷ Det är ibland svårt att utreda relationens karaktär utifrån korrespondenser som bevarats, och därför är det i praktiken svårt att göra en klar indelning i olika typer av ombud. Gezelius hade flera personer som kan definieras som förmedlare och mellanhänder i sin tjänst, och de fungerade som en del av kommunikationen mellan honom och hans kontakter.

Relationer som byggde på ömsesidighet kan grovt taget delas in i vänskapsrelationer, anställningsrelationer och hierarkiska släkt- och klientrelationer, men de var ofta intvinnade i varandra. Gemensamt för de olika typerna av relationer var att de främjade parternas sociala eller ekonomiska position. Relationernas vertikala eller horisontella dimensioner påminner till sina strukturer om sociala nätverk, och i dem kunde ingå allt från adliga personer till bönder. Som socialt begrepp är nätverket emellertid en modern skapelse och okänt för den tidigmoderna människan, liksom Lindsey O'Neill konstaterar.⁸ Jag använder termen personnätverk för att beskriva hur parterna i olika relationer på ett eller annat sätt kom i kontakt med varandra via vissa kontaktpersoner.

Nepotism och klientelism under tidigmodern tid har intresserat historiker, men deras utbredning bland lärda har ägnats mindre uppmärksamhet. I Tyskland har man dock studerat de lärdas sociala nätverk sedan 1980-talet, och den term som Peter Moraw gjort känd, *Familienuniversität* (familjeuniversitet), är en träffade beskrivning av familjebandens betydelse för universitetens verksamhet. Som begrepp används familjeuniversitet för att beskriva hur strategiska äktenskapsband mellan professorsfamiljer ledde till att vissa universitet helt kontrollerades av ett eller några släktnätverk.⁹ Sharon Ketterings

7. Kettering, *Patrons, brokers and clients*, 4.

8. Lindsay O'Neill, *The opened letter. Networking in the early modern British world*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2014, 2–4.

9. Peter Moraw, *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitäts-geschichte. Strukturen – Personen – Entwicklungen*, Leiden: Brill 2008, 1–43; Christina Stehling, *Zwischen Stadt und Universität. Ökonomische Praktiken Marburger Professorenhaushalte und -familien zwischen 1653 und 1866*, Marburg: Philipps-Universität Marburg 2023, 7–10; Elizabeth Harding, *Der Gelehrte im Haus. Ehe, Familie und*

forskning om klientsystemet i 1600-talets Frankrike har etablerat många centrala uppfattningar om hur det tidigmoderna klientsystemet fungerade. Marko Hakanens doktorsavhandling hör till den senaste forskningen i Finland om tidigmodern klientelism.¹⁰ I den senaste nätverksforskningen har tyngdpunkten förflyttats till mer omfattande relationskonstellationer samt till olika typer av nätverksbildningar. Runtom i Europa har det flitigt bedrivits forskning om tidigmodern korrespondens och om den bildade klassens nätverk (*res publica literaria*). Frantz Mauelshagen har visat hur viktigt det ömsesidiga förtroendet var när nätverken bildades, i synnerhet under omständigheter där parterna inte träffades ansikte mot ansikte.¹¹ Antologin *Early modern universities. Networks of higher learning* (2021) hör till en nyare inriktning inom universitetshistoria, som vidgar uppfattningen om universitetens institutionella betydelse för de lärdas nätverk. Boken visar hur de högre lärosätena både möjliggjorde och begränsade sina medlemmars kommunikation med andra institutioner och nätverk. Författarna undersöker kontaktskapare, i det här fallet lärda, som förenande faktorer för nätverk och institutioner.¹² Nätverksbildandet bland lärda vid universitetet i Åbo kan på samma sätt granskas såväl ur ett individperspektiv som ur ett vidare organisationsperspektiv. I detta sammanhang är begreppet organisation mångtydigt, eftersom det kan avse såväl familj och släkt som klientnätverk. För lärda som Johannes Gezelius var det vanligt att sammanföra resurser och personer ur olika nätverk genom exempelvis äktenskap, eftersom det stärkte förtroendet mellan parterna och förpliktade dem att verka för gemensamma intressen.¹³

Tidigare forskning om tidigmoderna personliga nätverk har i första hand fokuserat på adeln, som har lämnat flest skriftliga källor efter

Haushalt in der Standeskultur der frühneuzeitlichen Universität Helmstedt, Wiesbaden: Harrassowitz 2014, 19–20.

10. Marko Hakanen, *Vallan verkostoissa. Per Brabe ja hänen klienttinsä 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2011.
11. Mauelshagen, "Networks of trust".
12. Anja-Silvia Goeing, Glyn Parry & Mordechai Feingold (eds), *Early modern universities. Networks of higher learning*, Leiden: Brill 2021.
13. Hakanen, *Vallan verkostoissa*, 89–90.

sig. Ett undantag är Kari-Matti Piilahdis doktorsavhandling, som undersöker kontaktskapandet bland landsbygdsbefolkningen i Valkeala 1630–1750. De lärda, som under 1600-talet i huvudsak hörde till prästeståndet, skapade kontakter till såväl bönder och köpmän som kungligheter. Samtidigt kunde de röra sig exceptionellt fritt, vilket gav dem möjlighet att skapa kontakter också till utlandet.¹⁴ Johannes Gezelius d.y. var inget undantag på den punkten.

Efter att Gezelius hade studerat en tid vid universiteten i Uppsala och Åbo fann hans far det för gott att skicka sonen utomlands för fördjupade studier i teologi och klassiska språk. Samtidigt erbjöds Gezelius en ypperlig möjlighet att bekanta sig med de senaste idéströmningarna i Europa. Trots att familjen var förmögen var ett penningunderstöd av kronan år 1670 en förutsättning för de kostsamma utlandsstudierna.¹⁵ Gezelius inträde vid de främsta universiteten i Europa underlättades dessutom av faderns goda relationer till lärda auktoriteter och politiska makthavare samt av rekommendationer från lärarna. Gezelius d.ä.:s motiv var att förbereda sonen för hans kommande projekt, arbetet med det exegetiska verk som sedermera blev känt som Gezeliernas bibelverk.¹⁶ För detta var filologiska studier nödvändiga, och de främsta lärarna på området fanns i Tyskland, Nederländerna och England. Gezelius begåvning och passion kom till nytta under åren vid de utländska universiteten, och han knöt nära förbindelser till de största namnen inom många vetenskapliga discipliner. Vänskapsbanden mellan lärda var en viktig resurs och hade betydelse för att nya idéer och ideologier spreds över riksränserna. Hemkommen från studieresan 1674 anlätades Gezelius snabbt som biträdande professor i teologi vid universitetet i Åbo. Ordinarie professor blev han 1679. Gezelius karriär kulminerade efter en period som superintendent i Narva, när han 1690 utnämndes till sin nyligen avlidne fars efterträdare som biskop i Åbo.

14. Mauelshagen, "Networks of trust", 14.

15. Johan Jakob Tengström, *Gezelii den yngres minne*, Helsingfors: G.O. Wasenius 1833, 19.

16. Tengström, *Gezelii den yngres minne*, 20.

Gezelius karriärväg var på inget sätt exceptionell för söner ur de högre stånden på 1600-talet. Tack vare familjens förmögenhet och faderns höga ställning kunde Gezelius få privatundervisning redan tidigt, vilket i sin tur gjorde det lättare för honom att ta del av studier vid anrika universitet utomlands. Genom att utnyttja sin fars kontakter fick Gezelius träffa viktiga ämbetsmän och lärare, med vars hjälp han kunde skapa egna nätverk. Den mest betydelsefulla välgöraren var den dåvarande rikskanslern, greve Magnus Gabriel De la Gardie, som även hade hjälpt Gezelius far i början av dennes akademiska karriär.¹⁷ Gezelius snabba karriärutveckling byggde således i hög grad på den nytta han hade av nätverken. Att Gezelius lärde sig snabbt och var flitig bidrog givetvis också till att den unge studenten väckte välgörarnas intresse. Klientelismen medförde inte att meriterna saknade betydelse, utan systemet fungerade som ett slags preliminär gallring. Senare främjade Gezelius själv många personer som han ansåg vara kompetenta och som i gengäld erbjöd sina tjänster och sin lojalitet. I ståndssamhället, där ojämlikheten var given, var det normalt att dra nytta av personliga relationer, men det tog sig olika uttryck inom affärsverksamhet och politik respektive vetenskapssamfund och konstgemenskaper.¹⁸

För att skapa och upprätthålla nyttiga relationer måste parterna ha förtroende för varandra, vilket uttrycktes både i ord och i handling. I det tidigmoderna samhället var förtroende och heder dygder som konkret påverkade individens sociala ställning. Definitionen på heder var knuten till samhällets regler och normer, vilket för de lärda innebar att de skulle följa universitetets och det egna ståndets regler. En pålitlig och hedersam person fick till exempel vittna i rättegångar. Dygdighet var ett slags garanti för att en part förband sig att följa det sociala kontraktet under en tid när samhället saknade övriga skyddsnät.¹⁹ Därför var förtroendet särskilt viktigt i relationer som

17. Pentti Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa. Johannes Gezelius nuorempi kulttuurivaikuttajana*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009, 24.

18. Heiko Droste, "Språk och livsform. Patronage i 1600-talets Sverige", *Scandia* 64:1 (1998), 29.

19. Droste, "Språk och livsform", 31–32.

byggde på ömsesidigt bistånd men där parterna inte nödvändigtvis träffades regelbundet.

Förtroendet byggdes upp genom handlingar, genom att man utförde tjänster för varandra eller gav varandra gåvor, men lika viktigt var att förtroendet uttrycktes i ord. Sedan medeltiden var brev ett viktigt medel för att upprätthålla långväga kontakter, och de etablerade stilarterna i brevskrivningen bildade en tradition som följde samma mönster i olika delar av Europa.²⁰ Retoriska uttryck för vänskaplighet och lojalitet var en väsentlig del av stilen i brev, och avsikten med dem var att stärka relationerna eller att uppvisa skribentens vilja att till exempel bli mottagarens klient. Trots att man frikostigt svor varandra vänskap och trofasthet hade formuleringarna en viktig roll i att stärka relationen. Lindsay O'Neill framhåller att i synnerhet vänskap är ett brett begrepp, som utnyttjades när man ville vädja till motpartens generositet.²¹

Ett brev som kyrkoherden i Pudasjärvi Erik Frosterus sände till biskop Gezelius i februari 1709 visar tydligt hur man försökte omvandla det vunna förtroendet till en tjänst. Som ledare för stiftet hade en biskop omfattande befogenheter över de församlingar som lydde under honom, och därför hände det att kyrkoherdar försökte påverka sina arbetsförhållanden genom att vädja direkt till biskopen. I brevet bad Frosterus biskopen att överväga att ge honom "någon anständigare församling" om en sådan blev vakant. Kyrkoherden motiverade sin begäran med att han hade arbetat energiskt i sin nuvarande församling och fått positivt gensvar under prostvisitationerna.²² Frosterus brev är en typisk begäran riktad till en beskyddare, där man beskriver sina egna förtjänster och vädjar till motpartens generositet. Frosterus avslutar brevet med att sända varma hälsningar till "wählborne fruu Biskopinnan och hela högförnähme familien", eftersom avsikten med brevet var att skapa en bild av en så nära relation som möjligt.

20. Mauelshagen, "Networks of trust", 14–16.

21. O'Neill, *The opened letter*, 93–94.

22. Erik Frosterus till Gezelius 14.2.1709. Mottagna brev (1694–1717), Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Släkten Gezelius arkiv (Gez.), Finlands riksarkiv (FRA).

JOHANNES GEZELIUS VÄG IN I EUROPAS
INTELLEKTUELLA KRETSAR

Studieresor eller peregrinationer (vandringar) hade sedan medeltiden varit en viktig del av studierna. De gav studenterna möjlighet att förkovra sig i ämnen som det egna universitetet inte erbjöd. Men peregrinationerna var dyra och vanligen möjliga endast för ynglingar ur det högsta samhällsskiktet, såsom söner ur adliga familjer och förmögna prästfamiljer. En del av de personer som Johannes Gezelius träffade under sina resor blev långvariga vänner, som starkt påverkade hans inriktning på filologi, medan andra utsattes för hård kritik i den licentiatavhandling som Gezelius skrev efter att han kommit hem.²³ Möjligheten att bli elev hos de mest inflytelserika personerna inom olika vetenskapsgrenar var en betydande förtjänst hos Gezelius. Å andra sidan sågs umgänge med personer som kategoriserades som kättare inte med blida ögon inom den stränga lutherska ortodoxi som rådde vid universitetet i Åbo under den senare hälften av 1600-talet. Riktningar som avvek från den lutherska tron kunde uppfattas som kätterska, men redan en försonlig inställning till andra riktningar kunde stämpla en person som kättare, och att bli gynnad av en sådan person kunde rentav skada ens rykte.²⁴ Det här fick också Gezelius erfara efter att han återvänt till Åbo.

Utlandsstudierna förde Gezelius d.y. till Hamburg, London och Paris, där han träffade tidens främsta exegeter och experter på orientalska språk. Det huvudsakliga målet för Gezelius peregrination var att han skulle förkovra sig i filologi och exegetik, det vill säga kritisk tolkning av Bibelns ursprungskällor, men lika viktigt var det att träffa europeiska lärda och knyta kontakter till utländska universitet. Under sin resa fick Gezelius bo och studera hos kända europeiska lärda. I Frankfurt träffade han ledarfiguren för den blivande väckelse-rörelsen pietismen, Philipp Jakob Spener, som blev en mångårig vän till honom. Vänskapen mellan Spener och Gezelius föddes genom

23. Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 83–95.

24. Tengström, *Gezelii den yngres minne*, 20; Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 83–95.

det gemensamma intresset för att reformera teologin, vilket också var ett ofta förekommande ämne i deras korrespondens.²⁵ Som ung student utan nämnvärda meriter hade Gezelius knappast möjlighet att på egen hand arrangera möten med framstående akademiker. Det är sannolikt att Gezelius lärare i Uppsala Johannes Schefferus var den som i huvudsak hade planerat studieresans program. Schefferus, om vilken Gezelius använder benämningarna *patronus optimus* (den gode patronen) och *patronus venerandus* (den hedervärde patronen) i sina brev, hade själv studerat i Strasbourg och gjort studieresor till Nederländerna och Schweiz. Schefferus var därmed ett bekant namn vid många av de universitet som Gezelius besökte. Efter att Gezelius hade återvänt till Sverige var Schefferus också en av de första han skrev till om sin resa.²⁶

När Gezelius resa började närma sig sitt slut i augusti 1674 förväntades han återvända till Uppsala, där han hade skrivit sina senaste avhandlingar, men Gezelius seglade överraskande nog till Stockholm där han stannade i två månader. Om detta hade han fått anvisningar av sina föräldrar, som tyckte att sonen personligen skulle stifta bekantskap med rikets elit och i huvudstaden gärna hitta nya gynnare, som kunde erbjuda ynglingen ekonomiskt och politiskt stöd. Planen visade sig uppenbarligen fungera, för efter besöket i Stockholm erbjöds Gezelius möjlighet att avlägga licentiatexamen vid universitetet i Åbo. Gezelius hade låtit förstå att han gärna skulle ha stannat i Uppsala, men efter att fadern hade övertalat både kungen och kansler för universitetet i Åbo, greve Per Brahe, att bevilja sonen plats i Åbo, fanns det knappast möjligheter att klaga.²⁷

-
25. Spener önskade att Gezelius skulle bli en budbärare för pietismen efter återkomsten till Sverige. Spener till Gezelius 25.1.1677, Philipp Jacob Spener, *Briefe aus der Frankfurter Zeit 1677–1678*, Hrsg. Johannes Wallmann, Tübingen: Mohr Siebeck 2000, 27–29, <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:14-qucosa2-169270>.
 26. Gezelius till Schefferus 8.9.1674 och 22.10.1675. G260:c, Handskriftssamlingen, Uppsala universitetsbibliotek (UUB).
 27. Tengström, *Gezelii den yngres minne*, 22–23; Gezelius d.y:s redogörelse över arbetet på bibelverket. Material i anslutning till bibelverket (1675–1739), Övriga handlingar, Gez., FRA.

Med kungens samtycke och slutligen också universitetskanslers välsignelse fick Gezelius möjlighet att påbörja fortsatta studier i Åbo 1675.²⁸ Licentiatexamen öppnade möjligheten att söka universitetstjänster, som det var hård konkurrens om. Trots att kansler som innehavare av den högsta makten vid universitetet i praktiken kunde utnämna professorer som han själv gillade, ingick det i allmän praxis att frågan behandlades i konsistoriet. Så här kunde medlemmarna i konsistoriet – med andra ord universitetets professorer – sträva efter att hålla tjänsterna inom de egna släktnätverken. Gezelius hade visserligen studerat i knappt två år i Åbo på 1660-talet, men i professorernas ögon var han ändå snarast en utomstående konkurrent. Liksom i tjänsteutnämningar i allmänhet var utlåtanden av auktoritativa beskyddare slutligen avgörande. Vid sidan av kansler och konsistoriet hade universitetets prokansler, det vill säga biskopen, inflytande över utnämningarna.²⁹ I Åbo hade Gezelius således stöd av både universitetets kansler Per Brahe och prokansler-biskop Johannes Gezelius d.ä.

Av protokollen från universitetets konsistorium framgår det att konsistoriet var motvilligt till att bevilja Gezelius rätt till fortsatta studier och förhalade processen. I april 1675 diskuterade konsistoriet en vakant bibliotekarietjänst, och då föreslog innehavaren av den första lärostolen i teologi (*professor primarius*) Enevald Svenonius Johannes Gezelius för tjänsten.³⁰ Omnämmandet är intressant med tanke på att Gezelius själv inte hade sökt tjänsten och för att det förvisso även fanns andra kandidater. Strävade Svenonius medvetet efter att föreslå Gezelius som bibliotekarie för att denne inte genom fortsatta studier skulle ha möjlighet att sträva efter de högre professurerna? Gezelius den äldre avvisade emellertid Svenonius förslag genom att säga att han inte kallat sin son till Åbo för att bli bibliotekarie. Johannes Gezelius den yngre fick tillstånd att fortsätta sina studier och lade fram

28. Pentti Laasonen, *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia*, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1977, 322.

29. I de universitetsstäder som också stiftsstäder innehade biskopen alltid prokanslersämbetet. Timo Joutsivo, "Papeiksi ja virkamiehiksi", Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2010, 134.

30. *Consistorii Academici Aboensis protokoll* (CAAP), 14.4.1675.

sin första avhandling redan i maj 1675. Gezelius handledare Enevald Svenonius var inte bara en av Gezelius d.ä. uppskattad teolog och kollega utan även en konkurrent. Svenonius hörde utan tvekan till de mest inflytelserika professorerna vid akademien och blev känd för sitt orubbliga försvar av renlärligheten.³¹

Av de interna tvisterna inom akademien framgick inte endast de ideologiska meningsskiljaktigheterna mellan professorerna utan också deras strävanden att trygga sina egna nätverks intressen. Alla professorer hade sina egna gynnare, vars intressen de bevakade, och skyddslingar, som de försökte placera på bättre tjänster. Många professorer tillhörde samma nätverk genom äktenskap mellan deras familjemedlemmar, och så här uppstod det sinsemellan konkurrerande grupper av klientnätverk inom universitetet. Dessutom konkurrerade klienter inom samma nätverk om den gemensamma patronens gunst. Per Brahe var i egenskap av universitetets kansler patron för samtliga professorer, vilket skapade spänningar i konkurrensen mellan professorerna. Enligt Marko Hakanen var den horisontella verksamheten inom klientnätverken, det vill säga växelverkan mellan klienterna, en viktig del av klientsystemets sätt att fungera.³² Så länge en klient inte skadade patronen genom sin verksamhet kunde han fritt utmana också andra klienter inom samma nätverk. På grund av Gezelius d.ä.:s position och kontakter uppfattade professorerna vid akademien sonen som ett hot mot deras egna skyddslingar och som ett hinder för dem att vidga sina nätverk. Gezelius d.ä. och Svenonius var jämbördiga klienter i Brahes ögon, vilket säkert skapade spänningar i relationen. Trots att biskopen stod högre i rang än primarius hade Svenonius demonstrerat sitt inflytande när han lyckades utverka att den föregående biskopen, Johannes Terserus, sades upp 1664 med hänvisning till dennes förmodade kätterskhet.³³

I november 1675 konstaterade Gezelius d.ä. under konsistoriets möte att hans son skulle utnämnas till extraordinarie professor i teo-

31. Seppo J. Salminen, *Enevaldus Svenonius 2 (1664–1688)*, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1985, 53–54.

32. Hakanen, *Vallan verkostoissa*, 95.

33. *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1660–1664*, red. Lennart Thanner, Uppsala: Almqvist & Wiksell 1954.

logi enligt den fullmakt kungen givit.³⁴ Vid samma tid blev Gezelius d.y. genom sin gamla gynnare kansler Magnus Gabriel De la Gardie kallad till en professur vid Uppsala universitet.³⁵ Normalt sett skulle en etablerad professur vid rikets främsta universitet ha tett sig som ett bättre alternativ, men Gezelius d.ä. behövde sin son i Åbo som hjälp i arbetet med bibelverket.³⁶ Genom att Gezelius d.y. stannade i Åbo övergick han definitivt till Per Brahes inflytelsesfär, för som universitetskanslerer företrädde Brahe och De la Gardie olika klientnätverk.³⁷ Patron–klientrelationerna mellan universitetetskanslern och professorerna var direkt knutna till yrket och därmed ofta mer pragmatiska än andra patron–klientrelationer. Per Brahe antog gärna rollen som rättvis och medlande kansler, men han hade också sina favoritprofessorer. Han besökte emellertid inte Åbo längre efter mitten av 1600-talet utan strävade efter att hålla sig närmare Stockholm, där han ingick i Karl XI:s förmyndarregering. Professorerna var således tvungna att sköta sina relationer med kansler brevledes eller genom att resa till Brahe. Det långa avståndet mellan gynnare och tjänare hade sina utmaningar, eftersom personligt tycke var svårare att vinna enbart genom brev.³⁸

Senast när det stod klart att Gezelius skulle stanna i Åbo väcktes det farhågor bland professorerna om att Gezelierna skulle få för stort inflytande vid universitetet. Den spända stämningen lindrades inte av att relationerna mellan Gezelius d.ä. och konsistoriet var ansträngda på grund av att den ur konsistoriets synvinkel alltför nitiska prokanslern

34. CAAP, 24.II.1675.

35. Hänvisningar till detta odaterade brev (eventuellt ett utkast) från Gezelius till Magnus Gabriel De la Gardie, De la Gardieska samlingen, E1417, Riksarkivet (RA), Stockholm; Tengström, *Gezelii den yngres minne*, 24.

36. Det är oklart hur mycket lönen och naturaförmånerna inverkade på beslutet, eftersom det finns motstridiga uppgifter om professorernas löner. Extra ordinarie professorer hade inte nödvändigtvis någon lön alls. Enligt Matti Klinge strävade man efter att förenhetliga universitetslönerna på 1600-talet. Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988, 152.

37. Per Brahes andra fru, Beata De la Gardie, var visserligen kusin till Magnus Gabriel De la Gardie.

38. Kettering, *Patrons, brokers and clients*, 65.

blandade sig för mycket i universitetets angelägenheter.³⁹ De kyliga relationerna anas inte bara i korrespondensen mellan Gezelius d.ä. och Brahe utan också i konsistoriets protokoll, där prokanslern nämner att han undviker att delta i konsistoriet på grund av professorernas tråkiga attityder.⁴⁰

Trots att en stor del av professorerna vid universitetet motsatte sig att Gezelius fick en tjänst hade beslutet i praktiken redan fattats på högre ort. Diskussionerna om promoveringen av Gezelius drog ut i konsistoriet, från november 1675 till juni 1676, vilket belyser professorernas motvilja mot Gezelius d.y., som de uppfattade som en uppkomling. Konkurrenten mellan klientnätverken framgår tydligt av konsistorieprotokollen, eftersom parterna förde fram sina egna intressen i tvisterna i konsistoriet. Stora konsistoriet, där samtliga universitetets professorer och prokansler deltog, beslutade om alla interna frågor vid universitetet, från ekonomisk förvaltning till undervisningspraxis. Konsistoriet utsåg också personer till olika förtroendeuppdrag och agerade domstol vid universitetets egen domsrätt.⁴¹ Besluten fattades i huvudsak genom omröstning, och därför var det en fördel att så många professorer som möjligt tillhörde det egna nätverket. En bidragande orsak till professorernas motstånd mot utnämningen av Gezelius var sannolikt att konsistoriets röster inte beaktades i det här fallet.

Kort efter att Gezelius hade tillträtt sin tjänst försämrades relationerna mellan prokansler och konsistoriet ytterligare. Gezelius d.ä. råkade i konflikt med bland andra professorerna Axel Kempe och Daniel Achrelius angående deras politiskt eller religiöst olämpliga publikationer.⁴² Dessutom lyckades han reta upp Svenonius genom att

39. Johannes Gezelius d.ä. hade kort efter att han blev biskop klandrat konsistoriets förfarande bland annat vid utnämningen av professorn i politik och historia Axel Kempe. CAAP, 10.11.1665.

40. CAAP, 29.10.1676.

41. Utöver stora konsistoriet fanns även lilla konsistoriet, som i huvudsak bestod av prokansler, rektor och en till tre utvalda professorer. Mari Välimäki, "Samarbete och kontinuerliga förhandlingar. Kommunikationen mellan universitetets konsistorium och andra domstolar i Åbo i slutet av 1600-talet", *Historisk Tidskrift för Finland* 104:1 (2019), 10–14.

42. *Per Brabes brevväxling rörande Åbo Akademi II. Brev till Per Brahe 2*, Carl Magnus Schybergson (red.), Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1938, 133–134;

munligt attackera Svenonius skyddsling, professorn i fysik Andreas Petraeus.⁴³ Gezelius d.y. höll sig till en början utanför de många tvisterna inom universitetet, kanske för att han sällan sågs till under konsistoriets möten.⁴⁴ Det missnöje som riktades mot fadern projicerades emellertid också delvis på sonen, vilket framgick när denne kritiserade en avhandling som Svenonius försvarade 1679. Svenonius besvarade kritiken med vassa och hårda motargument, i vilka han ifrågasatte Gezelius teologiska kunskaper och anklagade honom för irrläror.⁴⁵

Svenonius, som i många ögon var sinnebild för renlärighet, hade knappast svårt att finna argument för sina anklagelser, eftersom Gezelius ända sedan studietiden hade haft nära relationer till inflytelserika personer inom pietismen och synkretismen.⁴⁶ Även om konflikterna mellan Gezelierna och Svenonius kan anses återspegla den allt spändare ideologiska atmosfären vid universitetet ser man också tydligt att synpunkterna fördelade sig enligt klientnätverken. Svenonius fick i den här konflikten åtminstone stöd av sin klient, professorn i fysik Andreas Petraeus, och av professorn i praktisk filosofi Samuel Gyldenstolpe, sväger till Svenonius. Både Petraeus och Gyldenstolpe kom senare själva på kant med Gezelierna.

Svenonius kom från Småland och gynnade flitigt studenter från de egna hemtrakterna, av vilka många antog sin lärares stängt ortodoxa linje.⁴⁷ Av hans egna gynnare satt de främsta i kanslikollegium i Stockholm, men han hade viktiga kontakter också inom sin egen familj. Svenonius fru, Susanna Gyldenstolpe, tillhörde den högadliga ätten

Johan Jakob Tengström, *Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres minne*, Åbo: Chr. Ludv. Hjelt 1825, 156–160.

43. *Per Brabes brevväxling rörande Åbo Akademi II*, 165–166; CAAP, 28.5.1679.
44. Gezelius d.y. var vid den här tiden befriad från andra uppgifter medan han bearbetade Gezeliernas bibelverk. *Per Brabes brevväxling rörande Åbo Akademi II*, 162–163.
45. Daniel Gyldenstolpes hänvisning till sin bror Samuel Gyldenstolpes berättelse om Svenonius disputation. Brev från Daniel Gyldenstolpe till Nils Gyldenstolpe. Raija Sarasti-Wilenius, *Dear brother, Gracious Maecenas. Latin letters of the Gyldenstolpe brothers (1661–1680)*, Helsinki: Academia Scientiarum Fennica 2015, 343–344.
46. De religiösa ledare som Gezelius träffade blev emellertid först senare kända som pietistiska ledarfigurer. Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 148–150.
47. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 49–52.

Gyldenstolpe och var syster till Nils Gyldenstolpe som tidigare hade varit Brahes sekreterare och sedan blivit kungens sekreterare. Susanna Gyldenstolpe utnyttjade aktivt sin släkts inflytande till förmån för sin make och reste till Stockholm våren 1676 för att höra sig för om huruvida det kunde ordnas med en befordran för Svenonius.⁴⁸ Även Svenonius svåger Nils Gyldenstolpe och assessor Daniel Gyldenstolpe vid Åbo hovrätt förde Svenonius talan. Daniel Gyldenstolpe önskade i ett brev till Nils att Svenonius skulle efterträda biskop Gezelius.⁴⁹

Tiden efter att Gezelius hade återvänt från utlandet präglades till en början av professorernas misstro gentemot honom vid universitetet i Åbo. Å andra sidan åtnjöt Gezelius kungens förtroende och kanslers beskydd när han hjälpte sin far med bibelverket, och dessutom hade han sällan tid att delta i de interna tvisterna inom akademien. I maj 1680 blev Gezelius, som då var ordinarie professor i teologi, redan vald till rektor med en majoritet av rösterna inom konsistoriet.⁵⁰ Det är svårt att bedöma vad de ändrade attityderna berodde på, men Gezelius var av allt att döma försonligare än sin far och efter dispyten med Svenonius försiktigare med att utmana äldre kolleger i teologiska frågor. Men den fredliga samexistensen mellan Gezelierna och deras konkurrenter varade inte särskilt länge. När Per Brahe dog i september 1680 förlorade Gezelierna en viktig beskyddare, som talat för en återhållsam luthersk ortodoxi. Den rättframme kanslern hade uppskattats av både professorerna och biskopen och hade fungerat som en garant för ordningen vid universitetet, och trots att Brahes idévärld låg närmare den ortodoxi som Svenonius representerade hade Brahes främsta mål varit att bevara enigheten inom akademien.⁵¹ Brahes död gav upphov till ett tillfälligt maktvakuum vid universitetet, vilket gav Svenonius och hans strängare ortodoxi mer kraft eftersom han hade nära kontakter till såväl den världsliga som den andliga eliten i riket.

Under Gezelius d.y.:s tid som rektor 1680–1681 verkar relationerna till Svenonius läger ha varit sakliga men distanserade. Den kanske

48. Sarasti-Wilenius, *Dear brother, Gracious Maecenas*, 216–217.

49. Sarasti-Wilenius, *Dear brother, Gracious Maecenas*, 233–235.

50. CAAP, 5.5.1680.

51. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 66–67.

största styrkemätningen mellan Gezelius och Svenonius gällde tillsättningen av professuren i filosofi. Kandidater i det sista skedet var Svenonius dotter Susanna Julianas man Andreas Wanochius och Johan Cajanus, som ansågs vara cartesian. Jämfört med professorerna i Åbo hade Cajanus, som hade studerat i Uppsala, en rätt frisinnad och ifrågasättande inställning till sitt arbete, vilket inte lindrade professorernas misstänksamhet mot den okände ynglingen.⁵² Åboprofessorerna hade tydligen fortfarande de cartesianska striderna i Uppsala i färskt minne.⁵³ Även om René Descartes filosofiska principer inte ifrågasatte Bibeln eller Guds existens bröt de den skolastiska traditionens hegemoni som undervisningen om den kristna tron hade byggts på. De som värnade om renlärigheten såg således en fara i att Descartes principer tillät friare tankegångar om världsalltets ordning.

Gezelius var trots allt mycket förtjust i Cajanus och strävade på allt sätt efter att hjälpa den begåvade ynglingen. Det enda som finns kvar av brevväxlingen mellan Gezelius och Cajanus är det som Tengström återger av ett brev som förstördes i Åbo brand. I det jämför Cajanus den välvilja som Gezelius visat honom med faderskärlek. Det förblir oklart om Cajanus i något skede ingick i den närmaste familjekretsen kring Gezelius, men i väntan på professorsutnämningen gjorde Cajanus bland annat textgranskningar på uppdrag av Gezelius.⁵⁴

Gezelius förtjusning kan i första hand anses ha bottnat i Cajanus skickliga och analytiska tänkande, vilket dennes avhandling *Meletematum in Mundi Animam* är ett ypperligt bevis på.⁵⁵ Gezelius uppskattade också Cajanus litterära begåvning och införde senare en av hans psalmer, *Yxi hengellinen weisu, iosa tämän mailman catovainen meno edespannan*, i den finska Bibeln.⁵⁶ När allt kommer omkring var det inte fråga om någon motvilja mot Wanochius, för bägge Gezelierna hade föregående år rekommenderat Wanochius för samma tjänst.⁵⁷ I tidigare forskning har det diskuterats om Gezelius eventuellt

52. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 83–84.

53. Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 137–140.

54. Tengström, *Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres minne*, 89–91.

55. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 84–85.

56. Gustaf Renvall, "Om finska psalmers ålder och författare", *Mnemosyne* 4 (1821).

57. *Per Brabes brevväxling rörande Åbo Akademi II*, 185.

förespråkade cartesianismen, men även de djärvaste bedömningarna placerar Gezelius i ett försiktigt medlande läger eftersom han åtminstone inte direkt fördömde Descartes filosofi.⁵⁸ Cajanus företrädde inte heller själv någon ytterlighet inom cartesianismen, utan ansåg att Descartes skepticism endast riktade sig mot vissa av människan skapade missuppfattningar om värdsalltets ordning.⁵⁹ Därför kan cartesianismen knappast anses ha varit avgörande för Gezelius sympatier gentemot Cajanus.

När Cajanus ställde sig inför de misstänksamma professorernas blickar befann han sig i en liknande situation som Gezelius fem år tidigare. I likhet med Gezelius hade Cajanus väckt intresse på högre nivå tack vare sin begåvning, och han hade fått rekommendationsbrev för professuren i Åbo av både Brahe och kungen. Även Cajanus far, Johan Cajanus d.ä., hade tungt vägande meriter som kyrkoherde i Kajana, så likheterna mellan fallen var tydliga. Men konsistoriet lyckades trots allt avfärda professorskandidaten med rekommendationsbrevet från inträde vid universitetet i Åbo. Konsistoriet åsidosatte Cajanus med hänvisning till konstitutionerna, enligt vilka den mest meriterade kandidaten var berättigad till professuren. Wanochius konstaterades med andra ord vara mer kompetent för tjänsten än Cajanus. Samtidigt agerade konsistoriet emellertid mot kungens rekommendation och kanslers vilja. Hade professorerna överträtt sina befogenheter i sitt förfarande? Man kan konstatera att läget snarare var det motsatta. Av de brev som Brahe skickade till konsistoriet framgår det att kansler ständigt ställde upp egna kandidater till vakanta tjänster vid universitetet – ibland också när det inte fanns några vakanser.⁶⁰ Man kan således se konsistoriets agerande i detta fall som exceptionellt oberoende av yttre faktorer.

58. Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 140–147.

59. Se Claudius Örnhjälms & Johannes Cajanus, *Meletematum in mundi animam. Pars altera de motore primo*, Holmiae: Joh. Georg Eberdt 1679, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-435668>.

60. Per Brahe hade bl.a. utnämnt sin sekreterare Anders Thuronium till professor i fysik genom att förbigå konsistoriets beslutsrätt. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 87. Gezelius d.ä. klagade bl.a. på Brahes strävan att utse Wanochius till extra ordinarie professor. CAAP, 30.8.1680.

När de övriga professorerna medgav att Cajanus skulle ha varit en lämplig kandidat för professuren varnade Svenonius för att Cajanus var fullständigt okänd för dem och att Wanochius därför skulle vara den enda kandidaten. Professorn i teologi Jakob Flachsenius, även han en av förespråkarna för ortodoxi vid akademien, påpekade att Wanochius var gift med primarius dotter och akademins adept, och att han därför var unnad professuren.⁶¹ Den okände Cajanus hade å sin sida skaffat sig sin lärdom vid ett annat universitet och dessutom försökt bli professor genom att förbigå konsistoriets beslutsrätt. De facto hade flera professorer i Åbo studerat i Uppsala i något skede och hade nära förbindelser till professorer där. Det skulle alltså ha varit lätt för dem att få en utredning om Cajanus av kollegerna i Uppsala. Därför är det sannolikt att Cajanus uppfattades som främmande på grund att han stod utanför universitetets släkt- och klientnätverk. Förutom kansler var det såvitt man vet endast Gezelierna som hade haft kontakt med Cajanus utanför konsistoriet. Stödet från prokansler och rektor räckte emellertid inte till, även om konsistoriet diskuterade möjligheten att ge Cajanus någon annan tjänst.⁶² Eftersom Brahe redan hade dött när ärendet behandlades var det lättare för konsistoriet att gå emot den avlidne kanslers rekommendation. Däremot kunde kungens fullmakt inte åsidosättas, och därför hade Cajanus titeln extraordinarie professor trots att förhandlingarna om utnämningen fortfarande pågick. Cajanus dog i juni 1681 i sviterna av en svår sjukdom, varpå ärendet förföll.⁶³

Under Per Brahes tid som kansler präglades univeritetet i Åbo av ett skenbart samförstånd, som kom sig av kanslers önskan att hålla disciplinerna fria från främmande influenser. Det här innebar en strängare gallring av både studenter och undervisande personal. Man följde även i Åbo noga med vad som skedde på universiteten utanför rikets gränser, och det ansågs möjligt att också universiteten inom riket kunde råka ut för farliga influenser. Svenska studenter fick inte söka sig till katolska eller kalvinistiska läroinrättningar utan

61. CAAP, 2I.I.168I.

62. CAAP, 2I.I.168I.

63. Tengström, *Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres minne*, 90–91.

särskilda motiveringar.⁶⁴ Både Gezelius och Cajanus mötte misstro när de efter sin hemkomst från utlandet sökte tjänster vid universitetet – trots att studier i utlandet sågs som en ovillkorlig merit för varje professorsaspirant. De filosofiska och teologiska konflikterna vid universitetet i Europa var som intensivast i början av Gezelius och Cajanus karriärer, och därför råkade de lärda inom deras generation ut för såväl kronans som akademiernas särskilda övervakning. Å andra sidan finns det också en mer pragmatisk förklaring, nämligen att de lokala professorerna bevakade sina släkt- och klientnätverks intressen. Man ville fördela de vakanta tjänsterna mellan sina släktingar eller klienter, vilket också öppet konstaterades i konsistoriet.

SPÄNNINGARNA VID UNIVERSITETET URLADDAS

Gezelius hade kommit bra igång med bibelverket när han i september 1681 utnämndes till superintendent för staden Narva.⁶⁵ Till det nya krävande uppdraget hörde inledningsvis att omvända den till övervägande del ortodoxa befolkningen i Ingermanland till den lutherska tron och att stärka den religiösa undervisningen, vilket Gezelius företrädare inte hade haft någon större framgång med. De ingermanländska ortodoxa vägrade överge sin religion och de lutherska prästernas yrkeskunskap var svag. Det är oklart hur redo Gezelius själv var att resa iväg för att driva igenom kronans religionspolitik i rikets periferi, för någon stor lön verkar han inte ha fått till en början.⁶⁶ Men för kronan var det viktigt att tjänsten innehades av en så kompetent person som möjligt, vilket visar att Gezelius hörde till kungens förtrodda.

Inte heller i Ingermanland lyckades Gezelius undvika de pågående tvisterna vid universitetet i Åbo, som i grund och botten berodde på de alltmer ansträngda relationerna mellan Gezelius d.ä. och Svenonius. De egentliga orsakerna till konflikterna har tidigare behandlats av Seppo J. Salminen och Pentti Laasonen, och därför koncentrerar jag

64. Tengström, *Gezelii den yngres minne*, 20.

65. Tengström, *Gezelii den yngres minne*, 29.

66. Bl.a. Gezelius företrädare Petrus Bång hade tvekat att ta emot uppdraget på grund av den låga lönen. Tengström, *Gezelii den yngres minne*, 44.

mig i huvudsak på hur de personliga nätverken påverkade tvisten. När Svenoniusanhängaren Andreas Petraeus tillträdde professuren i teologi gick han i oktober 1682 till angrepp mot de böndagspredikningar som Gezelierna hade publicerat tillsammans och påstod att deras bibeltolkningar var farligt kätterska.⁶⁷ Gezelierna i sin tur anklagade Petraeus för ärekränkning och osakligt beteende.⁶⁸ Trots att de ställen i Gezeliernas texter som Petraeus lyfte fram avvek från den svenska bibelöversättningen, är det svårt att se Petraeus agerande som ett prov på pliktöknsla. Bland professorerna var Petraeus känd som en kverulant som försummade sina åligganden och som hade lyckats hålla fast vid sin tjänst främst med hjälp av sina släktskapsband.

Både Petraeus och Gezelierna skrev turvis till kungen och bad honom ta ställning i frågan, men Karl XI skickade ärendet till teologiska fakulteten vid Uppsala universitet för en lösning.⁶⁹ I det skedet sökte bägge parterna stöd för sina synpunkter i sina nätverk, vilket ledde till att både professorerna i Åbo och teologerna i Uppsala blev indragna i tvisten. Alla tog inte ställning enbart utgående från sina släkt- eller klientrelationer, utan nu diskuterades huruvida Gezeliernas tolkningar faktiskt stred mot den svenskspråkiga Bibeln. Det stora antalet brev som skickades mellan Uppsala, Stockholm och Åbo visar på tvistens omfattning.⁷⁰ För Gezelierna blev situationen farlig när konsistoriet verkade ställa sig bakom Petraeus. Denne stöddes förutom av sin beskyddare Svenonius också av professorn i teologi Jakob Flachsenius och av professorn i praktisk filosofi Andreas Wanochius, som även han var Svenonius skyddsling. De professorer som i allmänhet förhöll sig positiva till prokanslern, såsom extraordinarie professorn i naturvetenskap Petrus Hahn och professorn i matematik Johannes

67. Enligt censurutlåtandet beskrev Petraeus Gezeliernas bibelverk med orden *horrendum facinus* (en horribel skapelse). Tengström, *Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres minne*, 178–179.

68. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 96–103.

69. *Kuninkaalliset ja kanslerin kirjeet 1640–1713/Kongliga och cansellers bref 1640–1713*, utg. Arne Jörgensen, Helsingfors: Helsingfors universitet 1940, 124–125.

70. I bl.a. Uppsala universitets arkiv finns det tiotals handlingar som gäller tvisten. FV:3, Gezeliana, UUA, Uppsala universitetsbibliotek.

Flachsenius, försökte hålla sig utanför tvisten – de anade kanske att Gezelius d.ä.:s inflytande över konsistoriet hade nått vägs ände.

Rättstvisten var säkert utmattande för Gezelius d.y., vars arbetsbörda redan tyngdes av de motsträviga ortodoxa ingermanländarna. I sin frustration sökte Gezelius stöd och sakkunskap hos Philipp Jacob Spener i Frankfurt, och denne erbjöd sig beredvilligt att hjälpa Gezelius både i universitetstvisten och i religionspolitiken i Ingermanland. Men Spener blev inte det fullkomligt lojala stöd Gezelius hade sökt, för i sina brev påpekade Spener vissa fel i Gezelius översättningar.⁷¹ Gezelius inkluderade ändå en del av Speners utlåtanden i ett brev till kungen i hopp om att en utomståendes synpunkter skulle ge argumenten större tyngd.⁷² I november 1687 skrev Spener till Gezelius att han glädde sig över att tvisten hade lösts, trots att Gezelius inte uppnådde ”en seger för sanningen”.⁷³ Av allt att döma höll Gezelius Spener *à jour* med lärdomstvisterna i Sverige, och Spener uppdaterade i sin tur Gezelius om det teologiska läget i de tyska länderna.⁷⁴ Genom Spener fick Gezelius indirekt kontakt med dennes personnätverk, som även inbegrep superintendenten i Livland Johann Fischer, den i Wittenberg verksamme professorn i teologi Balthasar Bebel, biskopen i Reval Jakob Helwig samt predikanten i Stockholms franska församling Nicolaus Bergius. Kontakterna mellan dem byggde inte på patron–klientrelationer, utan det var snarare fråga om en grupp lärda som Spener samlat runt sig och som förenades av intresset att reformera religionsundervisningen. Spener berättade om händelseförloppet vid universitetet i Åbo för sina andra kontakter, men det är osäkert om deras svar påverkade Speners utlåtande. Gezelius kontakt med Spener och dennes nätverk bröts senast i slutet av 1690-talet, för de ökande ideologiska meningsskiljaktigheterna och kritiken mot Spener i Tyskland och Sverige gjorde att kontakten blev pinsam för

71. Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 162–168.

72. Tengström, *Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres minne*, 326–330.

73. Spener till Gezelius 7.11.1687, *Philipp Jacob Spener. Briefe aus der Dresdner Zeit 1686–1687*, Hrsg. Johannes Wallmann, Tübingen: Mohr Siebeck 2003, 681–683, <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:14-qucosa2-77749>.

74. Brevet från Gezelius till Spener har förkommit. Spener till Gezelius 26.4.1677 och 25.10.1677, *Briefe aus der Frankfurter Zeit 1677–1678*, 415–421.

Gezelius, som då var biskop i Åbo. Laasonen, som har undersökt Gezelius relation till Spener och pietismen, har karakteriserat saken så att Gezelius till en början förhöll sig positiv till Speners plan på att förnya teologin men senare insåg det potentiella hot den innebar mot den religiösa ordningen.⁷⁵

Turerna kring tvisten mellan Petraeus och Gezelius pågick i nästan ett år, tills det kom ett utlåtande från Uppsala i augusti 1683. Teologerna vid Uppsala universitet och ärkebiskop Olof Svebilius ansåg att Gezelius hemfallit till felaktiga tolkningar, medan Petraeus förebråddes för att ha varit oförskämnd.⁷⁶ Men där Petraeus undgick påföljder måste Gezelierna ta tillbaka sin felaktiga tolkning av den svenskspråkiga Bibeln. Tvisten slutade emellertid inte i censurutlåtandet, för uppmuntrad av det började Svenonius försvara sin adept Petraeus allt ljudligare. I ett långt brev till Karl XI så sent som i oktober 1686 gick Gezelius d.y. i detalj igenom de missgärningar som Petraeus hade begått mot honom och hans far. I samma brev nämner Gezelius att Petraeus ”störste patronus” Svenonius hade gjort sig skyldig till liknande formuleringar som han tillsammans med Petraeus hade beskyllt Gezelius för.⁷⁷

Äboprofessorerna blev sannolikt överraskade av den uppmärksamhet lärotvisten fick utanför universitetet och ansåg att den hade skadat akademins (och i synnerhet den teologiska fakultetens) rykte. Å andra sidan kan tvisten anses ha haft sitt upphov i att parterna aktivt hade underrättat sina egna och utomstående lärda nätverk. På grund av det fick tvisten uppmärksamhet i synnerhet i Uppsala, men också vid tyska universitet och i Dorpat. Parternas försök att påverka teologernas och ärkebiskopens beslut genom sina egna nätverk hade slutligen knappast någon större effekt, för i Uppsala, där man befann sig mitt i de hetsiga cartesianska tvisterna, var man ytterst ovillig att reda upp ytterligare

75. Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 160–168.

76. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 102.

77. Gezelius syftar uppenbarligen på avhandlingsserien *Lytrodoxia Jesu* som Svenonius hade utgett. Gezelius till Karl XI, 26.8.1685 och 27.10.1686. Brevkopior (1685–1717), Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Gez., FRA.

lärotvister.⁷⁸ I utlåtandet strävade man efter en så moderat lösning som möjligt för att lugna ner situationen. Men det här betyder inte att professorerna skulle ha undvikit att dra nytta av sina kontakter. Det är känt att Gezelius d.ä. hade kontakt åtminstone med teologerna i Uppsala via professorn i poetik Johannes Columbus, till vilken han skickade uttalanden av vissa professorer i Åbo. Columbus bror, poeten Samuel Columbus, var nära vän till Gezelius d.y.⁷⁹ Gezelierna hade också släktförbindelser till Columbus genom Gezelius d.ä.:s brors äktenskap, och Johannes Columbus representerade Gezelierna mot Petraeus i Uppsala.⁸⁰ Även Svenonius utnyttjade sina kontakter på andra sidan Östersjön till förmån för Petraeus och hänvisade till vissa varnande exempel på kätteri, som han plockat ur sina teologiska själsfränders verk, för att rikta dem mot Gezelius.⁸¹

Professorerna i Åbo ställde sig till en början likgiltiga till tvisten mellan Gezelierna och Petraeus, eftersom båda parterna ogillades bland professorerna. Professor Petraeus var känd för sitt burdusa beteende och prokansler Gezelius för att ha överträtt sina befogenheter i förhållande till konsistoriet. Det stöd som Petraeus sedermera fick från professorerna hade han främst Svenonius att tacka för, då denne mobiliserade sina nätverk mot den kätterskhet han hade uppdatat. När Petraeus kom på kant också med andra professorer började emellertid måttet vara rågat för konsistoriet. Svenonius skyddslingar Jakob Flachsenius och Petraeus råkade i gräl sinsemellan 1683, och kort därefter framtog konsistoriet Petraeus möjligheten att bli rektor.⁸² Slutligen ansåg Svenonius att det blev pinsamt för honom själv att ställa upp för en klient som ständigt råkade i gräl med andra, och därför svalnade relationen mellan parterna. Lärotvisten tog formellt slut i och med censurutlåtandet, men grälet fortsatte på ett mer personligt plan tills Petraeus avsattes från sin professur 1692.⁸³ När Gezelius återvände till

78. I Uppsala fördes tvister mellan cartesianerna och teologerna i två repriser, på 1660- och 1680-talen. Laasonen, *Vanhan ja uuden rajamaastossa*, 137–147.

79. Laasonen, *Johannes Gezelius vanbempi ja suomalainen täysortodoksi*, 448–449.

80. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 101.

81. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 104–109.

82. *Kongliga och cansellers bref 1640–1713*, 154–155.

83. Salminen, *Enevaldus Svenonius*, 111.

Åbo i augusti 1689 för att bistå sin ålderströtte far i biskopsämbetet hade Svenonius dött och striderna inom konsistoriet bedarrat.

BISKOPENS MÅNGA UPPGIFTER

Gezelierna hade knappt hunnit börja arbeta tillsammans när Gezelius d.ä. dog i januari 1690. Det var väntat att sonen skulle efterträda sin far som biskop, vilket också skedde genom en kunglig fullmakt i februari samma år.⁸⁴ Samtidigt blev Gezelius prokansler för universitetet i Åbo. Biskopsämbetet gav Gezelius betydande ekonomiska fördelar och en högre social position. Han ärvde inte endast biskopsätet av sin far utan också tillhörande löneboställen, gårdar som familjen ägde privat samt Tomasböle pappersbruk. Dessutom fanns det ett boktryckeri och en bokhandel som Gezelius d.ä. hade grundat i Åbo i syfte att förbättra tillgången till trycksaker och läroböcker i Finland. Också Gezelius fru Hedvig Nilsdotter Lietzen var engagerad i bokhandeln. Hon bistod sin make både i försäljningen av böcker och i förvaltandet av omsättningen från familjens olika inkomstkällor. I biskopsämbetet ingick otaliga uppgifter som Gezelius, hans familjemedlemmar och medhjälpare skötte. Som biskop fick Gezelius en ny position, och han tog i allt högre grad rollen som beskyddare i sina nätverk. Böcker och produkter från löneboställena såldes till stor del till Stockholm, där marknaden var större än i Åbo, och därför hade Gezelius också kontaktpersoner i huvudstaden. Beroende på uppgift kunde de vara avlönade ombud, familjemedlemmar eller vänner, som råkade befinna sig på resa över Östersjön. Uppgifter som professorer hade utanför sina egentliga tjänsteåligganden har knappt alls behandlats ur en socialhistorisk synvinkel i tidigare forskning, trots att de på ett väsentligt sätt påverkade inte bara professorernas utkomst utan också hur deras personnätverk byggdes upp. Samtidigt belyser de också hur de lärdas familjemedlemmar, släktingar och tjänare på olika sätt knöts till professorernas omfattande verksamhet.

Gezelius ägnade sig inte åt tryckeri- och förlagsverksamhet med samma entusiasm som sin far, för den nye biskopen hade händerna

84. Tengström, *Gezelii den yngres minne*, 69.

fulla med övriga uppgifter. I stället för egen bokproduktion var det viktigt för Gezelius att skaffa lämpliga böcker från utlandet genom vidsträckt personnätverk. Hans eget boktryckeri fick i första hand producera lättsålda läroböcker samt kyrkliga skrifter på finska och svenska.⁸⁵ Böcker som köptes utanför det svenska riket levererades i allmänhet till Åbo via mellanhänder. Dessa köpte böcker utomlands och skickade dem till Stockholm, och därifrån skeppades de med båt till Åbo. En av dessa mellanhänder var skrivaren i Kammarkollegiet i Stockholm Carl Clerck, som var Gezelius förtrogne i ekonomiska frågor i huvudstaden i början av 1700-talet. Brevväxlingen mellan Gezelius och Clerck behandlar olika ämnen, såsom bokanskaffningar, reparation av klockor och ekonomiskt stöd till personer i Gezelius närkrets.

I ett brev sommaren 1706 nämner Clerck att han så fort som möjligt ska skicka Gezelius ”traktaten” som anlänt till Stockholm.⁸⁶ Traktaterna var förmånligt producerade texter på några sidor avsedda för stor spridning. Av Clercks brev framgår också att han via ett stort antal mellanhänder i Holland, Hamburg och Kalmar letade efter lämpligt tryckpapper för Gezelius tryckeri. Man var ytterst noggrann i fråga om papperskvalitet, och Clerck nämner att han hade bett om pappersprover av flera olika tillverkare. Det är anmärkningsvärt att man var redo att beställa papper från avlägsna orter för att säkra kvaliteten, trots att det skulle ha funnits egen produktion på Tomasböle pappersbruk. En orsak till de stränga kvalitetskraven kan ha varit att man letade efter papper för att trycka Bibeln, eftersom tryckalster i allmänhet producerades så billigt som möjligt. Förutom papper importerades också andra tillbehör till tryckeriet. Bland annat väntades en försändelse med typer från Lybeck i slutet av 1706.⁸⁷ Typerna beställdes från Braunschweig till Johan Henrik Werners tryckeri i Uppsala, därifrån de skickades vidare via Stockholm till Åbo. Clerck

85. Tuija Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, 107.

86. Carl Clerck till Gezelius 26.6.1706. Mottagna brev (1694–1717), Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Gez., FRA.

87. Carl Clerck till Gezelius 20.11.1706. Mottagna brev (1694–1717), Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Gez., FRA.

skriver att han själv hade besökt Werners tryckeri i samband med beställningen; av kostnadsskäl gjordes det uppenbarligen en gemensam beställning för båda tryckerierna.⁸⁸ Clercks brev tyder på att Gezelius inte drog sig för att samarbeta med konkurrenter åtminstone vid materialanskaffningar. Även den finskspråkiga psalmbok som Keysers tryckeri i Stockholm publicerade 1702 var resultatet av ett samarbete med Gezelius.⁸⁹

Carl Clerck verkar ha haft en central roll i ekonomiska frågor mellan Gezelius och hans släktingar. När Gezelius sväger Henrik Ekestubbe dog bad dennes son Ernst Johan Ekestubbe Gezelius om ett lån för att kunna behålla Olkkala rusthåll i Vichtis i släktens ägo.⁹⁰ Ekestubbe, som hade gjort karriär inom flottan, beklagade sig över sin dåliga ekonomi och hörde sig för om Gezelius kunde ge honom ekonomiskt stöd via Clerck. Det är oklart hur Clerck själv ingick i Gezelius personnätverk, men av breven att döma kände han Gezelius närmaste släktingar och kollegor. Det är känt att Clercks mor Catharina Clerck hade kontakt med Gezelius hustru Hedvig Lietzen i affärer gällande böcker.⁹¹ Gezelius och Clercks familjemedlemmar hade alltså också kontakt med varandra. Förutom böcker förmedlade Clerck värdepapper, pengar och brev från Stockholm till Gezelius och dennes närkrets, och samtidigt vidarebefordrade han de senaste nyheterna från huvudstaden. Även om Clerck var i Gezelius tjänst följer inte formuleringarna i breven det sedvanliga mönstret med en mängd artighetsfraser mellan patron och klient, vilket tyder på att Gezelius inte var Clercks gynnare, än mindre patron. Det mest sannolika är att Clerck betjänade Gezelius blott och bart i sin professionella roll som tjänsteman vid Kammarkollegiet. Clercks position som ombud för Gezelius är ändå anmärkningsvärd, eftersom Clerck representerade Gezelius intressen i Stockholm och höll i trådarna för biskopens

88. Carl Clerck till Gezelius i juni 1708. Mottagna brev (1694–1717), Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Gez., FRA.

89. Tengström, *Gezelii den yngres minne*, 78.

90. Ernst Johan Ekestubbe till Gezelius 5.2.1707. Mottagna brev (1694–1717), Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Gez., FRA.

91. Catharina Clercks kvitto för pengar hon fått av Hedvig Lietzen 16.5.1703. Konto- och räkenskaphandlingar, Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Gez., FRA.

Karuna kapell (eller Karuna gamla kyrka) renoverades i två omgångar under 1700-talet och flyttades till Fölisöns friluftsmuseum i Helsingfors 1912. Etnologiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors.

vidsträckta personnätverk. Källorna består visserligen i huvudsak av Clercks brev, men de visar ändå vilket brett ansvar ombudet hade för att ordna med Gezelius personliga ärenden.

Clerck hade också att göra med ett långvarigt skuldförhållande mellan Gezelierna och släkten Horn. Friherre Arvid Horn af Åminne hade på 1680-talet låtit uppföra ett nytt kapell på sin gård Karuna i Sagu, och för det tog han ett stort lån av den dåvarande biskopen, Gezelius d.ä.⁹² Efter att Horn hade dött överfördes lånet först på hans hustru Maria Kruse, varefter lånet föll på Hornarnas barn. Gezelius började å sin sida från 1690 framåt att driva in sin fars fordringar. Skuldbördan växte med åren, för de ekonomiskt trängda Hornarna

92. Väinö Perälä, "Karunan patronaattioikeuden vaiheet", *Turun historiallinen arkisto*, Turku: Turun kansallinen kirjakauppa 1936, 6–7.

vände sig upprepade gånger till Gezelius och Lietzen för att dessa skulle trygga de kostnader ett ståndsmässigt leverne förde med sig. Brevväxlingen mellan Hornarna och Gezelius visar att Gezelius och Lietzen hade en viktig roll i att ordna med familjens ekonomi och barnens fostran. På begäran av Maria Kruse lovade Gezelius bland annat sköta om att familjens yngste son Christer Horn fick en för sitt stånd lämplig fostran, och han ordnade plats för honom som page vid hovet i Stockholm.⁹³ Gezelius anställde också den tidigare Åbostudenten Alexander Modelin som informator åt Christer Horn, och när den unge Horn bodde i Stockholm sköttes hans ekonomi av Carl Clerck, som överförde pengar till honom antingen som lån eller mot panter ur familjens förmögenhet. Efter att Maria Kruse dött lovade Gezelius bli den unge Horns förmyndare, och samtidigt föll familjens skuld på Christer Horn och hans närmaste släktingar.⁹⁴

Relationen mellan Gezelius och Hornarna är intressant, för släkten Horn var trots sitt adelskap underordnade Gezelius, som tillhörde prästeståndet. Relationerna mellan beskyddare och skyddsling följde inte alltid ståndssamhällets hierarkier, eftersom de ekonomiska realiteterna kunde leda till ombytta roller. Biskopen var förstås inte vilken kyrkans man som helst, utan stiftets andliga ledare. Ordningen i de sociala hierarkierna blir emellertid diffus när också andra indelningar än de ståndsenliga beaktas. Man märker inte beroendeförhållandet mellan parterna genom att enbart studera brevetoriken, för Gezelius följde den formella kutymen enligt vilken en adelsperson i högre ställning tilltalades enligt den etikett som ståndet och ämbetsbeteckningen förutsatte. Hornarna sparade däremot inte på lovorden när de beskrev Gezelius ”stoore mödha, giorda omwårdnat” och ”manlige affection” gentemot dem.⁹⁵ Brevetoriken ska därför inte alltid tolkas ordagrant, men inte heller negligeras helt. Som Ulla Koskinen så träffande påpekar sträckte sig ömsesidigheten även till retoriken,

93. Gezelius brevkoncept, sannolikt riktat till greve Gabriel Falkenberg 27.7.1696. Brevkopior (1685–1717), Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Gez., FRA.

94. Brevkoncept Gezelius till Johan Wallensten 19.1.1697. Brevkopior (1685–1717), Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Gez., FRA.

95. Christina Kruses brev till Gezelius, Mottagna brev (1692–1717), Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Gez., FRA.

eftersom de språkliga uttrycken också var en form av ömsesidighet, på samma sätt som utbytet av materiell nytta. Löften om lojalitet och tjänstvillighet var inte bara vackra ord, för de förpliktade också skribenten till handling vid behov. Principen om ömsesidighet knöt parterna samman på lång sikt, och om skyldigheterna hade åsidosatts skulle det ha inneburit en stor förlust av heder.⁹⁶

Gezelius stödde Hornarna ekonomiskt, men han använde också sitt inflytande för att främja den unge Christer Horns karriär. På vilket sätt gagnades då Gezelius av sin relation till Hornarna? Enligt den oskrivna principen om ömsesidighet mellan beskyddare och skyddsling hade Gezelius allt skäl att förvänta sig någonting i gengäld för sina ansträngningar. Hornarna använde framför allt språkliga uttryck som löften om ömsesidighet, och Maria Kruses löfte att vara Gezelius "hans hörsamste tienarinna till min död" är en god beskrivning av den här relationen, även om formuleringen snarast är retorisk.⁹⁷ De språkliga formuleringarna gav visserligen inte Gezelius omedelbar nytta, men de förpliktade Hornarna att tjäna Gezelius på något sätt i framtiden. Hornarnas barn ärvde inte bara skulderna utan också skyldigheten att förbli Gezelius lojala. Tacksamhetsskulden föll i första hand på Christer Horn, vars fostran och karriär Gezelius hade stöttat från början. Investeringen i Horns karriär kan ha varit ett sätt att knyta den lovande adelsmannen till familjen Gezelius för en längre tid. Christer Horn blev emellertid ingen långvarig skyddsling till Gezelius, för han deltog som ryttmästare i stora nordiska kriget och blev tagen som krigsfånge vid Poltava 1709. Följande år löste Gezelius in den av Hornarna ägda Karuna gård inklusive kapellet mot obetalda skulder.⁹⁸ Det är oklart om Gezelius från början haft för avsikt att ta över Karuna gård eller om det var fråga om ett slags säkerhet ifall Christer Horn inte skulle återvända från Ryssland. I vilket fall som helst förblev gården i släkten Gezelius ägo i flera generationer.

96. Koskinen, *Hyvien miesten valtakunta*, 72–107.

97. Maria Kruse till Hedvig Lietzen, odaterat brev. Hedvig Lietzen, mottagna brev (1695–1705), Övriga handlingar, Gez., FRA.

98. Jakob Spens till Gezelius 12.1.1710. Mottagna brev (1697–1710), Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Gez., FRA.

SLUTSATSER

Personnätverk och relationer som byggde på ömsesidighet var livsviktiga för människorna under tidigmodern tid, för de erbjöd trygghet i ett samhälle där resurserna var knappa. De som var födda till en privilegierad position hade mest nytta av dessa trygghetsnät. Johannes Gezelius kunde från ung ålder utnyttja de fördelar som hans fars kontakter och inflytande gav. Trots det var det ett konststycke att skapa och upprätthålla nyttiga kontakter, och konkurrensen var hård.

De möjliga beskyddarna för lärda befann sig ofta på annan ort, och därför skapades också långväga kontakter. Brevväxling som simulerade personliga möten blev därmed ett viktigt medel för nätverksbygget.⁹⁹ Den nytta man eftersträvade genom sina kontakter varierade efter relationens natur, och olika kontakter användes för olika ändamål. Kontakterna lärda emellan byggde på ömsesidighet på samma sätt som de adligas och borgarnas nätverk, men den förväntade nyttan var oftare immateriell än materiell.

Skenbart jämlika vänskapsrelationer mellan lärda blev en del av en allmän europeisk tradition under 1600-talet, med det främsta syftet att förena lärda och deras tankar.¹⁰⁰ Även Johannes Gezelius fann inspiration och stöd i vänskapsrelationer som han hade knutit i utlandet, och i sin universitetskarriär kunde han dra nytta av kunskap som han förvärvat genom dem. I uppgörelser inom universitetet i Åbo använde sig professorerna av sina vänskapsrelationer till andra universitet för att få stöd för sina ståndpunkter. I lärostriderna mellan Gezelius och Petraeus infogade Gezelius synvinklar han fått av Spener i sina klagoskrifter till kungen. Så blev vänskapsrelationerna mellan lärda ett socialt kapital som kunde användas som påverkningsmetod. Av samma anledning strävade de lärda också efter att knyta kontakter till politiska instanser, för universitetets verksamhet styrdes i sista hand av universitetens kanslerer och kungen. Även Gezelius professur blev

99. Mauelshagen, "Networks of trust", 18–19.

100. Anja-Silvia Goeing, Glyn Parry & Mordechai Feingold, "Introduction", Anja-Silvia Goeing, Glyn Parry & Mordechai Feingold (eds), *Early modern universities. Networks of higher learning*, Leiden: Brill 2021, 1–6.

möjlig tack vare kansler Per Brahes välvilliga inställning och en fullmakt undertecknad av Karl XI, trots att konsistoriet motsatte sig den.

Relationer som byggde på ömsesidighet mellan lärda fungerade också på ekonomisk grund. Gezelius tryckeri och bokförsäljning gav familjen en extra inkomst och gav honom dessutom möjlighet att sprida sina egna skrifter. På avlägsna orter främjades bokförsäljningen av lokala ombud eller av samarbetspartner som Gezelius hade förtroende för. Ibland agerade släktingar, vänner eller familjemedlemmar på tillfällig resa i Stockholm mellanänder som på Gezelius begäran förde böcker eller pengar över havet. Kontakter kunde således användas för olika ändamål.

Ekonomiska relationer som knutits av strategiska skäl kunde skapa en tacksamhetsskuld med långvarig nytta, som i Gezelius relation till släkten Horn. Gezelius använde stora ekonomiska resurser på att upprätthålla goda relationer till Hornarna, och han tog särskilt hand om den unge Christer Horn. Carl Clerck, som var Horns ombud i huvudstaden, var central när Gezelius skötte sina kontakter västerut. Clerck ingick inte direkt i Gezelius vänkrets utan fungerade som lokalt ombud i Stockholm. Trots det hade Clerck en betydande roll i kommunikationen mellan Gezelius olika kontakter.

Jag har undersökt olika typer av relationer som bygger på ömsesidighet för att visa hur man kunde utnyttja dem, även om indelningen mellan olika relationer delvis är konstgjord. Klientelismen föddes av människors behov att stärka sina egna och familjens eller släktens möjligheter i den sociala hierarkin, och samtidigt flätades patronklientrelationerna samman med familje- och släktnätverk.¹⁰¹ Interna allianser vid universitetet i Åbo var delvis en följd av såväl patronklientrelationer som släktnätverk som uppstått genom äktenskap. Mellan dessa fanns även olika slag av förbindelser som kan karakteriseras som vänskaps- eller beskyddare-skyddslingrelationer. De här relationerna följde något olika mönster för hur de fungerade, men i huvudsak var de ändå likadana: de byggde på tanken om ojämlikhet och ömsesidighet. Olika typer av relationer formades av de rådande normerna i syfte att stärka parternas sociala och ekonomiska ställning.

101. Kettering, *Patrons, brokers and clients*, 33–34

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Handskrivna källor

Finlands riksarkiv (FRA), Helsingfors

Släkten Gezelius arkiv

- Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Brevkopior (1685–1717)
- Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Mottagna brev (1692–1717)
- Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Mottagna brev (1694–1717)
- Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Mottagna brev (1697–1710)
- Johannes (Juhana) Gezelius d.y., Konto- och räkenskapshandlingar
- Övriga handlingar, Hedvig Lietzen, mottagna brev (1695–1705)
- Övriga handlingar, material i anslutning till bibelverket (1675–1739)

Riksarkivet (RA), Stockholm

De la Gardieska samlingen, E1417

Uppsala universitetsbibliotek (UUB), Uppsala universitets arkiv (UUA)

FV:3, Gezeliana

Handskriftssamlingen

G260:c

Tryckta källor

- Carpelan, Tor, *Consistorii Academici Aboensis protokoll: 4, 1671–1679*, Helsingfors: Helsingfors universitet 1912.
- Carpelan, Tor, *Consistorii Academici Aboensis protokoll: 5, 1679–1685*, Helsingfors: Universitetet 1914.
- Dalström, Harald, *Consistorii Academici Aboensis äldre protokoller: 3, 1664–1671*, Helsingfors: Finska Litteratursällskapet 1898.
- Jörgensen, Arne (red.), *Kuninkaalliset ja kanslerin kirjeet 1640–1713/Kongliga och cancellers bref 1640–1713*, Helsingfors: Helsingfors universitet 1940.
- Schybergson, Carl Magnus (red.), *Per Brabes brevväxling rörande Åbo Akademi II. Brev till Per Brabe 2*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1938.
- Thanner, Lennart (red.), *Prästeståndets riksdagsprotokoll 1660–1664*, Uppsala: Almqvist & Wiksell 1954.

Elektroniska resurser

- Spener, Philipp Jacob, *Briefe aus der Dresdner Zeit 1686–1687*, Hrsg. Johannes Wallmann, Tübingen: Mohr Siebeck 2003, <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:14-qucosa2-77749>.

- Spener, Philipp Jacob, *Briefe aus der Frankfurter Zeit 1677–1678*, Hrsg. Johannes Wallmann, Tübingen: Mohr Siebeck 2000, <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsz:14-qucosa2-169270>.
- Örnhjälms, Claudius & Johannes Cajanus, *Meletematum in mundi animam. Pars altera de motore primo*, Holmiae: Joh. Georg Eberdt 1679, [urn:nbn:se:uu:diva-435668](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:se:uu:diva-435668).

Litteratur

- Droste, Heiko, ”Språk och livsform. Patronage i 1600-talets Sverige”, *Scandia* 64:1 (1998), 28–54.
- Goeing, Anja-Silvia, Glyn Parry & Mordechai Feingold (eds), *Early modern universities. Networks of higher learning*, Leiden: Brill 2021.
- Goeing, Anja-Silvia, Glyn Parry & Mordechai Feingold, ”Introduction”, Anja-Silvia Goeing, Glyn Parry & Mordechai Feingold (eds), *Early modern universities. Networks of higher learning*, Leiden: Brill 2021.
- Hakanen, Marko, *Vallan verkostoissa. Per Brahe ja hänen klienttinsä 1600-luvun Ruotsin valtakunnassa*, Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto 2011.
- Harding, Elizabeth, *Der Gelehrte im Haus. Ehe, Familie und Haushalt in der Standeskultur der frühneuzeitlichen Universität Helmstedt*, Wiesbaden: Harrassowitz 2014.
- Joutsivo, Timo, ”Papeiksi ja virkamiehiksi”, Jussi Hanska & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2010.
- Kettering, Sharon, *Patrons, brokers and clients in seventeenth-century France*, New York: Oxford University Press 1986.
- Klinge, Matti, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988.
- Koskinen, Ulla, *Hyvien miesten valtakunta. Arvid Henrikinpoika Tarvast ja aatelin toimintakulttuuri 1500-luvun lopun Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011.
- Laasonen, Pentti, *Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia*, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1977.
- Laasonen, Pentti, *Vanhan ja uuden rajamaastossa. Johannes Gezelius nuorempi kulttuurivaikuttajana*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2009.
- Laine, Tuija, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006.
- Mauelshagen, Franz, ”Networks of trust. Scholarly correspondence and scientific exchange in early modern Europe”, *The Medieval History Journal* 6:1 (2003), 1–32.
- Moraw, Peter, *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitätsgeschichte. Strukturen – Personen – Entwicklungen*, Leiden: Brill 2008.

- O'Neill, Lindsay, *The opened letter. Networking in the early modern British world*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press 2014.
- Persson, Fabian, ”En hjälpande hand. Principiella aspekter på patronage i förhållande till nepotism och meritokrati under stormaktstiden”, *Scandia* 59:1 (1993), 49–70.
- Perälä, Väinö, ”Karunan patronaattioikeuden vaiheet”, *Turun historiallinen arkisto*, Turku: Turun kansallinen kirjakauppa 1936.
- Piilähti, Kari-Matti, *Aineellista ja aineetonta turvaa. Ruokakunnat, ekologiset taloudelliset resurssit ja kontaktinmuodostus Valkealassa 1630–1750*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007.
- Renvall, Gustaf, ”Om finska psalmers ålder och författare”, *Mnemosyne* 4 (1821).
- Salminen, Seppo J., *Enevaldus Svenonius 2 (1664–1688)*, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1985.
- Sarasti-Wilenius, Raija, *Dear brother, Gracious Maecenas. Latin letters of the Gyldenstolpe brothers (1661–1680)*, Helsinki: Academia Scientarium Fennica 2015.
- Simonson, Örjan, *Den lokala scenen. Torstuna härad som lokalsamhälle under 1600-talet*, Uppsala: Uppsala universitet 1999.
- Stehling, Christina, *Zwischen Stadt und Universität. Ökonomische Praktiken Marburger Professorenhausbalte und -familien zwischen 1653 und 1866*, Marburg: Philipps-Universität Marburg 2023.
- Tengström, Johan Jakob, *Biskopen i Åbo stift Johan Gezelii den äldres minne*, Åbo: Chr. Ludv. Hjelt 1825.
- Tengström, Johan Jakob, *Gezelii den yngres minne*, Helsingfors: G. O. Wasenius 1833.
- Välämäki, Mari, ”Samarbete och kontinuerliga förhandlingar. Kommunikationen mellan Kungliga Akademins konsistorium och andra domstolar i Åbo i slutet av 1600-talet”, *Historisk Tidskrift för Finland* 104:1 (2019), 4–30.

Botanikernas nätverk i Åbo och Uppsala 1640–1828

För naturvetarna vid universitetet i Åbo betydde studier vid Uppsala universitet och senare kontakter till botanikerna i Uppsala mycket för utvecklingen inom botaniken och trädgårdskulturen, i synnerhet på den finska sidan av riket. Tack vare nätverket över havet överfördes kunskap och växtmaterial, vilket främjade den i många fall experimentella trädgårdsskötseln i Åbo och de ekonomisk-politiska syften som var starkt förknippade med den.

Universitetet i Åbo, grundat 1640, var det tredje universitetet i den svenska riket. Det första var Uppsala universitet, som grundades 1477, och det andra universitetet i Dorpat, som grundades 1632. Lunds universitet grundades 1666. Naturforskarna i Åbo hade de starkaste banden till Uppsala. Närheten till den botaniska trädgården i Uppsala och kontinuiteten i professorernas kontakter till Uppsala hade stor betydelse för framväxten av akademiträdgården i Åbo. Båda trädgårdarna gagnades, men framför allt den i Åbo.

Bakgrunden till samarbetet behandlas i allmänna historiska framställningar om naturvetenskaperna vid universitetet. Otto Edward August Hjelt undersökte utgående från samlingar som bevarats i Sverige brevväxlingar mellan naturvetare under universitetets tidiga skeden, och den sammanfattning som han publicerade 1896 är en viktig källpublikation. För det här kapitlet har vi samlat uppgifter ur många olika källor för att få en uppfattning om helhetsbilden. Kapitlet är den första översikten över de personrelationer som sträckte sig över Östersjön och deras betydelse för de botaniska trädgårdarna och trädgårdskulturen. Frågan har inte tidigare utretts ur ett finländskt perspektiv.

NÄTVERKEN

Kontakter mellan forskare var en förutsättning för botanikernas arbete. Men viktiga var också relationerna till rikets högsta ledning, till riksråden och till förmögna mecenater, eftersom extern finansiering möjliggjorde den praktiska verksamheten och forskningen i trädgårdarna.¹ Professorernas kontakter över havet bidrog till att tillhandahålla utbildning, lämplig mark för trädgårdar, fröer och nya, nyligen introducerade växtarter samt fortlöpande finansiering för att upprätthålla en trädgård. Det behövdes resurser för vetenskapliga och ekonomiska odlingsförsök, som på 1700-talet var förenade med större ekonomisk-politiska och personliga strävanden. Utan stöd var det svårare att bedriva forskning i trädgårdsodling eller att få eftertraktade universitetstjänster.

Stödet från universitetets kanslerer och prokanslerer var av stor betydelse. De förra var riksråd verksamma i Stockholm, de senare fanns i Åbo och ledde det praktiska arbetet vid universitetet där. Prokanslererna var samtidigt biskopar för Åbo stift. Speciellt viktiga mecenater var kungen, riksråden och landshövdingarna.

Under 1700-talet påverkades trädgårdskulturens utveckling i Sverige starkt av utilitarismen, vilket ledde in naturforskningen på tillämpad vetenskap med ekonomisk nytta som mål. Förlusten i stora nordiska kriget hade försvagat landet, och man måste spara på rikets valutareserver. Utilitarismen blev den förhärskande ekonomiska läran, och staten satsade på ekologisk-ekonomisk optimism. Helt nytt var detta inte. Professor i medicin Olof Rudbeck d.ä., som grundade Uppsala universitets botaniska trädgård 1655, hade haft stora planer för Sveriges ekonomiska uppgång. Den botaniska trädgården i Uppsala

1. William Thomas Stearn, "Linnaeus as an economic botanist", *Bot. J. Scotl.* 46:4 (1994), 702–706; Jari Niemelä, *Vain hyödynkö tähden? Valistuksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan subde Pebr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1998, 27–28, 42–47, 57–59; *Pebr Kalms resa till Norra Amerika, å nyo utgifven af Fredr. Elfvång och Georg Schauman, del I–III*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1904–1915.

var den nordligaste i sitt slag när den anlades, och Rudbeck lyckades odla över tusen sydliga växtarter där.²

I och med utilitarismen blev Uppsala universitet under den senare hälften av 1700-talet ett av de mest betydelsefulla centrumen för naturforskning i världen. Där verkade bland andra meteorologen Anders Celsius, professorerna i medicin Carl von Linné och Carl Peter Thunberg, professorn i naturalhistoria Olof Peter Swartz och professorn i medicin Jöns Jacob Berzelius, som är mera känd som kemist. Inte heller universitetet i Åbo saknade betydelse, trots att det hade knappa resurser under hela svenska tiden. Pehr Kalm, som var känd bland lärda i både Europa och Nordamerika, var den mest berömda personen från Finland under 1700-talet.³

Flera personer från Finland deltog också i ett tidigt skede i forskningsexpeditioner utanför det svenska riket. Till de första finländska resenärerna hörde kaplanen Israel Reinius och hans bror Herman, som deltog i en resa med Ostindiska kompaniet till Asien 1746–1748.⁴ Framför allt Linné sände ”apostlar” till utlandet, såsom Pehr Kalm till Nordamerika. Professor Pehr Forsskål, född i Helsingfors, gjorde en forskningsresa till Egypten och Arabiska halvön 1761–1763, medan Erik Laxman, född i Nyslott och sedermera professor i kemi och hushållslära vid vetenskapsakademien i S:t Petersburg, utforskade Sibirien från och med 1764.⁵ Kanslirådet, superkargören Peter Johan Bladh besökte Kina fem gånger 1766–1783 och läkaren Clas Fredrik

-
2. Olof Rudbeck, fil., *Hortus Botanicus variis exoticis indigenisque plantis instructus*, Henricus Curio S.R.M. & Acad. Upsal. 1685; Karin Martinsson & Svengunnar Ryman, *Hortus Rudbeckianus. An enumeration of plants cultivated in the Botanical Garden of Uppsala University during the Rudbeckian period 1655–1702*, Uppsala: Uppsala University 2007.
 3. Henry Väre, ”Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Kalmin artikkelit ja kirjat”, *Bibliophilos* 77:3 (2018), 4–13; Henry Väre, ”Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Kalmin väitöskirjat”, *Bibliophilos* 77:4 (2018), 12–23; Henry Väre, ”Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Adrian Gadd (1727–1797)”, *Bibliophilos* 78:2 (2019), 24–30.
 4. Carl Fredrik Mennander & Israel Reinius, *Anmärckningar samlade under en resa til China*, Åbo: Joh. Kiampe, 1749.
 5. Pehr Forsskål, *Flora Aegyptico-Arabica, sive descriptiones plantarum quas per Aegyptum inferiorem et Arabiam Felicem detexit. Pt. Forsskål. Post mortem auctoris editit Carsten Niebuhr. Acc. Tabula Arabiae Felicis geographico-botamica*, Hauniae: Möller

Hornstedt besökte Ostindien, Batavia (Java) och Sumatra 1782–1786.⁶ Bladh var en handelsman som samlade prover åt Carl Peter Thunberg, och Hornstedt hade disputerat under Thunbergs ledning.⁷ De var alla naturforskare och samlade växtprover till herbarier och ofta också fröer till trädgårdar, fröer som till stor del hamnade i svenska samlingar. Deras arbete uppmärksammades, för växtsläktena *Bladbia* Thunb., *Forsskaolea* L., *Hornstedtia* Retz., *Kalmia* L. och *Laxmannia* R.Br. är uppkallade för att hedra deras insatser.

LÄKARE SOM BOTANIKER – ELIAS TILLANDZ OCH OLOF RUDBECK PÅ 1600-TALET

Professorerna i medicin undervisade i botanik vid universitetet i Åbo på 1600-talet. Elias Tillandz, ursprungligen Tillander, föddes i Rogberga i Småland. I likhet med många andra smålänningar inledde han sina universitetsstudier i Åbo, år 1659.⁸ Efter att ha blivit klar med studierna där studerade han botanik i Uppsala för professor Olof Rudbeck från 1663 framåt, och de upprätthöll kontakten också senare.⁹ Rudbeck hade själv studerat i den botaniska trädgården vid universitetet i Leiden, och därifrån förde han med sig eller beställde

1775; Wilhelm Lagus, Erik Laxman, hans lefnad, resor, forskningar och brefväxling, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 1880.

6. C. F. Hornstedt, "Bref til Carl Peter Thunberg från en Resa til Ostindien", *Uppfostnings Sällskapets Tidningar* 5 (1785), 19–22, 73–78, 225–227; C. F. Hornstedt, *Anteckningar under en resa till Ostindien åren 1782–1786*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1888, 75–176; Birgit Lunelund, "Peter Johan Bladh och svenska Ostindiska Compagniet åren 1766–84", *Historiska och Litteraturhistoriska Studier* 16 (1940), 298–341.
7. Carl Peter Thunberg & Carl Fredrik Hornstedt, *Nova genera plantarum, quorum partem primam, suffrag*, Uppsala 1781.
8. Wilhelm Lagus, *Album studiosorum Academiae Aboensis, Åbo Akademis Studentmatrikel 1740–1827, Förra afdelningen 1640–1740*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1891, 1–714, 50.
9. Eeva Ruoff, "Til-Landz, Elias", *Kansallisbiografia*, webbpublikation, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-kgb-002579>, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997–, Helsinki 2000 (uppdaterad 2016).

800 växttaxoner till trädgården i Uppsala.¹⁰ Även Tillandz studerade i Leiden och försvarade sin avhandling i medicin om rudiment under ledning av professor Gronovius där 1670.¹¹ Samma år utnämndes han till professor i medicin i Åbo. Under den här tiden var det vanligt att personer som studerat medicin i Sverige disputerade i Leiden i Förenade Nederländerna, liksom senare också Carl von Linné. Så här överfördes kunskaper i botanik från Nederländerna till Uppsala och därifrån till Åbo. Det är klart att Tillandz förde med sig växter från både Nederländerna och Uppsala när han kom till Åbo. Han hade redan tidigare, 1668, skickat växter från Leiden till Rudbeck i Uppsala.¹²

Tillandz anlade den botaniska trädgården vid universitetet i Åbo, och senast 1678 togs den i bruk för undervisning. Detta anses vara året för grundandet av universitetets botaniska trädgård, som senare flyttade från Åbo till Helsingfors. I november 1678 hade konsistoriet gett Tillandz tillstånd att inhägna ett trädgårdsområde i närheten av domkyrkan och akademihuset och att utvidga det ända till karsern (universitetets fängelse), som låg i västra änden av akademihuset, ”för att där insätta rötter tjänliga till medicin”.¹³ Tillandz ortagård var av nöden för det fanns inget apotek i Åbo, och Tillandz tillverkade själv läkemedel för sina patienter.¹⁴ När trädgården blev för liten för Tillandz forskning köpte han ett hus med gård ett kvarter längre bort 1685, och staden donerade ytterligare en tomt till honom för hans insatser som läkare.¹⁵ En viktig förebild för Tillandz verksamhet var Rudbecks

-
10. Rudbeck, *Hortus Botanicus variis exoticis indigenisque plantis instructus*; Martinsson & Ryman, *Hortus Rudbeckianus*.
 11. J. F. Gronovius & Elias Til-Landz, *De Atrophia*, Leiden: J. Elzevir 1670.
 12. Martinsson & Ryman, *Hortus Rudbeckianus*.
 13. C. G. Bremer, ”Om läget av Åbo Akademis botaniska trädgård på 1600-talet”, *Årsskrift 1919 utgiven av Åbo Akademi* III, Åbo 1920, 266–269; Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988.
 14. Otto Edward August Hjelt, ”Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet”, *Åbo universitets lärdomshistoria* 6, *Naturalhistorien*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1896; Kerttu Peldán, *Suomen farmasian historia*, Helsinki: Suomen farmaseuttinen yhdistys 1967.
 15. Bremer, ”Om läget av Åbo Akademis botaniska trädgård på 1600-talet”.

kataloger över växter i Uppsala botaniska trädgård.¹⁶ Tillandz publicerade verket *Catalogus plantarium* 1673, där han förtecknade cirka 500 växter som växte i Åbo med omnejd. I 1683 års upplaga lade han till finsk- och svenskspråkiga växtnamn vid sidan av de vetenskapliga namnen samt uppgifter om medicinskt bruk av växterna.¹⁷ Dessutom publicerade Tillandz bildfloran *Icones plantarum* samma år.¹⁸ Över en tredjedel av arterna i katalogen var trädgårds- och odlingsväxter, såsom stort lejongap, tusensköna, fingerborgsblomma och rosenmalva. Sannolikt växte många av dessa i Tillandz trädgårdar, hemma och vid universitetet.¹⁹ Efter Tillandz död 1693 förföll universitetets trädgård, för det fanns ingen som tog över hans arbete och kedjan av botaniker i Åbo bröts för en tid. Trädgården var i dåligt skick 1706 när professorn i medicin Petter Hielm donerade medel för anläggning av en ny trädgård, men projektet kom av sig i försöksskedet.²⁰ Senare uppkallade Linné växtsläktet *Tillandsia* efter Tillandz.

Universitetets verksamhet och utvecklingen inom trädgårdskulturen hämmades av de svårigheter som landet drabbades av vid sekelskiftet 1700. Åren 1695–1697 försvagades det av hungersnöd och 1710 av pesten. Ryssland ockuperade Finland under stora nordiska kriget 1713–1721 (stora ofreden), och universitetet stängdes. De flesta professorerna flyttade över havet till Sverige, så kontakten till Uppsala bestod, men det var svåra tider också där. Olof Rudbeck d.ä. dog 1702 och universitetets trädgård förstördes i stadsbranden samma år. Olof Rudbeck d.y. ledde trädgården de följande decennierna men lyckades under rådande omständigheter inte få den att blomstra på samma sätt som fadern.²¹ Verksamheten vid universitetet i Åbo fortsatte 1722

16. Henry Väre, ”Aarteita bibliofilien kokoelmista. Elias Tillandzin Catalogus plantarum ja Icones novae 1683”, *Bibliophilos* 81 (2022), 30–37.

17. Elias Tillandz, *Catalogus Plantarum* [...] Aboe: excusus à Petro Hansonio, 1673, 1683.

18. Elias Tillandz, *Icones Plantarum* [...] Aboe: excusus à Petro Hansonio, 1683.

19. Tillandz, *Catalogus Plantarum*; Eeva Ruoff, *Vanhoja suomalaisia puutarhoja*, Helsinki: Otava 2001, 39–40.

20. Lauri E. Kari, ”Kasvitieteen opetuksen ja kasvitieteellisen puutarhan alkuvaiheista Turun vanhassa akatemiassa”, *Varsinais-Suomen Maakuntakirja* 7, Turku: Varsinais-Suomen Maakuntaliitto 1940, 96–114.

21. Martinsson & Ryman, *Hortus Rudbeckianus*.

och trädgårdsskötseln började återhämta sig från 1740-talet framåt. Ett långvarigt och vidsträckt nätverk av botaniker och trädgårdsfolk började bildas i Åbo och mellan Åbo och Uppsala.

FYSIKOTEOLGERNA OCH CARL VON LINNÉ PÅ 1700-TALET

Johan Browallius liksom hans efterträdare Carl Fredric Mennander och Jakob Gadolin följde samma karriärstig från professor i botanik och fysik till professor i teologi och slutligen till biskop. Dessa tre fysikoteologer arbetade alla aktivt för att få nyttotänkandet att slå rot vid universitetet i Åbo, och de hade alla täta kontakter till Sverige, framför allt till Carl von Linné.

Carl von Linné var förutom taxonom, det vill säga klassificerare, även pionjär inom ekonomisk botanik.²² Han var en av grundarna av Kungliga Vetenskapsakademien och dess första praeses 1739. Linné utnämndes till professor i medicin vid Uppsala universitet och direktör för dess botaniska trädgård 1741. Under honom blev trädgården en av tidens främsta. Alla professorer i ekonomi och naturvetenskaper som nämns i det här kapitlet, med undantag av Carl Reinhold Sahlberg, var ledamöter av Kungliga Vetenskapsakademien och hade träffat Linné och korresponderade med honom.

Johan Browallius, som var född i Sverige och svarade för botaniken vid universitetet i Åbo från 1737, hade blivit bekant med Linné hos landshövding Nils E. Reuterholm i Falun. Linné bodde hos Reuterholm samtidigt som Browallius var informator i det Reuterholmska hushållet. Både Reuterholm och Linné inspirerade Browallius till att studera naturvetenskaper.²³ Senare studerade Browallius naturvetenskaper för Linné och de blev goda vänner. Browallius skrev ett kapitel om nödvändigheten att undervisa naturvetenskaper i skolan i Linnés verk *Critica Botanica*.²⁴ När akademikern Siegesbeck från S:t Petersburg attackerade Linnés botaniska sexualsystem (Sieges-

22. Carolus Linnaeus & Elias Aspelin, *Flora oeconomica, eller Hushålls-nyttan af de i Sverige, wildt växande örter*, Stockholm: Lars Salvius 1749.

23. Niemelä, *Vain hyödyinkö tähden?*, 57–59.

24. Johan Browallius, "De necessitate historiae naturalis lectione, discursus", Carolus Linnaeus, *Critica Botanica*, Lugduni Batavorum: Conrad Wishoff 1737.

beck accepterade inte att växterna hade kön och ansåg att det var en omoralisk tanke) publicerade Browallius en försvarsskrift för Linné.²⁵ Linné namngav växtsläktet *Browallia* efter Browallius.

Browallius och Linné ansåg att botaniken (jord- och skogsbruket) var grunden för statens välfärd. Browallius var den första i Finland som i sin undervisning förde fram Linnés uppfattningar om vad som skulle vara målsättningarna för nyttotänkandet. Han väckte därmed tanken om att universitetet behövde en trädgård. Han handledde därtill avhandlingar i ekonomi.²⁶ Browallius tillägnade sin skrift *Tänkar öfwer Naturkunnigheten och huru then bör drivas vid en Academia* universitetets kansler, riksrådet greve Ernst Johan Creutz 1737, då han på dennes uppmaning utnämndes till professor i botanik och fysik vid universitetet i Åbo.²⁷ Han blev professor i teologi 1746 och biskop i Åbo och samtidigt prokansler för universitetet 1748.

Det var viktigt för Browallius att en ny trädgård skulle anläggas vid universitetet. Detta var självförsörjningens tid, och trädgårdstanken skulle spridas. Som biskop representerade han prästerskapet vid riksdagarna och kunde i Stockholm också arbeta för anskaffningen av medel till universitetet.²⁸ År 1750 beslutade konsistoriet på förslag av Browallius att en stor del av biskopstomten skulle omvandlas till en botanisk trädgård, där bland annat växter som Pehr Kalm hade haft med sig från Amerika kunde planteras. Trädgården anlades 1757.²⁹

Carl Fredric Mennander blev professor i fysik och botanik efter Browallius 1746. Han var född i Stockholm dit familjen hade flytt under

25. Johan Browallius, *Examen epicriseos in systema plantarum sexuale Cl. Linnaei, anno 1737, Petropoli evulgatae, auctore Jo. Georgio Siegesbeck M. D. & horti medici Petropolitani praefecto, jussu amicorum institutum, Aboae: Joh. Kiampe 1739.*

26. Johan Browallius & Jeremias Lundviik, *De oeconomia. Cujus partem priorem, Aboae: Joh. Kiaempe 1744; Johan Browallius & Jeremias Lundviik, De oeconomia. Paticula posterior, Aboae: Joh. Kiaempe 1745.*

27. Johan Browallius, *Tänkar öfwer Naturkunnigheten och huru then bör drivas vid en Academia*, Stockholm: Peter Jöransson Nyström 1737.

28. Kaarlo Österbladh, *Juhana Browallius. Tiedemies, valtiopäivämies ja piispa*, Turku: Turun yliopisto 1929.

29. J.M. Hulth, *Bref och skrifuelser af och till Carl von Linné. Första afdelningen. Del 8. Bref till och från Svenska enskilda personer Kalm-Laxman*, Uppsala: Akademiska Bokhandeln i Kommission 1922.

stora ofreden. Hans vän Linné undervisade honom i naturvetenskaper och gav honom privat undervisning i Åbo 1737 på återfärden från sin Lapplandsresa till Uppsala. Mennander blev professor i teologi 1752, biskop i Åbo 1757 och ärkebiskop i Uppsala 1775.³⁰ Han var intresserad av trädgårdskultur.³¹ Han hade en trädgård med en ruddamm och ett lusthus vid sitt biskopsresidens på 1760-talet, och i trädgården växte salvia, lindar, syrener, fruktträd och bärbuskar.³² Mennander idkade också trädgårdsskötsel på sin herrgård Ala-Lemu, där Pehr Kalm tog hand om trädgården medan Mennander var i Stockholm.³³

I sin undervisning strävade varken Browallius eller Mennander knappt alls efter att studenterna skulle göra egna observationer. Browallius koncentrerade sig på att utveckla undervisningen och på att göra politik.³⁴ Mennander handledde avhandlingar i botanik med hjälp av utländsk litteratur; antalet avhandlingar under hans tid som professor var hela fyrtio.³⁵ Sammanlagt sju skrifter av Mennander publicerades också i Kungliga Vetenskapsakademiens serie.

MOT EN NY BOTANIK – PROFESSORN I EKONOMI
PEHR KALM FÖLJER LINNÉ I SPÅREN

Pehr Kalm och Pehr Adrian Gadd var de första som anlade försöks-trädgårdar i anslutning till universitetet. Sammanlagt handledde de nästan 250 avhandlingar i ämnen som var typiska för upplysningstiden: Kalm 146 och Gadd 103. Av dem var omkring hundra botaniska inklusive tillämpad botanik. En del av studenterna kom från den västra delen av riket, vilket innebar att de förde med sig lärdomar från Åbo när de flyttade tillbaka. Kalm och Gadd publicerade också artiklar i

30. Kari, ”Kasvitieteen opetuksen ja kasvitieteellisen puutarhan alkuvaiheista Turun vanhassa akatemiassa”.

31. Juho Rudolf Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander ja hänen aikansa. Kirkkohistorialinen tutkimus*, Helsinki: Helsingin yliopisto 1900.

32. Ruoff, *Vanhoja suomalaisia puutarhoja*, 59–60.

33. Ruoff, *Vanhoja suomalaisia puutarhoja*, 60–62.

34. Österbladh, *Juhana Browallius*.

35. Jorma Vallinkoski, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828 I–VIII*, Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto 1964, 273–376.

Kungliga Vetenskapsakademiens skriftserie, som var en viktig informationskälla. Kalm publicerade 21 artiklar och Gadd 13.

Pehr Kalm blev i likhet med sina företrädare en av sin tids inflytelserika personer i samhället. Han hade stöd av friherre Sten Bielke, som också var en viktig vägledare för honom. Tillsammans med Bielke reste Kalm till Ryssland, därifrån han hade med sig fröer till Finland.³⁶ När Kalm studerade i Uppsala bodde han på Bielkes gård Löfsta. Bielke gynnade naturvetenskaperna och stödde tidens uppfattning om en bioklimatologisk teori och därmed också att ekonomiskt produktiva växtarter skulle tas till Sverige och Finland från områden med motsvarande klimat.³⁷ Kalm var en av Linnés favoritelever. Sammanlagt 13 elever från Finland försvarade botaniska avhandlingar under Linnés ledning.

Det inrättades tre professurer i ekonomi inklusive botanik i det svenska riket under 1700-talet: i Uppsala (Anders Berch) 1740, Åbo (Pehr Kalm) 1747 och Lund (Johan Henrik Burmeister) 1750. Av de här professorerna var Pehr Kalm den mest praktiskt inriktade, då han strävade efter konkret nytta i allt. Hans motto var *nisi utile est quod facimus, stulta est gloria*, det vill säga ”om det vi gör inte är nyttigt, är ära meningslöst”.³⁸ Utöver Linné undervisade även Browallius och Mennander Kalm i naturvetenskaper, och de blev också hans beskyddare.³⁹ På initiativ av Bielke och Linné genomförde Kalm en expedition till Nordamerika 1747–1751 för att hitta nya nyttoväxter till

36. Sten Carl Bielke, ”Berättelse om bohvete, huru det i Finland idkas och nyttjas”, *Kongl. Svenska Vetenskaps Akademiens Handlingar* 7 (1746), 25–47; Carl Skottsberg (utg.), *Pehr Kalms brev till friherre Sten Carl Bielke*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1960, 1–254.

37. Skottsberg (utg.), *Pehr Kalms brev till friherre Sten Carl Bielke*.

38. Johan Lorentz Odhelius, *Åminnelse-tal öfver Kongl. Vetensk. Acad. Ledamot Herr Pehr Kalm, Theologiae Doctor, Oecon. Professor vid Universitetet i Åbo, Ledamot af K. Vasa Orden, K. Vet. Societ i Uppsala, K. Patriot Sällskapet, Vet. och Vitterhet. Samhället i Götheborg, samt Kejsersl. Ryske Oecon. Societen i Petersburg. Hället för Kongl. Vetenskapz Academien den 15 Novemb. 1780 af dess Ledamot Johan Lorentz Odhelius, M. D. Assessor i K. Collegium Medicum samt Medicus vid K. Seraphiner Lazarettet*, Stockholm: Joh. Georg Lange 1780.

39. Martti Kerkkonen, *Pietari Kalm talusopin professorina. Oppihistoriallinen tutkimus*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1936.

Sverige och Finland.⁴⁰ Kalm utnämndes till professor 1747 och resan finansierades till en del med hans löneedel. En del av de prover och fröer som han samlade i Nordamerika donerade han till drottning Lovisa Ulrika samt till Uppsala och Lunds universitet, och resten tog han med sig till Finland.⁴¹ År 1751, när Kalm återvände med sina prover, anses vara året då det nuvarande Helsingfors universitets botaniska museum grundades.

När Kalm återvände från Nordamerika till Åbo hade universitetet ingen trädgård där de nya växterna skulle ha kunnat placeras.⁴² Riksdagen beviljade universitetet ett årligt anslag för planteringar och botaniska försök från 1752. Samma år fick Kalm tillgång till augments-hemmanet Sipsalo (skatterna gick till Jänissaari rusthåll) med hjälp av landshövdingen greve Johan Georg Lillienberg, professor Browallius och greve Carl Gustaf Tessin. Där hade han försöksodlingar med växter från Nordamerika, Sibirien och Tatarien. Resultaten var lovande till en början, men den hårda kölden vintern 1759–1760 var ödesdiger för många växter.⁴³

Anläggningen av akademiträdgården kom i gång först 1757.⁴⁴ Kalm planerade den tillsammans med professorn i medicin Johan Leche, som hade försvarat sin avhandling i Lund och som också hade gjort sig förtrogen med naturvetenskaperna som elev till Linné. Leche

40. Pehr Kalm, *En Resa til Norra America, på Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens befallning, och publici kostnad*, Tom. I, Stockholm: Lars Salvius 1753; Pehr Kalm, *En Resa til Norra America, på Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens befallning, och publici kostnad*, Tom. II, Stockholm: Lars Salvius 1756; Pehr Kalm, *En Resa til Norra America, på Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens befallning, och publici kostnad*, Tom. III, Stockholm: Lars Salvius 1764.

41. Ilkka Kukkonen, ”Pietari Kalmin viljelyskokeiden merkkejä hänen vanhassa puutarhassaan Hirvensalon Sipsalossa”, *Turun Ylioppilas* IV, eripainos, 1954, 184–192; Sven Lundqvist & Roland Moberg, ”The Pehr Kalm herbarium in UPS, a collection of North Americans plants”, *Thunbergia* 19 (1993), 1–62

42. Hulth, *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*.

43. Pehr Kalm, ”Rön vid köldens verkan sistledne vinter, på åtskilliga slags träd och buskar uti och näst omkring Åbo”, *Kongliga Svenska Vetenskaps Academiens Handlingar* 22 (1761), 19–41.

44. Pehr Kalm, ”Bref till Åbo Akademins kansler, Grefve C. G. Tessin den 14 oktober 1758”, K. G. Leiberg, *Bidrag till Känmedomen af Vårt Land* 4, Jyväskylä: J. Länkelä 1888, 65–73.

undervisade ibland också själv i botanik och hade anlagt en trädgård för medicinalväxter.⁴⁵ Under ledning av Kalm fick universitetet en nyttoträdgård som gagnade den ekonomiska vetenskapen, medan universitetsträdgårdarna i Uppsala och Lund i högre grad var botaniska trädgårdar.⁴⁶ Linné uppkallade växtsläktet *Lechea* efter Leche.

Trädgårdsodling och ekonomiskt lönsamma växter var centrala ämnen i Kalms undervisning. Redan 1753 föreläste han om trädgårdsodling.⁴⁷ Kalm undervisade i universitetsträdgården om odling av örter, fruktträd och hantering av färgväxter som var nyttiga för industrin. Han föreläste också om hälsoeffekterna av trädgårdsodling och vegetarisk kost och om att samla läkeväxter i naturen.⁴⁸ År 1754 publicerades två hortikulturvetenskapliga avhandlingar under handledning av Kalm.⁴⁹ Han främjade också trädgårdsodlingen genom att dela ut fröer från amerikanska växter till sina studenter och till herrgårdar, för vidare distribution på landsbygden.⁵⁰ Bland Kalms bekanta fick till exempel den trädgårdsintresserade Carl Fredrik Nordenberg på Frugård fröer till över hundra olika växter.⁵¹

Universitetet hade begränsat med tillgångar, och det var svårt att få tag på fröer trots kontakterna. Linné skickade ofta fröer från Uppsala, Bielke lyckades skaffa fröer till sibiriska och tatariska växter, och även Leche och Gadd levererade fröer. Under de första åren odlade Kalm närmare fyrahundra olika växtarter, men antalet minskade senare. Det

45. Carl Niclas Hellenius & Josephus Mollin, *Sistens hortum Akademiae Aboensis*, Åbo: J. C. Frenckell 1779.

46. Ruoff, *Vanhoja suomalaisia puutarhoja*, 67.

47. Hulth, *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné*, brev till Linné 12.2.1753.

48. Pehr Kalm & Henrik Enkell, *Enfaldige tanckar om nyttan och nödwändigheten af våra inhemska växters kännande*, Åbo: Jacob Merckell 1760; Pehr Kalm & Abraham Indrenius, *Enfaldiga tanckar wisande hwad en präst kan bidra til oeconomiens uphjelpande*, Åbo: Jacob Merckell 1757; Pehr Kalm & C. F. Leopold, *Korta frågor angående nyttan af våra inländska växter*, Åbo: Jakob Merckell 1753.

49. Pehr Kalm & Henric Lindsteen, *Enfaldige tankar om möjligheten och nyttan af krydd- och trädgårdars anläggande i Finland*, Åbo: Jakob Merckell 1754; Pehr Kalm & Olof Westzynthius, *Almänna anmärckningar wid en krydd- och trädgårds anläggande*, Åbo: Jacob Merckell 1754.

50. Pehr Kalm & Abraham Indrenius, *Enfaldiga tanckar wisande hwad en präst kan bidra til oeconomiens uphjelpande*, Åbo: Jacob Merckell 1757.

51. Nordenskiölds arkiv, Finlands nationalbibliotek.

var slutligen bara ett fåtal av de växter som Kalm hade med sig från Amerika som klarade sig i Finland.⁵² Mösspartiet, som sällan accepterade projekt som hade igångsatts av hattarna, drog in universitetets årliga anslag för trädgården 1772, eftersom de tidigare medlen borde ha räckt till för att sätta trädgården i skick. Gustav III återinförde ett årligt anslag på 6 000 daler för sex år efter att han hade besökt Åbo 1775.⁵³

Även Kalm blev präst och kyrkoherde. Han fick först prästgården i Pikis 1757 och sedan S:t Marie 1763 som prebendesocken, och på båda ställena hade han trädgårdsodlingar.⁵⁴

MECENATEN JOHAN HAARTMAN

Johan Haartman studerade naturvetenskaper vid universitetet i Åbo. Han blev också intresserad av medicin och reste 1749 till Uppsala, där han först studerade botanik och zoologi och disputerade för Linné 1751.⁵⁵ Haartman samlade betydande insekt- och växtsamlingar och donerade 1200 insektprover till drottning Lovisa Ulrika och 800 botaniska prover till Carl Gustaf Tessin. År 1752 deltog han som naturforskare i greve Tessins resa i mellersta Sverige. På uppmaning av grevinnan Ulrika Lovisa Tessin, född Sparre, översatte Haartman Linnés växtindelning från latin till svenska 1753.⁵⁶ Efter att ha studerat medicin i Uppsala i bara två år blev han tillsatt att sköta den nyinrättade provinsialläkartjänsten i Åbo 1754 och även den nya provinsialläkartjänsten i Björneborg 1758–1759.

52. Henry Väre, "Pehr Kalm (1716–1779) ja Pohjois-Amerikan puuvartiset", *Sorbifolia* 47:4 (2016), 147–196.

53. Otto Edward August Hjelt, *Johan Haartmans verksamhet vid universitetet i Åbo under åren 1754–1787 skildrad enligt hans bref*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 1911, 1–169.

54. Kari, "Kasvitieteen opetuksen ja kasvitieteellisen puutarhan alkuvaiheista Turun vanhassa akatemiassa".

55. Carolus Linnaeus & Johan J. Haartman, *Plantae Hybridae*, Upsaliae 1751.

56. Johan J. Haartman, *Herr Archiaterns och Riddarens D. Carl Linnaei Indelning i Ört-Riket efter Systema Naturae på Svenska öfversatt af Johan J. Haartman, Medic. Cand.*, Stockholm: Lars Salvius 1753.

Haartmans arbete som läkare i Åbo försvårades av att apoteket var bristfälligt, och han och Browallius såg till att universitetets apotek grundades 1757. Haartman lockade Lars Henrik von Mell från Borgå att bli apotekare, och i dennes skyldigheter ingick kännedom om medicinalväxter samt att undervisa medicinestudenterna i apotekskemi. Haartman utnämndes till professor i medicin efter Leche 1765. Under sitt liv samlade han en betydande förmögenhet, som han använde för att gagna universitetet i Åbo och sina släktingar. År 1778 donerade han hälften av lönen för en medicine adjunkt och en demonstrator i botanik till universitetet. Han donerade också medel för en ny professur i naturalhistoria och veterinärmedicin, på villkor att tjänsten gick till hans systerson Gabriel von Bonsdorff, som hade försvarat sin avhandling under hans ledning 1786.⁵⁷

PROFESSORN I KEMI PEHR ADRIAN GADD

Pehr Adrian Gadd inledde sina studier vid universitetet i Åbo 1742. Han försvarade sin avhandling om de naturvetenskapliga och ekonomiska förhållandena i Övre Satakunda under ledning av Mennander 1747. Samtidigt startade han en forskningsinriktning som undersökte naturresurserna och de ekonomiska möjligheterna i riket.⁵⁸ Med hjälp av medel som beviljats för att främja industrin gjorde han 1753–1755 en utredning för universitetet om råvarutillgångarna i sydvästra Finlands skärgård. Han var främst intresserad av färgväxter som var nödvändiga för tygproduktionen i riket.⁵⁹ Gadd hade sökt professuren i ekonomi,

57. Arno Forsius, ”Haartman, Johan”, *Kansallisbiografia*, webbpublikation, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-kgb-002584>, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997–2000 (uppdaterad 2016).

58. Carl Fredrik Mennander & Pehr Adrian Gadd, *Observationes physico-oeconomicae, in septentrionali praetura territorii superioris Satagundiae collectae*, Aboae: Joh. Kaempe 1747.

59. Pehr Adrian Gadd, *Underrättelse om fäрге-stoften veides plantering och ans i Finland, grundad på flere års rön och försök, som wid de publique oekonomiske planteringarne i Åbo blifwit anställdte*, Åbo: Jacob Merckell 1760; Pehr Adrian Gadd, *Underrättelse om fäрге-stofthers planteringar i Finland, safflor, krapp och vau*, Åbo: Jacob Merckell 1760.

men Kalm valdes till tjänsten. Däremot utnämndes Gadd till professor i kemi 1761, och han skötte professuren till 1787.

År 1762 utnämnde universitetet Gadd till plantagedirektör med uppgift att främja odlingen av växter som han funnit vara produktiva.⁶⁰ Han hade anlagt en trädgård vid Slottsgatan vid Aura ås nedre lopp redan 1754. Trädgården var ett viktigt experimentalfält och en utbildningsinstitution under nyttans tid, och här odlades trädplantor, färg- och medicinalväxter samt andra växter som man hoppades skulle bli ekonomiskt betydelsefulla. Gadd testade hundratals växter för hårdighet i finska förhållanden. *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* skrev den 28 februari 1774 att det odlades färgreseda, vejde, krapp, amerikanskt färggräs, oljeväxter, hirs, linser, andra hushållsväxter, medicinalväxter och mullbärsträd i Gadds trädgård. På tomten fanns en lada för torkning av färgväxter, och i ladan fanns en kvarn för malning av vejde. I trädgården hade man också planterat en hasselhäck, rabarber, vinrankor och safflor. Gadd handledde under 1700-talet fyra avhandlingar, i vilka han beskrev sina odlingsexperiment under tjugo år. Han hade undersökt över 600 växtarter, fler än Kalm hade odlat i akademiträdgården. Gadd experimenterade också med arter för vilka klimatet i Finland utan vidare var för hårt, såsom buxbom, men detta uppenbarligen i växthus och inte på friland.⁶¹

Gadd var en föregångare inom trädgårdsodlingen. Han skötte sin trädgård ända till 1797. På äldre dagar köpte han Carla gård i Birka-land, och härifrån levererades växter till olika delar av landet. Gadd förevisade sina odlingar vid Slottsgatan för Abraham Hülphers, enligt

60. Anonym, *Kongl. Maj:ts nådige instruction för plantage directuren i Finland. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 7 Septembris 1762*, Stockholm: Kongl. Tryckeriet 1762.

61. Pehr Adrian Gadd & Gabriel Grönelius, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska klimatet I*, Åbo: J. C. Frenckell 1777; Pehr Adrian Gadd & Reinhold Johan Böning, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska klimatet II*, Åbo: J. C. Frenckell 1778; Pehr Adrian Gadd & Isaac Florin, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska klimatet III*, Åbo: J. C. Frenckell 1778; Pehr Adrian Gadd & H. Wegelius, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska klimatet IV*, Åbo: J. C. Frenckell 1778.

dennes reseberättelse från 1760.⁶² De huvudsakliga resultaten av sin forskning presenterade Gadd i sin tredelade lärobok i lanthushållning, som han kallade *Geoponia*.⁶³ Även Kalm hade rapporterat om sina odlingsexperiment, där han delade in arterna i sina försöksträdgårdar enligt ändamål (industri-, hushålls-, medicinal-, häck-, prydnads- och foderväxter), och han hade skrivit vilka arter som klarat sig och vilka som misslyckats.

Gadds kontakter till Uppsala var inte lika täta som de övriga botanikernas, men däremot nådde han internationell framgång i Tyskland, och hans nätverk kring Östersjön sträckte sig också till S:t Petersburg. Gadd, liksom många andra, vistades dock långa tider i olika delar av Sverige. I Tyskland uppmärksammades han, precis som Kalm, i tyska vetenskapliga skrifter, sedan tyskarna börjat intressera sig för att översätta tillämpad ekonomisk forskning, rapporterad på svenska av svenska och finska forskare, till tyska.⁶⁴ För vetenskapsakademien i S:t Petersburg å sin sida var västeuropeiska forskare i synnerhet från Sverige och Tyskland eftertraktade. Efter att Kalm hade avböjt leda-

-
62. Abrah. Abr Hülphers, "Dagbok och samlingar uppå en resa om sommaren 1760, ifrån Westerås till Petersburg och Ryssland, fram och åter sjöledes emellan Stockholm och Åbo, med sedan landvägen igenom Finland, Nyland, Tavastland m. m.", K. B. Leinberg (red.), *Bidrag till Kännedom af Vårt Land II*, Jyväskylä: J. Länkelä 1886, 1–144.
63. Pehr Adrian Gadd, *Försök til en systematisk inledning i Swenska Landt-skötselen, lämpad efter rikets nordliga climate, och grundad på rön, försök och anmärkningar, i natural-historien, physiken, chemien, samt den allmänna och enskilda oeconomien*, Stockholm: Henr. Fought 1773; Pehr Adrian Gadd, *Försök til en systematisk inledning i Swenska Landt-skötselen, lämpad efter rikets nordliga climate, och grundad på rön, försök och anmärkningar, i natural-historien, physiken, chemien, samt den allmänna och enskilda oeconomien*, Stockholm: Henr. Fought 1775; Pehr Adrian Gadd, *Försök til en systematisk inledning i Swenska Landt-skötselen, lämpad efter rikets nordliga climate, och grundad på rön, försök och anmärkningar, i natural-historien, physiken, chemien, samt den allmänna och enskilda oeconomien*, Stockholm: Henr. Fought 1777.
64. Väre, "Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Kalmin artikkelit ja kirjat"; Väre, "Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Kalmin väitöskirjat"; Väre, "Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Adrian Gadd (1727–1797)"; Henry Väre, "Pehr Adrian Gaddin (1727–1797) väitöskirjoja ja muita kirjoituksia", *Bibliophilos* 78:2 (2019), 31–39; Henry Väre, "Geoponia – Pehr Adrian Gaddin kattava oppikirja Ruotsin maataloudesta", *Bibliophilos* 78:3 (2019), 35–38.

motskap, trots utlovade ekonomiska förmåner, bjöds Gadd in att bli ledamot i vetenskapsakademien 1765. Men Gadd ansåg att ryssarna var barbarer, och deras huvudstad lockade inte. Slutligen utnämndes Erik Laxman till professor i kemi och hushållslära vid vetenskapsakademien i S:t Petersburg 1770. Laxman korresponderade regelbundet med Gadd och sände honom mineralprover och fröer av sibiriska växter. Laxman korresponderade också med Leche och Kalm.⁶⁵

I sitt minnestal över kansler Tessin, som hade försvarat trädgårds-experimenten, passade Gadd på att lyfta fram sitt eget läroämne kemin som en vetenskap som belyste lantbruksutvecklingen och berikade näringslivet. Gadd började emellertid kritisera hattarnas politik och vända sig mot mössorna, men mössorna gjorde honom besviken genom att slopa hans trädgårdsanslag 1769. När Gustav III instiftade Vasa orden 1771 var Gadd ändå en av dem som hade utmärkt sig och blev dubbad till riddare i Stockholm. Med sig från Stockholm hade han sällsynta fröer och plantor. Kungen återinförde Gadds anslag, och därtill fick han finansiering för ekonomiska forskningsresor i början av 1780-talet.⁶⁶

EN BRYTNINGSTID

Kalm och Linné dog åren efter varandra, Linné 1778 och Kalm 1779. Nyttans tidevarv hade nått en brytpunkt när Gustav III genom sin statskupp 1772 stärkte kungamakten och den gustavianska tiden 1772–1809 började. Inom naturvetenskaperna skedde förskjutningen långsammare i Finland än i Sverige. Ansvaret för Uppsala universitets trädgård överfördes på Carl von Linné d.y. 1778 och efter honom på Carl Peter Thunberg 1785.⁶⁷ I Åbo tog Carl Niclas Hellenius över ansvaret för trädgården, eftersom Salomon Kreander, som hade utsetts till professor i ekonomi, inte var intresserad av den.

65. Wilhelm Lagus, *Erik Laxman, hans lefnad, resor, forskningar och brevföväxling*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 1880.

66. Carl Niclas Hellenius & Josephus Mollin, *Sistens hortum Academiae Aboensis I*, Åbo: J. C. Frenckell 1779.

67. Bertil Nordenstam (red.), *Carl Peter Thunberg. Linnean, resenär, naturforskare 1743–1828*, Stockholm: Atlantis 1993.

De tidigare försöken med trädgårdsodling hade vid det laget småningom gett resultat, först bland de högre stånden, senare inom allmogen. Kalm hade uppmuntrat sina elever, i synnerhet prästerna, att sprida trädgårdskunskap och nya växter runtom i landet.⁶⁸ Gadd hade för sin del uppmuntrat städernas borgare att odla nyttiga arter i sina trädgårdar, såsom kummin, koriander och krapp, och försökte på det sättet direkt påverka stadsbornas vardagsliv. Han delade ut fröer av sibiriska växter, som medicinalväxten rabarber, till alla intresserade.⁶⁹ För att sporra dem som var intresserade av trädgårdsodling publicerade Gadd den första trädgårdshandboken på finska 1768. I den fanns praktiska råd för odling av olika, även nya, nyttoväxter, till exempel potatis.⁷⁰ År 1771 förbjöd ständerna import av sådana utländska växter som kunde odlas i hemlandet.⁷¹

Under det rådande läget idkades trädgårdsodling också av andra professorer vid universitetet i Åbo än Gadd och Kalm. Vid sekelskiftet 1800 uppkom även kommersiell trädgårdsverksamhet. Fröförsäljning gjorde växtsortimentet tillgängligt för stadsborna. Det här främjades bland annat av Gadds efterträdare som professor i kemi, Johan Gadolin. Han föddes i en inflytelserik familj och hade goda kontakter. Hans far var biskop Jakob Gadolin och hans mor var biskop Browallius dotter Elisabet. Johan Gadolin studerade kemi för Gadd och 1779 fortsatte han sina studier i Uppsala. År 1785 utsågs han till extraordinarie adjunkt i kemi i Åbo och strax därefter till extraordinarie professor. Året därpå begav han sig på en studieresa till Tyskland och London, med ett rekommendationsbrev av kungen. Resan och de kontakter han knöt under den hade stor betydelse för hans fortsatta karriär. Hans professur i Åbo blev ordinarie 1797. Slutet av 1700-talet var en

68. Pehr Kalm & Abraham Indrenius, *Enfaldiga tanckar wisande hwad en präst kan bidraga til oeconomiens uphjelpande*, Åbo: Jacob Merckell 1757.

69. Oscar Nikula, *Åbo staads historia 1721–1809. Andra bandet*, Åbo: Åbo stad 1972, 386; Niemelä, *Vain hyödynkö tähden?*, 82–83.

70. Pehr Adrian Gadd, *Lyhykäinen ja yksinkertainen neuwo kuinga krydimaan yrtein kaswannot, Suomen maassa, taittaan saatetta tuleendumaan maan-miehillensä ope-tuxexi edespandu Pietari Adriani Gaddilda*, Turussa: J. C. Frenckell 1768.

71. Leena Arkio, ”Plantaaseita ja puutarhoja. Kasvien viljelystä Helsingissä 1600- ja 1700-luvuilla”, Leena Arkio & Marja-Liisa Lampinen (toim.), *Narinkka*, Helsinki: Helsingin kaupunginmuseo 1982, 136–154.

glansperiod för Gadolins vetenskapliga forskning i kemi. Han strävade efter att förnya kemiundervisningen och ansökte hos konsistoriet om medel för en ny laboratoriebyggnad, men en sådan uppfördes inte förrän 1815. Fram till det lät Gadolin studenterna använda hans eget laboratorium, som han hade uppfört på Vårdberget 1789.⁷²

Gadolin medverkade starkt i grundandet av Finska Hushållnings-sällskapet 1797, som landshövding Ernst Gustaf von Willebrand hade tagit initiativ till. Fadern, biskop Jakob Gadolin, var sällskapets första ordförande. På Vårdberget hade Gadolin också en trädgård. Han hade uppenbarligen för avsikt att odla bland annat tobak och humle i hopp om ekonomisk vinst, för han hade andelar i Åbo Tobaksfabrik och bryggeri. År 1812 hade Gadolins trädgård blivit Finlands största handelsträdgård, där det växte trehundra äppelträd och tvåhundra körsbärsträd. Man kunde beställa trädgårdsprodukter därifrån, och de såldes också i Gadolins bostadshus.⁷³

Även professorn i medicin Gabriel von Bonsdorff var trädgårdsodlare med egen fröhandel i början av 1800-talet. Bonsdorff inledde sina studier i naturvetenskaper vid universitetet i Åbo inspirerad av och med stöd av sin morbror, professor Haartman, och under ledning av professor Hellenius. Efter att han blivit magister 1782 begav han sig på inrådan av Haartman till Uppsala för att studera medicin. Bonsdorff var intresserad av både växter och insekter och skapade omfattande artsamlingar åt sig själv. Han var frisinnt mångdisciplinär och studerade till exempel arkitektur privat. Bonsdorff blev professor i naturalhistoria 1786, och åren 1789–1823 var han professor i anatomi, kirurgi och veterinärmedicin (från 1811 anatomi och fysiologi).⁷⁴

72. Edvard Hjelt & Robert Tigerstedt, *Johan Gadolin 1760–1852 in memoriam. Wissenschaftliche Abhandlungen Johan Gadolins in Auswahl*, Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica 1910, 1–288.

73. Einar J. Salmi, ”Turun vanhan akatemian kemian tutkijoista, etenkin Juhana Gadolinista”, *Varsinais-Suomen Maakuntakirja* 7, Turku: Varsinais-Suomen Maakuntaliitto 1940, 115–134; Jari Niemelä, ”Suomen Talousseuran alkuvaiheet”, *Auraica* 3 (2010), 41–44.

74. Anto Leikola, ”Bonsdorff, Gabriel von”, *Kansallisbiografia*, webbpublikation, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-kg-003148>, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997–2001 (uppdaterad 2008).

Bonsdorff köpte herrgården Brinkhall på Kakskerta utanför Åbo 1792 och ritade en ny huvudbyggnad och en trädgård för gården. Han var en av få trädgårdsodlare i det dåtida Åbo som hade en vision om arkitektur och trädgårdskonst. Han gjorde den gamla geometriska trädgården tre gånger större och skapade kvarter för köksväxter, varmbänkar, fruktträd och bärbuskar samt anlade en landskapsträdgård. Bonsdorff var en ivrig förespråkare av nyttoväxtodling bland såväl ståndspersoner som allmoge. Han var en av de grundande medlemmarna av Hushållningssällskapet, som främjade folkbildning.⁷⁵ År 1804 gav han ut häftet *Sammandrag af Underrättelser, om sättet att anlägga en Köks-Trädgård för Husbehof*, som han delade ut gratis i sin fröaffär, där han sålde fröer från sin egen trädgård.⁷⁶ I den praktiska handboken om köksväxter nämns 68 olika arter och sorter, av vilka 44 hade nämnts redan i Tillandz *Catalogus Plantarum*.⁷⁷ Sortimentet i Bonsdorffs handbok visar att fröer hade skaffats också från utlandet. Han rekommenderar och ger råd för odling av bland annat mangold, portlak, kyndel, basilika, nio sorters kål, sju sorters lök och olika varianter av gurka.

NYA VINDAR

Den gustavianska tiden var en brytningstid då botaniken fortfarande lade tonvikten på jord- och skogsbruk men man även började arbeta med taxonomi. Förändringen var snabbare inom de humanistiska vetenskaperna tack vare Henrik Gabriel Porthan. Inom naturvetenskaperna påskyndades förskjutningen först när det inflytelserika Finska

75. Gustaf Cygnaeus, *K. Finska Hushållningssällskapet 1797–1897*. Åbo: Åbo Tidnings Tryckeri-Aktiebolag 1897.

76. Gabriel von Bonsdorff, *Sammandrag af underrättelser, om sättet att anlägga en köks-trädgård för husbehof, och att deruti på ett för Finska klimatet lämpeligt sätt, frambringa åtskilliga matnyttiga växter, samt att dem till framtida bruk förvara och till gagns använda, för att wid Brinchalls frö-försälgnung i Åbo till dem egentligen fritt utdelas, hwilka främja denna frö-plantages afsättning, men sakna hjälpredor af godkände trädgårdsböcker*, Åbo: Frenckellska Boktryckeriet 1804; Gabriel von Bonsdorff, *Om sättet att anlägga en köksträdgård för husbehov*, utg. Irma Lounatuori, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2012.

77. Tillandz, *Catalogus Plantarum*; Bonsdorff, *Om sättet att anlägga en köksträdgård*.

Hushållningssällskapet grundades. En av sällskapets centrala uppgifter var att främja potatisodlingen i Finland.⁷⁸

Carl Niclas Hellenius och Carl Reinhold Sahlberg var professorer under brytningstiden och de första finländska taxonomerna. Under deras tid grundades Hushållningssällskapet och dess försöks-trädgård i Kuppis i Åbo. Under Sahlbergs tid grundades dessutom Åbo Trädplanterings-sällskap samt Mustiala lantbruksinstitut 1840 och Evois forstinstitut 1858. Därmed flyttade den praktiska jord- och skogsbruksundervisningen från universitetet, som då redan fanns i Helsingfors.⁷⁹ Banden till universitetet förblev ändå starka. Dessutom flyttade universitetet under Sahlbergs tid alltså från Åbo till Helsingfors. Periodens mest inflytelserika kontakter i Uppsala var Carl Peter Thunberg och Olof Peter Swartz.

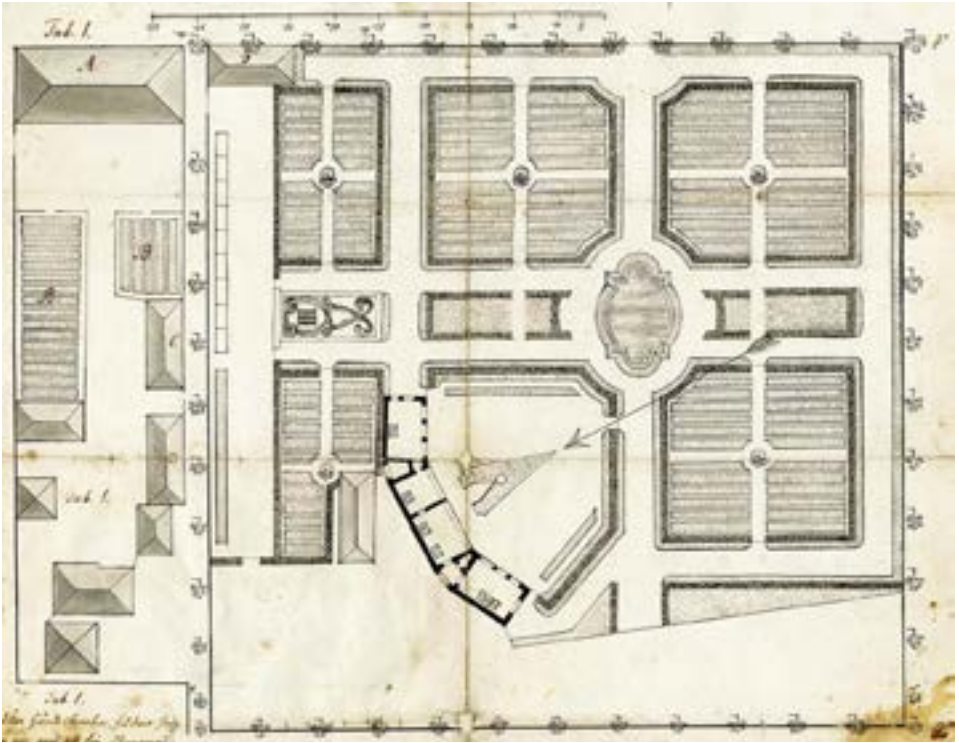
Carl Niclas Hellenius (adlad von Hellens 1816), vars farföräldrar hade flyttat från nuvarande Sverige i början av 1700-talet, föddes i Kärkölä i södra Tavastland. Hellenius inledde sina studier i Borgå gymnasium 1760, blev student i Åbo och skrevs in vid universitetet 1765. Han studerade kemi och naturalhistoria under Gadd och Kalm. Under ledning av Gadd försvarade han en avhandling om insekter som är skadliga för havsfisket längs kusten, och promoverades till magister 1769.⁸⁰ Professor Haartman fick Hellenius att intressera sig för medicin, som Hellenius studerade i Uppsala 1771 och 1774–1776, då han bland annat deltog i professorerna i medicin Carl von Linnés, Jonas Sidréns och Adolph Murrays föreläsningar.⁸¹ Hellenius för-

78. J. Tengström, ”Kort underrättelse för Finlands allmoge om potatoës-planteringen”, *Hushålls-Underrättelser för Menige Man* 1 (1801), 9–32.

79. Gösta Grotenfelt, *Kort historik öfver i Finland utförda växtkultur-försök. Bilaga till ”Betänkande afgifvet af Kommittén för uppgörande af förslag till ordnandet af landtsbrukets försöksväsende i Finland”*, Helsingfors 1913; Tero Halonen, *Maasta ja puusta pidemmälle. Helsingin yliopiston maatalous-metsätieteellisen tiedekunnan historia. Osa 1, Hyödyn aikakaudesta vuoteen 1945*, Helsinki: Helsingin yliopiston maatalous-metsätieteellinen tiedekunta 2008.

80. Per Adrian Gadd & Carl Niclas Hellenius, *Insecta piscatoribus in maritimis Finlandiae oris, noxia*, Joh. Christoph. Frenckell 1769.

81. Henry Väre, ”Carl Niclas Hellenius – Demonstrator in Botany at old Åbo Akademi, later Professor in Economy and Natural History”, *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 96 (2020), 1–25.

svarade en avhandling om johannesörter under Linnés ledning.⁸² Ett år tidigare hade ärkebiskop Mennander skrivit till Linné att Hellenius var som född till botaniker. Hellenius blev medicine licentiat 1777 och verkade som läkare vid Serafimerlasarettet i Stockholm samma år. Under sina år i Uppsala lyckades Hellenius skapa starka band till vad som i dag är Sverige, men han reste inte dit fler gånger.

När den äldre Kalm ville avstå från sitt uppdrag som föreståndare för akademiträdgården föreslog konsistoriet 1775 för kansler att man skulle inrätta en demonstratorstjänst för trädgården. I tjänsten

Karta över akademiträdgården i Åbo, cirka 1775. Luomus/Botaniska och mykologiska enheten, Helsingfors universitet.

82. Carl Linnaeus & Carl Niclas Hellenius, *Hypericum*, Upsaliae: Typis Edmannianis 1776.

skulle det ingå att undervisa i *materia medica*, det vill säga läran om medicinalväxter, för medicinestuderande. Linné skrev i sin tur ett rekommendationsbrev för Hellenius till ärkebiskop Mennander: ”Magister Hellenius, en mogen, manlig, solidt underbygd man, som lagt sig utom medicinen på naturalhistorien och botaniquen, till hvilka han tyckes vara född.”⁸³ Tjänsten inrättades 1778 med medel donerade av professor Haartman och bergsrådet Johan Hisinger, och Hellenius utsågs till tjänsten. Största delen av hans studenter var från Finland, men några studenter som verkade i det nuvarande Sverige försvarade avhandlingar under ledning av Hellenius.⁸⁴

Som nybliven demonstrator planerade Hellenius ett besök hos Thunberg i Uppsala 1780, men universitetets förfallna trädgård hindrade honom från att resa. Porthan skrev till Mennander att Hellenius hade för avsikt att sätta trädgården i skick för egna och donerade pengar. Kalm hade främst varit intresserad av nyttoväxter, men Hellenius tänkte på helheten utifrån systematiken, vilket innebar att iståndsättandet krävde betydande insatser. Hellenius började med att gräva upp alla planteringar från Kalms tid och ordna växterna systematiskt, för kvaliteten var viktig. Trädgården låg i stadens centrum intill Domkyrkan, så det var lätt att besöka den och bekanta sig med nya växter. Professor Bilmark konstaterade i ett brev till Mennander 1780 att trädgården hade rest sig ur sitt förfall tack vare Hellenius och att där nu fanns 2 200 arter mot tidigare 200.⁸⁵

Hellenius började sammanställa en grundlig beskrivning av akademiträdgårdens historia. I den första delen av en serie avhandlingar om trädgården förtecknas samtliga 388 arter som Kalm hade försöksodlat i akademiträdgården och på Sipsalo, av vilka 106 fortfarande var vid liv. ”De hinder som under Kalms tid hade fördröjt anläggningen av

83. Otto Edward August Hjelt, ”Magister Hellenius en mogen, manlig, solidt underbygd man, som lagt sig utom medicinen på naturalhistorien och botaniquen, till hvilka han tyckes vara född”, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*, Andra delen, Helsingfors: Helsingfors Central-Tryckeri 1892.

84. Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

85. Kaarlo Österbladh, *K. F. Mennanderin läbättämä ja saamia kirjeitä* III, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1942, 1–10, 1–829; Kerkkonen, ”Pietari Kalm talousopin professorina”.

trädgården med sju år avlägsnades plötsligt 1757, när en ny bostad hade skaffats åt stiftets nye biskop [Mennander].” Det jordområde som staten först hade anvisat var för trångt, men situationen underlättades av att stadens magistrat överlät en tomt där stadens självårdares bostadshus tidigare stått. I avhandlingen ingår också en förteckning över växter som Gustav III donerade till universitetets växthus från de kungliga trädgårdarna på Drottningholm och Ulriksdal.⁸⁶

När Hellenius hade tryggat sin försörjning gifte han sig 1783 med Anna Charlotta von Mell, dotter till universitetets apotekare von Mell. Hennes halvsyster Fredrika Lovisa von Mell var gift med Gabriel Erik Haartman, som blev professor i anatomi 1784. Hellenius blev därmed genom sitt äktenskap bekant med akademiska familjer innan han utnämndes till professor utan lön 1786. Efter att professorn i ekonomi Salomon Kreander dött utnämndes Hellenius till professor 1793, knappt 50 år gammal. Tjänstebeteckningen ändrades till professor i ekonomi och naturalhistoria, med botanik som specialitet. Hellenius aktivaste tid som forskare var visserligen redan förbi, men han var professor till 1816. Under hans tid verkade tre stora biologer i Europa, greve Georges Leclerc de Buffon, Carl von Linné och Jean-Baptiste Lamarck. Hellenius försökte hänga med i utvecklingen, men det var svårt att göra det från Åbo. Professorn i medicin Thunberg i Uppsala var den viktigaste kollegan, och de korresponderade kontinuerligt. Hellenius strävade efter att skaffa ny litteratur, och exempelvis i ett brev till Thunberg 1805 frågade han efter den senaste upplagan av *Genera Plantarum*.⁸⁷ De första bokhandlarna i Åbo grundades i slutet av 1700-talet, men av Hellenius brev att döma saluförde de inte ny naturvetenskaplig litteratur riktad till forskare.⁸⁸

Hellenius handledde 31 avhandlingar, av vilka 19 var botaniska. Största delen av de avhandlingar som handleddes efter 1783 var typiska för nyttans tidevarv, som inom naturvetenskaperna i Finland fortsatte in på 1800-talet. Även i Kungliga Vetenskapsakademiens

86. Carl Niclas Hellenius & Josephus Mollin, *Sistens hortum Academiae Aboensis* I, Åbo: J. C. Frenckell 1779.

87. Hjelt, ”Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet”.

88. Jyrki Hakapää, *Kirjan tie lukijalle. Kirjakauppojen vakiintuminen Suomessa 1740–1860*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008; Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

serie publicerades nio vetenskapliga alster av Hellenius.⁸⁹ En del av avhandlingarna är kulturhistoriskt värdefulla. Den första var *Förteckning på finska medicinal-växter*, som nämner 138 växtarter.⁹⁰ Ämnet var viktigt, eftersom inhemska mediciner var billigast och det endast fanns ett par apotek i Åbo. En avhandling kallad "Åbo blomster- och djurkalender" var en sammanfattning av Hellenius fenologiska observationer 1780–1785.⁹¹ I avhandlingen nämns blomningstiderna för 150 kärlväxter, fåglars flyttningstider samt olika fenologiska uppgifter om insekter och fiskar i Åbo. Avhandlingen, som fortfarande är ansedd, försvarades av Johannes Gustav Justander, som var tjänsteföräntande demonstrator vid universitetet 1789–1794. Han blev senare bokhandlare i Stockholm, där han också upprätthöll ett länebibliotek. Avhandlingen *Anmärkingar öfwer finska allmogens bryggnings-sätt* var den första detaljerade redogörelsen över framställningen av öl och sahti i Finland.⁹² Den blivande professorn i vältalighet Johan Fredric Wallenius försvarade en avhandling som lovprisade brödet, *Finska allmogens nödbröd*. I den finns samlad information ur litteraturen och från Padasjoki, där Hellenius ägde jord, men det konstateras att nödbrödet inte duger som mat vid missväxt.⁹³ Avhandlingen *Om de allmännaste djurfängen, i Tavastland* försvarades av den blivande professorn i medicin Gabriel Bonsdorff.⁹⁴ Avhandlingen översattes till finska 1982, och den anses vara den bästa beskrivningen av jakt i Finland.⁹⁵ I botaniska avhandlingar om taxonomi handleda av Hellenius beskrevs vissa växtsläkten enligt Linnés exempel, och i några

89. Väre, "Carl Niclas Hellenius".

90. Carl Niclas Hellenius & Gustav Levin, *Förteckning på finska medicinal-växter*, Åbo: Johan Christoph Frenckell 1773.

91. Carl Niclas Hellenius & Johannes Gustavus Justander, *Specimen calendarii florum et faunae Aboënsis*, Aboae: Frenckellianis 1786.

92. Carl Niclas Hellenius & Reinhold Wilhelm Stierwald, *Anmärkingar öfwer finska allmogens bryggnings-sätt*, Åbo: J. C. Frenckells Enka 1780.

93. Carl Niclas Hellenius & Johan Fredrik Wallenius, *Finska allmogens nödbröd*, Åbo: J. C. Frenckells Enka 1782.

94. Carl Niclas Hellenius & Gabriel Bonsdorff, *Om de allmännaste djurfängen, i Tavastland*, Åbo: J. C. Frenckells Enka 1782.

95. Carl Niclas Hellenius & Gabriel Bonsdorff, *Hämäläisten käyttämät yleisimmät pyyntikeinot*, faksimil och finsk översättning av Gabriel Bonsdorffs avhandling från 1782, Helsinki: Suomen Metsästäjälitto 1982.

beskrevs sammanlagt fyra kärlväxtarter och en släkt. De undersökta släktena var missne, hästsvans, benved, havtorn, cikoria, indiankrasse och vass. Hellenius beskrev för vetenskapen nya arter också i Kungliga Vetenskapsakademiens serie.⁹⁶ Som tack för dessa förtjänster beskrev professor Anders Jahan Retzius växtsläktet *Hellenia*.

Hellenius var medlem i Sällskapet för Allmänna Medborgerliga Kunskaper i Stockholm. Dess syften styrde Hellenius litterära produktion, liksom Hushållssällskapets syften. Förutom de ovan nämnda forskningsämnena undersökte han bland annat trädplantering och ympning, ogräs samt skötsel av fruktträd och bärbuskar.⁹⁷ De flesta som disputerade för honom verkade senare som präster. Avhandlingarna 1795 om skogshuggning och vass publicerades på nytt i Sverige 1799 i serien *Ny Journal uti Hushållningen*, vars titel visar på avhandlingarnas ämne. I samma serie publicerades också Hellenius väderobservationer från Åbo. Vid sidan av avhandlingarna hade Hellenius också andra publikationer om hushållning. Man kände till exempel väl till sparris redan på 1700-talet, och Hellenius skrev 1791 i *Åbo Tidningar* hur en sparrisbädd skulle skötas så att man skulle kunna skörda sparris också i början av vintern.⁹⁸

Hushållningssällskapet beställde en skrift av Hellenius om nödfoder till boskap 1799 att dela ut till folket. Den första upplagan utkom i Åbo och översattes också till finska. Skriften uppfattades som så viktig att den även trycktes i Linköping. Hellenius presenterade 17 olika surrogatväxter, och framför allt rekommenderade han färska löv från lövträd. Av hans artiklar översattes också ”Anmärkningar, rörande lin-skötsel”⁹⁹ och ”Underrättelse om sättet att uppodla kärr och

96. Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

97. Carl Niclas Hellenius & Anders Salovius, *Anmärkningar rörande ogräsen uti Orihvesi socken af Tavastland*, Åbo: Frenckelleska 1789; Carl Niclas Hellenius & Johan Forsbom, *Anmärkningar vid fruktbarande buskars skötsel*, Åbo: Frenckelska Boktryckeriet 1789; Carl Niclas Hellenius & Eric Johan von Pfaler, *Strödda anmärkningar rörande fruktträns skötsel in Finland*, Åbo: Frenckelska Boktryckeriet 1789; Carl Niclas Hellenius & Zacharias Castrén, *Anmärkningar rörande träd-plantering*, Åbo: J. C. Frenckell 1805.

98. Väre, ”Carl Niclas Hellenius”.

99. Carl Niclas Hellenius, ”Anmärkningar, rörande lin-skötseln”, *Hushålls-Underrättelser för Menige Man* 2 (1802), 1–34.

mossar till åker och äng”¹⁰⁰ för Hushållningssällskapets finskspråkiga serie *Huonenhallituxen Neuwoja Yhteiselle Kansalle*.¹⁰¹ Tidigare hade endast Gadds anvisning om trädgårdsodling publicerats på finska.¹⁰²

Trädgårdarna utbytte frökataloger sinsemellan; fröer samlades så gott som varje år. Hellenius skickade Åbokatalogen till Thunberg bland annat 1785. Utbytet mellan Åbo och Uppsala fortsatte ända till 1809, då Hellenius skickade den sista fröförsändelsen till Thunberg. Hellenius i sin tur fick fröer från Sverige, inte bara av Swartz och Thunberg utan också av Johan Peter Billberg och Johan Wilhelm Zetterstedt. Han korresponderade även med kollegor på annat håll, såsom med sin kortvariga elev Christian Steven i Thebek i Kaukasien i början av 1800-talet. Hellenius skriver i ett brev till Thunberg 1801 att Steven lovat skicka honom fröer. Högst antagligen hamnade en del av dem också i Uppsala. År 1807 fick Hellenius fröer av Steven från Kislar. Steven, som var född i Fredrikshamn, var överinspektör för lantbruket i Kaukasien och stod i kontakt med nära nog samtliga kända växtforskare i Europa. Stevens växtsamling är den mest värdefulla donationen i Naturhistoriska museets botaniska museum.¹⁰³

Forskaren och resenären Edward Daniel Clarke, som besökte Åbo år 1800, skrev om Hellenius:

Vi kan inte säga av vilken anledning vi beundrar honom mest, för hans öppna, vänliga, generösa och gästfria natur eller för hans mångsidiga begåvning, som enligt vår uppfattning gör honom till en av sitt lands mest begåvade lärda.

Clarke gav akademiträdgården högt betyg trots att den var liten. I växthuset fanns bland annat arter från Godahoppsudden, som man

100. Carl Niclas Hellenius, ”Underrättelse om sättet att uppodla kärr och mossar till åker och äng”, *Hushålls-Underrättelser för Menige Man* 2 (1802), 37–56.

101. Carl Niclas Hellenius, ”Muistutuksia pellawain wiljelyksesä”, *Huonenhallituxen Neuwoja Yhteiselle Kansalle* 2 (1814), 1–30.

102. Gadd, ”Lyhykäinen ja yksinkertainen neuvo ...”.

103. Hjelt, ”Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet”.

tvivelsutan fått från Uppsala. Växtsamlingen var särskilt fint ordnad. Clarke ansåg att hela universitetet var ett av de bästa i Sverige.¹⁰⁴

Anders Dahl, som donerade sitt stora herbarium till universitetet, utsågs till demonstrator 1787. Även Dahls beskyddare, Linnés elev kanslirådet Clas Alströmer, donerade en mängd prover till universitetet 1790, liksom Bengt Eupharsén, som donerade prover 1787 och 1788. Bland dem fanns prover som samlats in i den svenska kolonin Saint-Barthélemy. En del av de prover som Eupharsén skickade till Åbo har bevarats. De senare demonstratorerna Carl Birger Rutström och Fredrik Wilhelm Radloff donerade sina samlingar 1811. I den senare ingick över 600 utländska och sällsynta arter ur Adolph Murrays samling i Uppsala. Hellenius donerade prover till sin efterträdare Sahlberg och sin stora privata växtsamling, cirka 15 000 arter, till universitetet när han blev pensionerad 1816. Denna samling liksom de flesta andra samlingar som universitetet hade förstördes i Åbo brand 1827. Av de trädgårdsväxter som överlevde flyttade Sahlberg de mest betydande till Kajsaniemi i Helsingfors. Sahlbergs privata herbarium, med omfattande donationer av Thunberg och Swartz, klarade sig undan branden. I Uppsala universitets botaniska museum bevarades finska prover som hade samlats in före Åbo brand. Det zoologiska museets samlingar utökades också med donationer, av vilka de största var apotekaren Johan Julins 176 djurprover och svenske Wattrangs samling på 460 fåglar. Hellenius köpte också en betydande fågelsamling av Thunberg.¹⁰⁵

Hellenius undersökte många djurgrupper, och redan den första avhandlingen 1769 var zoologisk. Han specificerade de kännetecken som skiljer småvesslan från hermelinen och beskrev en för vetenska-

104. E. D. Clarke, *Travels in various countries of Scandinavia; Including Denmark, Sweden, Norway, Lapland and Finland, In three volumes*, Vol. III, London: T. Cadell and W. Davies 1832.

105. Henry Väre, "Anders Dahl (1751–1789) – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi", *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 91 (2015), 84–90; Henry Väre, "Rutström, Carl Birger (1758–1826) – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi", *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 91 (2015), 93–96; Henry Väre, "Fredrik Wilhelm Radloff – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi", *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 92 (2016), 92–98; Väre, "Carl Niclas Hellenius".

pen ny plattmask, en leverparasit hos laken (*Taenia lotae*) samt ett nytt skalbaggsläkte och en skalbaggsart, yxbagge (*Serropalpus striatus*).¹⁰⁶ Dessutom behandlade hans skrifter och de avhandlingar han handledde fåglarnas biologi och ekologi, etologi samt djurhybrider.¹⁰⁷ Hellenius påstod sig ha lyckats korsa en rådjursget, som han fått av en kapten från Cagliari, med en bagge.¹⁰⁸ Avkomman liknade sin moder, men den bräkte som ett lamm. Charles Darwin misstänkte med fog att Hellenius hade blandat ihop namnen och hade korsat ett får med ett sardinskt mufflon, det vill säga ett vildfår. Enligt avhandlingen om djurkorsningar uppkom hybrider mellan djur endast i undantagsfall.¹⁰⁹

Hellenius var också aktiv inom det akademiska samfundet. Han var medlem av konsistoriet och rektor för universitetet 1789–1790 och 1802–1803. Han höll bland annat ett minnestal 1789 över bergsrådet Hisinger, som hade främjat hans karriär på ett betydande sätt, och 1802 var han inbjuden talare under en tillställning där professor Frans Michael Franzén höll en oration medan kung Gustav IV Adolf murade grundstenen till den nya akademibyggnaden. Han var också inbjuden talare under ett evenemang där professorn i fysik Gustaf Gabriel

-
106. Carl Niclas Hellenius, "Beskrifning öfver Snömusen, *Mustela Nivalis* Linnei", *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 6, 1785a, 212–220; Carl Niclas Hellenius, "Anmärkningar öfver Lakleffer-Masken", *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 6, 1785b, 180–191; C. N. Hellenius, "Försök, til beskrifning på et nytt genus bland insecterna, som kunde kallas *Serropalpus*", *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 7 (1786), 310–319.
107. Carl Niclas Hellenius, "Beskrifning öfver Blåkråkans (*Coraciae garrula* Linn.) seder och hushållning", *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 8 (1787), 308–316; Carl Niclas Hellenius & Fredrik Juvelius, *Specimina Quaedam instinctus, quo animalia suae prospiciunt soboli*, Aboae: Frenckellianis 1792; Carl Niclas Hellenius & Alexander Cajan, *De variationibus avium quoad ipsarum colorem*, Aboae: Frenckellianis 1798; Carl Niclas Hellenius & Nils Johan Idman, *Adversariorum de avium nidis ex observationibus in Tavastia collectis, Fascicul. Imus*, Aboae: Frenckellianis 1802.
108. Carl Niclas Hellenius, "Berättelse om en blandad afföda efter en Råget (Femina *Cervi Capreoli* Linn.) som blifvit parad med en skring-gumse", *Kongl. Vetenskaps Akademiens nya Handlingar* 11 (1790), 289–291; Carl Niclas Hellenius, "Berättelse om en fruktsam afföda, efter en råget, parad med en gumse", *Kongl. Vetenskaps Akademiens nya Handlingar* 15 (1794), 32–38.
109. Carl Niclas Hellenius & Johan Jacob Holmberg, *Cogitationes quaedam de animalibus hybridis*, Aboae: Frenckelliana 1798.

Hällström och adjunkten i teologi Jacob Bonsdorff höll orationer för att hedra prins Carl Gustafs födelse. Att uppmärksamma kungliga händelser och andra bemerkelsedagar var ett sätt att knyta sig till det interna nätverket inom akademien, men också till rikets mäktiga.¹¹⁰

De vetenskapliga kontakterna till Sverige var viktiga också för (de vetenskapliga) sällskapen. Hellenius invaldes i Kungliga Vetenskapsakademien 1788 och kvarstod som utländsk ledamot efter 1809 när Finland anslöts till Ryssland. År 1789 blev han medlem i Patriotiska sällskapet, 1797 i Academia Naturae Curiosorum i Erlangen och i Sällskapet för Allmänna Medborgerliga Kunskaper i Stockholm. När förvaltningen omorganiserades utsågs Hellenius 1812 till representant för universitetets filosofiska fakultet i Collegium medicum, som bland annat sammanställde anvisningar om hur apotek och deras mediciner skulle inspekteras.¹¹¹

Hellenius var professorskårens äldste när Finland anslöts till Ryssland. Förändringen lamslog förmodligen den åldrande forskaren, då kontakterna till Sverige bröts eller försvårades. Han kände sig även i övrigt isolerad i Åbo redan före förändringen. Det fanns få kolleger, det var besvärligt att resa och postgången var långsam. När kansler Gustaf Mauritz Armfelt besökte Åbo 1813 framförde Hellenius ett önskemål om att universitetet skulle få växtdonationer från S:t Petersburg till sin trädgård. Armfelt blev förtjust i demonstrator Sahlberg och uppmanade biskop Jacob Tengström att främja dennes karriär och möjligheter att resa utomlands. En resa till museerna och trädgårdarna i S:t Petersburg genomfördes, och med sig hem hade Sahlberg rötter till 240 sällsynta växter och 1500 fröpartier. Minister Alexej Kirilovitj Razumovskij donerade sällsynta växter från sin egen trädgård i Gorenkij utanför Moskva. Finlands första ärkebiskop Tengström försökte lugna ner stämningarna bland medborgarna till förmån för det ryska styret efter maktskiftet.¹¹²

110. Henrika Tandefelt, *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2008.

111. Väre, "Carl Niclas Hellenius".

112. *Ibid.*

CARL REINHOLD SAHLBERGS ARBETE
FÖR FORTSATT TAXONOMI

Carl Reinhold Sahlberg föddes i Eura som son till fänrik Reinhold Sahlberg vid Björneborgs regemente. Han blev student och immatrikulerades vid universitetet 1795. Redan 1796 försvarade han en avhandling under Martin Johannes Tolpos ledning om hinder för offentliga institutioner att utvecklas gynnsamt, men det dröjde till 1801 innan han blev färdig filosofie kandidat.¹¹³ Sahlberg var tillförordnad amanuens för akademiträdgården 1799–1800. Under Hellenius ledning försvarade han en avhandling om huruvida lavar är farliga för träd och blev magister.¹¹⁴ Avhandlingen var den första vetenskapliga undersökningen om lavar i Finland. Den gav inget entydigt svar om förhållandet mellan lavar och träd men framhöll att lavarna inte är parasiter utan lever av luftfuktigheten. Sahlberg utnämndes till docent 1804 tack vare en förtjänstfull avhandling om hur kännedomen om spörväxter hade utvecklats. Han gifte sig med Johanna Sofia Björkfors 1807.¹¹⁵

Hellenius skrev 1805 till Thunberg att Sahlberg skulle bli en god demonstrator, och denne verkade som demonstrator i botanik 1805–1806 och fortsatte sedan med studier i medicin med siktet inställt på en fast tjänst. Han blev licentiat efter att ha försvarat en avhandling för professorn i teoretisk och praktisk medicin Gabriel von Haartman om att utöka Sveriges farmakopé med vissa läkemedel.¹¹⁶ Sahlberg arbetade som assistent för Hellenius i tjänsten som demonstrator 1810–1813. Han samlade in en värdefull samling växtprover från akademiträdgården, av vilka nästan tvåhundra finns bevarade i Botaniska

113. Martinus Johannes Tolpo & Carolus Reginaldus Sahlberg, *Animadversiones circa causas salutarem institutiones publicar effectum impediennes*, Aboae: Frencckellianis 1796.

114. Carl Niclas Hellenius & Carolus Reginaldus Sahlberg, *An lichenes detrimento sint arboribus*, Aboae: Frencckellianis 1802.

115. Uunio Saalas, *Carl Reinhold Sahlberg. Luonnontutkija, yliopisto- ja maatalousmies 1779–1860*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1956.

116. Gabr. Erico Haartman & Carolus Regin. Sahlberg, *Pharmaca quaedam pharmacopaeae Svecicae addenda*, Aboae: Frencckellianis 1810.

museet vid Naturhistoriska museet i Helsingfors. Sahlberg var adjunkt i naturvetenskaper och museiinspektör 1813–1816 samt tf professor i naturalhistoria och ekonomi 1816–1818. För att meritera sig för professuren handledde Sahlberg en avhandling om mognadstiden för korn av olika ursprung.¹¹⁷ Han konkurrerade om professuren med Lars Johan Prytz, men konsistoriet stannade för Sahlberg bland annat för att han hade ett betydande jordbruk där han hade möjlighet att bedriva försöksverksamhet. Sahlberg utnämndes till professor 1818 (tjänsten ändrades till professor i zoologi och botanik 1828).¹¹⁸

De politiska förhållandena i Finland ändrades i början av Sahlbergs karriär. Han behövde nya beskyddare. Med den välförstådda hjälpen av Armfelt och kansler Michail Speranskij besökte Sahlberg S:t Petersburg 1813 för att skaffa prover till det botaniska museet och växter till den botaniska trädgården. För Ryssland var det viktigt att forskarna i Finland intensifierade sina kontakter till S:t Petersburg. Där bekantade sig Sahlberg med botaniska trädgårdar och flera botaniker, bland andra Christian von Steven. Växterna han fick från Ryssland beskrevs i avhandlingar handledda av Prytz.¹¹⁹ I den första delen nämns 190 levande växter och 683 fröpartier, i den andra 725. Sahlberg gjorde också en insamlings- och forskningsresa till södra Sverige 1822. Samma år samlade också Göran Wahlenberg och Lars Levi Læstadius växter där, och det är fullt möjligt att Sahlberg träffade dem. Växter samlade av Wahlenberg ingår i Sahlbergs samlingar, som numera bevaras i Botaniska museet i Helsingfors. Där finns också prover ur Swartz samling.¹²⁰

117. Carolus Reginaldus Sahlberg & Johanne Isaaco Utter, *Observationes quasdam de bordei in borealibus terris culti cito maturescendi habitu, et in re nostra rustica usu sistens*, Aboae: Frenckellianis 1817.

118. Henry Väre, "Laurentius Johannes Prytz, Demonstrator in botany at Imperial Åbo Academy", *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 90 (2014), 77–82; Henry Väre, "Carl Reinhold Sahlberg – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi, later professor in botany and zoology at Imperial Alexander University of Finland", *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 92, 2016, 99–119.

119. Laur. Joh Prytz & Matthias Baeck, *Sistens hortum Academiae Aboensis VII*, Aboae: J. C. Frenckeli 1814, [2], 98–111; Laur. Joh Prytz & Petrus Adolph Bonsdorff, *Sistens hortum Academiae Aboensis VI*, Aboae: J. C. Frenckeli 1814, [2], 82–97.

120. Väre, "Laurentius Johannes Prytz"; Väre, "Carl Reinhold Sahlberg".

På en provinsamlingsresa till Yläne väcktes tanken hos Sahlberg om att grunda ett naturvetenskapligt sällskap. Sällskapet för finsk zoologi och botanik grundades 1821 (Societas Pro Fauna et Flora Fennica sedan 1829). Sahlberg var ordförande för sällskapet 1821–1824. Dess främsta syfte var att skapa samlingar av framför allt inhemska arter. Av de grundande medlemmarna skickades magister Adolf Wilhelm Dammert och studenten Sigfrid Matias Tams genom Sahlbergs beslut på en insamlingsresa till södra Ryssland och Krim samt till Mingrelien i södra kanten av Kaukasus 1824–1825. Målet var att de skulle samla in en mängd insekter och växter under ledning av von Steven. I ett brev från resan skrev de 1824 att de bland annat hade samlat in 10 000 växtprover. Proverna, 23 paket, anlände till Åbo i januari 1827, för att förstöras i Åbo brand åtta månader senare.¹²¹ Tams hade också gjort en forskningsresa till Lappland tillsammans med Fredrik Gabriel Sanmark 1820. Med undantag för Lappland gjordes inga insamlingsresor till Sverige. Universitetets museisamlingar förstördes i branden, men den botaniska samling på 5 132 prover (4 336 arter) som Sahlberg hade i sin bostad i staden undkom. I den finns många prover som han fått av svenska kollegor, framför allt av Hellenius, Rutström, Thunberg och Swartz, en del av Kinafararen Pehr Osbeck och några hundra av Anders Dahl. Sahlberg sålde sin samling till universitetet för 7 000 rubel 1828 och donerade pengarna som boägg till Societas pro Fauna et Flora Fennica, med syftet att finansiera insamlings- och forskningsresor med stöd av universitetet.¹²²

Sahlberg inledde visserligen sin bana som botaniker i upplysningstidens anda, men han blev tidigt intresserad av insekter och framför allt skalbaggar. Med dem i åtanke började han korrespondera med Thunberg och Swartz. Hans huvudarbete blev att beskriva Finlands skalbaggar. Åren 1817–1839 utkom en avhandlingsserie i 40 delar, *Entomologica insecta Fennica enumerans*. Sahlberg handledde sammanlagt 65 avhandlingar, av vilka två var botaniska. Han fortsatte Hellenius arbete som föreståndare för akademiträdgården, och 1820 lyckades han utvidga trädgården till den närbelägna biskopsåkern. Åbo brand

121. Hjelt, "Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet".

122. Väre, "Carl Reinhold Sahlberg".

förändrade emellertid allting, för trädgården förstördes så gott som helt. *Åbo Tidningar* meddelade 1828–1829 att en förteckning över ört-
gårdsväxter som fanns till salu kunde avhämtas i orangeriet. Trädgården
tömdes slutgiltigt 1830 och det som klarat sig i branden, till och med
stenar, lades ut till försäljning.¹²³

Sahlberg flyttade till Helsingfors för att skapa en ny botanisk
trädgård, som anlades 1829–1833. Helsingfors sträckte sig då till Est-
näsudden och den nya platsen för trädgården i Kajsaniemi låg utanför
staden. Växter hämtades från Åbo, och universitetet fick växter som
donation från den botaniska trädgården i Dorpat men uppenbarligen
inte från Sverige. Växthusväxter kom från S:t Petersburg. Botanikernas
kontakter till Sverige verkar ha stannat av. Efter att Sahlberg avgått
från sin tjänst 1841 flyttade han till sin gård Uusikartano i Yläne
i Egentliga Finland och ägnade sig åt att odla fruktträd, framför
allt äppelträd. Han anlade Finlands största fruktträdgård Huvitus
på gårdens marker. År 1850 växte det 1227 äppelträd av hundra olika
sorter där.¹²⁴

KUNSKAPSFLÖDET I NÄTVERKEN OCH FRÅN DEN AKADEMISKA BOTANIKEN TILL LANDSBYGDEN

Lärda män inom botaniken och trädgårdskulturen i Åbo och Uppsala
upprätthöll en lång kontinuitet av utbyte genom personliga nätverk
som sträckte sig över flera generationer. Detta hängde samman med
såväl personernas egna ekonomiska situationer som de ekonomisk-
politiska inriktningarna i riket. Även om traditionen inte alltid över-
fördes från far till son, kom en del av botanikerna in i den akademiska
gemenskapen genom äktenskap och andra släktrationer. Växelverkan
mellan studenter och lärare i Åbo och Uppsala och män som övergått
till andra tjänster inom universitet eller kyrka formade utvecklingen
inom botaniken och trädgårdskulturen genom såväl positiva möten
som konkurrens och skillnader i synsätt.

123. *Ibid.*

124. *Ibid.*

Utifrån skriftliga källor och arkiv kan kunskapsflödet indelas i olika perioder från det att universitetet i Åbo grundades 1640 till att Finland anslöts till Ryssland 1809:

1. Under de första hundra åren 1640–1740 kom många professorer med sina kontaktnät från Sverige till universitetet i Åbo. Knappt någon korrespondens har bevarats, eftersom Åbo brand 1827 förstörde en mängd arkiv och brevsamlingar. Kollegor emellan utbyttes avhandlingar över havet, vilket betyder att mycket av det som skrevs i Åbo i dag finns i Sverige. Personer från Finland studerade vid Uppsala universitet, men de var inte naturforskare eller specialister på trädgårdskultur.
2. Kunskapsutbytet blev livligare när Johan Browallius blev professor i Åbo 1737 och Pehr Kalm började studera i Uppsala på 1740-talet. Carl von Linné var den mest betydelsefulla förenande kraften. När professorer med anknytning till botaniken skulle tillsättas i Åbo rådfrågades Linné upprepade gånger om vem som borde väljas, och Linné skrev otaliga rekommendationsbrev. Den naturvetenskapliga revolutionen började när Sverige, som hade förlorat sin stormaktsposition i stora nordiska kriget, övergick till nyttans tidevarv.
3. Med början på 1740-talet stod Åboprofessorerna Browallius, Mennander, Kalm och Hellenius i tät brevväxling med sina svenska kollegor. Efter Linnés död var Carl Peter Thunberg den centrala kontakten, men inte den enda. Även andra professorer, såsom Haartman, Gadolin och Bonsdorff, hade ständig kontakt med sina kollegor i Sverige. Kontakterna var täta ända till 1809.
4. År 1809 försvagades kontakterna men bröts inte. Rörligheten mellan länderna stannade däremot upp på grund av de politiska förändringarna, men den kom igång på nytt senare. Kejsarna lade tonvikten på relationerna mellan storfurstendömet Finland och Ryssland.

Från 1740-talet framåt, när kunskapsutbytet ökade, stärktes naturforskarnas kunskaper både teoretiskt och praktiskt. Samtidigt berikades det växtmaterial, i form av både fröer och plantor, som användes i

forskningen och undervisningen i medicin och botanik samt i de odlingsförsök som gjordes i syfte att skapa ekonomisk nytta. Med tiden nådde de växtarter som importerats från fjärran länder och nya världen även stadsborna, vilket förändrade konsumtionsvanorna och trädgårdarna i bostadskvarteren. Kontakterna var täta mellan de universitetsmän som arbetade med botaniken i Åbo, och det gagnade såväl dem själva som botaniken.

Under ledning av Mennander, Kalm, Gadd och Hellenius försva-
rades cirka 180 naturvetenskapliga avhandlingar. När man studerar tjänstebeteckningarna på dem som tagit examen vid universitetet kan man konstatera att syftet med att universitetet i Åbo grundades, det vill säga att tillhandahålla utbildning av ämbets- och tjänstemän för kyrkan och staten, uppfylldes på ett utmärkt sätt. De utexaminerade placerade sig i olika delar av landet, i 110 olika socknar eller andra administrativa områden. En del av dem stannade i Åbo, men inte fler än cirka 20. Majoriteten, sammanlagt 125, var kyrkans män, bland dem prostar, kaplaner, pastorer och sockenadjunkter, men de flesta, 57, var kyrkoherdar. Den kunskap som hade inhämtats vid universitetet, delvis ända i Uppsala, spreds till hela landet via predikstolarna. Av botanikernas studenter blev 20 statliga ämbetsmän och 16 lärare, av vilka många blev rektorer, samt tio professorer eller docenter och sex läkare. Bland de forna studenterna fanns också tre godsägare och en fiskare.¹²⁵

125. Jorma Vallinkoski, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828 – Die Dissertationen der alten Universität Turku (Academia Aboënsis) 1642–1828* 3, Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto 1964, 273–376.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tryckta källor

- [Anonym], *Kongl. Maj:ts nådige instruction för plantage directeuren i Finland. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 7 Septembris 1762*, Stockholm: Kongl. Tryckeriet 1762.
- Bielke, Sten Carl, ”Berättelse om bohvete, huru det i Finland idkas och nyttjas”, *Kongl. Swenska Wetenskaps Academiens Handlingar* 7 (1746).
- von Bonsdorff, Gabriel, *Om sättet att anlägga en köksträdgård för husbehov*, utg. Irma Lounatuori, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2012.
- von Bonsdorff, Gabriel, *Sammandrag af underrättelser, om sättet att anlägga en köks-trädgård för husbehov, och att deruti på ett för Finska klimatet lämpeligt sätt, frambringa åtskilliga matnyttiga växter, samt att dem till framtida bruk förwara och till gagns anwända, för att wid Brinchalls frö-försälgning i Åbo till dem egentligen fritt utdelas, hwilka främja denna frö-plantages afsättning, men sakna hjelpredor af godkände trädgårdsböcker*, Åbo: Frenckellska Boktryckeriet 1804.
- Browallius, Johan, ”De necessitate historiae naturalis lectione, discursus”, Carolus Linnaeus, *Critica Botanica*, Lugduni Batavorum: Conrad Wishoff 1737.
- Browallius, Johan, *Examen epicriseos in systema plantarum sexuale Cl. Linnaei, anno 1737, Petropoli evulgatae, auctore Jo. Georgio Siegesbeck M. D. & horti medici Petropolitani praeffecto, jussu amicorum institutum*, Aboae: Joh. Kiampe 1739.
- Browallius, Johan, *Tankar öfwer Naturkunnigheten och huru then bör drivas vid en Academia*, Stockholm: Peter Jöransson Nyström 1737.
- Browallius, Johan & Jeremias Lundviik, *De oeconomia. Cujus partem priorem*, Aboae: Joh. Kiampe 1744.
- Browallius, Johan & Jeremias Lundviik, *De oeconomia. Paticula posterior*, Aboae: Joh. Kiampe 1745.
- Clarke, E.D., *Travels in various countries of Scandinavia; Including Denmark, Sweden, Norway, Lapland and Finland*, Vol. III, London: T. Cadell and W. Davies 1832.
- Forsskål, Pehr, *Flora Aegyptico-Arabica, sive descriptiones plantarum quas per Aegyptum inferiorem et Arabiam Felicem detexit. Pt. Forskål. Post mortem auctoris editit Carsten Niebuhr. Acc. Tabula Arabiae Felicis geographico-botamica*, Hauniae: Möller 1775.
- Gadd, Pehr Adrian, *Försök til en systematisk inledning i Swenska Landt-skötselen, lämpad efter rikets nordliga climate, och grundad på rön, försök och anmärkningar, i natural-historien, physiken, chemien, samt den allmänna och enskilda oeconomien*, Stockholm: Henr. Foug 1773.
- Gadd, Pehr Adrian, *Försök til en systematisk inledning i Swenska Landt-skötselen, lämpad efter rikets nordliga climate, och grundad på rön, försök och anmärkningar, i natural-historien, physiken, chemien, samt den allmänna och enskilda oeconomien*, Stockholm: Henr. Foug 1775.

- Gadd, Pehr Adrian, *Försök til en systematisk inledning i Swenska Landt-skötselen, lämpad efter rikets nordliga climate, och grundad på rön, försök och anmärkningar, i natural-historien, physiken, chemien, samt den allmänna och enskilda oeconomien*, Stockholm: Henr. Foug 1777.
- Gadd, Pehr Adrian, *Lyhykäinen neuwo kuinga krydimaan yrttein kaswannot, Suomen maassa, taittaan saatetta tuleendumaan maan-miehillensä opetuxeni edespandu Pietari Adriani Gaddilda*, Turussa: J. C. Frencckell 1768.
- Gadd, Pehr Adrian, *Underrättelse om färge-stoften veides plantering och ans i Finland, grundad på flere års rön och försök, som wid de publique oeconomiske planteringarne i Åbo blifwit anstälde*, Åbo: Jacob Merckell 1760.
- Gadd, Pehr Adrian, *Underrättelse om färge-stofsters planteringar i Finland, safflor, krapp och wau*, Åbo: Jacob Merckell 1760.
- Gadd, Pehr Adrian & Reinhold Johan Böning, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska climatet II*, Åbo: J. C. Frencckell 1778.
- Gadd, Pehr Adrian & Isaac Florin, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska climatet III*, Åbo: J. C. Frencckell 1778.
- Gadd, Pehr Adrian & Gabriel Grönelius, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska climatet I*, Åbo: J. C. Frencckell 1777.
- Gadd, Pehr Adrian & Carl Niclas Hellenius, *Insecta piscatoribus in maritimis Finlandiae oris, noxia*, [Aboa]: Joh. Christoph. Frencckell 1769.
- Gadd, Pehr Adrian & Herman Wegelius, *Rön och anmärkningar, om utländska växter försökte i finska climatet IV*, Åbo: J. C. Frencckell 1778.
- Gronovius, J. F. & Elias Til-Landz, *De Atrophia*, Leiden: J. Elzevir 1670.
- Haartman, Gabr. Erico & Carolus Regin. Sahlberg, *Pharmacopaea quaedam pharmacopaeae Svecicae addenda*, Aboae: Frencckellianis 1810.
- Haartman, Johan J., *Herr Archiaterns och Riddarens D. Carl Linnaei Indelning i Ört-Riket efter Systema Naturae på Swenska öfwersatt af Johan J. Haartman, Medic. Cand.*, Stockholm: Lars Salvius 1753.
- Hellenius, Carl Niclas, "Anmärkningar, rörande lin-skötseln", *Hushålls-Underrättelser för Menige Man* 2 (1802), 1–34.
- Hellenius, Carl Niclas, "Anmärkningar öfver Lakleffer-Masken", *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 6 (1785), 180–191.
- Hellenius, Carl Niclas, "Berättelse om en blandad afföda efter en Råget (Femina *Cervi Capreoli* Linn.) som blifwit parad med en skring-gumse", *Kongl. Vetenskaps Akademiens nya Handlingar* 11 (1790), 289–291.
- Hellenius, Carl Niclas, "Berättelse om en fruktsam afföda, efter en råget, parad med en gumse", *Kongl. Vetenskaps Akademiens nya Handlingar* 15 (1794), 32–38.
- Hellenius, Carl Niclas, "Beskrifning öfver Blåkräkans (*Coraciae garrula* Linn.) seder och hushållning", *Kongl. Vetenskaps Akademiens Nya Handlingar* 8 (1787), 308–316.
- Hellenius, Carl Niclas, "Beskrifning öfver Snömusen, *Mustela Nivalis* Linnei", *Kongl. Vetenskaps Akademiens Nya Handlingar* 6 (1785), 212–220.

- Hellenius, Carl Niclas, "Försök, til beskrifning på et nytt genus bland insecterna, som kunde kallas Serropalpus", *Kongl. Vetenskaps Academiens Nya Handlingar* 7 (1786), 310–319.
- Hellenius, Carl Niclas, "Muistutuksia pellowain wiljellyxesä", *Huononballituxen Neurwoja Yhteiselle Kansalle* 2 (1814), 1–30.
- Hellenius, Carl Niclas, "Underrättelse om sättet att uppodla kärr och mossar till åker och äng", *Husbålls-Underrättelser för Menige Man* 2 (1802), 37–56.
- Hellenius, Carl Niclas & Gabriel Bonsdorff, *Hämäläisten käyttämät yleisimmät pyyntikeinot*, faksimil och finsk översättning av Gabriel Bonsdorffs avhandling från 1782, Helsinki: Suomen Metsästäjäliitto 1982.
- Hellenius, Carl Niclas & Gabriel Bonsdorff, *Om de allmännaste djurfängen, i Tavastland*, Åbo: J. C. Frencckells Enka, 1782.
- Hellenius, Carl Niclas & Alexander Cajan, *De variationibus avium quoad ipsarum colorem*, Aboae: Frencckellianis 1798.
- Hellenius, Carl Niclas & Zacharias Castrén, *Anmärkningur rörande träd-plantering*, Åbo: J. C. Frencckell 1805.
- Hellenius, Carl Niclas & Johan Forsbom, *Anmärkningur vid fruktbarande buskars skötsel*, Åbo: Frencckelska Boktryckeriet 1789.
- Hellenius, Carl Niclas & Jacob Johannes Holmberg, *Cogitationes quaedam de animalibus hybridis*, Aboae: Frencckelliana 1798.
- Hellenius, Carl Niclas & Nils Johan Idman, *Adversariorum de avium nidis ex observationibus in Tavastia collectis, Fascicul. I. mus*, Aboae: Frencckellianis 1802.
- Hellenius, Carl Niclas & Johannes Gustavus Justander, *Specimen calendarii florum et faunae Aboënsis*, Aboae: Frencckellianis 1786.
- Hellenius, Carl Niclas & Fredrik Juvelius, *Specimina Quaedam instinctus, quo animalia suae prospiciunt soboli*, Aboae: Frencckellianis 1792.
- Hellenius, Carl Niclas & Gustav Levin, *Förteckning på finska medicinal-växter*, Åbo: Johan Christoph Frencckell 1773.
- Hellenius, Carl Niclas & Josephus Mollin, *Sistens hortum Academiae Aboensis I*, Åbo: J. C. Frencckell 1779.
- Hellenius, Carl Niclas & Eric Johan von Pfaler, *Strödda anmärkningur rörande fruktträns skötsel i Finland*, Åbo: Frencckelska Boktryckeriet 1789.
- Hellenius, Carl Niclas & Carl Reinhold Sahlberg, *An lichenes detrimento sint arboribus*, Aboae: Frencckellianis 1802.
- Hellenius, Carl Niclas & Anders Salovius, *Anmärkningur rörande ogräsen uti Orihvesi socken af Tavastland*, Åbo: Frencckelleska 1789.
- Hellenius, Carl Niclas & Reinhold Wilhem Stierwald, *Anmärkningur öfwer finska allmogens bryggnings-sätt*, Åbo: J. C. Frencckells Enka 1780.
- Hellenius, Carl Niclas & Johan Fredrik Wallenius, *Finska allmogens nödbröd*, Åbo: J. C. Frencckells Enka 1782.
- Hornstedt, Clas Fredrik, *Anteckningur under en resa till Ostindien åren 1782–1786*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1888.
- Hornstedt, Clas Fredrik, "Bref til Carl Peter Thunberg från en Resa til Ostindien", *Upfostrings Sällskapets Tidningar* 5 (1785), 19–22, 73–78, 225–227.

- Hulth, J. M., *Bref och skrivelser af och till Carl von Linné. Första afdelningen. Del 8. Bref till och från Svenska enskilda personer Kalm–Laxman*, Uppsala: Akademiska Bokhandeln i Kommission 1922.
- Hülphers, Abrah. Abr., "Dagbok och samlingar uppå en resa om sommaren 1760, ifrån Westerås till Petersburg och Ryssland, fram och åter sjöledes emellan Stockholm och Åbo, med sedan landvägen igenom Finland, Nyland, Tavastland m. m.", K. B. Leinberg (red.), *Bidrag till Kännendomen af Vårt Land II*, Jyväskylä: J. Länkelä 1886, 1–144.
- Kalm, Pehr, "Bref till Åbo Akademiens kansler, Grefve C. G. Tessin den 14 oktober 1758", K. G. Leinberg, *Bidrag till Kännendomen af Vårt Land IV*, Jyväskylä: J. Länkelä 1888, 65–73.
- Kalm, Pehr, *En Resa til Norra America, på Kongl. Svenska Wetenskaps Academiens befallning, och publici kostnad*, Tom. I, Stockholm: Lars Salvius 1753.
- Kalm, Pehr, *En Resa til Norra America, på Kongl. Svenska Wetenskaps Academiens befallning, och publici kostnad*, Tom. II, Stockholm: Lars Salvius 1756.
- Kalm, Pehr, *En Resa til Norra America, på Kongl. Svenska Wetenskaps Academiens befallning, och publici kostnad*, Tom. III, Stockholm: Lars Salvius 1764.
- Kalm, Pehr, *Matka Pohjois-Amerikkaan [En Resa til America. Stockholm 1753–1761]*, toim. Anto Leikola, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1991.
- [Kalm, Pehr], *Pehr Kalms resa till Norra Amerika, å nyo utgifven af Fredr. Elfvång och Georg Schaudman, del I–III*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1904–1915.
- Kalm, Pehr, "Rön vid köldens verkan sistledne vinter, på åtskilliga slags träd och buskar uti och näst omkring Åbo", *Kongliga Svenska Vetenskaps Academiens Handlingar* 22 (1761), 19–41.
- Kalm, Pehr & Henrik Enckell, *Enfaldige tankar om nyttan och nödvändigheten af våra inbemska växters kännande*, Åbo: Jacob Merckell 1760.
- Kalm, Pehr & Abraham Indrenius, *Enfaldiga tankar wisande hwad en präst kan bidraga til oekonomiens uphjelpande*, Åbo: Jacob Merckell 1757.
- Kalm, Pehr & Carl Fridrik Leopold, *Korta frågor angående nyttan af våra inländska växter*, Åbo: Jakob Merckell 1753.
- Kalm, Pehr & Henric Lindsteen, *Enfaldige tankar om möjligheten och nyttan af krydd- och trädgårdars anläggande i Finland*, Åbo: Jakob Merckell 1754.
- Kalm, Pehr & Olof Westzyntius, *Almänna anmärckningar wid en krydd- och trädgårds anläggande*, Åbo: Jakob Merckell 1754.
- Linnaeus, Carolus & Elias Aspelin, *Flora oeconomica, eller Hushålls-nyttan af de i Swerige, wildt växande örter*, Stockholm: Lars Salvius 1749.
- Linnaeus, Carolus & Johan J:nis Haartman, *Plantae Hybridae, Upsaliae* 1751.
- Linnaeus, Carl & Carl Niclas Hellenius, *Hypericum, Upsaliae: Typis Edmannianis* 1776.
- Mennander, Carl Fredrik & Pehr Adrian Gadd, *Observationes physico-oconomicae, in septentrionali praetura territorii superioris Satagundiae collectae*, Aboae: Joh. Kaempe 1747.
- Mennander, Carl Fredrik & Israel Reinius, *Anmärckningar samlade under en resa til China*, Åbo: Joh. Kiampe 1749.

- Odhelius, Johan Lorentz, *Åminnelse-tal öfver Kongl. Vetensk. Acad. Ledamot Herr Pehr Kalm, Theologiae Doctor, Oecon. Professor vid Universitetet i Åbo, Ledamot af K. Vasa Orden, K. Vet. Societ i Uppsala, K. Patriot Sälskapet, Vet. och Vitterbet. Samhället i Götheborg, samt Kejsersl. Ryske Oecon. Societen i Petersburg. Hället för Kongl. Vetenskapz. Academien den 15 Novemb. 1780 af dess Ledamot Johan Lorentz Odhelius, M. D. Assessor i K. Collegium Medicum samt Medicus vid K. Seraphiner Lazarettet*, Stockholm: Joh. Georg Lange 1780.
- Prytz, Laur. Joh. & Matthias Baeck, *Sistens hortum Academiae Aboensis VII*, Aboae: J. C. Frenckeli 1814.
- Prytz, Laur. Joh. & Petrus Adolph Bonsdorff, *Sistens hortum Academiae Aboensis VI*, Aboae: J. C. Frenckeli 1814.
- Rudbeck, Olof fil., *Hortus Botanicus variis exoticis indigenisque plantis instructus*, Henricus Curio S. R. M. & Acad. Upsal. 1685.
- Sahlberg, Carolus Regin. & Johanne Isaaco Utter, *Observationes quasdam de herbei in borealibus terris culti cito maturescendi habitu, et in re nostra rustica usu sistens*, Aboae: Frenckellianis 1817.
- Skottsberg, Carl (utg.), *Pehr Kalms brev till friberre Sten Carl Bielke*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1960.
- Tengström, J., "Kort underrättelse för Finlands allmoge om potatoës-planteringen", *Hushålls-Underrättelser för Menige Man* 1 (1801), 9–32.
- Thunberg, Carol P. & Claudius Fr. Hornstedt, *Nova genera plantarum, quorum partem primam, suffrag*, Uppsala: Joh. Edman 1781.
- Tillandz, Elias, *Catalogus Plantarum [...]*, Aboae: excusus à Petro Hansonio, 1673, 1683.
- Tillandz, Elias, *Icones Plantarum [...]*, Aboae: excusus à Petro Hansonio 1683.
- Tolpo, Martinus Johannes & Carolus Reginaldus Sahlberg, *Animadversiones circa causas salutarem institutiones publicar effectum impediens*, Aboae: Frenckellianis 1796.

Litteratur

- Arkio, Leena, "Plantaaseita ja puutarhoja. Kasvien viljelystä Helsingissä 1600- ja 1700-luvuilla", Leena Arkio & Marja-Liisa Lampinen (toim.), *Narinkka*, Helsinki: Helsingin kaupunginmuseo 1982, 136–154.
- Bremer, C. G., "Om läget av Åbo Akademis botaniska trädgård på 1600-talet", *Årsskrift 1919 utgiven av Åbo Akademi III*, Åbo 1920, 266–269.
- Cygnaeus, Gustaf, *K. Finska Hushållningssällskapet 1797–1897*. Åbo: Åbo Tidnings Tryckeri-Aktiebolag 1897.
- Forsius, Arno, "Haartman, Johan", *Kansallisbiografia*, webbpublikation, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:kgb-002584>, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997–2000 (uppdaterad 2016).
- Forsman, Juho Rudolf, *Kaarle Fredrik Mennander ja hänen aikansa. Kirkko-historiallinen tutkimus*, Helsinki: Helsingin yliopisto 1900.
- Grotenfelt, Gösta, *Kort historik öfver i Finland utförda växtkultur försök. Bilaga till "Betänkande afgifvet af Kommittén för uppgörande af förslag till ordnandet af*

- landsbrukets försökväsende i Finland*”, Helsingfors: Kejsarliga senatens tryckeri 1913.
- Hakapää, Jyrki, *Kirjan tie lukijalle. Kirjakauppojen wakiintuminen Suomessa 1740–1860*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008.
- Halonen, Tero, *Maasta ja puusta pidemmälle. Helsingin yliopiston maatalous-metsätieteellisen tiedekunnan historia. Osa 1, Hyödyn aikakaudesta vuoteen 1945*, Helsinki: Helsingin yliopiston maatalous-metsätieteellinen tiedekunta 2008.
- Hjelt, Edvard & Robert Tigerstedt, *Johan Gadolin 1760–1852 in memoriam. Wissenschaftliche Abhandlungen Johan Gadolins in Auswahl*, Helsingfors: Societas Scientiarum Fennica 1910, 1–288.
- Hjelt, Otto Edward August, *Johan Haartmans verksamhet vid universitetet i Åbo under åren 1754–1787 skildrad enligt hans bref*, Bidrag till Kännedom af Finlands Natur och Folk 70:2, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 1911.
- Hjelt, Otto Edward August, ”Naturalhistoriens studium vid Åbo universitet”, *Åbo universitets lärdomshistoria 6, Naturalhistorien*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1896, 1–446.
- Hjelt, Otto Edward August, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812, Andra delen*, Helsingfors: Helsingfors Central-Tryckeri 1892.
- Kari, Lauri E., ”Kasvitieteen opetuksen ja kasvitieteellisen puutarhan alkuvaiheista Turun vanhassa akatemiassa”, *Varsinais-Suomen Maakuntakirja 7*, Turku: Varsinais-Suomen Maakuntaliitto 1940, 96–114.
- Kerkkonen, Martti, *Pietari Kalm talousopin professorina. Oppihistoriallinen tutkimus*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1936.
- Klinge, Matti, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988.
- Kukkonen, Ilkka, ”Pietari Kalmin viljelyskokeiden merkkejä hänen vanhassa puutarhaan Hirvensalon Sipsalossa”, *Turun Ylioppilas IV*, eripainos, 1954, 184–192.
- Lagus, Wilhelm, *Album studiosorum Academiae Aboensis, Åbo Akademis Studentmatrikel 1740–1827, Förra afdelningen 1640–1740*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1891.
- Lagus, Wilhelm, *Erik Laxman, hans lefnad, resor, forskningar och brefväxling*, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 1880.
- Leikola, Anto, ”Bonsdorff, Gabriel von”, *Kansallisbiografia*, webbpublikation, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk:s-kgb-003148>, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997–2001 (uppdaterad 2008).
- Lunelund, Birgit, ”Peter Johan Bladh och svenska Ostindiska Compagniet åren 1766–84”, *Historiska och Litteraturhistoriska Studier 16* (1940), 298–341.
- Lundqvist, Sven & Roland Moberg, ”The Pehr Kalm herbarium in UPS, a collection of North Americans plants”, *Thunbergia 19* (1993), 1–62.
- Martinsson, Karin & Svengunnar Ryman, *Hortus Rudbeckianus. An enumeration of plants cultivated in the Botanical Garden of Uppsala University during the Rudbeckian period 1655–1702*, Uppsala: Uppsala University 2007.
- Niemelä, Jari, ”Suomen Talousseuran alkuvaiheet”, *Auraica 3* (2010), 41–44.

- Niemelä, Jari, *Vain hyödynkö tähden? Valistuksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan subde Pebr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1998.
- Nikula, Oscar, *Åbo stads historia 1721–1809. Andra bandet*, Åbo: Åbo stad 1972.
- Nordenstam, Bertil (red.), *Carl Peter Thunberg. Linnean, resenär, naturforskare 1743–1828*, Stockholm: Atlantis 1993.
- Peldán, Kerttu, *Suomen farmasian historia*, Helsinki: Suomen farmaseuttinen yhdistys 1967.
- Ruoff, Eeva, "Til-Landz, Elias", *Kansallisbiografia*, webbpublikation, <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sk-s-bkg-002579>, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997–, Helsinki, 2000 (uppdaterad 2016).
- Ruoff, Eeva, *Vanhoja suomalaisia puutarhoja*, Helsinki: Otava 2001.
- Saalas, Uunio, *Carl Reinhold Sahlberg. Luonnontutkija, yliopisto- ja maatalousmies 1779–1860*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1956.
- Salmi, Einar J., "Turun vanhan akatemian kemian tutkijoista, etenkin Juhana Gadolinista", *Varsinais-Suomen Maakuntakirja 7*, Turku: Varsinais-Suomen Maakuntaliitto 1940.
- Stearn, William Thomas, "Linnaeus as an economic botanist", *Bot. J. Scotl.* 46:4 (1994), 702–706.
- Tandefelt, Henrika, *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2008.
- Vallinkoski, Jorma, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828 I–VIII*, Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto 1964.
- Vallinkoski, Jorma, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828 – Die Dissertationen der alten Universität Turku (Academia Aboënsis) 1642–1828 3*, Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto 1964.
- Väre, Henry, "Aarteita bibliofiilien kokoelmista. Elias Tillandzin Catalogus plantarum ja Icones novae 1683", *Bibliophilos* 81 (2022), 30–37.
- Väre, Henry, "Anders Dahl (1751–1789) – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi", *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 91 (2015), 84–90.
- Väre, Henry, "Carl Niclas Hellenius – Demonstrator in Botany at old Åbo Akademi, later Professor in Economy and Natural History", *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 96 (2020), 1–25.
- Väre, Henry, "Carl Reinhold Sahlberg – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi, later professor in botany and zoology at Imperial Alexander University of Finland", *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 92 (2016) 99–119.
- Väre, Henry, "Fredrik Wilhelm Radloff – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi", *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 92 (2016), 92–98.
- Väre, Henry, "Geoponia – Pehr Adrian Gaddin kattava oppikirja Ruotsin maataloudesta", *Bibliophilos* 78:3 (2019), 35–38.
- Väre, Henry, "Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Adrian Gadd (1727–1797)", *Bibliophilos* 78:2 (2019), 24–30.
- Väre, Henry, "Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Kalmin artikkelit ja kirjat", *Bibliophilos* 77:3 (2018), 4–13.

- Väre, Henry, ”Kun 1700-luvun tutkimustietoa kansainvälistettiin. Pehr Kalmin väitöskirjat”, *Bibliophilos* 77:4 (2018), 12–23.
- Väre, Henry, ”Laurentius Johannes Prytz, Demonstrator in botany at Imperial Åbo Academy”, *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 90 (2014), 77–82.
- Väre, Henry, ”Pehr Adrian Gaddin (1727–1797) väitöskirjoja ja muita kirjoituksia”, *Bibliophilos* 78:2 (2019), 31–39.
- Väre, Henry, ”Pehr Kalm (1716–1779) ja Pohjois-Amerikan puuvartistet”, *Sorbifolia* 47:4 (2016), 147–196.
- Väre, Henry, ”Rutström, Carol Birger (1758–1826) – Demonstrator in botany at old Åbo Akademi”, *Memoranda Soc. Fauna et Flora Fennica* 91 (2015), 93–96.
- Österbladh, Kaarlo, *Juhana Browallius. Tiedemies, valtiopäivämies ja piispa*, Turku: Turun yliopisto 1929.
- Österbladh, Kaarlo, *K. F. Mennanderin lähettämiä ja saamia kirjeitä III*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1942.

Kvicksilver i medicin, vetenskap och hantverk i 1700-talets Åbo

När sjökaptan Petter Claesson seglade genom Öresundstullen i juli 1774 antecknades tobak som det största enskilda lastgodset på skeppet.¹ I lasten från Amsterdam till Åbo fanns också bland annat kryddor, färgämnen och papper – alla vanliga importvaror under den senare hälften av 1700-talet. Vid sidan av andra varor förtullade Claesson 50 skålpund, cirka 21 kg, kvicksilver i Öresund.² Kvicksilver var inte lika vanlig handelsvara på fartygen som tobak och kryddor, men likväl ansågs det vara ett nödvändigt ämne i städerna på 1700-talet. Kvicksilvret hade många användningsområden och är därför knutet såväl till den ekonomiska historien och kulturhistorien som till idé- och lärdomshistorien. Genom att lokalisera kvicksilvrets vägar och användningsområden i 1700-talets Åbo kan man belysa både tidens materiella kultur och dess vetenskapliga och andliga synsätt.

Kvicksilver är både livligt och iögonenfallande och har därför fascinerat människor mer än andra metaller, med undantag av guld och silver. Kvicksilver är ett grundämne som i huvudsak utvinns ur cinnober, det vill säga kvicksilversulfid, även om det i sällsynta fall också förekommer som sådant i naturen. När cinnober har brutits och krossats är det lätt att extrahera kvicksilvret. När cinnober hetas upp frigörs kvicksilver som ånga, som kyls ner och tas till vara i vätskeform. Man har brutit kvicksilver i Europa sedan antiken. De största fyndigheterna på 1700-talet fanns i Idrija i Österrike (nuva-

1. The Sound Toll Registers Online under adressen www.soundtoll.nl. Öresundstullens räkenskaper har kartlagts utgående från de tullavgifter som den danska kungen utfärdat och uppgifter om last.

2. Ett skålpund är cirka 425 g.

rande Slovenien), i Almadén i Spanien och i Monte Amiata i Italien. Dessutom fanns det mindre fyndigheter i Bayern och Cornwall. I Kina fanns det stora fyndigheter, men kinesiskt kvicksilver började man importera till Europa först i slutet av 1700-talet och då endast i små mängder. Sedan 1500-talet var kvicksilver en viktig handelsvara som transporterades genom Europa och över Atlanten, och mängderna som fraktades ökade i 1700-talets alltmer globaliserade värld. Kvicksilvret har anknytning till mobilitetens och de internationella nätverkens historia, för det transporterades från Almadén och Idrija till andra delar av Europa och Amerika under flera hundra års tid. Trafiken med kvicksilver är en del av Medelhavets och Atlantens historia, som präglar människornas, idéernas och handelsvarornas rörelser som en del av växelverkan mellan kontinenterna.

Produktionen och användningen av kvicksilver har påverkat människor och deras kultur och miljö på många sätt. Kvicksilver har utnyttjats inom medicinen och använts i olika tillverkningsprocesser exempelvis i guldsmedernas och hattmakarnas arbete. Dessutom har kvicksilver använts inom alkemin, och det har ansetts ha både symboliska betydelser och magiska egenskaper. Gruvdriften har omvandlat landskapet i områden där kvicksilver brutits, och kvicksilver har hamnat i marken, vattnet och luften runt gruvområdena. Dessutom har kvicksilvret påverkat hälsan hos dem som varit i kontakt med ämnet genom produktion, transport och arbete.

Det har skrivits mycket om silvret som flödade från Amerika till Europa och om hur det påverkade ekonomin och politiken i Europa. Likaså har det skrivits om andra handelsvaror som förändrat världen: salt, socker, kaffe, te.³ Kvicksilvret, som hade en betydande roll i utvin-

3. Se t.ex. S. A. M. Adshead, *Salt and civilization*, Basingstoke & New York: Palgrave 1992; Stanley J. Sten & Barbara H. Sten, *Silver, trade, and war. Spain and America in the making of early modern Europe*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press 2000; Benjamin Mountford & Stephen Tuffnell, "Seeking a global history of gold", Mountford & Tuffnell (eds), *A global history of gold rushes*, Oakland: University of California Press 2018; Hanna Hodacs, *Silk and tea in the North. Scandinavian trade and the market for Asian goods in eighteenth-century Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2016; Maarten Draper & Jan Willem Veluwenkamp, "Sound Toll Registers Online and the eighteenth century Baltic coffee commerce", *Groniek. Historisch Tijdschrift* 46:199 (2014), 279–294.

ningen av silver, har däremot fått mindre uppmärksamhet. Brytning, transport och användning av kvicksilver har undersökts som en del av såväl handel och rörlighet som kultur-, medicin- och teknikhistoria.⁴ I Sverige har vetenskapshistorikern Hjalmar Fors kort behandlat kvicksilvret i sin forskning om naturallistoria, medicin, alkemi och gruvdrift.⁵ I Finland har Kirsi Vainio-Korhonen i sin forskning om sexarbetare i början av 1800-talet tangerat användningen inom medicinen i Åbo.⁶ I historieskrivningen om universitetet i Åbo har kvicksilver inte behandlats separat. I en workshop om samlingarna vid universitetet i Åbo, arrangerad av Liisa Kunnas och Leila Koivunen, samt i ett inlägg om den behandlades vetenskapens och kunskapens materialitet, som är ett relevant tema för den här undersökningen.⁷ Tanken med det här kapitlet är att ta in diskussionen om kunskapens materialitet i forskningen om 1700-talets Åbo och universitetet där samt att lyfta fram Åbo som en del av internationella nätverk, där förutom människor också icke-mänskliga aktörer agerade.

-
4. Richard M. Swiderski, *Quicksilver. A history of the use, lore and effects of mercury*, Jefferson, North Carolina & London: McFarland & Company 2008; Z.Z. Slavec, "Occupational medicine in Idria mercury mine in the 18th century", *Vesalius IV:2* (1998), 51–59; Alfred Bogomir Kobal & Darja Kobal Grum, "Scopoli's work in the field of mercurialism in light of today's knowledge. Past and present perspectives", *American Journal of Industrial Medicine* 53 (2019), 535–547; Timothy Walker, "Medicinal mercury in early modern Portuguese records. Recipes and methods from eighteenth-century medical guidebooks", *Asiatische Studien – Études Asiatiques* 69:4 (2015), 1017–1042.
 5. Hjalmar Fors, "Kemi, paracelsism och mekanisk filosofi. Bergskollegium och Uppsala cirka 1680–1770", *Lycgnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (2007).
 6. Kirsi Vainio-Korhonen, *Musta-Maija ja Kirppu-Kaisa. Seksityöläiset 1800-luvun alun Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura 2018. Se även Saara-Maija Kontturi, *Parantajat ja tieteentekijät. Piirilääkärit Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun lopulta 1800-luvun alkuun*, pro gradu, Jyväskylän yliopisto 2014; Suví Rytty, "Puoskarointia vai puhdasta auttamisen halua? Luonnonparantaja Maalin Bergström ja läittoman lääkärin harjoitus 1900-luvun alun Suomessa", Kalle Kananoja & Markku Hokkanen (toim.), *Kiistellyt tiet terveyteen. Parantamisen monimuotoisuus globaalihistoriassa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, 130–164.
 7. Liisa Kunnas-Pusa & Leila Koivunen, "Miten tutkia kadonnutta materiaalisuutta? Turun akatemian kokoelmat tutkimuskohteena", *Araica. Scripta a Societate Porthan edita* 13 (2022), 30–34.

Detta kapitel belyser kvicksilver som ämne och ur en materiell synvinkel, och dess spår följs från gruvan i Idrija till Åbo.⁸ Min strävan är att lokalisera kvicksilvret i 1700-talets Europa och Åbo och att visa hur en enskild metall ingick i mångahanda händelseförlopp och fenomen med anknytning till vetenskap, mystik, människokroppen och den materiella kulturen.⁹ De centrala frågorna gäller varifrån och hur kvicksilvret kom till Åbo samt var och för vad det användes. Materialströmmarna till staden kan betraktas som stadens ”ämnesomsättning”, där staden tog emot råvaror och energi som stödde förnyelse och tillväxt.¹⁰ Strömmen av kvicksilver var liten till kvantiteten, men på grund av sin giftighet var ämnet en mer betydande faktor i stadens ämnesomsättning än dess storlek gav vid handen. Jag diskuterar närvaron av kvicksilver i människornas kroppar, stadens kultur och vardagslivet samt dess betydelse för vetenskapen och vetenskapspraktikerna. Ett av temana för denna bok – kontakten mellan Åbo och Uppsala – anknyter till det vetenskapliga arbetet och till utvecklingen av vetenskapliga instrument. Flera av de läkare och professorer som nämns i det här kapitlet hade studerat eller vistats i Uppsala och var därigenom en del av nätverket mellan städerna.

Som källmaterial använder jag räkenskaper från Öresundstullen, vilka finns digitaliserade i databasen Sound Toll Registers Online.¹¹ De ger en rättvisande bild av de importvaror som kom till Åbo, även om mängden och värdet på de förtullade varorna åtminstone i vissa fall har antecknats som mindre än de faktiskt var, och även om

-
8. Christian Zumbärgel, ”Material flows in early modern history of science and technology. A theoretical and methodological introduction”, D. Jalobeanu & C. Wolfe (eds), *Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences*, Cham: Springer 2020, https://doi.org/10.1007/978-3-319-20791-9_254-1 (läst 10.4.2026); Ursula Klein & Wolfgang Lefèvre, *Materials in eighteenth century science. A historical ontology*, Cambridge, MA: MIT Press 2007.
 9. André Guillerme undersöker kvicksilver i Paris i artikeln ”Le mercure dans Paris. Usages et nuisances (1780–1830)”, *Histoire Urbaine* 18:1 (2007), 77–95.
 10. Andrea Westermann, ”Substanzen”, Stefanie Samida, Manfred K. H. Eggery & Hans Peter Hahn (Hrsg.), *Handbuch materielle Kultur. Bedeutungen, Konzepte, Disziplinen*, Stuttgart: Verlag J.B. Metzler 2014, 259–263.
 11. Angående källkritiska synpunkter på databasen, se Timo Tiainen, *Suomen ulko- maankaupan kasvu, pro gradu*, Jyväskylän yliopisto 2018, 41.

de smugglade varorna inte framgår här. För att utreda kvicksilvrets olika skeden har jag använt verk som behandlar Åbo stads historia, handlingar från Collegium medicum, medicinska verk, avhandlingar från universitetet i Åbo, *Tidningar Utgifne af ett Sällskap i Åbo* och skråarkiv i Åbo.

KVICKSILVRETS FÄRD TILL ÅBO

Liksom exemplet Petter Claesson visar kom kvicksilvret till området kring norra Östersjön över havet. Största delen av de fartyg som kom från Amsterdam till Östersjön seglade till S:t Petersburg, men en del hade Stockholm, Åbo, Norrköping eller Nyköping som destinationsort. År 1784 seglade ett fartyg till Uleåborg med 25 skålpund kvicksilver i lasten utöver socker, kaffe och andra importvaror. Sammanlagt 39 skepp, av vilka 32 hade Amsterdam som utskippningshamn, transporterade kvicksilver till Åbo under 1700-talet. Till Stockholm seglade 120 fartyg med kvicksilver i lasten och till S:t Petersburg 185 fartyg under samma århundrade. Som jämförelse kan nämnas att sammanlagt 131 skepp seglade från Amsterdam till Åbo genom Öresundstullen under 1700-talet.¹²

Handelssjöfarten till Åbo var liten under 1700-talets första decennier på grund av stora ofreden, men på 1730-talet började seglationen och handeln återhämta sig. I mitten av seklet hade Åbo 12 fartyg för djuphavssegling. De exporterade trävaror, tjära och järn till Medelhavsområdet, medan de importerade främst salt men också tobak, socker, viner, mediciner och färgämnen. Saltimporten var nödvändig för inläggning av mat, och 1740 var saltets andel hela 35 procent av den totala importen.¹³ Endast två fartyg hade med sig kvicksilver till Åbo under första hälften av 1700-talet. Kapten Michael Schiotts fartyg från Amsterdam hade åtta skålpund kvicksilver i lasten 1729.¹⁴ Schiott seglade två gånger från Åbo till Amsterdam det året, men

12. Sound Toll Registers Online.

13. Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809*, Åbo: Åbo stad 1972, 429–435.

14. Sound Toll Registers Online.

han hade kvicksilver med sig bara på den första resan. Kapten Reyn Pietter Tiebes transporterade tio skålpund kvicksilver till Åbo 1743.¹⁵

Under seklets andra hälft kom det kvicksilver till Åbo oftare. Mängderna varierade mellan ett par och hela 60 skålpund. När Petter Claesson transporterade 50 skålpund kvicksilver från Amsterdam till Åbo i juli 1774 skedde det förmodligen på fartyget *Apparence*, som ägdes av Jacob Bremer. Fartyget kan inte identifieras utifrån uppgifterna i tullregistret, men det är känt att Petter Claesson var kapten på *Apparence* från 1768 till 1778.¹⁶ *Apparence* seglade för det mesta till Bordeaux efter råsocker till Åbo sockerfabrik, men Claesson seglade också till Amsterdam åren 1771, 1773, 1774, 1775 och 1776. Två gånger hade han kvicksilver i lasten, men till exempel 1776 var mängden betydligt mindre än 1774, endast 2,5 skålpund.¹⁷ Största delen av kvicksilvret kom till Åbo från Amsterdam, men sju skepp transporterade också kvicksilver från Medelhavsområdet: från Marseille och från Trapani på Sicilien via Malaga samt från Cagliari på Sardinien. År 1772 importerade kapten Joachim Janckers 60 skålpund kvicksilver med en saltlast från Trapani. Saltet var den viktigaste importvaran i Åbo hamn under hela 1700-talet och näst viktigast var tobak, råsocker och kaffe.¹⁸

Kvicksilvret transporterades med den övriga lasten till staden längs Aura å. De stora fartygen stannade i djuphamn vid Beckholmen eller Slottsfjärden, och trafiken längs Aura å skedde med stora lastbåtar. Lasterna lossades vid åstranden, där det fanns lastplatser och strandmagasin.¹⁹ Kvicksilvret var packat i mycket olika typer av förpackningar, bland annat i stengodskärl eller glasflaskor som transporterades i skyddslådor. Behållarna var förslutna med tennlegeringar eller med korkar tillverkade av naturkork. Källorna säger

15. Sound Toll Registers Online.

16. Nikula, *Åbo stads historia*.

17. Sound Toll Registers Online.

18. Niclas Wasström, *Oeconomisk beskrifning öfver Åbo stad, Åbo 1749*; Kimmo Ikonen, "Vuodet 1765–1782" och "Pikisaari ja Aurajoki. Kaukopurjehdusta ja ruoppausta 1700-luvulla", Jussi T. Lappalainen (toim.), *Turun sataman historia*, Turku: Turun satama 1999, 85.

19. Ikonen, "Pikisaari ja Aurajoki", 78–80.

Det importerade kvicksilvret transporterades med skeppens övriga last till staden längs Aura å. Teckning av C.P. Hällström från 1790-talet. Foto: Gustaf Welin. Åbo stadsmuseum.

ingenting om förpackningsmetoderna i Amsterdam, men kvicksilvrets etapper under transporten från Almadén till Centralamerika har kartlagts, och man vet att kvicksilvret förpackades i skinnsäckar för transporten över Atlanten varefter skinnsäckarna placerades i tunnor som i sin tur packades i trälådor.²⁰ Från 1751 användes flaskor, och från 1784

-
20. Rocío Cutipé-Cárdenas, "The historic route of the mining of mercury in Spanish American", 15th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Monuments and sites in their setting – conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes', 17–21 oct 2005, Xi'an, China, <https://openarchive.icomos.org/id/eprint/452> (läst 24.11.2024); A. Hernández Sobrino, Roberto Parra Indiano, Elsa Soria Herranz, Miguel A. Padilla & Soledad Cuezva Robleño, "El Camino Real del Azogue", *Tierra y tecnología. Revista de información geológica* 40 (2011), 21–27; E. Sanz-Rubio, S. Cuezva, A. Sanchez-Malo, A. Fernandez-Cortés, A. Hernández Sobrino, R. Parra Indiano, E. Soria Herranz, M. Padilla, S. Mellado & T. Herrero, "Enhancement of the historical 'Royal Quicksilver Way'", Miguel Ángel Rogerio-Candelera (ed.), *Science, Technology and Cultural Heritage*, Leiden: CRC Press/Balkema 2014, 457–464.

också kärll tillverkade av järn. Det finns inga bevarade källor om hur kvicksilvret som kom till Åbo var förpackat.

Alla skepp nådde inte sina destinationer. Enligt tullräkenskaperna från Öresundstullen transporterade handelsfartyget *Vrouw Maria*, som förliste utanför Nagu 1771, kvicksilver till S:t Petersburg. Fartyget hade avseglat från Amsterdam den 5 september 1771 och råkade enligt kapten Reymund Lourenz anteckningar ut för en storm och gick på grund. Enligt tullräkenskaperna hade *Vrouw Maria* socker, färgämnen, zink och tyger samt diverse stycke gods i lasten. Ombord fanns också 120 kg kvicksilver. I förteckningen över de varor som kunde räddas efter *Vrouw Marias* förlisning nämns inte kvicksilver, och man har inte heller hittat kvicksilverkontaminering i de sediment- och slaggstensprover som tagits i vraket.²¹ Det kvicksilver som lastades på fartyget har således förmodligen upplösts i havet. Kvicksilver har antagligen läckt ut i Skärgårdshavet upprepade gånger, eftersom många fartyg har gått på grund eller förlit där. Men skadorna var mindre där än efter olyckor med stora kvicksilverfartyg på Atlanten.²²

Det kvicksilver som transporterades från Amsterdam till Östersjön kom med stor sannolikhet från Idrija, där den ena av Europas två största kvicksilvergruvor verkade i flera århundraden.²³ Kvicksilverbrytningen i Idrija i provinsen Carniola började 1493, när regionen var hinterland till Venedig. Habsburgarna erövrade regionen 1517, och gruvan i Idrija blev en betydande inkomstkälla för Österrike. Provinsen Carniola lydde under Österrike ända till första världskriget. Europas

21. Sound Toll Online; Christian Ahlström, *Sjunkna skepp*, Lund: Natur och Kultur 1979; Oscar Gelderblom, "Coping with the perils of the sea. The last voyage of *Vrouw Maria* in 1771", *International Journal of Maritime History* 15:2 (2003), 95–115; Marja Pelanen & Sallamaria Tikkanen, *Vrouw Maria – selvitys tutkimuksista, tuloksista ja tulevaisuuden eri vaihtoehtoista*, Helsinki: Museovirasto 2007; Mari Karjalainen, "Vrouw Marian elohopealasti", Helsingfors universitet, seminariearbete 25.4.2003.

22. Yrjö Kaukiainen, *Aarreläivät ja barbatulet. Turunmaan ulkosaaristo 1700-luvulla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018; Pedro J. Borrell B., *The quicksilver galleons. The salvage of the Spanish galleons Nuestra Señora de Guadeloupe and el Conde de Tolosa*, Underwater Archaeological Recovery Commission, *sine loco*, 1983.

23. Se Laura Hollsten, "Mercurial activity and subterranean landscapes. Towards an environmental history of mercury mining in early modern Idrija", *RCC Perspectives* 10 (2012).

största kvicksilverfyndighet fanns i gruvan i Almadén i Spanien, men så gott som allt kvicksilver som bröts där skeppades till Central- och Sydamerika, där det användes i silverutvinningen i Nya Spanien.²⁴ Tidvis exporterades också kvicksilver från Idrija till Nya Spanien. Kviksilvret skeppades från Cádiz till Vera Cruz på stora specialbyggda galjoner, som kunde ta laster på flera hundra ton.²⁵

Gruvan i Idrija var en anmärkningsvärd sevärdhet med sina djupa gruvgångar och vattenpumpverk. Ledamoten av Royal Society Edward Browne besökte Idrija 1669 och skrev i uppskattande ton om gruvans tekniska lösningar, som representerade sin tids främsta kunnande.²⁶ För gruvarbetarna var arbetet i kvicksilvergruvan farligt. De firade ner sig i gruvan med rep och lyftes upp med hjälp av korgar om de var för sjuka eller trötta för att klättra. I de djupaste delarna av gruvan fanns det giftiga och lättantändliga gaser, och bruket av lyktor måste begränsas. Eldsvådor och metanexplosioner var vanliga, och den ständiga utsattheten för kvicksilver var en avsevärd hälsorisk. Kviksilver spreds också i miljön i gruvområdet.²⁷

Från Idrija transporterades kvicksilvret med häst längs smala stigar, antingen landvägen till Klagenfurt i södra Österrike eller till hamnarna i Venedig och Trieste, därifrån det skeppades österut eller till Tyskland, Spanien och Holland. Den europeiska kvicksilverhandeln hanterades till stor del av handelshuset Cernezzi och Rezzonico i Venedig och Jean Deutz i Amsterdam under 1600- och 1700-talen. Efter att Deutz hade köpt kvicksilverlagren i Venedig på 1700-talet förflyttades tyngdpunkten i handeln alltmer från Venedig till Amsterdam, och Deutz handelshus förmedlade, skeppade och lagrade stora mängder kvicksilver.²⁸ I Deutz monopol ingick också cinner, som användes

24. Saúl Guerrero, "The history of silver refining in New Spain, 16c to 18c. Back to the basics", *History and Technology* 32:1 (2016), 2–32.

25. Borrell B., *The quicksilver galleons*.

26. Miklos Kazmer, "Dr. Edward Browne's visit to the mining towns of lower Hungary in 1669", *Natural Heritage of the Carpathian Basin*, Budapest: Hungarian Geographical Museum 2004, 4–6.

27. Kobal & Kobal Grum, "Scopoli's work in the field of mercurialism".

28. Karel Davids & Jan Lucassen, *A miracle mirrored. The Dutch republic in European perspective*, Cambridge: Cambridge University Press 1995, 344; Rajneesh Narula & Roger van Hoese (eds), *Multinational enterprises from the Netherlands*, London

som färgämne. Enligt den österrikiske mineralogen Inigo von Born handlade också Messieurs Goll & Co. med kvicksilver i Amsterdam.²⁹

För de svenska köpmännen var handelshuset Jan & Carl Hasselgren i Amsterdam en viktig samarbetspartner. Från 1788 verkade Conrad Adrian Hasselgren, son till Jan Hasselgren och ägare till handelshuset, som Sveriges hederskonsul i Amsterdam.³⁰ Av Åbofartygen seglade *Mercurius* regelbundet till Amsterdam. Det ägdes av redarna och köpmännen Jacob Bremer och Carl Ekenbom. Bremer importerade salt, socker, viner och kryddor till Åbo och hade kontakter till tiotals handelshus runtom i Europa. Under årens lopp var han ägare till tre och delägare i hela 21 Åbofartyg i fjärreseglats.³¹

Även om man tack vare räkenskaperna från Öresundstullen vet att det kom kvicksilver till Åbo i synnerhet under 1770–1790-talen bör man notera att allt kvicksilver som importerades till Åbo inte stannade i staden, utan det transporterades förmodligen också vidare till orter i inlandet. Det kan också ha kommit mindre mängder kvicksilver till staden från Östersjöområdet. Dessutom måste man beakta eventuell smuggling. Oscar Nikula hänvisar till en korrespondens mellan Bremer och Petter Claesson, av vilken det framgår att det smugglades mycket varor, exempelvis vin, på Bremers fartyg och utan tvivel också på andra köpmäns. I ett brev uppmanar Bremer Claesson att betala tull för bara en del av lasten.³² Dessutom fick kaptenerna transportera

& New York: Routledge 1999; Abe de Jong, Joots Jonker, Ailsa Röell & Gerarda Westhuis, "Reinventing institutions. Trust offices and the Dutch financial system, 1690–2000s", *Econstor*, eabh Papers No. 20–04 (2020), 3–4, <http://hdl.handle.net/10419/226211> (läst 29.1.2021).

29. Ignaz Born, *Baron Inigo Born's New Process of Amalgamation of Gold and Silver ores, and Other Metallic Mixtures, As by his late Imperial Majesty's Commands, introduced in Hungary and Bohemia*. From the Baron's account in German, translated into English by R. E. Raspe, London: T. Cadell 1791.
30. Jari Ojala, "Approaching Europe. The merchant networks between Finland and Europe during the eighteenth and nineteenth centuries", *European Review of Economic History* 1:3 (1997), 323–352; Leos Müller, *Consuls, corsairs, and commerce. The Swedish consular service and long-distance shipping, 1720–1815*, Uppsala: Uppsala universitet 2004, 80.
31. Nikula, *Åbo stads historia*, 456–468.
32. Bremer till Claesson 18.II.1768, 10.I.1769, 4.7.1783, citerade i Oscar Nikula, "Petter Claesson, turkulaisten 1700-luvun merenkulkijoiden eräs edustaja", Vilho Niitemaa,

små mängder varor tullfritt, och de bedrev också i viss mån handel för egen räkning. Det var uppenbarligen lätt att smugla kvicksilver, eftersom mängderna var små jämfört med många andra handelsvaror. Därför är det sannolikt att det smugglades kvicksilver till Åbo och att tulluppgifterna bara delvis avspeglar kvicksilverimporten till staden. Det är alltså svårt att bedöma de faktiska mängderna, men det är klart att kvicksilvret var en del av stadens vardag och kultur. Det användes inom medicinen samt i olika hantverks- och tillverkningsprocesser.

KVICKSILVER SOM LÄKEMEDEL

Kvicksilvret infördes i den europeiska medicinen genom arabiska influenser under medeltiden, men kvicksilver hade använts som bote-medel mot sjukdomar i asiatiska kulturer redan före vår tideräknings början. I 1700-talets Europa användes kvicksilver mycket allmänt inom medicinen. Som läkemedel ordinerades förutom metalliskt kvicksilver även sublimat eller kalomel, det vill säga kvicksilverklorid, en röd eller gul fällning (olika former av kvicksilveroxid) samt en vit fällning (kvicksilver-ammoniumklorid). Till en början användes kvicksilverhaltiga läkemedel endast utvärtes, närmast i vård av eksem, skabb och andra hudsjukdomar, men även i medicinering mot syfilis. Preparatet som användes var oftast så kallad gråsalva, som framställdes genom att, i vikt mätt, en del metalliskt kvicksilver knådades ihop med tre delar fett. Några gram av salvan ströks på patientens hud dagligen. Kvicksilvret verkade främst genom att det sögs upp genom huden, men en del hamnade också i kroppen i förgasad form via lungorna. I vissa fall kunde patienten placeras i en uppvärmd hytt eller tunna efter att ha blivit insmord (en så kallad rökkur), så att verkan skulle

Oscar Nikula & Tapio Sormunen (toim.), *Turun kulttuurihistoriaa*, Turku: Turun historiallinen yhdistys, 1979, 115–117; om smuggling vid Sveriges gränser, se Anna Maria Catarina Knutsson, *Smuggling in the North. Globalisation and the consolidation of economic borders in Sweden, 1766–1806*, Florence: European University Institute 2019, Department of History and Civilization, <http://hdl.handle.net/1814/65548> (läst 29.1.2021); Felicia Gottman, *Global trade, smuggling, and the making of economic liberalism. Asian textiles in France 1680–1760*, New York: Palgrave Macmillan 2016.

försnabbas. Kuren upprepades flera dagar i följd.³³ Gråsalva användes under flera århundraden också mot huvudlöss, och dessutom användes den mot springmask genom att den smordes runt ändtarmen. Till exempel skrev Christfried Ganander att fjäderlöss och huvudlöss fördrevs med kvicksilver som hade blandats med saltfritt smör. I ett annat av Gananders läkemedel mot hudsjukdomar ingick terpentiner, ister, såpa och ”levande silver”.³⁴ Bland mediciner som gavs oralt fanns piller och pulver som innehöll kvicksilver och en tinktur och olika pulver som innehöll kvicksilverklorid, det vill säga sublimat eller kalomel. För att fördriva inälvsmask gavs kvicksilverpreparat invärtes.³⁵ Kvicksilver användes också i samband med koppypning.³⁶

Man får en uppfattning om rekommenderade och sannolikt använda läkemedel genom att läsa samtida farmakopéer. En farmakopé var en samling föreskrifter med krav som ställdes på läkemedlens kvalitet och framställning. Sveriges första farmakopé *Pharmacopoeja Holmiensis Galeno-Chymica* 1686 innehöll recept på cirka 800 läkemedel. Två år senare kompletterades verket med en förordning som fastställde vilka mediciner ett apotek måste ha i lager. I slutet av seklet infördes en läkemedelstaxa, som slog fast priset på enkla läkemedel (*simplicia*) som kom från floran, faunan eller stenriket. *Pharmacopoeja Holmiensis* var ursprungligen avsedd för apotekare i Stockholm, men det bestämdes snart att anvisningarna i verket skulle följas i hela riket. Följande sekel utkom en reviderad version, *Pharmacopoea Svecica* (1775), som sammanställdes av presidenten för Collegium medicum

-
33. Se Frithiof Lennmalm, *Svenska läkaresällskapets historia 1808–1908*, Stockholm: Svenska läkaresällskapet 1908, 162.
34. Christfried Ganander, *Eläinden Tauti-Kirja*, 1788, https://archive.org/stream/EläindenTautiKirja829/EläindenTautiKirja829_djvu.txt (läst 29.1.2021).
35. Claude Quérel, *History of syphilis*, Baltimore: Johns Hopkins University Press 1990; Kevin Siena, ”The clean and the foul. Paupers and the pox in London hospitals”, Kevin Siena (ed.), *Sins of the flesh. Responding to sexual disease in early modern Europe*, Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies 2005; S.S. Wong, T. Deviese, J. Draycott, J. Betts & M. Johnston, ”Syphilis and the use of mercury”, *Pharmaceutical Journal*, 297 (7893), 2016, 159.
36. Anders Chydenius, ”Tänckar om koppypningen för allmogen i Finland”, *Anders Chydenius samlade skrifter*, <https://kootutteokset.chydenius.fi/sv/kirjoituksia/tankar-om-koppypningen/> (läst 11.4.2026).

Abraham Bäck, Carl von Linné och apotekaren Carl Wilhelm Scheele. I medicinförteckningarna förekommer *hydrargyrum* eller *mercurium*, det vill säga kvicksilver, regelbundet.³⁷

Även de rapporter över apoteksvisitationer som provinsialläkarna skrev vittnar om användningen av kvicksilver inom medicinen. I rapporterna förtecknas ofta de mediciner som hade använts i apoteket och de som saknades.³⁸ Provinsialläkarna avkrävdes också årsberättelser åtminstone från 1769 framåt.³⁹ De var utredningar riktade till Collegium medicum i vilka läkaren redogjorde för de sjukdomsfall han mött och skött på sitt verksamhetsområde samt för tjänsteäligganden han utfört. I rapporterna finns omnämmanden av användning av kvicksilver mot olika sjukdomar, till exempel av kalomel som laxermedel.⁴⁰ Provinsialläkarna uppmanades fästa särskild uppmärksamhet vid verneriska sjukdomar, och patienter som led av könssjukdomar togs in för sjukhusvård till och med på bekostnad av andra patienter.⁴¹ I flera provinsialläkarrapporter nämns *Methodus mixta*, en metod där kvicksilver användes både invärtes och utvärtes.⁴² Provinsialläkarna använde kvicksilver i första hand mot könssjukdomar men också som laxativ. Provinsialläkaren i Åbo Johan Gabriel Bergman använde kvicksilver i vården av en leprapatient 1779.⁴³

Till tidens mest kända läkare som använde kvicksilver hörde Peter Hernqvist, elev till Carl von Linné och utsänd av honom att studera veterinärmedicin i Frankrike. Där studerade Hernqvist också syfilisvård, som han började praktisera efter att ha återvänt till Sverige. Han

37. Collegium medicum, grundat 1663, var det centrala ämbetsverket för medicinalväsendet.

38. Apoteksvisitationer, RA/420606/E6, Collegium medicum, Riksarkivet (RA), Stockholm.

39. Saara-Maija Kontturi, *Parantajat ja tieteen tekijät*; Saara-Maija Kontturi, ”Suomen varhaisen piirilääkärilaitoksen tavoitteet ja niiden toteutuminen”, *Hippokrates* 32 (2015), 41–63.

40. Johan Ernst Blachers rapport, se Kontturi, *Parantajat ja tieteen tekijät*, 41.

41. Heikki Vuorinen, *Tautien historia*, Tampere: Vastapaino 2002, 151; Mika Kallioinen, *Rutto ja rukous. Tartuntataudit esiteollisen ajan Suomessa*, Jyväskylä: Atena 2009, 69. Se Vainio-Korhonen, *Musta-Maija ja Kirppu-Kaisa*, 200.

42. Kontturi, *Parantajat ja tieteen tekijät*, 59.

43. Johan Gabriel Bergman 1779, E3 Årsberättelser från provinsialläkare, RA/420606/E3/, Collegium medicum, digitala forskarsalen, RA.

grundade ett kurhus i Skara 1784, och kvicksilverkuren ingick som en viktig del i vården. Hernqvist ansåg sig kunna hjälpa även svåra fall med kvicksilverkuren, som också kallades salivationskur (salivation syftar på saliv; även benämningen *dregelkur* användes).⁴⁴ Kvicksilver förorsakar utökad salivutsöndring, vilket antogs rena kroppen. Hernqvists recept innehöll kvicksilversublimat, opiumtinktur, kvicksilver och doftämnen.⁴⁵

I Åbo sköttes patienter med könssjukdomar på länslasarettet, som stod färdigt våren 1759 i hörnet av nuvarande Eskilsgatan och Västra Strandgatan. År 1784 flyttade lasarettet till Lasarettsgatan. Till lasarettsläkare utsågs Johan Haartman, som hade varit provinsialläkare i Åbo sedan 1754 och som i likhet med Hernqvist hade studerat för Linné i Uppsala. Haartman var lasarettsläkare till 1767 och utnämndes till professor i medicin vid universitetet i Åbo 1765. En betydande del av patienterna på lasarettet led av veneriska sjukdomar; exempelvis hade länsläkaren i Björneborg Bengt Björnlund rätt att skicka sex patienter med könssjukdomar i taget till länslasarettet. Haartman använde kvicksilver åtminstone i vården av fransosen, det vill säga syfilis. Enligt hans läkarbok från 1759 (1765) var baron van Swietens kvicksilverbrännvin verksamt, men han rekommenderade att preparatet skulle användas endast i sjukhusförhållanden:

Denna sjukan [Franska Kopporna] kan wäl ibland lätt nog i början hjelpas med det af Herr Assess. Dareljus i Sokn-Apotheket under N:o 12 med-delta herr Bar. v. Svietens Mercurialbrännewin; men för de mångfalliga tilfälligheter, som därwid tilstöta, må des wård häle i tid Lazaretterna etc. updragas.⁴⁶

44. Se Lars-Erik Appelgren, "Peter Hernqvists boskapsapotek i Skara och hans humanmedicinska verksamhet", Uppsala medicinska förening, Historiska museet, Uppsala, 2010; Arno Forsius, "*Elohopea lääketieteessä*", Kuvauksia lääketieteen historiasta, <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/mercuriu.html> (läst 29.1.2021). Om salivationskurer, se Johan Lindstolpe, född Linder, *Johan Linders Tanckar Om Then Smittozame Siukdomen Fransoser, Och Salivation Eller Dregel-Curen*, Stockholm 1713.

45. Appelgren, "Peter Hernqvists boskapsapotek", 66.

46. *Tydellig Underrättelse Om de Mäst Gångbara Sjukdomars Kännande och Motande, Genom Lätta och Enfalliga Hus-Medel; Samt et litet Res- och Hus-Apotbek*, Åbo 1759 och *Haartmans läkarebok av 1765*, Uppsala: Nybloms 1963, 157. Här torde Haart-

Namnet på kvicksilverbrännvinet hänvisar till den kände holländske läkaren och apotekaren Gerard van Swieten, som var verksam i Wien och utvecklade en syfilismedicin med kvicksilversublimat kallad *Liquor Swietenii*.⁴⁷ Haartmans rekommendation att medicinen skulle användas endast på lasarett på grund av ”de mångfalliga tillfälligheter” torde syfta på kvicksilvrets biverkningar. Det var svårt att dosera kvicksilverpreparaten, och bland biverkningarna förekom ofta förgiftningssymptom. Till biverkningarna hörde också svullnad av tandköttet, som även kunde bli mörkt och få varande sår, dålig andedräkt och tandlossning. Dessutom förekom svettning, uppkastning, diarré och i värsta fall att urinutsöndringen sinade. Långvarig kvicksilverförgiftning ledde till neurologiska störningar eller eretism med psykisk retlighet samt så kallad intentionstremor, det vill säga att till exempel händerna började darra när man skulle arbeta med något hantverk.⁴⁸ Att invärtes bruk av kvicksilver hade biverkningar antyds i artikeln ”Ny Methode att nyttja Mercure eller Qvicksilfver” i *Wecko-Skrift för Läkare och Naturforskare* 1781. Man rekommenderade att kvicksilver mot sår i munnen (*frictioner*) skulle användas så att kvicksilvret spottades ut efter att salivutsöndringen tilltagit. På så sätt kom kvicksilvret inte åt att förslappa och irritera tarmen.⁴⁹

Efter Johan Haartman sköttes lasarettsläkartjänsten vid Åbo läns-lasarett av Johan Gabriel Bergman. Under Bergmans fyra första år vårdades i genomsnitt 126 patienter per år på sjukhuset, av vilka en

man hänvisa till Johan Anders Darelius (1718–1780), adlad af Darelli 1770. Han var assessor vid Collegium medicum 1755–1780. Sockenapoteken var läkemedelsförråd på landsbygden. Sådana hade grundats från och med 1758, när Collegium medicum förutsattes trygga läkemedelsförsörjningen för invånarna i glesbygderna.

47. Ana-Maria Alfonso-Goldfarb & Marcia Ferraz, ”Chemical remedies in the 18th century. Mercury and Alkahest”, *Circumscribe International Journal for the History of Science* 7 (2009).
48. Forsius, ”Elohopea lääketieteessä”.
49. ”Ny Methode att nyttja Mercure eller Qvicksilfver beskrifven hos Clare”, *Wecko-Skrift för Läkare och Naturforskare* 1781, översättning av verket Peter Clare, *An Essay on the Cure of Abscesses by Caustic, and on the Treatment of Wounds and Ulcers; Also a New Method of Curing the Lues Venerea*, London 1779, https://archive.org/stream/weckoskriftforlorstoc/weckoskriftforlorstoc_djvu.txt (läst 29.1.2024).

fjärdedel led av någon könssjukdom.⁵⁰ Till Haartmans efterträdare som professor i medicin utnämndes hans kusinson Gabriel Haartman. Under den senares handledning skrevs en dissertation om bruket av kvicksilver mot venerisk sjukdom, *Positiones nonnullae, circa usum hydrargyri oxydulati nigri in lue venera* (1801), med Johannes Agapetus Törngren som respondent. Törngren var bataljonsläkare vid Åbo läns infanteriregemente 1769–1797 och vid Björneborgs läns infanteriregemente 1798–1805 samt Åbo stads fältskär från år 1800.⁵¹ Det är sannolikt att kvicksilver förvarades på lasarettet och att läkarna förfogade över det.

Johan Haartman bidrog med stöd av universitetets vice kansler, professorn i teologi, botanik och fysik Johan Browallius till att ett apotek grundades i anslutning till universitetet 1757. Det första apoteket i Åbo hade öppnats redan 1689. Apotekarna fick kungligt privilegium som gav dem rätt att sälja mediciner. På order av Collegium medicum genomförde provinsialläkaren eller någon annan myndighet apoteksinspektioner, med syfte att bland annat se till att apoteken hade behövliga läkemedel. Samtidigt strävade man efter att begränsa försäljningen av mediciner till apoteken. Det var konkurrens om medicinförsäljningen mellan apoteken och kryddhandlarna, som förutom kryddor och örter också sålde ämnen som användes i mediciner, såsom kvicksilver, arsenik och kamfer.⁵² Den första apotekaren i Åbo, Johan Albrecht Relau, klagade 1705 på att borgarna sålde varor som apoteken borde ha haft ensamrätt till, och frågan behandlades upprepade gånger i Collegium medicum.⁵³ Till exempel bad Handelskollegiet år 1732 Collegium medicum om en utredning om vilka ämnen som ingick

50. Otto E. A. Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*, Helsingfors: Helsingfors Central-Tryckeri 1892, 299–318, 367.

51. Charlotta Wolff, "Kirurgerna och förnyelsen av läkarvetenskapen i Finland 1751–1850", *Historisk Tidskrift för Finland* 105:4 (2020), 484–491.

52. Se Collegii medici protokoll 15.2, 15.4 och 25.5 1776, Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia* III, 407.

53. Collegii medici protokoll 16.7.1708, Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia*, 455.

i apotekstaxan och påpekade att vissa varor, bland dem kvicksilver, skulle säljas endast på apotek och inte i kryddbodar.⁵⁴

Även de som praktiserade folkmedicin använde kvicksilver. I folk-kultursarkiven finns flera anteckningar om att kvicksilver använts för att bota olika typer av besvär samt i magiska ritualer. Bland de exempel ur folkmedicinen som läkaren Arno Forsius samlade för sina artiklar i medicinhistoria nämns ett där sjukdom som orsakats av förskräckelse behandlades med bastubad och böner, varefter kvicksilver blandades med vatten, botande ord lästes, vattnet kastades i en korsning mellan tre vägar och en besvärjelse lästes (Rautus). I ett annat exempel tillråds att det väsen som ett gråtande barn hemsöktes av kunde botas genom att en pennfjäder beströks med kvicksilver och syddes in i hörnet av barnets huvudbolster (Karlö).

I folktraditionen framträder kvicksilvret som både en medicin och ett magiskt ämne som främjar tillfrisknandet. Inom folktraditionen känner man också till sätt att skydda hus mot trolldom genom att magiska föremål göms i deras konstruktioner. Kviksilver i en liten flaska eller en fjäder eller exempelvis en brödbit doppad i kvicksilver kunde gömmas under eldstaden eller husets, stallets eller fähusets tröskel för att skydda mot sjukdomar och säkerställa att boskapen återvände hem.⁵⁵

Länsläkarna uttryckte i sina rapporter oro över kvacksalvare. Till exempel Carl Adolf Dahlgren, som var läkare i Torneå, rapporterade 1807 om en bondhustru vid namn Anna Ticka som behandlade sina kunder med kvicksilver och ”krossat glas”.⁵⁶ Dahlgren hade studerat i Uppsala och arbetade som läkare under finska kriget när han beskrev hälsoförhållandena i Österbotten.⁵⁷ Dahlgren klagade över att allmogen hade börjat förlita sig beklagligt mycket på kvacksalvare i

54. Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia*, 403.

55. Forsius, ”Elohopeaa lääketieteessä”; Sonja Hukantaival, *For a witch cannot cross such a threshold. Building concealment traditions in Finland c. 1200–1950*, Turku: Suomen keskiajan arkeologinen seura – Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland 2016, 103–104, 160–161.

56. Kontturi, *Parantajat ja tieteen tekijät*, 19.

57. Om Dahlgrens karriär, se K.E. Lindén, *Sjukvård och läkare under kriget 1808–1809*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1908.

vården av könssjukdomar.⁵⁸ Det fanns alltså kvicksilver att få både på apotek och i kryddbodar, och sannolikt också på marknader och hos gårdfarihandlare.

BEDREVS DET ALKEMI I ÅBO?

Vid sidan av medicinen var alkemin och senare kemin och andra naturvetenskaper discipliner inom vilka kvicksilver hanterades. Alkemister på olika håll i världen använde det för att påskynda den naturliga bildningen av mineraler och därigenom tillverka den renaste och mest fulländade metallen, det vill säga guld. Kvicksilvret ansågs ha en central betydelse i uppkomsten av guld, eftersom man trodde att metaller bestod av kvicksilver, svavel och salt i olika proportioner.⁵⁹ I Europa var 1500-talet alkemins guldålder, men alkemi praktiserades fortfarande på 1700-talet. Alkemins betydelse har undersökts grundligt inom vetenskapens historia, eftersom kemins historia på många sätt är knuten till alkemin. Även om alkemisterna inte lyckades utveckla ett vetenskapligt system skapade de en grund för kemin som vetenskap genom att utveckla laboratorieteknik, genom att lösa upp och förena olika ämnen samt genom att undersöka effekterna av eld och syror.⁶⁰

Vid universitetet i Åbo kan alkemi i viss utsträckning ha bedrivits som en del av kemin, men det finns inga närmare källor om det. Ännu på 1700-talet fungerade bergskollegium och dess Laboratorium Chymicum i Stockholm som centrum för såväl vetenskap som ockultism och alkemi i den svenska riket.⁶¹ Kemin och alkemin skildes från

58. Om kvacksalveri, se Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia* I, 1891, 130, om bruket av kvicksilver 143; Sofia Ling, *Kärringmedicin och vetenskap. Läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870*, Uppsala: Uppsala universitet 2004.

59. Lawrence M. Principe, *The secrets of alchemy*, Chicago: University of Chicago Press 2013.

60. John Powers, *Inventing chemistry. Herman Boerhaave and the reform of the chemical arts*, Chicago: University of Chicago Press 2012.

61. Hjalmar Fors, ”Kemi, paracelsism och mekanisk filosofi. Bergskollegium och Uppsala cirka 1680–1770”, *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdomshistoria* (2007); Hjalmar Fors, ”Occult traditions and enlightened science. The Swedish Board of Mines as an intellectual environment 1680–1760”, Lawrence M. Principe (ed.), *Chymists*

varandra under seklets lopp, och man började uppfatta metaller som material snarare än som företeelser med andliga egenskaper. Mitt i denna brytningstid befann sig Carl Fredric Mennander och Jakob Gadolin. I tur och ordning var båda professorer i fysik vid universitetet i Åbo, och båda hade förutom studier i Åbo också studier i Uppsala bakom sig. Mennander hade ett betydande alkemistiskt bibliotek, och även i Gadolins samlingar ingick verk i alkemi. Av Mennanders skrifter kan man dra slutsatsen att han förhöll sig skeptisk till alkemin men trodde på metallernas transmutation, det vill säga föränderlighet, vilket var en av grundsatserna i alkemin.⁶² Han torde ha bekantat sig närmare med alkemin när han studerade i Uppsala, där den mystiska naturfilosofi som ockultismen och alkemin anknöt till fick starkare fotfäste än i Åbo.⁶³ Enligt Jari Niemelä förhöll sig professorn i kemi vid universitetet i Åbo, Pehr Adrian Gadd, negativ till alkemin. Gadd ansåg att guldmakare och utövning av alkemi skulle rensas ut med hård hand från de kemiska laboratorerna.⁶⁴ Även Henrik Gabriel Porthan kritiserade alkemin. I en dissertationstes 1796, försvarad av Johan Lagus, hänvisar Porthan till alkemisterna. Han konstaterar att deras verksamhet är stupid och att den skadar både dem själva och andra, men att deras experiment trots allt har gett upphov till vissa nyttiga uppfinningar. Porthan kritiserade också swedenborgianismen,

and chymistry. Studies in the history of alchemy and early modern chemistry, Sagamore Beach: Science History Publications 2007, 239–252.

62. Tomas Mansikka, "Alchemy in Finland", *Western esotericism in Scandinavia*, Leiden & Boston: Brill 2016, 18–24; Tomas Mansikka, "Vetenskap och upplysning inom den tidiga pietismen. Några ledmotiv till adeptskapets historia", *1700-tal. Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies* (2006/2007); se även *Tidningar Utgivne af et Sällskap i Åbo* 30.4.1773 no 8. Om transmutation, se Lawrence M. Principe, "The end of alchemy. The repudiation and persistence of chrysopoeia at the Académie Royale des Sciences in the eighteenth century", *Osiris* 29 (2014), 96–116.
63. Juhani Pietarinen, "Eurooppalainen filosofia ja Turun akatemia", *Auraica* 5 (2012), 5–15.
64. Jari Niemelä, *Vain hyödynkö tähden? Valistuksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan subde Pehr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1998.

en mystisk kristen inriktning, och andra ”irrläror”, bland annat i ett brev till uppsaliensaren Johan Henrik Lidén 1788.⁶⁵

En av periodens mest kända alkemister var August Nordenskiöld, som studerade kemi och mineralogi i Åbo och utexaminerades 1772.⁶⁶ Han hade stiftat bekantskap med alkemin genom sin far Carl Fredrik Nordenskiöld och farbror Magnus Otto Nordenberg, båda utövande alkemister som hade bekantat sig med alkemin när de studerade i Uppsala.⁶⁷ August Nordenskiöld fördjupade sig i ämnet i England 1779–1780, var aktiv swedenborgare och verkade i Gustav III:s tjänst i Stockholm som Sveriges sista kungliga alkemist.⁶⁸ Nordenskiöld var också chef för bergsbruket i Finland, men avstod från sin karriär för att praktisera alkemi på Drottningholm och i sitt laboratorium i Nystad. Man vet inte om Nordenskiöld ägnade sig åt alkemi under studietiden i Åbo. Nordenskiölds dissertation *Försök till en kemisk och metallurgisk afhandling om tennets och dess malmers beskaffenhet* (1772), som handleddes (eller skrevs) av Gadd, antyder ingenting om det. Nordenskiöld publicerade emellertid anonymt en bok om bergverksamheten 1773, i vilken han hänvisar till ”läran om elden”, vilket visar att han hade åtminstone ett teoretiskt intresse för alkemin redan under studietiden. Utifrån ett senare halvfärdigt verk, *A plain system of Alchymy* (1780), och verket *An Address to the True Members of the New Jerusalem Church* (1789) kan man anta att Nordenskiöld föredrog den så kallade torra metoden inom alkemin, där guldfrön hölls upphettade över en ständig eld, ibland i över ett års tid. Användningen av kvicksilver hängde däremot samman med den ”våta metoden”, där man använde lösningsmedel, det vill säga kvicksilver. Det är osannolikt att kvicksilver som importerades till Åbo på 1700-talet användes i Nordenskiölds alkemistiska försök. Om det gjordes alkemistiska försök med kvicksilver i Sverige kom ämnet förmodligen från Idrija.

65. Inkeri Kinnari, *Hyödyllisiä ja mielekkäitä oppeja kotiin vietäväksi. H. G. Porthanin vaitösteesit ja akateeminen kasvatus*, Turku: Turun yliopisto 2012, 140–141.

66. Yrjö Kotivuori, *Studentmatrikel 1640–1852: August Nordenskiöld*, webbpublikation 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=8944> (läst 11.4.2026).

67. Mansikka, ”Alchemy in Finland”, 19–20.

68. Kerkko Nordqvist & Vesa-Pekka Herva, ”Det lilla laboratoriet i bäcken – alkemi och arkeologi på Frugård”, *Nordenskiöld-samfundets tidskrift* 70–71 (2012), 7–22.

Bergmästaren Axel Fredrik Cronstedt och auskultanten vid bergskollegiet Gustav von Engeström konstaterar i sitt verk om mineralogi från 1788 att alkemister importerade jungfruligt kvicksilver från Idrija till stora kostnader i avsikt att framställa guld.⁶⁹ Kviksilvrets egenskaper inom alkemins tradition var en del av den lärda kulturen ännu på 1700-talet, även om bruket av kvicksilver i allt större utsträckning var koncentrerat till vetenskapliga experiment och tekniska uppfinningar.

KVICKSILVRET I DET VETENSKAPLIGA SAMFUNDET

Det fanns kvicksilver på laboratoriet vid universitetet och hemma hos professorerna i Åbo. Av de professorer som med stor säkerhet innehade kvicksilver kan nämnas Johan Leche och Johan Gadolin. Leche var professor i medicin och naturvetare, och han använde kvicksilver för att tillverka termometrar. Sådana hade använts sedan 1500-talet, sedan Galilei hade utvecklat de första. Den tyske naturforskaren och fysikern Daniel Gabriel Fahrenheit utvecklade en termometer som byggde på utvidgningen av kvicksilver och alkohol, medan man i de tidigaste termometrarna använde linolja utöver alkohol och kvicksilver. Leche hade under sin studietid i Lund börjat göra observationer om väder, lufttemperatur och lufttryck. I Åbo gjorde Leche anteckningar om sina väderobservationer 1748–1760.⁷⁰ Han undersökte noggrant hur temperaturen påverkade kviksilvrets volym för att undvika fel som berodde på den när han konstruerade barometrar. Leches slutsatser om förändringar i lufttrycket visar att han förstod på vilket sätt mätresultaten var beroende av väderfenomen. Efter att ha fått den

69. Axel Fredrik Cronstedt & Gustav von Engeström, *Towards a System of Mineralogy I–II*, London: Charles Dilly 1788, 588, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/mobil/Artikel/15693> (läst 29.1.2021).

70. Henry Väre, ”Johan Leche kasvitieteilijänä”, Anna Perälä (toim.), *Löysin jotain hauskaa. Andrew Erikssonin julkikirja hänen täyttäänsään 50 vuotta maaliskuun 20. päivänä – Jag hittade något trevligt. Festskrift till Andrew Eriksson på hans 50-årsdag den 20 mars*, Helsinki: Tre bibliofiler 2008, 146–157; Stefan Norrgård & Samuli Helama, ”Dendroclimatic investigations and cross-dating in the 1700s. The tree-ring investigations of Johan Leche (1704–1764) in southwestern Finland”, *Canadian Journal of Forest Research* 51:2 (2021), 1–7, <https://doi.org/10.1139/cjfr-2020-0182> (läst 29.1.2021).

engelske läkaren James Jurins verk om termometrar av Petrus Elvius, kusin till sekreteraren för Kungliga Vetenskapsakademien Anders Celsius, lärde sig Leche själv tillverka sådana. I skriften ”Ytterligare försök att utröna kvicksilvrets förhållande, i anseende till rymden, i hetta och köld” utredde han i detalj hur kvicksilver uppför sig i olika förhållanden.⁷¹ Också i *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* skrevs det om principerna för termometrar med kvicksilver.⁷² I tidningsannonser kan man också läsa efterlysningar av termometrar som kommit bort. Ibland var termometrarna av dålig kvalitet och gick sönder, vilket kunde bero på kvicksilvrets låga standard. Henrik Gabriel Porthan skriver i ett brev att Johan Gadolin berättat att det var så kallt i Åbo vintern 1799, –40 grader, att kvicksilvret frös. Enligt Porthan krossade Gadolin termometern för att närmare kunna studera hur kvicksilvret betedde sig, men kvicksilvret smälte i hans händer.⁷³

Som professor i kemi vid universiteten i Uppsala och Åbo kom Johan Gadolin i kontakt med kvicksilver också i laboratorier. Ett tidigt undervisnings- och forskningslaboratorium hade grundats vid universitetet i S:t Petersburg av professor Michail Lomonosov 1748.⁷⁴ I Uppsala fanns det ett kemiskt och mineralogiskt laboratorium från 1753, och Gadolins lärare Torben Bergman inrättade ett nytt laboratorium när han tillträdde sin tjänst 1767. Universitetet i Åbo fick sitt första laboratorium först 1814, men Gadolin använde sitt eget laboratorium i undervisningen. Han var väl insatt i de internationella strömningarna och undervisade sina elever i hur man skaffade sig kunskap genom experiment. Han ordnade laborationer för sina

71. Johan Leche, ”Ytterligare försök att utröna kvicksilvrets förhållande, i anseende till rymden, i hetta och köld”, *Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar för år 1758* XIX, 42.

72. *Tidningar Utgifne af et Sällskap i Åbo* 7.2.1782 no 6; 15.4.1784 no 15.

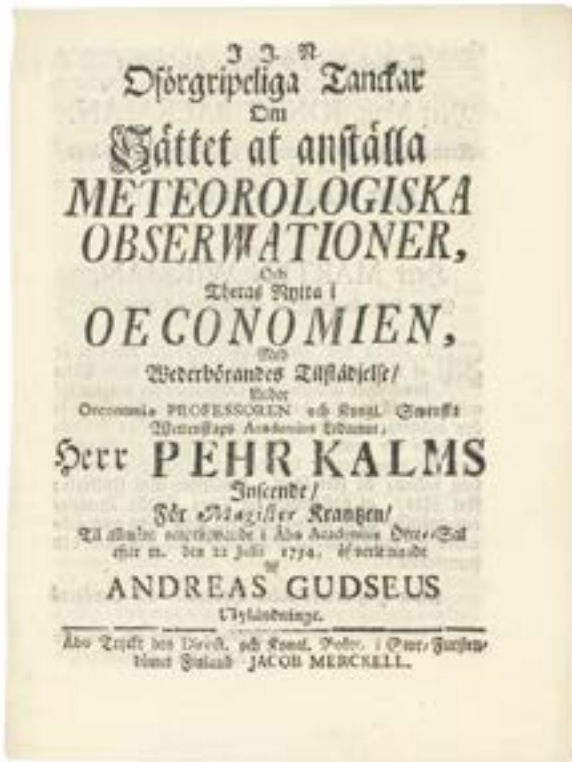
73. Porthan, Henrik Gabriel, *Henrik Gabriel Porthans bref till Matbias Calonius*, 2. Åren 1797–1800, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, Helsingfors 1886, 540.

74. Panu Nykänen, ”Kun Leiwo lennät Suomehen”, *Suomalaisten kemistien yhteydet ulkomaille ennen toista maailmasotaa* [sic], manuskript (2020), https://suomalais-tenkemistienseura.fi/wp-content/uploads/2022/02/Kun-Leivo-lennat-Suomehen_Panu-Nykanen-1.pdf (läst 31.1.2024).

studenter under en tid när sådana ännu inte var allmänna.⁷⁵ Enligt Pehr Stenberg, som studerade för Gadolin 1789, gjorde studenterna dock inte själva experiment i Gadolins laboratorium, utan de såg på när Gadolin utförde dem. Till Stenbergs förtrytelse gjorde Gadolin experimenten under tystnad, utan att beskriva beståndsdelarna eller sina förehavanden för studenterna.⁷⁶ Det är sannolikt att han använde kvicksilver i experimenten. I Gadolins arkiv finns 22 sidor anteckningar om kvicksilvrets egenskaper, med hänvisningar till 160 källor, samt en förteckning över hans egendom och föremål som skadades i Åbo brand. I förteckningen nämns två skålpund, det vill säga närmare ett kilo, kvicksilver, och dessutom nämns en stor kvicksilvertermometer.⁷⁷

I avhandlingar från 1700-talet finns exempel på experiment utförda med kvicksilver. I Johan Lorentz Westbergs avhandling *Kalla artificiella Mineral-Vattens Tillredning och nytta* (1780), som han skrev under ledning av Pehr Adrian Gadd, testas mineralhalterna i mineralvatten med hjälp av kvicksilver. Man trodde på den läkande effekten i hälsovatten, och de tillverkades också artificiellt. Gadd utvecklade en metod för att kolsyra vatten och använde även själv mineralvatten som han tillverkat.⁷⁸ I en avhandling av Pehr Kalms elev Andreas Gudseus, *Oförgripeliga Tanckar om Sättet at anställa meteorologiska Observationer och theras Nyttia i Oeconomien* (1754), behandlas barometern, det vill säga lufttrycksmätaren. Här beskriver Gudseus (eller Kalm) hur

-
75. Som tidiga exempel på att studenter tagits till laboratoriet för att utföra experiment nämns ofta École Polytechnique i Paris på 1790-talet och Justus Liebig's laboratorium vid universitetet i Giessen på 1820-talet, se Maurice Crosland, "Early laboratories c. 1600–c. 1800 and the location of experimental science", *Annals of Science* 62:2 (2005), 233–253.
76. Pehr Stenberg, *Pehr Stenbergs levernbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder, Del 2, 1784–1789*, red. Fredrik Elgh, Göran Stenberg, Ola Wennstedt, Umeå: Forskningsarkivet vid Umeå universitet 2015, 321.
77. Eva Costiander-Huldén, "Johan Gadolins boksamling – analys av ett unikt professorsbibliotek", *Auraica. Scripta a Societate Porthan Edita* 9 (2018), 21–57; Gadolin-Hällströms släktarkiv, coll. 57.52, Handtwärk och Konster, 1777, Finlands nationalbibliotek, Helsingfors.
78. Niemelä, *Vain hyödynkö tähden?*, 286–287.

Kvicksilver användes i vetenskapliga instrument och experiment. I avhandlingen *Oförgräpelig Tanckar om Sättet at anställa Meteorologiska Obserwationer och theas Nytt i Oeconomien* (1754) av Pehr Kalms elev Andreas Gudseus förklaras det hur stigande eller sjunkande kvicksilver i en barometer visade om luften är tjock eller tunn eller lätt. Publikationsarkivet Doria, Finlands nationalbibliotek.

stigande eller sjunkande kvicksilver i barometern visar om luften är tjock eller tunn eller lätt.⁷⁹

Beskrivningarna om bruket av kvicksilver i vetenskapliga experiment belyser den betydelse materialiteten, materialen och praktikerna hade i det praktiska vetenskapliga arbetet.⁸⁰ Medicinen hade människokroppen som experimentalfält. Nya tekniska uppfinningar och metoder förutsatte att det fanns instrument att göra observationer och mätningar med. Studier och forskning i kemi krävde olika ämnen

79. Andreas Gudseus, *Oförgräpelig Tanckar om Sättet at anställa Meteorologiska Obserwationer och theas Nytt i Oeconomien*, Åbo 1754, 6.

80. Klein & Lefèvre, *Materials in eighteenth century science*; Anita Guerrini, "The material turn in the history of life science", *Literature Compass* 13:7 (2016), 469–480.

som man kunde utföra experiment med, men även mätare och andra instrument vilka i dag kan förefalla vara en självklarhet. Försöken med termometrar visar att också utvecklingen av själva mätarna har krävt experiment, ofta under utmanande förhållanden. Tack vare kvicksilvrets egenskaper kunde temperaturer mätas på ett tillförlitligare sätt, vilket i sin tur möjliggjorde många olika typer av forskning om klimatet från och med slutet av 1700-talet. Produktionen av ny kunskap innebar experiment med hälsovådliga ämnen och ibland att mätare gick sönder utomhus i hård köld.

GULD, SILVER OCH HATTAR

Kvicksilver användes i flera hantverksyrken på grund av sina lösande egenskaper. Guldsmeder använde det i förgyllning, där den yta som skulle förgyllas genom brännförgyllning först rengjordes med sand-slam. Efter det beströks ytan med en legering av guld och kvicksilver, amalgam, som hettades upp tills kvicksilvret avdunstade och guldet blev kvar som en tunn hinna på föremålets yta.⁸¹ Man måste ofta upprepa förgyllningen flera gånger innan man nådde önskat resultat. Åbo var under slutet av svenska tiden både kvantitativt och kvalitativt rikets tredje mest betydande centrum för guldsmedsarbete, efter Stockholm och Göteborg.⁸² Det berodde på att staden omgavs av ett stort och folkrikt försäljningsområde, där det bodde såväl adliga och andra ståndspersoner som förmögna bönder. Dessutom ansågs guldsmederna i Åbo vara skickliga hantverkare som uppfyllde internationella kriterier. Bland dem kan nämnas Johan Gustaf Modin och Gabriel Holming samt Anders Christian Levon, som var en av de främsta guldsmederna i Finland. Levons sortiment var stort, och i både museer och privata samlingar finns föremål som har tillverkats i hans verkstad, såsom kaffekannor, gräddsnaäckor, sockerskålar, sockertänger, ströskedar, smöraskar, skålar, kryddkar och ljusstakar. Dessutom tillverkade Levon skedar samt knivar och gafflar i par, vilket fortfarande var ovanligt på

81. Amalgam är en legering som består av kvicksilver och andra metaller.

82. Kirsi Väinö-Korhonen, *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa. Suomen kultasepäntyo Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1994.

1700-talet. Det är mycket sannolikt att kvicksilver användes i Levons och de övriga guldsmedernas verkstäder.⁸³

Kvicksilver användes också av spegelmakare. I renässansens Europa uppfanns en ny tillverkningsmetod, där glas beströks med en legering av tenn och kvicksilver, det vill säga amalgam. Ämnet ströks ut med pensel över glasytan, och när kvicksilvret så småningom avdunstade stelnade legeringen på glasytan till en fast, ljusreflekterande beläggning. Metoden hade använts i Venedig åtminstone sedan 1500-talet.⁸⁴ Spegel av det här slaget var mycket dyra, och tillverkningen av dem var farlig för hälsan eftersom den avdunstade kvicksilverånga var giftig. I Finland tillverkades denna typ av speglar från och med mitten av 1700-talet, och då endast i Åbo. Den mest kända spegelmakaren i Åbo var Fredrik Johan Foeder, som hade studerat som gesäll utomlands 1770–1782. Han tilldelades titeln spegelmakare och glasmästare i Åbo 1782. Foeder var älderman för sitt skrå 1794–1802. En annan anmärkningsvärd spegelmakare var Pehr (Petter) Floding, som hade flyttat från Stockholm till Åbo 1781 och fick privilegium för spegeltillverkning i Finland 1784. Floding förekommer också i Collegium medicum's protokoll, i något tvivelaktigt ljus, för han utvecklade en medicin som han rekommenderade för kräft- och rötsår. Collegium medicum förbjöd Floding att behandla sjuka utan närvaro av en läkare.⁸⁵ Eftersom spegelmakarna hade tillgång till kvicksilver är det möjligt att det läkemedel Floding skapade innehöll just det.

Spegelmakarna och guldsmederna exponerades för det giftiga kvicksilvret. De fysiska och psykiska hälsoproblemen bland förgyllarna var välkända.⁸⁶ När en guldsmed förgyllde ett föremål höll han det

83. Vainio-Korhonen, *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa*, 109–110; C. J. Gardberg, "Levon, Anders Christian", *Kansallisbiografia*, webbpublikation, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997 (läst 25.9.2020).

84. Gregory Lynnall, "Bundling up the sun-beams'. Burning mirrors in eighteenth-century knowledge and culture", *Journal for Eighteenth-Century Studies* 36:4 (2013), 477–490.

85. Collegii medici protoll 25.11 1782, Hjelt, *Svenska och finska medicinalverkets historia* III, 572.

86. Mathieu Tillet, "Mémoire dans lequel on examine quelle est la nature de l'effet que produit sur l'or fin l'acide nitreux", *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences*, 1780, 275.

med en tång över öppen eld, varvid kvicksilvret förångades. Samtidigt som guldets fäste vid föremålet tvingades förgyllaren andas in kvicksilverånga. Man förhöll sig lättvindigt till riskerna, men till exempel den italienske läkaren Bernardino Ramazzini noterade i sitt verk *De Morbis Artificum Diatriba* (1700) att hantverkare som arbetade med kvicksilver, bland annat guldsmederna och spegelmakarna i Venedig, hade problem med hälsan. Boken anses vara den första som tar upp arbetsrelaterade sjukdomar.⁸⁷

Endast de förmögnare Åboborna använde speglar och förgyllda föremål. Däremot använde så gott som alla hattar och andra huvudbonader, och hattarna var för det mesta filtade. Kviksilver användes när hattar tillverkades av bäver- eller annat djurhår, till exempel hår av hare, som filtades. Vid filtningen breddes djurhåret över en perforerad ställning som sköljdes över med vatten, varvid håret filtades ihop. Håret behandlades med kvicksilver för att stråna skulle fästa bättre vid varandra, vilket underlättade filtningen. I Europa var det till en början framför allt de franska hugenotterna som använde metoden, som de höll hemlig, men när de flydde förtrycket i Frankrike till bland annat England och Danmark spreds kvicksilvermetoden. Kviksilvret gör pälsen morotsröd, och i England användes benämningen *carrotting* för metoden med hänvisning till färgen på filten. En annan benämning är *secretage*. Det finns ytterst få skriftliga källor i ämnet före slutet av 1700-talet, eftersom det handlade om en yrkeshemlighet.⁸⁸

Under den senare hälften av 1700-talet verkade till en början två och mot slutet av seklet sex hattmakarmästare i Åbo. Vid sidan av mästarna arbetade ett varierande antal gesäller, lärlingar och drängar i

87. Giuliano Franco, "Ramazzini's 'De Morbis Artificum Diatriba' and society, culture, and the human condition in the seventeenth century", *International Journal of Occupational and Environmental Health* 6:2 (2000), 80–85; Lloyd B. Tepper, "Industrial Mercurialism. Agricola to the Danbury Shakes", *The Journal of the Society for Industrial Archeology* 36:1 (2010), 47–63.

88. John Thompson, *A Treatise on Hat Making and Felting. Exposition of the Singular Properties of Fur, Wool, and Hair*, Philadelphia: Henry Carey Baird 1868; James Harford Hawkins, *The History of the Worshipful Company of the Art or Mystery of Feltmakers of London*, London: Crowther & Goodman, Printers 1917, 31; H.A. Waldron, "Did the Mad hatter have mercury poisoning?", *British Medical Journal* 287, December 1983, 24–31.

hattmakarnas verkstäder. Enligt hattmakargilletts regler från 1780 måste en mästaraspirant kunna tillverka tre olika typer av hattar: helbäverhattar, halvbäverhattar och yllehattar.⁸⁹ Utifrån de befintliga källorna och litteraturen tillverkades i Åbo mest hattar som gick under benämningen enkla hattar.⁹⁰ Enkel hatt kan betyda antingen en yllehatt eller en så kallad halvbäverhatt (*demi-castor*), där en del var bäver och en del hår eller ull av något billigare djur, till exempel hare. I hattmakerierna i Åbo tillverkades alltså sannolikt också filtade bäverhattar, och det är möjligt att hattmakarna också använde kvicksilver. Bävern hade nästan utrotats genom jakt, och de europeiska bäverhattarna gjordes av bäverskinn från Nordamerika. I Finland och Sverige fanns fortfarande lite europeisk bäver kvar – den utrotades först på 1860- och 1870-talen. Enligt tulluppgifterna importerade man inte bäverskinn genom Öresund till Åbo. Nio fartyg hade med sig bäverskinn från London till Stockholm på 1700-talet, medan över trehundra fartyg transporterade bäverskinn från London till S:t Petersburg under samma sekel.⁹¹ Det är möjligt att hattmakarna i Åbo fick inhemska bäver till sina hattar eller att de använde päls från andra djur.

Även hattmakarnas hälsoproblem var kända, på samma sätt som förgyllarnas.⁹² I den internationella forskningslitteraturen nämns ofta de psykiska problem som kvicksilvret medförde för hattmakarna.⁹³ Organiska kvicksilverföreningar och metylkvicksilver ansamlades i kroppen och förorsakade många olika slag av hälsoproblem, bland annat förstörda hjärnceller, darrningar samt syn- och hörselsvårigheter. Metalliskt kvicksilver, det vill säga kvicksilver i flytande grundämnesform, är inte lika farligt för människan, för det går så gott som oförändrat genom matsmältningskanalen. Kvicksilverångor är farligare än flytande

89. Hattmakargilletts arkiv, protokoll 22.2.1780, 29.2.1780, Åbo stadsarkiv.

90. Nikula, *Åbo stads historia*, 521–522.

91. Sound Toll Online.

92. Se Jacques Tenon, *Mémoire sur les causes de quelques maladies qui affecte les chapeliers*, Mémoires de l'Institut de France – Sciences physiques et mathématiques, 1806, 98.

93. David Corner, "The tyranny of fashion. The case of the felt-hatting trade in the late seventeenth and eighteenth centuries", *Textile History* 22:2 (1991), 153–178; Chris Heal, "Alcohol, madness and a glimmer of anthrax. Disease among the felt hatters in the nineteenth century", *Textile History* 44:1 (2013).

kvicksilver och de förekom i stora mängder överallt där kvicksilver hettades upp, i synnerhet i hantverkarverkstäder, som sannolikt hade dålig ventilation. Det finns emellertid inga omnämmanden av att hattmakarna i Åbo skulle ha använt kvicksilver eller av att de skulle ha fått symptom förorsakade av kvicksilver. Om hattmakarna i Åbo använde kvicksilver läckte det ut i miljön via vattnet från verkstäderna.

KVICKSILVRETS KRETSLOPP

Kvicksilvret var på 1700-talet en del av ett transnationellt, globalt handelsnätverk. Det var en internationell handelsvara som transporterades över haven, såväl på Atlanten som på Östersjön. På grund av sina egenskaper som lösningsmedel passerade det gränser av olika slag, både gränser mellan länder och gränssytor mellan material och i människokroppen. Kvicksilvret kan ses som en icke-mänsklig aktör, som deltog i tekniska processer inom hantverk, medicin och vetenskapliga experiment. Eftersom det var ett flytande ämne som användes för många ändamål flätades det in i nätverk där kunskap producerades och cirkulerade samtidigt som det överskred gränser mellan kultur och natur. Även om en del av det kvicksilver som kom från Idrija till Åbo transporterades vidare till andra delar av Finland stannade en stor del ändå i staden. På lokalplanet var kvicksilvret en del av stadens vardagsliv och materiella kultur, både i egenskap av läkemedel och som beståndsdel i guldsmedernas, spegelmakarnas och hattmakarnas arbete. Genom att det bidrog till utformningen av alkemistisk och vetenskaplig kunskap var det också en viktig del av den lärda kulturen under 1700-talet. Beskrivningarna av kvicksilveranvändningen i vetenskapliga experiment belyser den betydelse materialiteten, materialen och praktikerna har i det vetenskapliga arbetet.

Det kvicksilver som importerades till Åbo torde ha läckt ut i miljön i olika skeden av gruvdriften och under resans gång. Fartyg som transporterade kvicksilver förläste och kvicksilver rann ut i havet, där det skadade djur och andra organismer. När kvicksilver kommer ut i vattendrag omvandlas det till metylkvicksilver genom inverkan av mikroorganismer, och det kan ansamlas i organismer och genom näringskedjan hamna i människan. När kvicksilver användes som

läkemedel vid Åbo lasarett och som lösningsmedel i hantverkarnas verkstäder trängde det djupt in i människokroppen. Kvicksilver som ansamlats i kroppen syns inte, och det avdunstar långsamt. Trots att kvicksilvermängderna torde ha varit avsevärt mindre än till exempel i Paris, där upp till sexhundra ton kvicksilver kom ut i Seine mellan 1770 och 1830, frigjordes kvicksilver också i marken i Åbo och i Aura å.⁹⁴ Kvicksilvret var å ena sidan en synlig och naturlig del av den materiella kulturen i staden, å andra sidan ett nödvändigt hjälpmedel, men i slutändan var det ett osynligt, giftigt avfall.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Handskrivna källor

Finlands nationalbibliotek, Helsingfors

Gadolin-Hällströms släktarkiv, coll. 57.52, Handtverk och Konster, 1777.

Riksarkivet (RA), Stockholm

Collegium medicum, apoteksvisitationer 420606/E 6.

Collegium medicum, årsberättelser från provinsialläkare 420606/E3, Johan Gabriel Bergman 1779.

Åbo stadsarkiv

Hattmakargilletts arkiv, protokoll 22.2.1780, 29.2.1780.

Tryckta källor

Born, Ignaz, *Baron Inigo Born's new process of amalgamation of gold and silver ores, and other metallic mixtures, as by his late Imperial Majesty's commands, introduced in Hungary and Bohemia*. From the Baron's account in German, translated into English by R. E. Raspe, London: T. Cadell 1791.

Chydenius, Anders, "Tanckar om koppypmpningen för allmogen i Finland", *Anders Chydenius samlade skrifter*, <https://kootutteokset.chydenius.fi/kirjoitukset/tankar-om-koppypmpningen> (läst 11.2.2026).

94. Guillerme, "Le mercure dans Paris", 77–95.

- Cronstedt, Axel Fredrik & Gustav von Engeström, *Towards a system of mineralogy* I–II, London: Charles Dilly 1788, <https://www.biodiversitylibrary.org/bibliography/63946> (läst 1.3.2026).
- Ganander, Christfrid, *Eläinden Tauti-Kirja*, 1788, https://archive.org/stream/EläindenTautiKirja829_djvu.txt (läst 1.3.2026).
- Haartman, Johan, *Haartmans läkarebok av 1765*, Uppsala: Nybloms 1963.
- Kalm, Pehr, *Oförgripeliga Tanckar om Sättet at anställa Meteorologiska Observationer och theras Nyttä i Oeconomien*, diss. av Andreas Gudseus, Åbo 1754, <https://urn.fi/URN:NBN:fi-fe200807081630> (läst 1.3.2026).
- Leche, Johan, ”Ytterligare försök att utröna kvicksilvrets förhållande, i anseende till rymden, i hetta och köld”, *Kungliga Vetenskapsakademiens handlingar 1758* XIX.
- Lindstolpe, Johan, född Linder, *Johan Linders Tanckar Om Then Smittosame Siukdomen Fransoser, Och Salivation Eller Dregel-Curen*, Stockholm 1713.
- ”Ny Methode att nyttja Mercure eller Qvicksilfver beskrifven hos Clare”, *Weeko-Skrift för Läkare och Naturforskare* 1781, översättning av verket Peter Clare, *An Essay on the Cure of Abscesses by Caustic, and on the Treatment of Wounds and Ulcers; Also a New Method of Curing the Lues Venerea*, London 1779, https://archive.org/stream/weckoskriftforloistoc/weckoskriftforloistoc_djvu.txt (läst 29.1.2024).
- Porthan, Henrik Gabriel, *Henrik Gabriel Porthans bref till Mathias Calonius, 2. Åren 1797–1800*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1886.
- Stenberg, Pehr, *Pehr Stenbergs levernesbeskrifning. Av honom själv författad på dess lediga stunder, Del 2, 1784–1789*, red. Fredrik Elgh, Göran Stenberg, Ola Wennstedt, Umeå: Umeå universitet 2015.
- Tidningar Utgivne af ett Sällskap i Åbo* 30.4.1773 no 8, 7.2.1782 no 6, 15.4.1784 no 15.
- Wasström, Niclas, *Oeconomisk beskrifning öfver Åbo stad*, Åbo 1749.

Elektroniska resurser

- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: August Nordenskiöld, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=8944> (läst 11.4.2026).
- Öresundstullens räkenskaper, The Sound Toll Registers Online, www.soundtoll.nl, (läst 1.3.2026).

Litteratur

- Adshead, S. A. M., *Salt and civilization*, Basingstoke & New York: Palgrave 1992.
- Ahlström, Christian, *Sjunkna skepp*, Lund: Natur och Kultur 1979.
- Alfonso-Goldfarb, Ana-Maria & Marcia Ferraz, ”Chemical remedies in the 18th century. Mercury and Alkahest”, *Circumscribere International Journal for the History of Science* 7 (2009), 19–30.

- Appelgren, Lars-Erik, "Peter Hernqvists boskapsapotek i Skara och hans humanmedicinska verksamhet", *Uppsala medicinska förening*, Uppsala: Historiska museet 2010.
- Borrell B., Pedro J., *The quicksilver galleons. The salvage of the Spanish galleons Nuestra Señora de Guadeloupe and el Conde de Tolosa, sine loco*. Underwater Archaeological Recovery Commission 1983.
- Corner, David, "The tyranny of fashion. The case of the felt-hatting trade in the late seventeenth and eighteenth centuries", *Textile History* 22:2 (1991), 153–178.
- Costiander-Huldén, Eva, "Johan Gadolins boksamling – analys av ett unikt professorsbibliotek", *Auraica. Scripta a Societate Porthan Edita* 9 (2018), 21–57.
- Crosland, Maurice, "Early laboratories c. 1600–c. 1800 and the location of experimental science", *Annals of Science* 62:2 (2005), 233–253.
- Cutipé-Cárdenas, Rocío, "The historic route of the mining of mercury in Spanish American", 15th ICOMOS General Assembly and International Symposium: 'Monuments and sites in their setting – conserving cultural heritage in changing townscapes and landscapes', 17–21 oct 2005, Xi'an, China, <https://openarchive.icomos.org/id/eprint/452> (läst 11.2.2026).
- Dauids, Karel, & Jan Lucassen, *A miracle mirrored. The Dutch republic in European perspective*, Cambridge: Cambridge University Press 1995.
- Draper, Maarten & Jan Willem Veluwenkamp, "Sound Toll Registers Online and the eighteenth century Baltic coffee commerce", *Groniek. Historisch Tijdschrift* 46:199 (2014), 279–294.
- Fors, Hjalmar, "Kemi, paracelsism och mekanisk filosofi. Bergskollegium och Uppsala cirka 1680–1770", *Lychnos. Årsbok för idé-och lärdomshistoria* (2007).
- Fors, Hjalmar, "Occult traditions and enlightened science. The Swedish Board of Mines as an intellectual environment 1680–1760", Lawrence M. Principe (ed.), *Chymists and chymistry. Studies in the history of alchemy and early modern chemistry*, Sagamore Beach: Science History Publications 2007, 239–252.
- Forsius, Arno, "Elohoepa lääketieteessa", *Kuvauksia lääketieteen historiasta*, <http://www.saunalahti.fi/arnoldus/mercuriu.html> (läst 29.1.2021).
- Franco, Giuliano, "Ramazzini's 'De Morbis Artificum Diatriba' and society, culture, and the human condition in the seventeenth century", *International Journal of Occupational and Environmental Health* 6:2 (2000), 80–85.
- Gardberg, C. J., "Levon, Anders Christian", *Kansallisbiografia*, webbpublikation, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997, <https://kansallisbiografia.fi/kansallisbiografia/henkilö/2516> (läst 1.3.2026).
- Gelderblom, Oscar, "Coping with the perils of the sea. The last voyage of Vrouw Maria in 1771", *International Journal of Maritime History* 15:2 (2003), 95–115.
- Gottman, Felicia, *Global trade, smuggling, and the making of economic liberalism. Asian textiles in France 1680–1760*, New York: Palgrave Macmillan 2016.
- Guerrero, Saúl, "The history of silver refining in New Spain, 16c to 18c. Back to the basics", *History and Technology* 32:1 (2016), 2–32.
- Guillerme, André, "Le mercure dans Paris. Usages et nuisances (1780–1830)", *Histoire Urbaine* 18:1 (2007), 77–95.

- Hawkins, James Harford, *The History of the Worshipful Company of the Art or Mystery of Feltmakers of London*, London: Crowther & Goodman, Printers 1917.
- Heal, Chris, "Alcohol, madness and a glimmer of anthrax. Disease among the felt hatters in the nineteenth century", *Textile History* 44:1 (2013), 95–119.
- Hernández Sobrino, A., Roberto Parra Indiano, Elsa Soria Herranz, Miguel A. Padilla & Soledad Cuezva Robleño, "El Camino Real del Azogue", *Tierra y tecnología. Revista de información geológica* 40 (2011), 21–27.
- Hjelt, Otto E. A., *Svenska och finska medicinalverkets historia 1663–1812*, Helsingfors: Helsingfors Central-Tryckeri 1892.
- Hodacs, Hanna, *Silk and tea in the North. Scandinavian trade and the market for Asian goods in eighteenth-century Europe*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2016.
- Hollsten, Laura, "Mercurial activity and subterranean landscapes. Towards an environmental history of mercury mining in early modern Idrija", *RCC Perspectives* 10 (2012), 21–37.
- Hukantaival, Sonja, *For a witch cannot cross such a threshold. Building concealment traditions in Finland c. 1200–1950*, Turku: Suomen keskiajan arkeologian seura – Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland 2016.
- Ikonen, Kimmo, "Vuodet 1765–1782" och "Pikisaari ja Aurajoki. Kaukopurjehdusta ja ruoppausta 1700-luvulla", Jussi T. Lappalainen (toim.), *Turun sataman historia*, Turku: Turun satama 1999.
- de Jong, Abe, Joots Jonker, Ailsa Röell & Gerarda Westhuis, "Reinventing institutions. Trust offices and the Dutch financial system, 1690–2000s", *Econstor*, eabh Papers No. 20–04 (2020), <http://hdl.handle.net/10419/226211> (läst 1.3.2026).
- Kallioinen, Mika, *Rutto ja rukous. Tartuntataudit esiteollisen ajan Suomessa*, Jyväskylä: Atena 2009.
- Karjalainen, Mari, "Vrouw Marian elohopealasti", seminariearbete, Helsinki: Helsingin yliopisto 25.4.2003.
- Kaukiainen, Yrjö, *Aarrelaivat ja barhatulet. Turunmaan ulkosaaristo 1700-luvulla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018.
- Kazmer, Miklos, "Dr. Edward Browne's visit to the mining towns of lower Hungary in 1669", *Natural Heritage of the Carpathian Basin*, Budapest: Hungarian Geographical Museum 2004.
- Kinnari, Inkeri, *Hyödyllisiä ja mielekkäitä oppeja kotiin vietäväksi. H. G. Porthanin väitösteesit ja akateeminen kasvatustapa*, Turku: Turun yliopisto 2012.
- Klein, Ursula & Wolfgang Lefèvre, *Materials in eighteenth century science. A historical ontology*, Cambridge, MA: MIT Press 2007.
- Knutsson, Anna Maria Catarina, *Smuggling in the North. Globalisation and the consolidation of economic borders in Sweden, 1766–1806*, Florence: European University Institute, <http://hdl.handle.net/1814/65548> (läst 1.3.2026).
- Kobal, Alfred Bogomir & Darja Kobal Grum, "Scopoli's work in the field of mercurialism in light of today's knowledge. Past and present perspectives", *American Journal of Industrial Medicine* 53 (2019), 535–547.

- Kontturi, Saara-Maija, *Parantajat ja tieteen tekijät. Piirilääkärit Ruotsin valtakunnassa 1700-luvun lopulta 1800-luvun alkuun*, pro gradu, Jyväskylän yliopisto 2014.
- Kontturi, Saara-Maija, ”Suomen varhaisen piirilääkärilaitoksen tavoitteet ja niiden toteutuminen”, *Hippocrates* 32 (2015), 41–63.
- Kunnas-Pusa, Liisa & Leila Koivunen, ”Miten tutkia kadonnutta materiaalisuutta? Turun akatemian kokoelmat tutkimuskohteena”, *Auraica. Scripta a Societate Porthan edita* 13 (2022), 30–34.
- Lennmalm, Frithiof, *Svenska läkaresällskapets historia 1808–1908*, Stockholm: Svenska läkaresällskapet 1908.
- Lindén, K. E., *Sjukvård och läkare under kriget 1808–1809*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1908.
- Ling, Sofia, *Kärringmedicin och vetenskap. Läkare och kvacksalverianklagade i Sverige omkring 1770–1870*, Uppsala: Uppsala universitet 2004.
- Lynall, Gregory, ”Bundling up the sun-beams’. Burning mirrors in eighteenth-century knowledge and culture”, *Journal for Eighteenth-Century Studies* 36:4 (2013), 477–490.
- Mansikka, Tomas, ”Alchemy in Finland”, *Western esotericism in Scandinavia*, Leiden & Boston: Brill 2016.
- Mansikka, Tomas, ”Vetenskap och upplysning inom den tidiga pietismen. Några ledmotiv till adeptskapets historia”, *1700-tal. Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies* (2006/2007).
- Mountford, Benjamin & Stephen Tuffnell, ”Seeking a global history of gold”, Mountford & Tuffnell (eds), *A global history of gold rushes*, Oakland: University of California Press 2018.
- Müller, Leos, *Consuls, corsairs, and commerce. The Swedish consular service and long-distance shipping, 1720–1815*, Uppsala: Uppsala universitet 2004.
- Narula, Rajneesh & Roger van Hoese (eds), *Multinational enterprises from the Netherlands*, London & New York: Routledge 1999.
- Niemelä, Jari, *Vain hyödynkö tähden? Valistuksen ajan hyötyajattelun, luonnontieteen ja talouspolitiikan suhde Pebr Adrian Gaddin elämäntyön kautta tarkasteltuna*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1998.
- Nikula, Oscar, ”Petter Claesson, turkulaisten 1700-luvun merenkulkijoiden eräs edustaja”, Vilho Niitemaa, Oscar Nikula & Tapio Sormunen (toim.), *Turun kulttuurihistoriaa*, Turku: Turun historiallinen yhdistys 1979.
- Nikula, Oscar, *Åbo stads historia 1721–1809*, Åbo: Åbo stad 1972.
- Nordqvist, Kerkko & Vesa-Pekka Herva, ”Det lilla laboratoriet i bäcken – alkemi och arkeologi på Frugård”, *Nordenskiöld-samfundets tidskrift* 70–71 (2012), 7–22.
- Norrgård, Stefan & Samuli Helama, ”Dendroclimatic investigations and cross-dating in the 1700s. The tree-ring investigations of Johan Leche (1704–1764) in southwestern Finland”, *Canadian Journal of Forest Research* 51:2 (2021), 1–7, <https://doi.org/10.1139/cjfr-2020-0182> (läst 29.1.2021).
- Nykänen, Panu, ”Kun Leiwo lennät Suomehen”, *Suomalaisten kemistien yhteydet ulkomaille ennen toista maailmasotaa [sic]*, manuskript (2020),

- https://suomalaistenkemistienseura.fi/wp-content/uploads/2022/02/Kun-Leivo-lennat-Suomehen_Panu-Nykanen-1.pdf (läst 31.1.2024).
- Ojala, Jari, "Approaching Europe. The merchant networks between Finland and Europe during the eighteenth and nineteenth centuries", *European Review of Economic History* 1:3 (1997), 323–352.
- Pelanel, Marja & Sallamaria Tikkanen, *Vrouw Maria – selvitys tutkimuksista, tuloksista ja tulevaisuuden eri vaihtoehtoista*, Helsinki: Museovirasto 2007.
- Pietarinen, Juhani, "Eurooppalainen filosofia ja Turun akademia", *Auraica. Scripta a Societate Porthan* 5 (2012).
- Powers, John, *Inventing chemistry. Herman Boerhaave and the reform of the chemical arts*, Chicago: University of Chicago Press 2012.
- Principe, Lawrence M., "The end of alchemy. The repudiation and persistence of chrysopoeia at the Académie Royale des Sciences in the eighteenth century", *Osiris* 29 (2014), 96–116.
- Principe, Lawrence M., *The secrets of alchemy*, Chicago: University of Chicago Press 2013.
- Quétel, Claude, *History of syphilis*, Baltimore: Johns Hopkins University Press 1990.
- Rytty, Suvi, "Puoskarointia vai puhdasta auttamisen halua? Luonnonparantaja Maalin Bergström ja laittoman lääkärintoimen harjoitus 1900-luvun alun Suomessa", Kalle Kananoja & Markku Hokkanen (toim.), *Kiistellyt tiet terveyteen. Parantamisen monimuotoisuus globaalihistoriassa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017.
- Sanz-Rubio, E., S. Cuezva, A. Sanchez-Malo, A. Fernandez-Cortés, A. Hernández Sobrino, R. Parra Indiano, E. Soria Hernanz, M. Padilla, S. Mellado & T. Herrero, "Enhancement of the historical 'Royal Quicksilver Way'", Miguel Ángel Rogerio-Candeleria (ed.), *Science, Technology and Cultural Heritage*, Leiden: CRC Press/Balkema 2014, 457–464.
- Siena, Kevin, "The clean and the foul. paupers and the pox in London hospitals", Kevin Siena (ed.), *Sins of the flesh. Responding to sexual disease in early modern Europe*, Toronto: Toronto Centre for Reformation and Renaissance Studies 2005, 261–284.
- Slavec, Z. Z., "Occupational medicine in Idria mercury mine in the 18th century", *Vesalius* IV:2 (1998), 51–59.
- Sten, Stanley J. & Barbara H. Sten, *Silver, trade, and war. Spain and America in the making of early modern Europe*, Baltimore & London: The Johns Hopkins University Press 2000.
- Swiderski, Richard M., *Quicksilver. A history of the use, lore and effects of mercury*, Jefferson, North Carolina & London: McFarland & Company 2008.
- Tenon J-R., "Mémoire sur les causes de quelques maladies qui affectent les chapeliers", *Mémoires de l'Institut de France-Sciences physiques et mathématiques*, Paris: Baudouin 1806.
- Tepper, Lloyd B., "Industrial Mercurialism. Agricola to the Danbury Shakes", *The Journal of the Society for Industrial Archeology* 36:1 (2010), 47–63.

- Thompson, John, *A Treatise on Hat Making and Felting. Exposition of the Singular Properties of Fur, Wool, and Hair*, Philadelphia: Henry Carey Baird 1868.
- Tiainen, Timo, *Suomen ulkomaankaupan kasvu*, pro gradu, Jyväskylän yliopisto 2018.
- Tillet, Mathieu, "Mémoire dans lequel on examine quelle est la nature de l'effet que produit sur l'or fin l'acide nitreux", *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences*, 1780.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa. Suomen kultasepäntö Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1994.
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Musta-Maija ja Kirppu-Kaisa. Seksityöläiset 1800-luvun alun Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2018.
- Waldron, H. A., "Did the Mad hatter have mercury poisoning?", *British Medical Journal* 287, December (1983), 24–31.
- Walker, Timothy, "Medicinal mercury in early modern Portuguese records. Recipes and methods from eighteenth-century medical guidebooks", *Asiatische Studien – Études Asiatiques* 69:4 (2015), 1017–1042.
- Westermann, Andrea, "Substanzen", Stefanie Samida, Manfred K. H. Eggert & Hans Peter Hahn (Hrsg.), *Handbuch materielle Kultur. Bedeutungen, Konzepte, Disziplinen*, Stuttgart: Verlag J. B. Metzler 2014.
- Wolff, Charlotta, "Kirurgerna och förnyelsen av läkarvetenskapen i Finland 1751–1850", *Historisk Tidskrift för Finland* 105:4 (2020), 484–491.
- Wong, S. S., T. Deviese, J. Draycott, J. Betts & M. Johnston, "Syphilis and the use of mercury", *Pharmaceutical Journal*, 297 (7893), 2016.
- Vuorinen, Heikki, *Tautien historia*, Tampere: Vastapaino 2002.
- Väre, Henry, "Johan Leche kasvitieteilijänä", Anna Perälä (toim.), *Löysin jotain hauskaa. Andrew Erikssonin juhlakirja hänen täyttäänsään 50 vuotta maaliskuun 20. päivänä – Jag hittade något trevligt. Festskrift till Andrew Eriksson på hans 50-årsdag den 20 mars*, Helsinki: Tre bibliofiler 2008, 146–157.
- Zumbrägel, Christian, "Material flows in early modern history of science and technology. A theoretical and methodological introduction", D. Jalobeanu & C. Wolfe (eds), *Encyclopedia of Early Modern Philosophy and the Sciences*, Cham: Springer 2020, , https://doi.org/10.1007/978-3-319-20791-9_254-1 (läst 10.4.2026).

Från naturvetenskap till materialism

Hur studieåren i Åbo formade greve Gustav Philip Creutz

Eftervärlden minns greve Gustav Philip Creutz som ung diktare i 1750-talets Stockholm, diplomat vid det franska hovet 1766–1783, Gustav III:s kanslipresident och kansler för Uppsala universitet 1783–1785. Under sin tid i Frankrike under 1760- och 1770-talen stod Creutz i kontakt med materialistiska filosofer och författare som Diderot, d’Holbach och Helvétius. d’Holbachs och Helvétius filosofiska synsätt uppfattades som ateistiska, vilket på 1700-talet inte enbart ogillades av prästerskapet utan i princip också var hädelse och därmed straffbart. Creutz, som på sin dödsbädd avböjde kyrkoherdens förböner, kunde ha ansetts vara fritänkare om någon hade dristat sig att offentligt säga något så opassande om kanslipresidenten. Varför tilltalade den radikala filosofin Creutz, som kom från en pietetisk familj och gjorde en förnämlig karriär i kronans tjänst? Den litteraturvetenskapliga forskningen låter på basis av Creutz poetiska produktion förstå att han förlorade sin religiösa oskuld i ett tidigt skede och att hans tro på upplysningen ersatte kristendomen redan innan han fick sitt första diplomatiska uppdrag som svenskt sändebud i Madrid på hösten 1762.¹ Är det rentav möjligt att grunden

1. Arvid Hultin, *Gustaf Filip Creutz. Hans levnad och vittra skrifter*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1913, 68; Gunnar Castrén, *Gustav Philip Creutz*, Stockholm & Helsingfors: Albert Bonnier & Holger Schildt 1917, 26–27, 87–88; Martin Lamm, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, vol. I, Stockholm: Hugo Gebers förlag 1918, 203; Charlotta Wolff, ”Un admirateur des philosophes modernes’. The networks of Swedish

för Creutz materialistiska världsbild lades redan innan han som ung man anlände till Stockholm 1751?

I mitten av 1700-talet – efter den naturvetenskapliga revolutionen, Descartes och Spinoza – var den rationalistiska filosofin redan långt hunnen och hade slutligen kristalliserats i frågan om Guds existens. Den radikala upplysningen, som utvecklats i Nederländerna och Frankrike, nådde ett slags kulmen då La Mettries *L’homme-machine* ("Människan som maskin", 1747) och Helvétius *De l’esprit* ("Om anden", 1758) ifrågasatte människans gudomliga väsen och hävdade att människan endast var materia. Samtidigt började de första delarna av Diderots och d’Alemberts *Encyclopédie* att komma ur tryck och populariserade upplysningsfilosofernas viktigaste tankar i en praktfull utgåva på över tjugo volymer.²

Den materialistiska radikalupplysningen betraktades som farlig särskilt i enväldigt styrda katolska länder som Frankrike, eftersom den ifrågasatte etablerade samhällseliga institutioner som kyrkan, ständindelningen och kungamaktens legitimitet. Om människan var bara materia och Bibelns berättelser inte var bokstavligen sanna kunde man närmast ifrågasätta det andliga världets maktposition i samhället. Dessutom blev kungamaktens legitimitet, som grundade sig på Guds nåde, tvivelaktig ifall Guds existens inte kunde bevisas empiriskt. Mot denna bakgrund är det intressant att granska filosofiskt fritänkande på samhällets topp. Öppen ateism var ännu ett mycket marginellt fenomen, men inom den samhällseliga eliten hade filosoferna inflytelserika vänner och beskyddare. Exempelvis den franska högadelns

ambassadör Gustav Philip Creutz in Paris, 1766–1783", Chloe Edmondson & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Liverpool: Liverpool University Press on behalf of Voltaire Foundation 2019, 173–200.

- Jonathan I. Israel, *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650–1750*, Oxford: Oxford University Press 2001, särsk. 258–274; Anthony Pagden, *The Enlightenment and why it still matters*, Oxford: Oxford University Press 2013, 79–124; Ann Thomson, *L’âme des Lumières. Le débat sur l’être humain entre religion et science: Angleterre–France (1690–1760)*, Seyssel: Champ Vallon 2013, särsk. 238–281. Äng. upplysningen se även Charlotta Wolff, "Valistus ja modernin eurooppalaisuuden alku", Hemmo Laiho & Olli Koistinen (toim.), *Valituksen baaste. Kirjoituksia järjen ja tiedon merkityksestä*, Helsinki: Gaudeamus 2024, 29–53.

förhållande till den radikala upplysningen var allmänt tolerant, till och med engagerat.³ På motsvarande sätt var både adeln och det högre prästerskapet i Sverige mycket väl medvetna om den radikala upplysningens verk och teser, och exempelvis professorn och den blivande ärkebiskopen Carl Fredric Mennanders bibliotek innehöll rikligt med filosofisk litteratur.⁴ Den bildade eliten kunde skilja på sådan kunskap som den skaffade sig av egen nyfikenhet och för att bilda sig och sådan kunskap som det lönade sig att dela med sig och sprida inom samhället mer allmänt.

Jag närmar mig här frågan om elitens filosofiska radikalisering genom en person, Creutz. Han nådde nyckelpositioner för just detta sammanhang: först som diplomat i Frankrike, därifrån idéerna i fråga spreds till Sverige, sedan som kanslipresident, det vill säga landets högsta politiska ämbetsman genast efter kungen, och slutligen som universitetskansler med ansvar för kommande generationers utbildning.

Jag har tidigare undersökt Creutz kontakter i den atlantiska världen och hans verksamhet som skald och diplomat.⁵ Här granskar jag hans

-
3. Roger Chartier, *Les origines culturelles de la Révolution française*, Paris: Seuil 2000 (2:a franska uppl.), 61–81; Dan Edelstein, *The Enlightenment. A genealogy*, Chicago & London: The University of Chicago Press 2010. Äng. ateismen se t.ex. Alain Sandrier, *Le style philosophique du baron d'Holbach. Conditions et contraintes du prosélytisme athée en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris: Honoré Champion 2004.
 4. Minna Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2011, 107–112; Minna Ahokas, "Works of Enlightenment philosophy in Finnish cities during the 1700s", Cecilia af Forselles & Tuija Laine (eds), *The emergence of Finnish book and reading culture in the 1700s*, Helsinki: The Finnish Literature Society 2016, 70–93.
 5. Se t.ex. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes"; Charlotta Wolff, "När Amerika var frihetens vagg. Sverige, revolutionen och den transatlantiska alliansen", Henrika Tandefelt et al. (red.), *Köpa salt i Cádiz och andra berättelser. Festskrift till professor Henrik Meinander den 19 maj 2020*, Helsingfors: Siltala 2020; Charlotta Wolff, "Viska om mitt kval. Erotisk ambivalens hos Gustav Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg", *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies* 19 (2022), 26–49; Charlotta Wolff, "Gustav Philip Creutz skildringar av 1760-talets Spanien", Per-Arne Bodin & Elena Balzamo (red.), *Med pennan i hand. Trehundra år av diplomaters berättelser*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 2023, 85–99; Charlotta Wolff, "Pyyteetön rakkaus, intohimoinen ystävyys – Miesten väliset suhteet 1700-luvulla", *Historiallinen Aikakauskirja* 122:2 (2024), 136–154; även Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten*

Johan Henrik Scheffels målning från slutet av 1750-talet är sannolikt det tidigaste porträttet av greve Gustav Philip Creutz, då mellan 25 och 30 år gammal. Det tillhörde Tankebyggarordens praeses Hedvig Charlotta Nordenflycht, som hade en rad porträtt av sällskapets ledamöter. Kungl. Vetenskapsakademiens porträttssamling nr 4051, Centrum för vetenskapshistoria, Kungl. Vetenskapsakademien.

intellektuella förebilder och lärda kontakter under studietiden i Åbo och fäster särskild uppmärksamhet vid den betydelse de hade för hans filosofiska mognad. Samtidigt kan jag uppskatta den rationalistiska och samhällskritiska filosofins tillstånd i Åbo och Finland i slutet av 1740-talet och påvisa de naturvetenskapliga professorernas och deras lärors betydelse för kommande generationer av svenska ämbetsmän. Den idé- och nätverkshistoriska fallstudien gör det även möjligt att lyfta fram den generation av universitetslärare som föregick Porthan och påvisa deras roll i formandet av rikselitens världsbilder.

Först granskar jag det materialistiska tänkandets förutsättningar och läge i Åbo i slutet av 1740-talet ur en ung students synvinkel. Jag

och upplysningstidens Frankrike, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2005.

kartlägger vilka som spred moderna filosofiska läror på universitetet och i vilken mån de nådde Creutz. Därefter presenterar jag, för att citera Dan Edelstein, en intellektuell "genealogi" för Creutz världsbild såsom den tedde sig i slutet av 1770-talet samt de faktorer som påverkat den: Vilken var slutligen de franska materialisternas andel, och i vilken utsträckning hade den utformats redan genom den intellektuella växelverkan i Åbo? Till slut reflekterar jag över i vilken mån Creutz kontakter med de intellektuella i Åbo åter framträdde i hans liv i början av 1780-talet.

KONTAKTEN MED FILOSOFISK LITTERATUR I 1740-TALET S ÅBO

Gustav Philip Creutz föddes i Anjala i maj 1731. Han var sina föräldrars femte och yngsta barn. Hans far var majoren greve Carl Creutz, som hade tjänstgjort i Karl XII:s armé och tillbringat ett årtionde i fångenskap i Sibirien efter nederlaget vid Poltava. I Tobolsk hade han omfattat de pietistiska läror som spritt sig bland de svenska krigsfångarna, vilket även påverkade den unge Gustav Philips andliga uppfostran. Pietism utövades också mer allmänt i den Creutzska släktkretsen. Grevens kusin, friherren till Sarvlax major Carl Johan Creutz, hade även han blivit pietist i Tobolsk. Väckelsekristendom fanns också i Gustav Philip Creutz mor Barbro Helena Wredes släkt: hennes halvbror generalmajor Fabian Wrede var pietist, hennes halvsyster Beata Charlotta var gift med en lokal pietistledare, den redan nämnde Carl Johan Creutz, medan en annan halvbror, den blivande landshövdingen Henrik Wrede, var herrnhutare.⁶ Enligt Gunnar Castrén, som skrivit en biografi över Creutz, kan den stränga men känslolösa pietistiska atmosfären i barndomshemmet ha bidragit till Creutz estetiska känslighet.⁷

De pietistiska sammankomsterna hade förbjudits i Sverige genom konventikelplakatet av år 1726, så det var olagligt att delta i eller arrangera pietistiska möten, på samma sätt som det var olagligt att

6. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 1–2, 5, 7–8.

7. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 8–9.

kringgå censuren eller sprida ateistiska texter. Av den tidiga upplysningens tänkare hade många en bakgrund i religiösa minoriteter och därmed också personliga erfarenheter av intolerans: den radikale filosofen Baruch Spinoza, som levde i slutet av 1600-talet, var jude, medan den franske lexikografen och toleransteoretikern Pierre Bayle var en hugenott som flytt till Nederländerna.⁸ För Sveriges del har litteraturvetaren Ann Öhrberg påpekat sambandet mellan väckelse, vetgirighet och intellektuell emancipation.⁹ Det är möjligt att tänka sig att den religiösa nonkonformismen och den kritiska attityd som väckelsen representerade i förhållande till statskyrkans formella ortodoxi kunde verka som incitament till individens religionskritiskhet och frigörelse från religiösa auktoriteter. Ur denna synvinkel var de pietistiska erfarenheterna inte ovidkommande för Creutz, som senare som privatperson tog avstånd från kyrkan.

Den unge Creutz undervisades på sedvanligt sätt först i hemmet. Bouppteckningen som gjordes efter Carl Creutz död i april 1740 innehöll 49 böcker, vilket vittnade om den skriftliga kulturen i hemmet. Av de verk som nämndes i bouppteckningen handlade 33 om religion och ett knappt tiotal om historia och geografi. Det är inte känt vem som först handledde Gustav Philips studier, men från januari 1740 till våren 1741, då han fyllde tio år, undervisades han och hans syskon av studenten Johan Frosterus, som lockats till Malmgård från universitetet i Åbo och senare blev kyrkoherde i Sotkamo. Frosterus var fattig men begåvad, och han kunde förutom grekiska och latin också lite tyska och franska. Vid sidan om språk undervisade han på Malmgård åtminstone historia och geografi, vilka särskilt den yngsta Creutz tyckte mycket om. Undervisningen avbröts på våren 1741, då grevinnan, som sannolikt genom sina halvbröder varit medveten om hattarnas krigsplaner, tog sig till Stockholm med sina barn så fort isarna hade gått. Frosterus blev liggande i feber på Malmgård, därifrån han i augusti flydde undan ryssarna till Åbo. Först över tre år senare,

8. Ritchie Robertson, *The Enlightenment. The pursuit of happiness 1680–1790*, London: Allen Lane 2020, III–123.

9. Ann Öhrberg, "En hjärtats pedagogik. Synen på barnet, lära och lärande inom svensk herrnhutism", *Sjuttonhundratals* 3 (2007), 128.

efter kriget, fick informatorn sin lön. Sannolikt hade grevinnan och hennes barn i det skedet återvänt till Finland.¹⁰

Creutz tillbringade med andra ord som ung pojke ungefär tre år i Stockholmstrakten, där han torde ha haft möjlighet att fortsätta sina studier med privatlärare. Om detta skede i hans liv vet man dock mycket lite. När familjen återvände till Finland ska landshövding Henrik Wrede enligt Creutz levnadstecknare Arvid Hultin ha sänt sin systerson till Åbo för att gå i skola.¹¹ Senast i detta skede studerade Creutz latin och antikens litteratur, för det var inte möjligt att följa med universitetsundervisningen utan färdigheter i latin.¹² Efter dessa – sannolikt privata – förberedande studier fortsatte Creutz till universitetet, där han skrev in sig som sjuttonåring hösten 1748. Med sig hade han en ny informator som rekryterats i Uppsala, studenten Magnus Pontin, son till kyrkoherden i Törnevala. Deras ankomst noterades exceptionellt nog i konsistoriets protokoll i mars 1749.¹³ Creutz studerade vid universitetet i Åbo i ungefär två år, tills han i januari 1751 fick ett betyg med vilket han kunde söka tjänst i kanslikollegium som extraordinarie kanslist. I konsistoriets protokoll antecknades i januari 1751 att den unge Creutz inte bara uppfört sig ”besynnerligt ärbart, sedigt och anständigt” utan även vid det förhör som hållits i december 1750 visat sig ha berömliga kunskaper i bland annat latin, historia, statsvetenskap och naturrätt.¹⁴ Ärbarhet, sedlighet och anständighet kan i detta sammanhang tolkas så att ynglingen inte gett anledning till några som helst disciplinära åtgärder och inte heller gjort sig känd för sådant uppförande som stred mot tidens moralupp-

10. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 9, 11; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 10–13; Olle Sirén, *Malmgård. Grevliga ätten Creutz' stamgods*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1985, 61–63.

11. Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 13.

12. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 20.

13. Yrjö Kotivuori, *Studentmatrikel 1640–1852*: Gustaf Philip Creutz, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkel.fi/henkilo.php?id=7411> (läst 7.4.2026); Veli-Matti Autio (toim.), *Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat – Consistorii academici aboensis protokoll*, vol. XVI, 1747–1751, Helsinki: Helsingin yliopisto 1972, 194.

14. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 17–18; Autio (toim.), *Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat*, 383–384, cit. ”förmedelst et besynnerligt ärbart, sedigt och anständigt förhållande hos en hwar gjort sig i synnerhet högt recommenderad”.

fattningar, för att inte tala om olämpligt umgänge eller på annat sätt fördärvligt leverne.¹⁵

Vad studerade en sedlig och ärbar ung adelsman, och i vilken mån hade han tillgång till modern filosofi utöver antikens hedniska författare? I den akademiska miljön uteslöt ett gott uppförande och ett djupt intresse för filosofi inte varandra, liksom adelskap inte heller uteslöt revolutionära idéer.¹⁶ Vid universitetet i Åbo hade studierna encyklopedisk vidd också i det fall att studenten siktade på en karriär som ämbetsman eller präst. Sålunda behandlade Creutz informator Magnus Pontins dissertationer ingalunda bibliska frågor utan folkbokföring (praeses professorn i fysik Carl Fredric Mennander) respektive naturrätt (praeses professorn i retorik Henrik Hassel). Som adelsman försvarade Creutz själv ingen avhandling och avlade heller ingen akademisk examen. Däremot var den första av Pontins dissertationer tillägnad Henrik Wrede och lagman Johan Christopher von Morian, som var Carl Johan Creutz svärson. Bägge herrarna hade stött Pontins och Creutz studier ekonomiskt.¹⁷

En av Creutz viktigaste lärare vid universitetet i Åbo var professorn i fysik Carl Fredric Mennander. Mennander hade österbottnisk bakgrund och hade varit skyddsling till Creutz farbror, landshövdingen i Österbotten Gustaf Creutz, och han hörde därmed till släktens nätverk. Mennander undervisade mycket mångsidigt i bland annat naturalhistoria, mekanik, mineralogi och statistik, vilka alla var centrala vetenskapsgrenar under upplysningstiden och gav insikt i jordklotets ålder, naturens materiella egenskaper och en vetenskaplig världsbild överlag. Mennander hade studerat i Uppsala för den unge Carl Linnaeus på

15. Ang. studenternas sedlighet se t.ex. Mari Välimäki, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset subteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turku: Turun yliopisto 2021.

16. Charlotta Wolff, "The Swedish aristocracy and the French Enlightenment circa 1740–1780", *Scandinavian Journal of History* 30:3–4 (2005), 259–270.

17. Jorma Vallinkoski, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828*, vol. I, Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto 1962–1966, 225, 329; Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 18–19; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 14–15.

1730-talet, och enligt Gunnar Castrén var det just Mennander som lärde Creutz att uppskatta botanik och särskilt Linnés arbete.¹⁸

En annan lärare som fick betydelse för Creutz var Mennanders svärfar, den av studenterna högt älskade professorn i vältalighet Henrik Hassel, som årligen föreläste om Ciceros verk *De officiis* och undervisade i skrivning. Eftersom Creutz siktade på ämbetsmannabanan antar Hultin att han i första hand studerade vid den juridiska fakulteten. Till dess lärare hörde bland andra professorn i allmän rättslära Olof Pryss samt professor Algot Scarin, som undervisade i moralfilosofi och historia. Scarin var vid denna tid sjuklig och föreläste offentligt endast om statslära, och även detta rätt sporadiskt. Privat föreläste han emellertid också om Europas nyaste historia och om internationell politik utgående från tidningsnyheter, följande en sed importerad från de tyska universiteten.¹⁹ Utöver dessa ämnen antar Castrén att Creutz studerade grekiska med hjälp av professorn i orientaliska språk Carl Abraham Clewberg, som nyss tillträtt sin tjänst. Clewberg tillhörde maktelitens klientnätverk, för han hade i början av 1740-talet verkat som informator för greve Pontus Fredrik De la Gardie och i praktiken även som sändebudet greve Clas Ekeblads inofficielle sekreterare i Frankrike. Franska studerade Creutz med säkerhet redan i ett tidigt skede, i Åbo antingen för universitetets språklärare Daniel Chefdeville eller någon annan; det rädde ingen brist på språklärare i staden.²⁰ Enligt statssekreterare Elis Schröderheims minnestal över Creutz i Vetenskapsakademien år 1787 ville den unge Creutz inte läsa översättningar utan försökte alltid studera vetenskap och litteratur på originalspråk, varigenom han utökade sina kunskaper särskilt i de klassiska språken.²¹

18. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 18–20.

19. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 20–21; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Stockholm: Norstedt 1978, 40; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 15, 17; Kotivuori, *Studentmatrikel: Olof Pryss; Erkki Urpilainen ja gööttläisen histori-ankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1993, 64, 66–67.

20. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 22.

21. Elis Schröderheim, *Uti Kongl. Maj:ts Höga Närvaro, Åminnelse-Tal öfver Framledne Hans Excellence, Riks-Rådet, Cancellie-Présidenten, Academiae-Cancelleren, Riddaren*

Andra betydande lärare vid universitetet i Åbo var professorn i logik och metafysik Carl Mesterton och professorn i teologi, biskop Johan Browallius. Mesterton företrädde som filosof den wolffianska rationalismen medan Browallius var en typisk representant för upplysningens nyttotänkande.²² Browallius hade liksom Mennander studerat för Linnaeus i Uppsala, och han hade på 1730-talet gjort naturvetenskapliga expeditioner till Dalarna och norra Sverige. Innan han utnämndes till professor i teologi hade han verkat som professor i naturalhistoria. Browallius försvarade ivrigt naturalhistoriens samhällliga nytta ur en empirisk synvinkel. Hans framstegstro var dock relativ, för inom teologin och statsläran höll Browallius hårt fast vid den officiella ortodoxin. För honom skulle Bibelns ord förstås som bokstavlig sanning, och han kallade ateisterna ”vårt släktes skamfläckar”. Ett par år efter att Creutz studerat i Åbo skrev Browallius pamfletten ”Om irriga begrepp rörande regeringsformen”, där han kraftigt försvarade frihetstidens statsskick.²³ Dessa synsätt var fjärran från dem som Creutz senare kom att omfatta. En tredje professor som hade kunnat bli viktig för Creutz var den nyutnämnde professorn i nationalekonomi, den naturvetenskapligt inriktade Pehr Kalm, men han befann sig just då i Nordamerika på en längre forskningsresa.²⁴

De förebilder Creutz fick vid universitetet för sin världsbild dominerades av naturvetenskaplig iver, wolffianism och naturteologiska strömningar. De sistnämnda ingick också i den wolffianska filosofin.²⁵ Naturteologin hade också inspirerat den dissertation Pontin försvarat för Mennander om folkbokföringen och i vilken Creutz lät trycka en

och Commendeuren af Kongl. Maj:ts Orden, Högvälbörne Herr Grefve Gustaf Phil. Creutz, Hället för Kongl. Vetenskaps Akademien, den 16 Maji 1787, Stockholm 1788, 7.

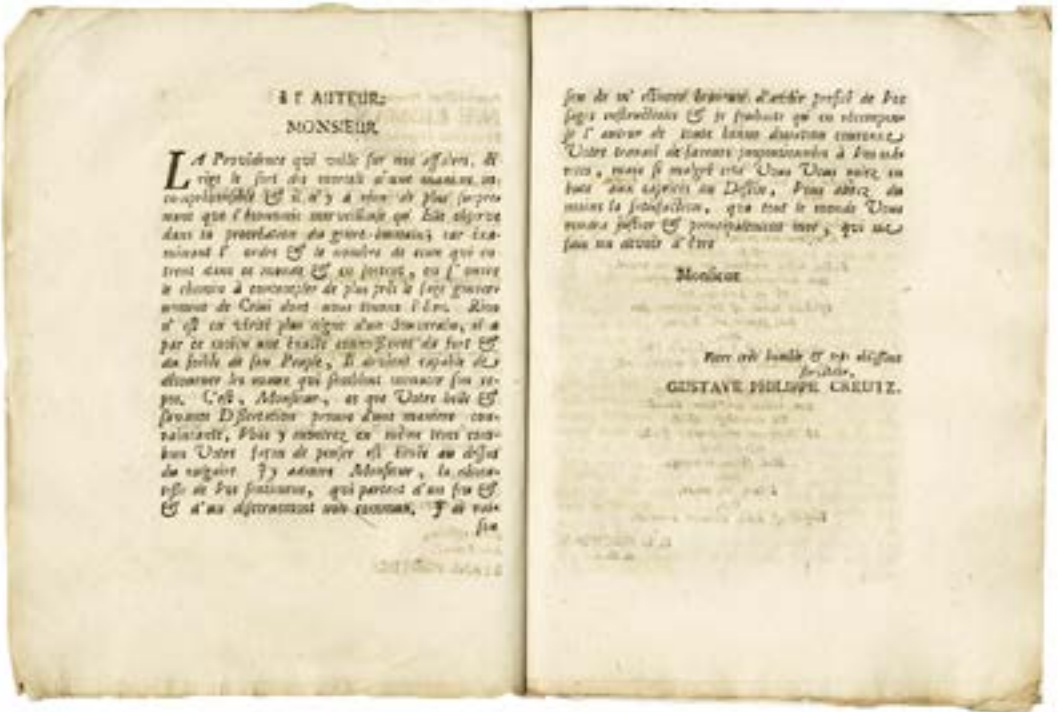
22. Visa Helenius, ”Karl Mestertonin väitöskirja rationalistisen filosofian ja eurooppalaisten vaikutteiden välittäjänä 1700-luvun puolivälin Turun akatemiassa”, *Auraica* 10 (2019), 4–8.
23. Kotivuori, *Studentmatrikel*: Johan Browallius; Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 286–287, 293.
24. Kotivuori, *Studentmatrikel*: Pehr Kalm; Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 244–246.
25. Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallisuudessa 1700-luvulla*, 75–76.

providentialistiskt inspirerad gratulation till Pontin på franska 1749.²⁶ Det är osannolikt att Creutz på universitetet skulle ha fått direkta intryck från den radikala upplysningen eller materialistiska filosofin. Det är också oklart huruvida han fick sådana från andra håll under sin studietid. Sådana influenser är dock svåra att utesluta, med beaktande av hurdan litteratur som rörde sig i universitetskretsarna i Åbo vid den tiden. Exempelvis docenten i teoretisk filosofi, universitetets vice bibliotekarie Jakob Haartman ägde förutom Christian Wolffs samtliga verk också en stor mängd fransk litteratur, inklusive Voltaires skrifter, medan professor Clewberg hade ett exemplar av Pierre Bayles *Dictionnaire historique et critique*, som företrädde den tidiga upplysningsfilosofin. Även Mennander, som senare utnämndes till biskop, hade flera polemiska och religionskritiska verk i sitt bibliotek, till exempel Voltaires *Dictionnaire philosophique* från 1740 och Helvétius *De l'esprit* från 1758.²⁷

Om det fanns filosofisk radikalism inom universitetskretsarna i Åbo stod den knappast att finna i undervisningen, men det var möjligt att få kontakt med den genom litteraturen. I Åbo var tillgången på böcker betydligt bättre än någon annanstans i Finland. Som student ägde Creutz själv knappast många böcker. I hans bouppteckning är de äldsta upptecknade verken utgåvor av romerska auktorer tryckta på 1720-talet *ad usum Delphini* ("för tronföljarens bruk"), vilket kan tyda på att han använt dem i sina studier, samt ett exemplar av den femte upplagan av just *Dictionnaire historique et critique* tryckt 1740. De flesta böckerna i förteckningen är dock tryckta först på 1750-talet eller senare. Dessutom var det vanligt att köpa begagnade böcker,

26. "La Providence qui veille sur nos affaires, dirige le sort des mortels d'une manière incompréhensible & il n'y a rien de plus surprenant que l'économie merveilleuse qu'Elle observe dans la procréation du genre-humain; car examinant [*sic*] l'ordre & le nombre de ceux qui entrent dans ce monde & en sortent, on s'ouvre le chemin à contempler de plus près le sage gouvernement de Celui dont nous tenons l'être. Rien n'est en vérité plus digne d'un Souverain, il a par ce moiën une exacte [*sic*] connoissance du fort et du faible de son Peuple, Il devient capable de détourner les maux qui semblent menacer son repos. [...]" Carolus Frieder. Mennander & Magnus Constans Pontin, *Exercitium academicum, utilitates fluentes ex inito natorum denatorumque calculo exhibens*, Aboae: Joh. Kæmpe 1749.

27. Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjallituurissa 1700-luvulla*, 101–102, 108–110.

Gratulationerna var både retoriska övningar och uttryck för sociala relationer inom studentgemenskapen. Gustav Philip Creutz franska gratulation till Magnus Constans Pontins latinska dissertation från 1749 var den första text Creutz publicerade och speglade ännu en förtröstansfull providentialistisk gudstro. Finlands nationalbibliotek.

och därför säger tryckåret inte när boken har införskaffats.²⁸ För den som ville bekanta sig med radikala tankar var den akademiska omgivningen i varje fall en förhållandevis trygg, slutna miljö med sina

28. Bouppteckning: Creutz, Gustaf Philip, Grefve, 13.2.1786, Adliga bouppteckningar, EIXB:125, Svea hovrätt, Riksarkivet (RA). Se även Förteckning på G.F. Creutz' boksamling. Avskrift ur Creutz' bouppteckning under kontroll av förste amanuensen N. Afzelius, 1925, Bibliogr. Sv. U287a, Handskrifter, Kungliga biblioteket, samt Esko Häkli, "Gustav Philip Creutz och hans bibliotek", *Opusculum. Kirja- ja oppihistoriallinen aikakauskirja* 4:1 (1984), 11–32.

klassiska språk och auktorer. Utgångspunkten för läsandet av dessa och annan litteratur som utmanade den kristna samhällsordningen var att de radikala eller heterodoxa idéerna inte fördes utanför universitetet, utan motiven för att studera dem var i första hand vetenskapliga och bildningsmässiga.

EN FILOSOFISK GENEALOGI

Efter sina studier tog sig Creutz våren 1751 till Stockholm för att ta tjänst i kanslikollegium. Under ungefär ett decennium fördjupade han sig i modern litteratur inom Tankebyggarorden och gjorde sig känd och uppskattad som poet tillsammans med sin bästa vän greve Gustaf Fredrik Gyllenborg, som var jämnårig med honom. Tillsammans fick de ansvaret för Tankebyggarordens gemensamma bibliotek. Inom samfundet beundrade man Voltaire, man läste Montesquieu och Diderots och d'Alemberts encyklopedi och tog starka intryck från franskklassicismen samt från Alexander Popes, James Thomsons och Jean-Baptiste Rousseaus dikter.²⁹ Tankebyggarorden var en brokig församling av "allehanda slags folck",³⁰ som förenades av sitt intresse för att befrämja skönlitteraturen, dock inte så mycket av politisk eller filosofisk radikalism. Under sina ungdomsår i Stockholm blev Creutz också bekant med hovet och kronprins Gustaf, den blivande kung Gustav III, sedan Creutz efter kungaparets revolutionsförsök 1756 utnämns till kavaljer hos den yngste av kungasönerna, hertigen av Östergötland Fredrik Adolf. Därtill följde den unge Creutz med politiken och deltog i två riksdagar, men hans verksamhet förefaller inte ha varit särskilt radikal i politisk eller intellektuell bemärkelse. Tvärtom verkar han bland alla hovlivets utsvävningar ha sökt en estetisk balans i sitt liv och sina verk: i Tankebyggarordens publikationer var hans motto det från Ovidius *Metamorfoser* lånade *medio tutissimus*

29. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 120.

30. Torkel Stålmärck, *Tankebyggare 1753–1762. Miljö- och genrestudier*, Stockholm: Acta universitatis stockholmiensis 1986, 14.

ibis ("i mitten går du tryggast") och hans pseudonym som författare Me****g, det vill säga Mellanväg.³¹

En avgörande vändning i Creutz karriär skedde 1762, då han utnämndes till Sveriges sändebud i Spanien. Han reste till Madrid via Paris, och han dröjde så länge som möjligt kvar i den franska huvudstaden, dit han till sin lycka snart fick återkomma. Creutz verkade som Sveriges sändebud i Paris åren 1766–1783, från 1772 med ambassadörs rang. Under dessa år blev han personligen bekant med upplysningens viktigaste författare och litterära kretsar, och han hör också till de få svenskar och finländare som i 1700-talets Europa hade nära förbindelser med inflytelserika personer som Voltaire eller Diderot. Hurdan kontinuitet finns det mellan Creutz tidigare intryck och hans nya franska kontakter? I vilken mån företrädde de parisiska kontakterna något sådant som inte fanns att tillgå på annan ort och än mindre personligen möta? Jag försöker i det som följer skissa upp en intellektuell genealogi (det vill säga influensernas historiska skiktningar), för att citera Dan Edelstein, för de kontakter Creutz hade vid mitten av 1770-talet.³² Utgående från den är det lättare att uppskatta vilken betydelse de tidigare filosofiska kontakterna hade, hur mycket som slutligen var nytt och vilken betydelse erfarenheterna under studieåren hade.

Efter att han anlant till Paris 1763 bekantade sig Creutz under den svenske ambassadören friherre Ulric Scheffers ledning med författare och filosofer. Han träffade Jean-François Marmontel, som i det skedet var en känd poet och dramatiker men ännu inte så känd som radikal filosof, även om han liksom sina vänner filosofen Denis Diderot och matematikern Jean Le Rond d'Alembert hörde till författargardet bakom den stora encyklopedin. En annan filosof som Creutz träffade under sin första vistelse i Paris var den brittiske ambassadsekreteraren David Hume från Skottland. Hume betraktades lindrigt sagt som religiös skeptiker, och alla hans verk hade ett par år tidigare hamnat på den katolska kyrkans lista över förbjudna böcker. Bekantskapen med

31. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 27–40, 87; Torkel Stålmarck, "Inledning", *Våra Försök* I, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 1975, x.

32. Edelstein, *The Enlightenment*.

Hume och hans texter var av allt att döma en betydelsefull upplevelse, för Creutz upprätthöll kontakten brevledes.³³ Humes *The History of England* i fransk översättning från 1769 fanns också i Creutz eget bibliotek.³⁴ Hume företrädde en sådan skarp empirisk filosofi som Creutz inte nödvändigtvis ännu under studietiden lärt känna men som hans barndomserfarenheter av religiös nonkonformism samt kontakten med wolffianism under studietiden kan ha berett vägen för.

Av stor symbolisk betydelse var också Creutz möte med Voltaire i Ferney, då Creutz på våren 1764 reste från Paris till Spanien. Creutz fyllde vid den tiden 32 år; Voltaire å sin sida var 69 år gammal. Voltaire var sin tids mest berömda författare i Europa, och hans verk lästes av en bred publik, inklusive vid det svenska hovet. Hans stil härmades också i de litterära kretsar som Creutz hade tillhört i Stockholm, och Creutz viktigaste diktverk *Atis och Camilla* innehåller tydliga influenser från Voltaires episka dikt *La Henriade* (1723).³⁵ Den åldrade filosofen skrev i maj 1764 förtjust till salongsvärdinnan Marie-Thérèse Geoffrin, som beskyddade encyklopedisterna, att riksrådet i Sverige hade gjort ett misstag då det utnämnt Creutz till sändebud i Spanien och inte i Frankrike:

Ärade fru, greve Creutz var nog värd er bekantskap; han förtjänar allt ni vänligen sagt mig om honom. Om det fanns en kejsar Julianus i världen, så är det hos honom han borde bli ambassadör, och inte hos folk som håller

-
33. Marianne Molander (éd.), *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770*, Göteborg & Paris: Acta universitatis gothoburgensis & Jean Touzot 1987, 14; Marianne Molander Beyer (éd.), *Comte de Creutz. La Suède & les Lumières. Lettres de France d'un Ambassadeur à son Roi (1771–1783)*, Paris: Michel de Maule 2006, xix–xx; Gustav Philip Creutz till David Hume, Madrid 4.2.1765, Robert McNamee et al. (eds.), *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, vers. 3.0, University of Oxford 2022, <https://doi.org/10.13051/ee:doc/voltrfVF1203741c> (läst 10.2.2023).
34. Humes verk finns i Creutz boupptecknings bibliotekskatalog under punkt 741, 758. Creutz, Gustaf Philip, Grefve, 13.2.1786, Adliga bouppteckningar, E1XB:125, Svea hovrätt, Riksarkivet (RA). Förteckning på G. F. Creutz' boksamling. Avskrift ur Creutz' bouppteckning under kontroll av förste amanuensen N. Afzelius, 1925, Bibliogr. Sv. U287a, Handskrifter, Kungliga biblioteket. Häkli, "Gustav Philip Creutz och hans bibliotek", 19.
35. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 147, 154, *passim*.

autodaféer och kysser munkars ärmars. De svenska riksråden måste ha varit snurriga i huvudet, då de inte lämnat en man som denna i Frankrike. Där hade han kunnat göra gott, och det är omöjligt att göra det i Spanien.³⁶

Med andra ord såg Voltaire i Creutz en person som kunde verka för att befrämja upplysningsfilosofernas och Voltaires egen agenda i Frankrike. Till denna agenda hörde i synnerhet den religiösa toleransen och religionsfriheten. Tolerans och religionskritik verkar också länge ha varit centrala i Creutz världsbild, vilket syntes på många sätt såväl i hans bibliotek som i hans brevväxling, också från Spanien, där han tillbringade ett par ensamma år.³⁷

Till sin glädje fick Creutz snart lämna Spanien, då han utnämndes till Scheffers efterträdare i Frankrike. Efter sin återkomst till Paris på sommaren 1766 hade Creutz tid att bli närmare bekant med filosoferna. Detta skedde särskilt hos sändebudet för republiken Genève Jacques Necker och i dennes hustrus, Suzanne Curchods societet, som började ta form kring 1767 och blev en viktig mötesplats för diplomater, akademiker och radikala filosofer. Även om paret Neckers krets omfattade utländska diplomater och därmed adelsmän förblev den intimare och mer begränsad än de andra societetskretsarna i Paris. År 1770 skildrade Neapels ambassadsekreterare Ferdinando Galiani i ett brev till fru Necker hur kretsen förutom honom själv och värdparet omfattade Creutz och dennes nära vän Marmontel, akademikern Antoine Léonard Thomas, encyklopedisten abbé André Morellet, som försvarat protestanterna och suttit i Bastiljen på grund av en satirisk

36. "Mr Le Comte de Creutz, Madame, était bien digne de vous connaître, il mérite tout ce que vous m'avez fait l'honneur de me dire de lui. S'il y avait un Empereur Julien au monde c'était chez lui qu'il devrait aller en ambassade, et non chez des gens qui font des auto da-fé et qui baisent la manche des moines. Il faut que la tête ait tourné au Sénat de Suède pour ne pas laisser un tel homme en France. Il y aurait fait du bien, et il est impossible d'en faire en Espagne." Voltaire till Marie Thérèse Geoffrin, 21.5.1764, Robert Mc Namee et al. (eds), *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, vers. 3.0, University of Oxford 2022, <https://doi.org/10.13051/ee:doc/voltfrVF110384ac> (läst 10.2.2023); även Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 149–160; Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 188–194; Jean-François Marmontel, *Mémoires*, éd. Jean-Pierre Guicciardi & Gilles Thierriat, Paris: Mercure de France 1999, 203–204, 302; Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 176.

37. Ang. Creutz tid i Spanien och hans uppfattningar om landet se Wolff, "Gustav Philip Creutz skildringar av 1760-talets Spanien".

pamflett, litteratur- och musikkritikern Friedrich Melchior Grimm, journalisten Jean-Baptiste Suard och abbé Guillaume-Thomas Raynal, som även han beskyddat protestanterna och följande år blev berömd för verket *Histoire des deux Indes* ("De tvenne Indiens historia", 1770).³⁸ Boken kritiserade kolonialismen och slaveriet kraftigt och blev genast förbjuden och bränd på bål. Enligt äldre forskning omfattade denna krets även Diderot, Paul Thiry d'Holbach som framförde ateistiska synsätt, den sensuella materialisten Claude-Adrien Helvétius – den samme vars *De l'esprit* fanns i Mennanders bokhylla – och ytterligare några författare.³⁹ Enligt den franska polisens skuggningsprotokoll träffade Creutz samma personer regelbundet ännu i slutet av 1770-talet hos fru Geoffrin, hos Neckers, hos d'Holbach eller hos Helvétius änka i den mån han inte bjöd dem hem till sig. Inom diplomatkåren hörde Creutz till de få som hade tillträde både till drottningens kabinett och till de radikalaste filosofernas privata middagar.⁴⁰

Gemensamt för Neckers och Creutz kretsar var ett kritiskt förhållande till det kungliga enväldet, kyrkan och förtrycket av religiösa minoriteter. I förhållande till Creutz intryck och möjliga lektyrer under studietiden företrädde dessa författare sin tids mest radikala avantgarde, vars viktigaste verk ännu var under arbete. Creutz kontakter till dem var därmed en exceptionell och oersättlig erfarenhet med tanke på hans tankesätt och världsbild. Liksom det framgår av Voltaires brev skulle Creutz dock inte ha tagits emot i denna umgängeskrets utan de kunskaper han skaffat sig under studietiden i Åbo och för vilka Marmontel senare mindes honom:

Han var ännu ung, till sinnet prydd med en oerhörd lärdom, talande franska lika väl som vi och nästan alla Europas språk som sitt eget, för att inte nämna de klassiska språken. Han kände alla den gamla och moderna litteraturens genrer, talade om kemi som om han var kemist, om naturalhistoria som lärjunge till Linné, och särskilt om Sverige och Spanien som en nyfiken

38. Ferdinando Galiani till Suzanne Curchod Necker, 4.8.1770, cit. Jacqueline Helle-gouarc'h, *L'Esprit de société. Cercles et "salons" parisiens au XVIIIe siècle*, Paris: Garnier 2000, 214; även Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 340.

39. Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 280; jfr Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 341.

40. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes".

observatör av dessa klimats egenskaper och diverse produkter. Han var för oss en källa till lärdom, förskönad av den mest strålande vältalighet.⁴¹

Det är anmärkningsvärt att Marmontel här, liksom i sin novell *Les solitaires de Murcie* ("Eremiterna i Murcia", 1790), omtalar Creutz som lärjunge till Linné och betonar hans naturvetenskapliga kunnande. Detta var kanske typiskt för en tid då vetenskapsakademierna och naturvetenskaperna hade en särskild roll i de bilaterala förbindelserna mellan Frankrike och Sverige, men det kan också tolkas som att Creutz hyste ett äkta intresse för naturvetenskaperna och att hans studier i Åbo för Linnés egentliga lärjunge Mennander hade haft en stor betydelse för honom.⁴² I det avseendet var kontakterna med de empiriska encyklopedisterna, materialisterna och antikolonialisterna ett logiskt steg för Creutz efter universitetet i Åbo och societetskretsarna i Stockholm, även om de innebar att han beträdde marker som till en del var helt nya för honom.

LÅNGVARIGA INTELLEKTUELLA FÖRBINDELSER

Vissa av Creutz intressen var långvariga, liksom en del av hans kontakter och vänskapsförbindelser, trots att hans umgängeskrets naturligtvis förändrades och utvecklades under åren och årtiondena. Den franska polisens skuggningsprotokoll indikerar att Creutz bekantskapskrets i Paris fram till 1770-talet hade utvidgats i åtminstone ett par nya riktningar. Å ena sidan var den svenska ambassadören en återkommande gäst på den franska högadelns mottagningar, och han rörde sig även

-
41. "Jeune encore, et l'esprit orné d'une instruction prodigieuse, parlant le français comme nous et presque toutes les langues de l'Europe comme la sienne, sans compter les langues savantes, versé dans tous les genres de littérature ancienne et moderne, parlant de chimie en chimiste, d'histoire naturelle en disciple de Linné, et singulièrement de la Suède et de l'Espagne en curieux observateur des propriétés des climats et de leurs productions diverses, il était pour nous une source d'instructions embellies par la plus brillante élocution." Marmontel, *Mémoires*, 203–204.
 42. I egenskap av riksråd och kanslipresident valdes Creutz 1784 till ledamot av Vetenskapsakademien, men denna utnämning kan betraktas som åtminstone delvis politisk. Ang. de vetenskapliga förbindelserna se Päivi Pihlaja, *Tiedettä Pohjantähdien alla. Pohjoisen tutkimus ja Ruotsin tiedeseurojen subteet Ranskaan 1700-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2009.

i konstsamlarkretsarna, å andra sidan träffade han även en hel del brittiska intellektuella eller oppositionella, allt från Edward Gibbon och John Dalrymple, som företrädde den skotska upplysningen, till Charles Fox, som sympatiserade med de amerikanska frihetskämparna, och Thomas Townshend, som motsatte sig hela kriget. Särskilt äldre forskning har betonat de franska hov- och filosofkretsarnas betydelse för Creutz, medan de utländska och särskilt de brittiska kontakterna fått mindre uppmärksamhet.⁴³ Creutz närmaste och mest långvariga kontakter var dock de som han knöt med andra diplomater intresserade av filosofi, encyklopedisterna och författare överlag.

I Creutz omfattande sociala nätverk som helhet drunknar de radikala intellektuella delvis i den stora mängden kontakter, men de radikala filosoferna var viktiga för ambassadören, inte minst som också Sveriges kung Gustav III gärna uppträdde som filosofernas beskyddare. Creutz sände honom deras böcker, inklusive *Encyclopédiens* åttonde volym i september 1769, då Gustaf ännu var kronprins.⁴⁴ Den franska polisen räknade bland Creutz bekanta på 1770-talet Voltaires vän markis François Jean de Chastellux, d'Alembert, d'Holbach, Marmontel, Morellet och Raynal samt flera nationalekonomer, med andra ord till stor del samma namn som förekommit på 1760-talet i Neckers och Geoffrins salonger. Creutz var också nära bekant med d'Alemberts väninna Julie de Lespinasse, även hon författare och intellektuell, men deras vardagliga umgänge och vänliga gester, exempelvis att Creutz bjöd på skjuts i sin fina vagn, visar att dessa kontakter inte enbart handlade om filosofiska diskussioner utan också om vanliga mänskliga förbindelser, artigheter och civiliserat umgänge.⁴⁵

Ambassadören Creutz närmaste och mest orubbliga filosofiska vänner i Frankrike verkar ha varit Marmontel, d'Alembert och paret Necker. Marmontel var vid sidan av Creutz läkare Théophile de

43. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 183, 198; Charlotta Wolff, "Digital källkritik och upplysta nätverk: Det filosofiska Europa i greve Gustav Philip Creutz umgängeskrets, 1774–1783", *Sphinx* 2021–2022, 61; Charlotta Wolff, "När Amerika var frihetens vagga", 323.

44. Creutz till prins Gustaf, Paris 13.9.1767, Molander, Marianne (éd.), *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770*, 61.

45. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes".

Bordeu den enda som fick träffa Creutz då denne var allvarligt sjuk i december 1775, och Marmontel publicerade 1790 sin novell *Les solitaires de Murcie* till minne av sin fem år tidigare avlidna svenska vän.⁴⁶ Doktor Bordeu, som företrädde den medicinsk-filosofiska vitalismen från Montpellier, hade i sin tur likt Marmontel bidragit till Diderots och d'Alemberts encyklopedi och förekommer också i Diderots berömda dialog *Le rêve de d'Alembert* ("d'Alemberts dröm") som den sexuella mångfaldens försvarare.⁴⁷ Med d'Alembert brevväxlade Creutz fram till filosofens död 1783. Också med familjen Necker bevarades kontakten under Jacques Neckers första period som finansminister (1777–1781) och efter att Creutz återvänt till Sverige 1783.⁴⁸ I övrigt verkar de filosofiska kontakterna att ha avtagit kring år 1780, vilket hade flera orsaker, från dödsfall till att ambassadören tvingades flytta till en mindre bostad där han inte kunde hålla middagsmottagningar på samma sätt som tidigare.⁴⁹

Dessa viktigaste kontakter och vänner representerade alla det encyklopedistiska lägret, det vill säga den "moderna filosofin", som Voltaires samtida och väninna Marie Anne du Deffand avskydde för att den var materialistisk, subversiv och kritiserade inte bara det kungliga enväldet, den religiösa intoleransen och den katolska kyrkan utan i vissa fall även själva religionen, monarkin och kolonialismen samt naturligtvis ojämlikheten i alla dess former.⁵⁰ På sätt och vis är det ironiskt att beskyddaren av den svenska ambassadförsamlingen själv var fritänkare, men detta var inte på något sätt exceptionellt i det sena 1700-talets kontext.

Creutz återvände till Sverige 1783 efter att Gustav III kallat honom till kanslipresidentsämbetet och till kansler för Uppsala universitet.

46. Skuggningsprotokoll 29.12.1775, Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Contrôle des étrangers, vol. 8; Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 195.

47. Gilles Barroux, *Philosophie, maladie et médecine au XVIIIe siècle*, Paris: Honoré Champion 2013, 285–286, 290, 292.

48. d'Alemberts och Jacques Neckers brev till Creutz, Gustavianska samlingen, F491 och F492, Uppsala universitetsbibliotek.

49. Wolff, "Un admirateur des philosophes modernes", 196; Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 322–325.

50. Se Benedetta Craveri, *Madame du Deffand e il suo mondo*, Milano: Adelphi 1982.

Kanslersämbetet vid universitetet i Åbo måste han avböja, eftersom kungen ville ha honom i Uppsala.⁵¹ Creutz behöll sina kontakter till Frankrike, men han knöt också nya bekantskaper i Stockholms societeten. Till dessa hörde Gustav III:s rådgivare, statssekreteraren Elis Schröderheim samt den konstintresserade amiralen greve Carl August Ehrensvärd, som genom sin far och sitt eget arbete hade band till Finland. Creutz träffade också på nytt några av sina gamla vänner, såsom den tidigare så viktiga Gyllenborg samt Evert Vilhelm Taube, som han träffat på 1770-talet i Paris, sin tidigare ambassadsekreterare Malte Ramel, som blivit hovkansler, och Nils von Rosenstein, som regelbundet korresponderade med den franska vetenskapsakademiens ständige sekreterare Nicolas de Condorcet och även var bekant med d'Alembert. Till Creutz gamla bekanta hörde också hovintendenten Pehr Tham, som han träffat på 1750-talet och som var en betydande beskyddare av de sköna konsterna med vilken Creutz korresponderade vänskapsfullt efter sin återkomst från Frankrike.⁵² Särskilt god vän blev Creutz emellertid med Carl Fredric Fredenheim, som katalogiserade hans bibliotek sommaren 1784.⁵³ Ceremonimästaren vid hovet och tjänstemannen vid utrikesförvaltningen Fredenheim var liksom Creutz från Finland, för han var född i Åbo och hade studerat där. Hans far var Creutz gamla vän och lärare vid akademien, professorn och riksdagsmannen Mennander, som hade blivit ärkebiskop och genom vars meriter sonen adlats med namnet Fredenheim. Som universitetskansler och kanslipresident hade Creutz tillfällen att träffa sin gamla lärare. Han skrev ett tackbrev för den omsorg professorn visat honom över trettio år tidigare, och Mennander i sin tur berömde känslösamt sin tidigare elev för sin son.⁵⁴

51. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 408–409.

52. Brev från hovintendenten Pehr Tham, Ep. T. 7, och Bref till hovintendenten Pehr Tham, Ep. T. 8, Thams och Creutz brev, Kungliga biblioteket.

53. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 383, 396, 413–414, 416, 419; Torgny T. Segerstedt, *Nils von Rosenstein. Sambällets människa*, Stockholm: Norstedt 1981, 127.

54. Se Creutz brev till Mennander, Stockholm 2.8.1784, Bref till Ärkebiskop Mennander från Herrar Rikets Råd 1737–1786, Ep. M. 5:3, Kungliga biblioteket, i samma volym finns fem andra brev från Creutz till Mennander 1784–1785; se även Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 19.

I juni 1783 besökte Creutz Åbo under Gustav III:s resa till Fredrikshamn, men han hade knappt någon tid att besöka universitetet. I Stockholm uppträdde kanslipresidenten liksom tidigare i Paris som en beskyddare av författare och konstnärer, och han gav också Gustav III råd i planerandet av Svenska Akademien, där han skulle ha haft en given plats. Då Creutz blev kansler för Uppsala universitet hade han dock inte längre tid att egentligen utöva sina vetenskapliga eller filosofiska intressen, trots att han fortfarande gärna umgicks med filosofer och författare. Hans hälsa vacklade, och den 30 oktober 1785 avled han i Stockholm, av allt att döma i en hjärtsjukdom. På sin dödsbädd ville han inte ha någon präst, utan enligt de samtida dog han så att säga i den nya filosofins sköte. Efter Creutz död meddelade hans tidigare sekreterare Rosenstein om hans fränfalle till Marmontel, som de båda kände väl.⁵⁵

Vilken var slutligen Åboärens betydelse för Creutz? På universitetet kom han i beröring med wolffianismen och naturteologin, men framför allt var det där som hans intresse för naturvetenskaperna vaknade under Mennanders handledning, och därmed även hans djupare intresse för en vetenskaplig och empirisk världsbild. Detta skapade i sin tur förutsättningar för den filosofiska radikalism, i vilken det ingick materialistiska och moraliskt frigjorda element, som Creutz fick djupare kontakt med i Paris först 1763 och sedan ytterligare från och med 1766. Creutz eftermäle har framställt honom som en exceptionell individ, men det var framför allt en exceptionell karriär han gjorde. Hans umgängeskretsar under åren i Paris och den framstående position han intog som filosofiskt salongslejon i Frankrike har åtminstone delvis sin förklaring i de kunskaper och intressen han skaffat sig redan i Åbo.

55. Castrén, *Gustav Philip Creutz*, 384, 408–411, 415–420, 425; Hultin, *Gustaf Filip Creutz*, 361–363.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Handskrivna källor

Archives du Ministère des Affaires Étrangères, La Courneuve
Contrôle des étrangers, vol. 8.

Kungliga biblioteket, Stockholm

Bref till Ärkebiskop Mennander från Herrar Rikets Råd 1737–1786, Ep. M. 5:3.
Förteckning på G. F. Creutz' boksamling. Avskrift ur Creutz' bouppteckning
under kontroll av förste amanuensen N. Afzelius, 1925, Bibliogr. Sv. U287a.
Brev från hovintendenten Pehr Tham, Ep. T. 7.
Bref till hofintendenten Pehr Tham, Ep. T. 8.

Riksarkivet (RA), Stockholm

Svea hovrätt, Adliga bouppteckningar, EIXB:125.

Uppsala universitetsbibliotek

Gustavianska samlingen, F491–F492.

Tryckta källor

Autio, Veli-Matti (toim.), *Turun Akatemian konsistorin pöytäkirjat – Consistorii academici aboensis protokoll*, vol. XVI, 1747–1751, Helsinki: Helsingin yliopisto 1972.

Marmontel, Jean-François, *Mémoires*, éd. Jean-Pierre Guicciardi & Gilles Thierriat, Paris: Mercure de France 1999.

Mennander, Carolus Frieder[icus] & Magnus Constans Pontin, *Exercitium academicum, utilitates fluentes ex inito natorum denatorumque calculo exhibens*, Aboae: Joh. Kæmpe 1749.

Molander, Marianne (éd.), *Le Comte de Creutz. Lettres inédites de Paris 1766–1770*, Göteborg & Paris: Acta universitatis gothoburgensis & Jean Touzot 1987.

Molander Beyer, Marianne (éd.), *Comte de Creutz. La Suède & les Lumières. Lettres de France d'un Ambassadeur à son Roi (1771–1783)*, Paris: Michel de Maule 2006.

Schröderheim, Elis, *Uti Kongl. Maj:ts Høga Närvaro, Aminnelse-Tal öfver Framledne Hans Excellence, Riks-Rådet, Cancellie-Présidenten, Academiae-Cancelleren, Riddaren och Commendeuren af Kongl. Maj:ts Orden, Högvälborne Herr Grefve Gustaf Phil. Creutz, Hället för Kongl. Vetenskaps Akademien, den 16 Maji 1787*, Stockholm 1788.

Elektroniska resurser

- Gustav Philip Creutz till David Hume, Madrid 4.2.1765, Robert McNamee et al. (eds), *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, vers. 3.0, University of Oxford 2022, <https://doi.org/10.13051/ee.doc/voltfrVF1120374arc>, läst 10.2.2023
- Voltaire till Marie Thérèse Geoffrin, 21.5.1764, Robert Mc Namee et al. (eds), *Electronic Enlightenment Scholarly Edition of Correspondence*, vers. 3.0, University of Oxford 2022, <https://doi.org/10.13051/ee.doc/voltfrVF1110384arc>, läst 10.2.2023.
- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Johan Browallius, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=U670> (läst 7.4.2026).
- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Gustaf Philip Creutz, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=7411> (läst 7.4.2026).
- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Pehr Kalm, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=6189> (läst 7.4.2026).
- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Olof Pryss, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=5308> (läst 7.4.2026).

Litteratur

- Ahokas, Minna, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2011.
- Ahokas, Minna, "Works of Enlightenment philosophy in Finnish cities during the 1700s", Cecilia af Forselles & Tuija Laine (eds), *The emergence of Finnish book and reading culture in the 1700s*, Helsinki: The Finnish Literature Society 2016, 70–93.
- Barroux, Gilles, *Philosophie, maladie et médecine au XVIIIe siècle*, Paris: Honoré Champion 2013.
- Castrén, Gunnar, *Gustav Philip Creutz*, Stockholm & Helsingfors: Albert Bonnier & Holger Schildt 1917.
- Chartier, Roger, *Les origines culturelles de la Révolution française*, Paris: Seuil 2000 (2:a franska uppl.).
- Craveri, Benedetta, *Madame du Deffand e il suo mondo*, Milano: Adelphi 1982.
- Edelstein, Dan, *The Enlightenment. A genealogy*, Chicago & London: The University of Chicago Press 2010.
- Helenius, Visa, "Karl Mestertonin väitöskirja rationalistisen filosofian ja eurooppalaisten vaikutteiden välittäjänä 1700-luvun puolivälin Turun akatemiassa", *Auraica* 10 (2019), 4–8.
- Hellegouarc'h, Jacqueline, *L'Esprit de société. Cercles et "salons" parisiens au XVIIIe siècle*, Paris: Garnier 2000.
- Hultin, Arvid, *Gustaf Filip Creutz. Hans levnad och vittra skrifter*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1913.

- Häkli, Esko, "Gustav Philip Creutz och hans bibliotek", *Opusculum. Kirja- ja oppihistoriallinen aikakauskirja* 4:1 (1984), 11–32.
- Israel, Jonathan I., *Radical Enlightenment. Philosophy and the making of modernity 1650–1750*, Oxford: Oxford University Press 2001.
- Lamm, Martin, *Upplysningstidens romantik. Den mystiskt sentimentala strömningen i svensk litteratur*, vol. I, Stockholm: Hugo Gebers förlag 1918.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdoms historia. Frihetstiden*, Stockholm: Norstedt 1978.
- Pagden, Anthony, *The Enlightenment and why it still matters*, Oxford: Oxford University Press 2013.
- Pihlaja, Päivi, *Tiedettä Pohjantähdän alla. Pohjoisen tutkimus ja Ruotsin tiedeseurojen subteet Ranskaan 1700-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2009.
- Robertson, Ritchie, *The Enlightenment. The pursuit of happiness 1680–1790*, London: Allen Lane 2020.
- Sandrier, Alain, *Le style philosophique du baron d'Holbach. Conditions et contraintes du prosélytisme athée en France dans la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris: Honoré Champion 2004.
- Segerstedt, Torgny T., *Nils von Rosenstein. Sambällets människa*, Stockholm: Norstedt 1981.
- Sirén, Olle, *Malmgård. Grevliga ätten Creutz' stamgods*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1985.
- Stålmarck, Torkel, "Inledning", *Våra Försök* I, Stockholm: Svenska Vitterhets-samfundet 1975.
- Stålmarck, Torkel, *Tankebyggare 1753–1762. Miljö- och genrestudier*, Stockholm: Acta universitatis stockholmiensis 1986.
- Thomson, Ann, *L'âme des Lumières. Le débat sur l'être humain entre religion et science: Angleterre–France (1690–1760)*, Seyssel: Champ Vallon 2013.
- Urpilainen, Erkki, *Algot Scarin ja göötiläisen historiankirjoituksen mureneminen Ruotsissa 1700-luvun alkupuolella*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1993.
- Vallinkoski, Jorma, *Turun akatemian väitöskirjat 1642–1828*, vol. I, Helsinki: Helsingin yliopiston kirjasto 1962–1966.
- Wolff, Charlotta, "Digital källkritik och upplysta nätverk: Det filosofiska Europa i greve Gustav Philip Creutz umgängeskrets, 1774–1783", *Sphinx* 2021–2022.
- Wolff, Charlotta, "Gustav Philip Creutz skildringar av 1760-talets Spanien", Per-Arne Bodin & Elena Balzamo (red.), *Med pennan i hand. Trehundra år av diplomaters berättelser*, Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 2023, 85–99.
- Wolff, Charlotta, "När Amerika var frihetens vagga. Sverige, revolutionen och den transatlantiska alliansen", Henrika Tandefelt et al. (red.), *Köpa salt i Cádiz och andra berättelser. Festskrift till professor Henrik Meinander den 19 maj 2020*, Helsingfors: Siltala 2020.
- Wolff, Charlotta, "Pyyteetön rakkaus, intohimoinen ystävyys – Miesten väliset suhteet 1700-luvulla", *Historiallinen Aikakauskirja* 122:2 (2024), 136–154.
- Wolff, Charlotta, "The Swedish aristocracy and the French Enlightenment circa 1740–1780", *Scandinavian Journal of History* 30:3–4 (2005), 259–270.

- Wolff, Charlotta, ”'Un admirateur des philosophes modernes'. The networks of Swedish ambassador Gustav Philip Creutz in Paris, 1766–1783”, Chloe Edmondson & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Liverpool: Liverpool University Press on behalf of Voltaire Foundation 2019, 173–200.
- Wolff, Charlotta, ”Valistus ja modernin eurooppalaisuuden alku”, Hemmo Laiho & Olli Koistinen (toim.), *Valistuksen haaste. Kirjoituksia järjen ja tiedon merkityksestä*, Helsinki: Gaudeamus 2024, 29–53.
- Wolff, Charlotta, ”Viska om mitt qval. Erotisk ambivalens hos Gustav Philip Creutz och Gustaf Fredrik Gyllenborg”, *1700-tal: Nordic Journal for Eighteenth-Century Studies* 19 (2022), 26–49.
- Wolff, Charlotta, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2005.
- Välimäki, Mari, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset suhteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turku: Turun yliopisto 2021.
- Öhrberg, Ann, ”En hjärtats pedagogik. Synen på barnet, lära och lärande inom svensk herrnhutism”, *Sjuttonhundratals* 3 (2007), 128.

Ett flöde av varor

*Carl Fredric Mennander, Carl Fredric Fredenheim
och 1700-talets materiella kultur*

Intellektuella strävanden och utövande av vetenskap underlättas betydligt av att vardagsbestyren löper, liksom av att vetenskapsidkaren har möjlighet att använda eller införskaffa forskningslitteratur och instrument och skapa kontakter till andra forskare. Det här gäller lika mycket i dag som under tidigare århundraden.

Under tidigmodern tid överfördes kunskap mellan människor genom föredrag, samtal och experiment men också i materiell form som tryckta eller handskrivna texter, bilder, instrument och prover över land och hav. Gynnsamma materiella omständigheter i vardagen gör det möjligt för en forskare att koncentrera sig på intellektuellt arbete utan brist på medel och kunskap som behövs för det vetenskapliga arbetet, men på 1600- och 1700-talen krävdes det mycket tid och ansträngningar för att ordna med detta.

Ny internationell forskning har lyft fram hur idéer, tankar och kunskap förflyttades med människor och varor och hur centrala olika slag av råvaror och material var för utövandet av både vetenskap och konst.¹ Forskare har allt oftare fäst uppmärksamhet vid den betydelse materiella förutsättningar och utomvetenskapliga faktorer har för

1. Françoise Waquet, *L'ordre matériel du savoir. Comment les savants travaillent, XVI–XXI siècles*, Paris: CNRS Éditions 2015; Adriana Craciun & Simon Schaffer (eds), *The material cultures of Enlightenment arts and sciences*, London: Palgrave Macmillan 2016; Hanna Hodacs, "The price of Linnaean natural history. Materiality, commerce, and change", Hanna Hodacs, Kenneth Nyberg & Stéphane Van Damme (eds), *Linnaeus, natural history and the circulation of knowledge*, Oxford: Voltaire Foundation 2018, 81–111.

vetenskapsidkandet. Meghan K. Roberts understryker familjernas, i synnerhet hustrurnas, roll i de franska tänkarnas och vetenskapsmännens arbete under upplysningstiden. Familjens känslomässiga och ekonomiska stöd var ofta helt avgörande, om det så var fråga om filosofi, medicin eller kemi. Ofta arbetade männen och hustrurna tillsammans för vetenskapen, trots att tidigare forskning inte alltid har kunnat identifiera makornas betydelse som renskrivare och renritare eller som dem som ordnade med uppdrag.² På samma sätt var Carl von Linnés fru och hela hans hushåll centrala aktörer i hans vetenskapliga arbete i 1700-talets Sverige.³ Sönerna som skulle fortsätta faderns arbete övade vetenskapliga praktiker från ung ålder, menar Hanna Hodacs.⁴ Jacob Orrje har för sin del betonat den betydelse sjöfarten, logistiken och handelsrelationerna hade för vetenskaplig kunskapsirkulation i 1700-talets Europa.⁵

Varor, föremål och konkreta rum hade sina givna platser också i Åboprofessorernas värld. Tidigare forskning om universitetet i Åbo har förbisett professorernas vardag, materiella kultur och nätverk av föremål i form av till exempel böcker, samlingar och rum.⁶ Den bokhistoriska forskningen i Finland har dock länge utöver innehållet i böckerna lyft fram bokhandeln, böckernas rörlighet samt relationen mellan läsare och böcker, liksom böckerna som föremål.⁷

-
2. Meghan K. Roberts, *Sentimental savants. Philosophical families in Enlightenment France*, Chicago: University of Chicago Press 2016.
 3. Annika Windahl Pontén, *Kiär hustru, vackra barn, bodde i ett palais. Identitet och materialitet i hushållet von Linné*, Uppsala: Uppsala universitet 2020.
 4. Hanna Hodacs, "Lessons in collections and on collecting. The case of Carl Bäck (1761–1776)", *Nuncius. Annali di storia della scienza* 39:3 (2024), 641–665.
 5. Jacob Orrje, "The logistics of the Republic of Letters. Mercantile undercurrents of early modern scholarly knowledge circulation", *British Journal for the History of Science* 53:3 (2020), 351–369.
 6. Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988; Jukka Sarjala, *Åboromantiken. Idéer, läslust och nätverk på 1810-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2025.
 7. Tuija Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006; Cecilia af Forselles & Tuija Laine (toim.), *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008; Jyrki Hakapää, *Kirjan tie lukijalle. Kirjakauppojen*

Professorerna vid universitetet i Åbo hade omfattande vetenskapliga nätverk som sträckte sig över rikets gränser, medan deras vardagsnätverk hade sina fästpunkter i Åbo, Stockholm och Uppsala samt i deras prebenden, som ofta låg i Åbotrakten. Ett mikrohistoriskt angreppssätt på professorernas liv och betydelsen av den materiella kulturen öppnar nya perspektiv på professorernas arbete, intellektuella liv och vardagsupplevelser. När man detaljgranskar de materiella flödena inom en familj, närmare bestämt mellan far och son, framträder det hur mångfasetterade olika ämnesområden var och hur mycket tid och besvär arrangemangen kring de materiella förhållandena och vardagen krävde. Professorn, riksdagsmannen, biskopen i Åbo och sedermera ärkebiskopen Carl Fredric Mennander och hans son, ceremonimästaren och överintendenten Carl Fredric Mennander (adlad Fredenheim 1769) är föremål för denna studie, och de representerar förutom sig själva också universitetet i Åbo i vidare mening och de personer som verkade inom dess inflytelsesfär.⁸

I enlighet med Carlo Ginzburg, Giovanni Levi, Matti Peltonen och andra mikrohistoriker kan Mennandrarna karakteriseras som

vakiintuminen Suomessa 1740–1860, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008; Minna Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2011; Rainer Knapas, *Kunskapens rike. Helsingfors universitetsbibliotek – Nationalbiblioteket 1640–2010*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2012; Ulla Ijäs, ”Kirjat liikkeellä 1800-luvun alun Itämeren alueella”, *Ennen ja Nyt. Historian tietosanomat* 1 (2022), 6–19; Heli Rantala, Jukka Sarjala, Janne Tunturi, Ulla Ijäs & Heidi Hakkarainen, *Kirjojen kaipuu. Kirjakulttuuria 1800-luvun alun Suomessa*, Helsinki: Gaudeamus 2024.

8. Om Mennander, se t.ex. Juho Rudolf Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander ja hänen aikansa. Kirkkohistoriallinen tutkimus*, Helsinki: Helsingin yliopisto 1900, Oscar Nikula, ”Carl Fredrik Mennander”, *Svenskt biografiskt lexikon* 25, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/19132> (läst 15.4.2026) och Kari Tarkiainen, ”Mennander, Carl Fredrik”, *Kansallisbiografia*, webbpublikation, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997– (läst 27.5.2023); om Fredenheim, se t.ex. Henrik Knif, *Leva och låta leva i gamla Europa. Saint-Évremond, Metastasio, Fredenheim och Oxenstierna*, Stockholm: Atlantis 2010, Bengt Hildebrand, ”Carl Fredric Fredenheim”, *Svenskt biografiskt lexikon* 16, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14432> (läst 15.4.2026) och Kari Tarkiainen, ”Fredenheim, Carl Fredrik”, *Kansallisbiografia*, webbpublikation, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1997–, <https://kansallisbiografia.fi/finlands-nationalbiografi> (läst 22.4.2026).

exceptionellt typiska för sin tid och sitt stånd.⁹ Exceptionella är de bland annat genom sina karriärvägar: Mennander d.ä. inom universitetet i Åbo och det högre prästerskapet i Egentliga Finland, senare som biskop i Åbo och som ärkebiskop genom det högsta kyrkliga ämbetet i Sverige, Mennander d.y. som Gustav III:s ceremonimästare, överintendent och bibliotekarie samt som arrangör av utgrävningar av antika lämningar i Rom. Mennandrarna är typiska i hur centrala familjenätverken var för deras livsval och strävanden att framskrida i karriären, för skapandet av kontakter till personer och grupper som var nyttiga och intressanta för dem själva, för knytandet av förmånliga äktenskap samt för deras konsumtionsmönster och för de ekonomiska relationerna mellan far och son.

Professorerna vid universitetet i Åbo och deras krets stod inte utanför den kommersialiserade och globala konsumtionskulturen i slutet av 1700-talet, vilken i sin tur var en del av tidens offentliga opinionsbildning. Konsumtion, handel och ekonomi samt den skadliga inverkan som lyx och överflöd hade på både individen och nationalekonomin diskuterades flitigt i offentligheten under 1700-talet.¹⁰ Lyxkonsumtio-

-
9. Carlo Ginzburg, "Microhistory. Two or three things that I know about it", *Critical Inquiry* 20:1 (1993), 10–35; Matti Peltonen, "Ledtrådar, marginaler och monader. Förhållandet mellan mikro- och makronivå i historieforskning", *Historisk Tidskrift för Finland* 85:3 (2000), 251–264; Giovanni Levi, "Microhistory and the recovery of complexity", Susanna Fellman & Marjatta Rahikainen (eds), *Historical knowledge. In quest of theory, method and evidence*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing 2012, 121–132 (här 128–130); Kimmo Katajala, "Vart är du på väg, mikrohistoria?", *Historisk Tidskrift för Finland* 110:1 (2025), 67–103.
 10. Se t.ex. Christopher J. Berry, *The idea of luxury. A conceptual and historical investigation*, Cambridge: Cambridge University Press 1994; Maxine Berg & Elizabeth Eger (eds), *Luxury in the eighteenth century. Debates, desires and delectable goods*, Basingstoke: Palgrave 2003; E. J. Clery, *The feminization debate in eighteenth-century England. Literature, commerce and luxury*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2004; Maxine Berg, *Luxury and pleasure in eighteenth-century Britain*, Oxford: Oxford University Press 2005; Marjo Kaartinen, Anne Monténach & Deborah Simonton (eds), *Luxury and gender in European towns, 1700–1914*, London: Routledge 2014; Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A taste for luxury in early modern Europe. Display, acquisition and boundaries*, London: Bloomsbury Academic 2017; Catherine Kovesi (ed.), *Luxury and the ethics of greed in early modern Italy*, Turnhout: Brepols 2018; Giorgio Riello & Ulinka Rublack (eds), *The right to dress. Sumptuary laws in a global perspective, c. 1200–1800*, Cambridge: Cambridge University Press 2019.

nen främmandegjordes och könades, den förknippades både i Sverige och på annat håll såväl med utländska influenser som med kvinnor och föregivet feminina, sprättiga män, vilka bägge ansågs vara fåfänga och svaga inför sin konsumtionslust. Den motvikt och det ideal som lyftes fram i de svenska debattinläggen var en enkel livsstil, som associerades med patriotism.¹¹

Mennander och Fredenheim hade en tät korrespondens från 1755, då sonen var 6–7 år gammal, till faderns död 1786. Båda rörde sig ständigt mellan Åbo, Stockholm och Uppsala samt i Egentliga Finland när Mennander befann sig på prästgårdarna i Pargas eller Ala-Lemu eller ute på biskopsvisitation.¹² Den omfattande korrespondensen mellan far och son har ofta använts som källa i tidigare forskning, också ur den nya kulturhistoriens perspektiv.¹³ Mennander och Fredenheim

-
11. T.ex. Ann Öhrberg, *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal*, Höör: Symposium 2014, 177–178; om konsumtionens värld, se även t.ex. Leif Runefelt, *Att basta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*, Lund: Nordic Academic Press 2015.
12. K. F. Mennanderin lähettämiä ja saamia kirjeitä – Brev från och till C. F. Mennander I–II. Toimittanut Kaarlo Österbladh. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1939–1940; Carl Fredric Mennanders brev till sonen Carl Fredric Fredenheim ingår i del I och Carl Fredric Fredenheims brev till fadern Carl Fredric Mennander i del II. Eftersom merparten av det källmaterial jag använder består av brevväxlingen mellan far och son, hänvisar jag härefter till breven mellan dem med datum för brevet och källpublicationsdel utan att upprepa avsändare och mottagare. När det är fråga om andra avsändare och mottagare hänvisar jag till brevkribenten och -mottagaren samt till källpublicationsdel. Sammanlagt 829 brev från Mennander till sonen från oktober 1755 till april 1786 har bevarats. Av breven från Fredenheim till fadern från oktober 1755 till september 1776 har ungefär hälften så många, 409, bevarats, medan hans brev till fadern under dennes tio sista levnadsår inte har bevarats. För tydlighetens skull använder jag namnet Fredenheim om Mennander d.y. också för tiden innan han blev adlad. Om korrespondens och mikrohistorisk metod, se Brita Planck & Marie Steinrud, ”Eliters privata brev som mikrohistorisk källa”, *Historisk tidskrift* 137:3 (2017), 463–474.
13. Se t.ex. Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander*; Eva-Cristina Mäkeläinen, *Säätyläisten seuraläjä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1972; Klinge, Knapas, Leikola & Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1*; Antero Heikkinen, *Terveysten ja ilon tähden. Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700- ja 1800-luvuilla*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1991; Tuija Laine, *Carl Fredrik Fredenheim. En nyhumanist och hans klassiska bibliotek*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2010; Knapas, *Kunskapens rike*.

ger fortfarande forskare möjlighet till många nya iakttagelser om såväl materiell kultur och konsumtion som idé- och kulturhistoria. Ett centralt tema i breven är uttryckligen den materiella kulturen, i synnerhet Mennanders omfattande bokanskaffningar. Andra ämnen som genomsyrar korrespondensen är sonens uppfostran, utbildning, karriärutveckling och adlande, liksom sonens ekonomiska situation samt faderns investeringar och hans fastighets- och jordegendoms-köp, som krävde hjälp av sonen. Skötseln av penningaffärer krävde ständiga arrangemang, i synnerhet när man reste mellan olika orter eller riken eller när föräldrarna stödde sina barn ekonomiskt, såsom i Mennanders och Fredenheims fall. Även de akademiska kretsarna i Åbo och Uppsala, utnämningar till prästjänster, de politiska skeendena i Sverige samt familjeband och känslor behandlas ofta i breven. Ur denna bredd av ämnen har jag valt de för materiell kultur centrala temana böcker, kläder och boende.

Först undersöker jag hur nätverken av beställningar bildades och hur olika varubeställningar fungerade i praktiken. I universitets- och vetenskapshistorisk forskning koncentrerade man sig länge på hur idéer och influenser spreds och på intellektuell växelverkan. I synnerhet bokhistoriker har emellertid i flera decennier lyft fram både boken och böckers rörlighet som såväl idéhistoriska som kulturhistoriska och materiella fenomen.¹⁴ Efter det studerar jag hur materiell kultur byggs upp och dess betydelser ur olika perspektiv. Hit hör böcker, tidningar och andra trycksaker, kläder och accessoarer, boende, matvaror, fröer och plantor, som alla gavs stor uppmärksamhet i Mennandrarernas korrespondens. Forskare som intresserat sig för materiell kultur och konsumtion har redan länge fäst uppmärksamhet vid de här ämnesområdena.¹⁵ Ändå har de, med undantag för böcker, mer

14. T.ex. Roger Chartier, *L'ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence: Alinea 1992; Roger Chartier, *Éditer et traduire. Mobilité et matérialité des textes (XVIe–XVIIIe siècle)*, Paris: EHESS 2021; Robert Darnton, *Pirating and publishing. The book trade in the age of Enlightenment*, New York: Oxford University Press 2021; Yann Sordet, *Histoire du livre et de l'édition. Production & circulation, formes & mutations*, Paris: Albin Michel 2021.

15. Om central litteratur som lett till paradigmskiftet, se t.ex. Mary Douglas & Baron Isherwood, *The world of goods. Towards an anthropology of consumption*, New York:

sällan undersökts som en del av professorers och andra vetenskapsidkares livssfär. I det här kapitlet placerar jag den materiella kulturen och Mennandrarernas konsumtionsvanor samt deras betydelse som en förutsättning för professorernas arbete i en bredare kontext av forskning om 1700-talet.

BESTÄLLNINGSNÄTVERK

Brev var en viktig kanal för vetenskapliga nätverk i 1700-talets värld; brevledes färdades också olika slag av beställningar, och man skötte vardagliga ärenden per brev.¹⁶ Mellan Mennander och Fredenheim gick breven och de beställningar, penningförsändelser och redogörelser över varor som sänts ofta med ordinarie post. Om somrarna tog det fyra–fem dagar för posten att färdas mellan Åbo och Stockholm. Under menförestider och om vintrarna kunde vädret göra postgången långsammare.¹⁷ Postförsändelser stals eller försvann sällan.¹⁸ Pengar skickades ofta antingen i rekommenderade brev eller som växlar och betalningsorder,¹⁹ eftersom postgången var pålitlig.

Posten och bekanta kaptener med sina skepp var de viktigaste länkarna i Mennandrarernas varunätverk. Beställningar som gjorts per

Basic Books 1979; Daniel Roche, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVIIe–XVIIIe siècle)*, Paris: Fayard 1989; John Brewer & Roy Porter (eds), *Consumption and the world of goods*, London: Routledge 1993; Daniel Roche, *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe–XIXe siècle)*, Paris: Fayard 1997.

16. Se t.ex. Chloe Edmondson & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Liverpool: Liverpool University Press on behalf of Voltaire Foundation 2019.
17. T.ex. 2.12.1774, 16.12.1774, 3.2.1775, 24.2.1775, 3.3.1775, 19.1.1776, 21.2.1776, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 9.10.1770, 12.10.1770, 16.10.1770, 4.1.1771, 1.2.1771, 1.3.1771, 19.4.1771, 27.10.1772, 22.6.1773, 24.9.1773, 2.11.1773, 7.1.1774, 6.5.1774, 12.12.1775, 22.12.1775, 26.1.1776, *Brev från och till C. F. Mennander II*; Pirkko Leino-Kaukiainen, ”Postin kulku Suomessa”, Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historianutkimus*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011, 238–240.
18. T.ex. 12.6.1770, 15.6.1770, *Brev från och till C. F. Mennander II*.
19. T.ex. 31.3.1774, 15.4.1774, 21.6.1774, 24.6.1774, 7.6.1776, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 2.10.1770, 27.11.1770, 15.6.1773, 8.4.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

brev eller förmedlats muntligt levererades också av släktingar och vänner från Stockholm till Åbo. Dessutom gjordes och levererades beställningar också av andra personer inom universitetet, i synnerhet professorer.²⁰

Exempelvis skickade Fredenheim sommaren och hösten 1765 den dissertation han nyligen försvarat vid universitetet med sin kusin Erik Johan Paléen d.y. till sin far i Stockholm, där denne deltog i riksdagen. Dessutom bad Fredenheim magister Carl Johan Beckman föra några tryckta tal till Mennander, som hade bett att få dem eftersom han behövde dem i riksdagsarbetet. Beckman hann emellertid resa innan Fredenheim fick paketet till honom. Beckman, Fredenheims brev och paketet till Mennander gick i kors och via omvägar mellan Åbo, Nagu och Stockholm och föranledde flera brev.²¹ Det tog flera månader för de tal som Mennander hade bett om, och som fick plats i ett litet paket, att komma fram från Åbo till Stockholm, trots att varor vanligen färdades över havet på cirka en vecka under seglationssäsongen. Episoden avslöjar hur svårt det var att arrangera transport för människor och varor. Fredenheims ordrika förklaringar vittnar å andra sidan om att människor under 1700-talet förväntade sig att saker skulle ske inom en viss tid och att långa fördröjningar inte var acceptabla.

Efter att den 18-åriga Fredenheim – då fortfarande Mennander – hade flyttat till Stockholm i augusti 1766 för att inleda sin tjänstemannakarriär som kanslist, blev han en ny knutpunkt i nätverket av varuförsändelser mellan Åbo, Stockholm och Uppsala. Den främsta mottagaren av varor, framför allt böcker och andra trycksaker, var hans far. Fredenheim skaffade och levererade emellertid böcker också till andra medlemmar i släktnätverket i Åbo och dess omnejd samt till andra professorer vid universitetet i Åbo, såsom Johan Bilmark och Pehr Kalm.²² Ibland stod universitetet i Åbo som beställare, utan att Fredenheim närmare specificerade vilka föremål, böcker eller andra

20. T.ex. 12.6.1770, 15.6.1770, 18.12.1772, 20.12.1772, 10.9.1773, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

21. 28.6.1765, 13.8.1765, 20.8.1765, 15.10.1765, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

22. T.ex. 23.10.1767, 20.11.1770, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

varor som hade beställts eller vem som skötte beställningarna för universitetets del.²³ Under seglationssäsongen kunde det gå varuför-sändelser mellan Stockholm och Åbo flera gånger i veckan.²⁴

Mennander och Fredenheim anlidade vanligen samma kaptener, som seglade mellan Åbo och Stockholm ofta och under flera år. Kapten Tillman, kapten Hartson, skepparen Nordstén, skepparen Sahrman och skepparen Michel Ericsson, som seglade direktör Rosses fartyg, transporterade alla Mennandrarernas beställningar mellan Stockholm och Åbo.²⁵ Mest anlidad var ändå skepparen Corplander, som nämns tiotals gånger i brevväxlingen.²⁶ Lasten var ofta anmärkningsvärt värdefull, och en pålitlig och bekant skeppare var en garant för transportererna. Fraktlådor fyllda med värdefulla böcker, grafik, porträtt, mätinstrument, råvaror, frukt, fröer och plantor eller möbler ville man inte låta vem som helst transportera. Vädret, skeppens överfart och ankomsten av varor var ständiga anledningar till både oro och glädje i brevväxlingen mellan far och son.

Varor fraktades betydligt oftare från Stockholm till Åbo, men olika typer av föremål och framför allt trycksaker skickades också i den andra riktningen.²⁷ Särskilt för de värdefullaste föremålen och sådana som var av särskild vikt för avsändaren och mottagaren bifogades en fraktsedel, av vilken det framgick vilka varor som skulle finnas i förpackningarna.²⁸ Mennander bad ofta Fredenheim komma ihåg hans kommissioner och beställningar utan att han specificerade dem

-
23. T.ex. 27.10.1772, 31.5.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*; se även Matti Klinge, "Universitetet som institution", Matti Klinge et al., *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988, 213–221; Knapas, *Kunskapens rike*, 60–69.
24. T.ex. 6.II.1770, 9.II.1770, 20.II.1770, *Brev från och till C. F. Mennander II*.
25. 18.7.1773, 17.9.1773, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 7.II.1766, 23.10.1767, 27.II.1772, *Brev från och till C. F. Mennander II*.
26. 24.9.1773, 8.10.1773, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 18.6.1765, 21.4.1775, *Brev från och till C. F. Mennander II*.
27. T.ex. 2.5.1774, 6.5.1774, 1.7.1774, 7.7.1775, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 21.6.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*.
28. T.ex. 24.9.1773, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 237; 3.5.1765, 8.6.1773, 11.6.1773, *Brev från och till C. F. Mennander II*. Motsvarande omnämmanden av fraktsedlar rörande t.ex. möbler och konstföremål som skeppats från Frankrike till Sverige finns också i adligas korrespondenser.

närmare, men samtidigt fanns det i breven mycket ingående listor på i synnerhet böcker som Mennander önskade få sig tillsända.²⁹ Fredenheim var inte heller den enda som levererade böcker och tryckalster till Mennander, utan Mennander gjorde också beställningar direkt genom exempelvis den kände samlaren Sigfrid Lorentz Gahm.³⁰ Våren 1775 reste universitetets bibliotekarie Porthan till Stockholm och hade med sig några varor till Fredenheim från hans far. Dessutom kunde Porthan samtidigt sköta många bokanskaffningar och andra beställningar för Mennanders räkning och ta dem med till Åbo på återfärden.³¹

Fredenheim var i början av 1770-talet redan så känd och hade så vidsträckta nätverk att han blev en central varuleverantör för många lärda och för sin släktkrets i Åbo med omnejd. I september 1773 beklagade han sig över den stora mängden beställningar, och det var uppenbart att han hade velat avstå från att hjälpa Åboborna.³² Våren därpå påminde Mennander sin son om att denne inte helt kunde fränsäga sig sina landsmäns beställningar, eftersom dessa litade på honom och inte hade andra bekanta i Stockholm som skulle ha kunnat hjälpa dem. Han föreslog att Fredenheim skulle anställa ”någon liten fatig men skickelig Secreterare, på hwilka där [i Stockholm] nog finnes, som ginge dig tilhanda wid deras commissioners besörjande”.³³

Fredenheim bad sin far råda folk i Åbo att inte skicka honom beställningar, eftersom han inte längre kunde sköta dem vid sidan av sina ämbetsåligganden och faderns kommissioner. Han var frestad att låta bli att besvara brev i vilka han ombads skicka än det ena, än det andra.³⁴ Mennander svarade att sonen modigt skulle berätta för de ”Finske Correspondenterne” att han skulle bli tvungen att anställa någon annan att sköta kommissionerna och ta betalt för detta. Då skulle alla förstå att Fredenheim inte längre kunde vara en kostnadsfri

29. T.ex. 19.10.1773, 24.3.1775, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

30. T.ex. 5.11.1773, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 2.6.1773, 7.9.1773, 21.6.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

31. 4.7.1775, 7.7.1775, 18.7.1775, 15.8.1775, 18.8.1775, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

32. 24.9.1773, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

33. 11.3.1774, 31.3.1774, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

34. 18.3.1774, 1.4.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

kommissionär i Stockholm.³⁵ Fredenheim anställde en manlig betjänt sommaren 1774, och mot det som var kutym delade han honom inte med någon. Tack vare betjänten blev arbetet med faderns beställningar snabbare och lättare i de fall Fredenheim inte själv hittade de varor som efterfrågades eller hade tid att leta efter dem hos olika köpmän, varuleverantörer, konstnärer eller hantverkare.³⁶

Under tidigmodern tid var det vanligt att man skaffade varor med hjälp av släktingar och bekanta, och det passade sig inte att neka att ta emot kommissioner, vilket också framgår av korrespondensen mellan Mennander och Fredenheim. Ömsesidigheten var inte lika viktig som i utbytet av gåvor, utan det centrala var att hjälpa och skaffa önskade varor. Forskare har visat att en viktig del av exempelvis diplomaters verksamhet var att utföra olika kommissioner inte bara för regenterna utan också för släktingar och vänner.³⁷ Alla som reste till större städer med lockande inköpsmöjligheter måste sannolikt beakta sin familjs och sina släktingars önskemål.³⁸ Beställningar gjordes också per brev direkt till köpmännen.

Även om utbudet av varor var betydligt större i Stockholm än i Åbo ordnade Fredenheim med många varor till sin far också från Uppsala och utanför rikets gränser. Handeln med böcker, naturvetenskapliga specimen samt fröer och plantor var gränsöverskridande, och det som Mennander önskade fanns nödvändigtvis inte alltid att uppbringa i

35. 15.4.1774, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

36. 28.6.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

37. T.ex. Charlotta Wolff, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2005; Cordula Bischoff, "Presents for princesses. Gender in royal receiving and giving", *Studies in the Decorative Arts* 15:1 (2007–2008), 19–45; Johanna Ilmakunnas, "French fashions. Aspects of elite lifestyle in eighteenth-century Sweden", Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A taste for luxury in early modern Europe. Display, acquisition and boundaries*, London: Bloomsbury Academic 2017, 243–263.

38. Se t.ex. Anna-Maria Åström, "Kolonialvaror och vardagsting i den europeiska marginalen. Konsumtionsvägar, levnadssätt och varor på en herrgård i östra Finland under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet", *Finskt museum* 117 (2010/2011), 6–28; Ulla Ijäs, "English luxuries in nineteenth-century Vyborg", Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A taste for luxury in early modern Europe. Display, acquisition and boundaries*, London: Bloomsbury Academic 2017, 265–282.

Stockholm.³⁹ Dessutom motsvarade de varor som anlände långt ifrån alltid beställarens förväntningar.

Komplexa och överlappande penningtransaktioner och skuldrelationer samt förtroendebaserade kreditrelationer möjliggjorde Mennanders ständiga beställningar liksom praktiska arrangemang för betalning och leverans av varorna. I korrespondensen mellan far och son framträder penningfrågornas betydelse som en del av att ärenden uträttades och beställningar gjordes, men den ger naturligtvis inte lika noggranna uppgifter om priser som kontoböcker och kvitton. Efter att den unge Fredenheim hade flyttat till Stockholm i augusti 1766 bad han visserligen sin far om lov till en mängd anskaffningar, men det är uppenbart att biskopssonen varken hade några större ekonomiska bekymmer eller en speciellt sträng far då det gällde ekonomiska frågor. Räkningar, kvitton, växlar och andra betalningsorder skickades titt som tätt i breven över havet.⁴⁰

Den tidigmoderna världen skulle inte ha fungerat utan vidsträckt korrespondensnätverk och kreditförhållanden eller utan ständiga kommissioner, ordnande av beställningar och uppföljning av försändelser. En anmärkningsvärt stor del av vetenskapsidkandet, studierna och ämbetsutövningen var just att man skapade förutsättningar i den materiella omgivningen. Utan varuflöden, speciellt utan böcker, var det svårt eller rentav omöjligt att idka vetenskap och likaså att sköta ett prästämbete.

BÖCKER, TIDNINGAR OCH ANDRA TRYCKSAKER

Böcker, tidningar, tidskrifter och andra trycksaker utgjorde en betydande del av det flöde av varor som gick mellan Fredenheim och Mennander, från Stockholm till Åbo. Initiativet kom oftast från fadern, som gav noggranna anvisningar om böcker och andra tryckta alster, deras titlar eller ämnen och var de kunde skaffas. Största delen av

39. T.ex. 27.11.1772, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

40. Se t.ex. brev som berör Mennander d.y:s avancemang till kopist vid Riksarkivet och de utgifter det föranledde, 21.6.1768, 24.6.1768, 28.6.1768, 5.7.1768, 12.7.1768, 19.7.1768, 9.8.1768, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 24.6.1768, 28.6.1768, 2.7.1768, 8.7.1768, 12.7.1768, 7.10.1768, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

bokanskaffningarna ville Mennander ha för sitt eget bibliotek, men han främjade också aktivt utökandet av samlingarna i universitetets bibliotek. Det publicerades mycket vetenskaplig litteratur inom olika discipliner på 1700-talet, och ur professorernas perspektiv var bokmarknaden allmäneuropeisk, eftersom man fick vissa typer av litteratur från olika ställen, beroende på censuren och på städernas vetenskapliga, konstnärliga och politiska betydelse. Den väldiga mängden bokanskaffningar som framgår av breven avspeglar direkt hur såväl far som son Mennander byggde upp stora boksamlingar.⁴¹

Det fanns boktryckerier i Åbo, för utan dem skulle samhället och i synnerhet förvaltningen och universitetet inte ha fungerat, men boklådorna i staden var tillfälliga. Trots att den läsande allmänheten växte under den senare delen av 1700-talet stannade bokhandlarna inte i Åbo mer än några år i taget. Boklådorna var små och deras sortiment begränsat.⁴² De kortlivade Åboboklådorna med anspråkslöst urval uppfyllde inte Mennanders krav, och därför var han stamkund hos bokhandlarna och boktryckarna i Stockholm. Han gjorde största delen av sina beställningar utifrån bokhandlarnas kataloger, och han ville ha nya kataloger så fort boktryckarna eller bokhandlarna fick nyheter i lager.⁴³

När Mennander besökte Stockholm köpte han böcker direkt av bokhandlarna där, antingen som ark eller som färdigt inbundna volymer. Riksdagsarbetet gav honom en möjlighet att bekanta sig med Stockholms utbud av trycksaker på ett helt annat sätt än genom kataloger och mellanhänder. Av de böcker Mennander skickade till Åbo under 1765–1766 års riksdag läste sonen en del genast efter att han öppnat lådorna.⁴⁴ Efter att Fredenheim flyttat till Stockholm 1766 blev det ännu lättare för Mennander att skaffa böcker.

41. Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Stockholm: Norstedts 1975, 40; Laine, *Carl Fredrik Fredenheim*; Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa*, 107–112 och *passim*.

42. Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa, passim*; Hakapää, *Kirjan tie lukijalle*, 70–72; Laine, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita*, 259–265.

43. T.ex. 22.2.1771, 14.10.1774, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

44. 7.8.1756, 28.6.1765, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 3.5.1765, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

Bland Stockholms bokhandlare handlade Mennander oftast hos Carl Christoffer Gjörwell, Lars Salvius och Carl Gottlieb Ulff. Han köpte också böcker av Johan Fredric Lochner, Johan Gustaf Halldin och Johan Christopher Holmberg samt av notarien vid Stockholms bokauktionskammare Erik Ekholm.⁴⁵ Av bokhandlarna hade åtminstone Halldin fungerande kontakter till Frankrike, medan Ulff hade inköpskanaler till Holland. Mennander var också intresserad av tyska böcker, och han bad därför sin son utreda vilken bokhandlare han skulle vända sig till om han ville beställa böcker från exempelvis Leipzig.⁴⁶ Även London var ett viktigt centrum för handeln med böcker. Därifrån såg Mennander till att få nyheter framför allt genom pastorn vid Londons svenska församling Aron Mathesius och med hjälp av magistrar från universitetet i Åbo. Mathesius skickade böckerna till Stockholm, där det var Fredenheims uppgift att hålla reda på fartyg som anlände från London och gå efter bokpaketen, helst utan att de behövde förtullas.⁴⁷

Boknätverken var vidsträckta och visar hur rörliga professorerna och magistrarna var. Forskningen vid universitetet spreds i stora kretsar framför allt i form av dissertationer. Kanslirådet greve Sven Bunge önskade sommaren 1768 få alla avhandlingar i ekonomi som skrivits vid universitetet i Åbo sedan tjugo år tillbaka.⁴⁸ Hösten 1772 skickade Matthias Calonius ett stort antal avhandlingar till Fredenheim, som hade för avsikt att ge bort dem eftersom ämnena i dem inte intresserade honom.⁴⁹

45. T.ex. 15.9.1772, 22.9.1772, 6.10.1772, 27.10.1772, 8.2.1773, 6.1.1772, 5.2.1773, 5.3.1773, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 15.4.1768, 13.5.1768, 25.6.1774, 11.8.1775, *Brev från och till C. F. Mennander II*; om Gjörwells och Salvius betydelse, se Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 75–90 och Anna-Maria Rimm, ”Böckernas vägar. Den svenska bokhandelns import av utländska böcker 1750–1800”, *Sjuttonhundratals. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* (2011), 139–155.

46. 14.1.1774, 15.4.1774, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 11.11.1768, 25.6.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

47. 23.4.1773, 2.9.1777, 14.10.1777, 28.10.1777, 18.11.1777, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 10.9.1773, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

48. 21.6.1768, 16.9.1768, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

49. 27.10.1772 *Brev från och till C. F. Mennander II*.

Ibland påminde Mennander sin son om att han ville att denne skulle skicka alla betydande verk, och alldeles särskilt de handlingar och tal som Vetenskapsakademien publicerade.⁵⁰ Vetenskapsakademiens sekreterare Pehr Wargentin var vän till Mennander och kände till hans intressen. De korresponderade från 1740-talet framåt, men uppenbarligen var det säkrare att få böcker och andra publikationer till Åbo om Fredenheim på sin fars vägnar också hörde sig för personligen hos Wargentin.⁵¹ Fredenheim skickade vanligen också alla avhandlingar från Uppsala och Lunds universitet till sin far.⁵²

Kungens bibliotekarie, bokhandlaren Carl Christoffer Gjörwell inledde i början av 1770-talet en priskonkurrens med övriga bokhandlare i Stockholm. Gjörwell skaffade alla böcker, kopparstick och andra trycksaker till försäljning utan mellanhänder, vilket innebar att han kunde hålla priserna låga.⁵³ Eftersom Gjörwell var förmånlig och hade snabba leveranser övergick Mennander till honom helt och hållet hösten 1770 och slutade beställa böcker hos Carl Gottlieb Ulff, som enligt Mennander var både dyr och långsam. Gjörwell var naturligtvis mycket tagen av att den lärde och brett uppskattade Mennander, som lade ut stora summor pengar på bokanskaffningar, koncentrerade sina bokinköp till just hans affär.⁵⁴ Mennander blev senare åter kund hos Ulff och beställde böcker av honom åtminstone 1773–1775.⁵⁵ Gjörwell i sin tur levererade böcker också till universitetsbiblioteket i Åbo, och liksom bibliotekarien Porthan höll Mennander hela tiden reda på vilka böcker som köptes eller donerades till universitetsbibliotek.⁵⁶

Efter att ha flyttat till Uppsala 1777 fortsatte Mennander som kund hos Gjörwell. Fortfarande var det Fredenheim som i praktiken

50. 23.4.1773, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

51. 17.9.1773, *Brev från och till C. F. Mennander I*; Carl Fredric Mennander till Pehr Wargentin, *Brev från och till C. F. Mennander I*, 654–666.

52. 25.6.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

53. 16.10.1770, 19.10.1770, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

54. 30.10.1770, 6.11.1770, 9.11.1770, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 16.11.1770, 27.11.1770, 4.12.1770, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

55. 15.4.1774, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 29.10.1773, 6.5.1774, 25.6.1774, 11.8.1775, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

56. T.ex. 27.11.1772, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

skötte bokbeställningarna, och ofta transporterades böckerna av någon vän, släkting eller kollega från Stockholm till Uppsala, såsom 1777. I januari skickade professor Adolf Murray den senaste delen av Walchs religionshistoriska bokserie, i mars 1777 levererade magister Lexelius verket *Leben des Grafen von Zinzendorf*, en biografi över den kände tyske herrnhuten Nikolaus Ludwig von Zinzendorf, vilken Mennander hade beställt, och i maj 1777 hade professor Johan Bilmark med sig stenprover och böcker från Stockholm till Uppsala.⁵⁷ Minna Ahokas framhåller att den tyska filosofins stora betydelse syntes i Åboprofessorernas bibliotek, liksom i Mennanders bokanskaffningar, även om professorerna också köpte upplysningstidens franska filosofi och skönlitteratur.⁵⁸

En viktig inköpskanal för böcker under 1700-talet var auktioner, om vilka de samtida fick kännedom genom de kataloger som cirkulerade dels i tryckt form, dels per korrespondens.⁵⁹ Fredenheim ordnade bokanskaffningar åt sin far tillsammans med Sigfrid Lorentz Gahm på bokauktioner hösten 1767 och hösten 1773.⁶⁰ Hösten 1774 planerade Fredenheim att göra bokinköp till sitt eget bibliotek på kanslipresidenten greve Carl Gustaf Löwenhielms bokauktion.⁶¹ Mennander gav sin son instruktioner om att köpa böcker också på en auktion som hölls 1774–1775 efter boktryckaren och bokhandlaren Lars Salvius, som hade avlidit 1773.⁶² Bokauktionerna var en minst lika viktig försäljnings- och inköpskanal för böcker som bokhandlarna i 1700-talets Europa. De

57. 7.1.1777, 14.1.1777, 17.1.1777, 24.1.1777, 21.2.1777, 28.2.1777, 14.3.1777, 13.5.1777, 23.5.1777, 25.5.1777, 17.6.1777, 15.7.1777, 8.8.1777, 15.12.1777, 19.12.1777, *Brev från och till C. F. Mennander I*; se även 13.1.1776, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

58. Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa*, 99–112.

59. T.ex. 14.4.1778, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 16.10.1770, 23.10.1770, 13.11.1770, 16.11.1770, 4.12.1770, 22.2.1771, 29.3.1771, 3.5.1771, *Brev från och till C. F. Mennander II*; Göran Ulväng, Sofia Murhem & Kristina Lilja, *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*, Möklinta: Gidlunds 2013, 56–57; Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa*, 149–160, 198–207.

60. 8.10.1773, 5.11.1773, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 27.10.1767, 17.11.1767, 4.12.1767, 26.2.1768, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

61. 18.10.1768, 11.11.1768, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

62. 14.4.1775, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

var speciellt viktiga för bibliofiler som Mennander och Fredenheim, som ville skaffa äldre och mer sällsynt litteratur till sina samlingar.⁶³

Mennander försökte ofta begränsa inköpen av böcker och andra trycksaker av ekonomiska orsaker och på grund av utrymmesbrist. Biskopen och professorn hade emellertid så vidsträckta intressen att han hade svårt att dra gränser, och inom kort bad han åter sin son göra nya inköp.⁶⁴ År 1772 donerade Mennander drygt 300 band, inklusive rariteter, ur sin omfattande boksamling till universitetsbiblioteket i Åbo.⁶⁵

Mennander ordnade uppenbarligen sina samlingar regelbundet och bad också Fredenheim skicka kompletteringar i synnerhet till sin samling av tidskrifter, när han upptäckte luckor i ärgångarna.⁶⁶ Också efter att Mennander valts till ärkebiskop och flyttat till Uppsala 1777 bad han Fredenheim skicka *Post Tidningar*, *Inrikes Tidningar* och *Lärda Tidningar* samt böcker.⁶⁷ Han ansåg att trycksakerna inte kom tillräckligt snabbt till bokhandlarna i Uppsala, utan han fick dem fortare om sonen skickade dem.

Under 1770-talet utkom en mängd handlingar om aktuella politiska och statliga händelser. Detta utökade Mennanders bokanskaffningar ytterligare, eftersom han var mycket intresserad av politik. Redan en knapp vecka efter Gustav III:s statskupp, i augusti 1772, bad Mennander att Fredenheim skulle skicka honom alla tryckta skrifter i ämnet.⁶⁸ Det verkar ha varit rätt så vanligt att Fredenheim under vintern i Stockholm samlade tidningar och skrifter som Mennander beställde eller som Fredenheim tänkte kunde intressera fadern. När seglationssäsongen inleddes på våren skickade Fredenheim paketen och räkningen till sin far, antingen med någon bekant som reste från

63. T.ex. Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa*, 107–112; Laine, *Carl Fredrik Fredenheim*.

64. 20.II.1770, 14.I2.1770, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

65. 15.I2.1772, *Brev från och till C. F. Mennander I*; Ahokas, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa*, 107–112; Klinge, "Universitetet som institution", 219.

66. T.ex. 18.9.1772, 8.2.1773, 9.II.1773, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

67. 1.I0.1776, 29.I0.1776, 5.II.1776, 26.II.1776, 14.3.1777, 1.4.1777, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

68. 25.8.1772, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

Liksom många andra lärda samlade Carl Fredric Mennander graverade porträtt av berömda män och kvinnor. Han själv avbildades av gravören vid Vetenskapsakademien Fredric Acrel efter ett porträtt av Per Krafft d.ä., 1780–1790-talet. Museiverket, Helsingfors.

Stockholm till Åbo eller med någon sjökaptan. Med i försändelsen fanns i allmänhet också bokhandlarnas senaste kataloger.⁶⁹

Anskaffandet av varor var inte den enda uttrycksformen för den materiella kulturen. I början av 1770-talet anslöt sig Mennander också till ett sällskap som understödde porträttstickares arbete. Under 1600- och 1700-talen var det vanligt att det gjordes kopparstick av kända konstnärers verk innan målningen såldes eller porträttet överläts till beställaren.⁷⁰ Porträtt av berömda män och kvinnor var speciellt

69. 11.5.1773, *Brev från och till C. F. Mennander I.*

70. Se t.ex. Perrin Stein, Charlotte Guichard, Rena M. Hoisington & Elizabeth M. Rudy, *Artists and amateurs. Etching in 18th-century France*, New York: The Metropolitan Museum of Art 2013.

omtyckta.⁷¹ Mennander samlade på dylika porträtt av berömdheter, av såväl svenska regenter, statsmän, biskopar och vetenskapsmän som konstnärer och arkitekter, och han skickade noggranna listor över alla de porträtt som Fredenheim skulle skaffa åt sin far. Liknande porträtt över stora män skickade Fredenheim också till Porthan, som beställde bilder för Åbosällskapet (som Fredenheim kallade Sällskapet Aurora i sina brev) räkning.⁷²

Oberoende av om en boksamling var stor eller liten var biblioteket en central del av den materiella kulturen och det ståndsmässiga boendet, utöver att förvaringen av böcker, läsningen och forskningen naturligtvis krävde ändamålsenliga utrymmen. Sådana fanns för det mesta i professorernas hem under tidigmodern tid och långt in på 1900-talet. Den fysiska bekvämligheten i bibliotek, läsesalar och andra arbetsrum – såsom lämplig temperatur och belysning, bord och stolar – liksom att böckerna gav välbehag samtidigt som de var nödvändiga för vetenskapligt arbete, syntes i de lärdas vardag överallt i Europa, vilket Françoise Waquet har betonat i sin forskning om lärdomens känslöhistoria.⁷³ Mennanders bibliotek i Åbo, liksom övriga rum i hans hus, vädrades dagligen under somrarna på 1760-talet. När han var på resa hade ingen annan än Fredenheim tillträde till hans bibliotek.⁷⁴

-
71. Jfr Ylva Haidenthaller, "Putting faces to names. Printed portraits in late eighteenth-century Stockholm", Penelope J. Corfield & Jonas Nordin (eds), *Media and mediation in the eighteenth century*, Lund: Lund University 2023, 103–138, <https://doi.org/10.37852/oblu.209> och Jonas Nordin, "Mediating images of monarchy from castle to cottage in eighteenth-century Sweden", Penelope J. Corfield & Jonas Nordin (eds), *Media and mediation in the eighteenth century*, Lund: Lund University 2023, 25–71, <https://doi.org/10.37852/oblu.209>.
72. 26.3.1773, 23.4.1773, 8.6.1773, 19.II.1773, 4.II.1774, 4.II.1774, 2.II.1774, 16.II.1774, 24.3.1775, 19.9.1775, 12.II.1776, 26.II.1776, 7.I.1777, 14.I.1777, 17.I.1777, 24.I.1777, 14.2.1777, 24.2.1778, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 27.I.1769, 27.II.1772, 27.II.1772, 2.4.1773, 8.4.1773, 29.II.1773, 9.II.1773, 25.6.1774, 11.8.1775, *Brev från och till C. F. Mennander II*; om marknaden för grafik i Stockholm på 1700-talet, se Sonya Petersson, *Konst i omlopp. Mening, medier och marknad i Stockholm under 1700-talets senare hälft*, Stockholm: Makadam 2014, 212–224, [urn:nbn:se:su:diva-100419](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:se:su:diva-100419).
73. Françoise Waquet, *Une histoire émotionnelle du savoir XVIIe–XXIe siècle*, Paris: CNRS Éditions 2019, 258–270.
74. 28.6.1765, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

Senare, efter att Mennander hade flyttat till Uppsala som ärkebiskop, var inredningen av biblioteket en av de första åtgärder han vidtog i ärkebiskopsgården, där ärkebiskopsänkan Johanna Björnstjerna fortfarande bodde under sitt nådeår.

KLÄDER OCH ACCESSOARER

Kläder, accessoarer och yttre gestalt uttryckte en persons ställning och trovärdighet i det tidigmoderna samhället. Makthavarna och staten uppfattade det som särdeles viktigt att de sociala skillnaderna och hierarkierna syntes i klädedräkten, även om de som använde, tillverkade och sålde kläderna underströk eller tonade ner skillnaderna efter bästa förmåga.⁷⁵ I korrespondensen mellan Mennander och Fredenheim framträder klädernas betydelse nästan överraskande tydligt, både som statusmarkör och som en fråga om vardagliga praktiker.

Breven om klädansaffningar avslöjar hur olika Mennander och Fredenheim ställde sig till de anskaffningar som en ståndsmässig livsstil förutsatte: medan fadern dryftade vad det skulle kosta att låta sy en mässhake i Stockholm och huruvida resultatet skulle vara priset värt, försökte sonen övertyga sin far om att klädansaffningar var nödvändiga för dennes tjänsteutövning och i hovlivet samtidigt som han skickade räkning efter räkning från Stockholm till Åbo. Behovet av ståndsmässig och moderiktig klädsel var betydligt större i Stockholm än i Åbo, åtminstone inom societetslivet, hovet och de politiskt inflytelserika kretsar som Fredenheim anslöt sig till efter att han flyttat till Stockholm i augusti 1766 och som Mennander ingick i som riksdagsledamot och senare som ärkebiskop.⁷⁶

75. Se t.ex. Mikael Alm, *Sartorial practices and social order in eighteenth-century Sweden. Fashioning difference*, London: Routledge 2022; Marjatta Rahikainen & Kirsi Vainio-Korhonen, "Manlig och kvinnlig lyx. Överflödsförordningar och modertiklar", Paula von Wachenfeldt & Klas Nyberg (red.), *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*, Stockholm: Carlssons 2015, 24–46; Runefelt, *Att hasta mot undergången*; Tove Engelhardt Mathiassen, Marie-Louise Nosch, Maj Ringgaard, Kirsten Toftegaard & Mikkel Venborg Pedersen (eds), *Fashionable encounters. Perspectives and trends in textile and dress in the early modern Nordic world*, Oxford & Philadelphia: Oxbow Books 2014; Roche, *La culture des apparences*.

76. T.ex. 18.6.1765, 1.2.1771, 13.2.1771, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

Våren 1767 bad Fredenheim sin far om tillåtelse att köpa sig en ny dräkt i stället för sådana som blivit slitna eller för små. På inköpslistan fanns dessutom en ny hatt och en börs.⁷⁷ Följande vår bad Fredenheim att få köpa en ny vardagsdräkt till sommaren av ett tyg som bäst passade för årstiden. Samtidigt berättade han att han hade köpt en morgonrock och en väst i samma stil och att dessa trots noggrann hushållning hade svält en rätt stor del av hans tillgångar. Fredenheim beräknade att den nya dräkten inklusive tyger, knappar och skraddarräkning skulle kosta omkring 400 daler kopparmynt. Sommaren 1768 köpte Fredenheim ett nytt dräkttyg och behövde än en gång lite mer pengar av sin far. Han uppskattade sina kostnader för kläder och andra mindre utgifter till cirka 1 200 daler per år. Mot hösten preciserade han denna uppskattning till 1 500 daler kopparmynt per år.⁷⁸ Summorna liksom motiveringarna för inköp av nya kläder liknar dem man har kunnat se hos förmögna adelsynglingar.⁷⁹

Grunden i garderoben bestod av några dräkter och ett stort lager linne. De viktigaste linneplaggen var skjortor, av vilka det ingick många i garderoben hos en högreståndsmän.⁸⁰ Fredenheim ansåg att han skulle ha många överskjortor med manschetter, eftersom han behövde många sådana i hovlivet. Han bad sin fars tjänarinna sy honom ytterligare ett dussin skjortor utöver de 14 i gott skick som han ägde. Ursprungligen hade Fredenheim tre dussin skjortor, men två dussin var illa slitna. Han hade redan använt dem i åtta år, alltså förmodligen sedan den då 26-åriga Fredenheim hade slutat växa.⁸¹ Sju skjortor sydda i Mennanders hushåll i Åbo skickades slutligen följande år, i september 1775, med skeppare Corplander till Stockholm.⁸²

77. 22.5.1767, 29.5.1767, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

78. 8.1.1768, 29.4.1768, 14.6.1768, 24.6.1768, 19.7.1768, 7.10.1768, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

79. Jfr Johanna Ilmakunnas, *Ett ståndsmässigt liv. Släkten von Fersens livsstil på 1700-talet*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2012, 136–149.

80. Roche, *La culture des apparences*, 155–171; även Riitta Pylkkänen, *Kaksi pukuhistori-allista tutkielmaa*, Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys 1984.

81. 25.6.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

82. 12.7.1774, 22.9.1775, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

Den ambitiöse och förmögne Fredenheim, då ännu Mennander d.y., som önskade blir adlad, klarade sig i början av sin karriär 1768 fortfarande med fyra dräkter, en morgonrock med tillhörande väst, några ytterplagg och accessoarer. Dräkterna syddes också om och gjordes mer moderiktiga, såsom 1770 när Fredenheim köpte en syrtut, sidenbyxor, två par skor och en svart dräkt samt lät vända sin gamla vita dräkt.⁸³ När han avancerade i karriären och blev introducerad på Riddarhuset 1772 ökade behovet av kläder, och breven med förfrågningar och motiveringar till fadern blev allt längre.⁸⁴ Fredenheim använde mängder av pengar på tyger, medan betalningarna för skraddarnas arbete var anspråkslösa. Den modemedvetne ynglingens konsumtion var mycket typisk för sin tid: tyger, knappar och andra material var anmärkningsvärt dyra, och kläder syddes om, gjordes modernare och vändes i alla samhällsgrupper.⁸⁵

På begäran av sin far utredde Fredenheim priset på en mässhake av sammet vintern 1770–1771, men någon entydig prisuppskattning var svår att ge eftersom så mycket berodde på kvaliteten på tyget, mängden utsmyckning och hantverkarens yrkesskicklighet.⁸⁶ Av breväxlingen mellan Mennander och Fredenheim kan man sluta sig till att kännedom om material, framställningssätt och priser var någonting som konsumenterna behövde för att kunna skaffa så lämpliga varor som möjligt för sina egna behov. Exempelvis Serena Dyer och Chloe Wigston Smith har kallat denna erfarenhetsbaserade och av kön oberoende färdighet materiell litteracitet.⁸⁷

Mennander bad hösten 1777 Fredenheim leta efter en päls att bära under kapprocken, av polarräv eller annat slitstarkt och lätt skinn, och han gav noggranna anvisningar om hurdan pälsen skulle vara. Bara en vecka senare tog han tillbaka sin kommission med motiveringen

83. 12.6.1770, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

84. T.ex. 22.1.1773, 1.6.1773, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

85. Pernilla Rasmussen, "Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830", *Historisk Tidskrift för Finland* 100:4 (2015), 485–516.

86. 18.1.1771 *Brev från och till C. F. Mennander I*; 4.2.1771, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

87. Serena Dyer & Chloe Wigston Smith (eds), *Material literacy in eighteenth-century Britain. A nation of makers*, London: Bloomsbury Visual Arts 2020.

att den var för dyr och att han hade beslutat klara sig med sin gamla kappa ytterligare ett år. Däremot bad han sin son skicka ett nytt paraplyhandtag samt en spatserkäpp, vars knopp skulle vara vacker och förgylld, inte emaljerad. Mennander grämde sig över att någon hade stulit hans gamla spatserkäpp med förgylld knopp i november 1777. Käppen hade stort affektionsvärde eftersom den var en testamentarisk gåva av historikern och samlaren Anders Anton von Stiernman. I februari 1778 skrev Mennander till sin son att det skulle löna sig för honom, ifall han inte redan hade beställt paraplyhandtaget och spatserkappen, att leta efter sådana förmånligt på auktioner, till exempel på riksrådet Horns eller konsul Arwidsons dödsboauktioner. Fredenheim hade emellertid redan hunnit beställa en spatserkäpp med gyllene knopp av gravören Petter Suther.⁸⁸ Auktionerna var en viktig inköpskanal för alla samhällsgrupper, och det var inte stigmatiserande att använda begagnade kläder eller accessoarer.⁸⁹

Klädanskaffningarna gällde till största del faderns och sonens kläder och accessoarer, men Fredenheim skickade också tyg från Stockholm till nya dräkter till faderns betjänter, och dessutom skötte han också vissa kommissioner för släktingar och bekanta.⁹⁰

För en professor, en ung adelsman – i synnerhet en nyligen adlad – och en högt uppsatt prelat och riksdagsledamot var klädseln och det yttre centrala för att signalera ställning, trovärdighet och tillförlitlighet. Dessutom invercade en för situationen lämplig klädsel i rätt storlek, för rätt väder och årstid också på den dagliga komforten för sin bärare. Klädseln var inte bara ett tecken på personens ställning utan också en stor utgiftspost och känslöfråga, som krävde mycket praktiskt ordnande, och därför gavs ämnet mycket plats i Mennanders och Fredenheims korrespondens.

88. 24.10.1777, 31.10.1777, 7.11.1777, 15.12.1777, 6.2.1778, 24.2.1778, 10.3.1778, 27.3.1778, 31.3.1778, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

89. Jfr t.ex. Jon Stobart & Ilja Van Damme (eds), *Modernity and the second-hand trade. European consumption cultures and practices, 1700–1900*, New York: Palgrave Macmillan 2010; Ariane Fennetaux, Amélie Junqua & Sophie Vasset (eds), *The afterlife of used things. Recycling in the long eighteenth century*, New York: Routledge 2015.

90. T.ex. 1.11.1768, 9.11.1768, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

BOENDET

I det tidigmoderna samhället framgick en persons status av boendet i samma utsträckning som av personens klädsel och framtoning. De ståndsmässiga kraven syntes såväl i bostadshusets storlek och placering som i inredning och föremålsbestånd. Många universitetsprofessorer i Sverige hade också en prästjänst och därmed även en prästgård i sitt prebendepastorat vid sidan av sin stadsbostad.⁹¹ Mennander bodde i huvudsak i Åbo under vintrarna, när han inte befann sig på riksdag i Stockholm, och i allmänhet vistades han på sin prästgård i Lemu under somrarna. Fredenheim tillbringade också somrarna i Lemu efter att han bosatt sig permanent i Stockholm.⁹² När Mennander valdes till ärkebiskop 1775 flyttade han till ärkebiskopsgården i Uppsala.

Det krävde tid och besvär att ordna allt praktiskt kring boendet, i synnerhet om personen i fråga reste mycket på grund av sitt arbete, vilket både Mennander och Fredenheim gjorde. Stockholm var rikets politiska medelpunkt och maktcentrum under 1700-talet, och samtidigt också en knutpunkt för handel och varutransporter.⁹³ Mennanders boendearrangemang under riksdagarna i Stockholm och flytten till ärkebiskopsgården i Uppsala 1777 är belysande exempel på hur stora praktiska arrangemang det var fråga om och hur stor betydelse en fungerande vardag hade för vetenskapsidkandet lika väl som för det politiska deltagandet. Karin Sennefelt, som har undersökt platsens betydelse i Stockholm under frihetstiden, har visat att hyrorna samt priserna på ved och ljus i staden alltid steg under riksdagarna och att frågan diskuterades flitigt både på riksdagen och i brevväxlingar och dagböcker. Hon påpekar att det också var ett tidstypiskt sätt att tala.⁹⁴ Samma sak kan man utläsa ur Mennanders inställning till att

91. Klinge, "Universitetet som institution", 155–167.

92. T.ex. 7.6.1776, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 22.6.1773, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

93. Karin Sennefelt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, Stockholm: Stockholmia 2011; My Hellsing & Johanna Ilmakunnas (red.), *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå 1700–1850*, Stockholm: Stockholmia 2023.

94. Sennefelt, *Politikens hjärta*, 130–134.

hitta ett hyresrum för den tid riksdagen pågick och även till andra utgifter. Han tänkte ständigt på det dyra boendet och de dyra konsumtionsvarorna, och han strävade efter sparsamhet utan att pruta alltför mycket på ståndsmässigheten.

Till sin politiska ståndpunkt var Mennander en kungatrogen hatt. Han deltog som representant för prästeståndet i alla riksdagar 1755–1779.⁹⁵ I den riksdag som sammanträdde den 1 maj 1786 deltog han inte längre, trots att han hade planerat göra det så sent som i början av april, då han skrev till sin son att både resandet och de praktiska arrangemangen kändes tunga. I slutet av april 1786 stod det klart att Mennanders sviktande hälsa inte längre tillät ett lika aktivt liv som tidigare.⁹⁶ Han dog den 22 maj.⁹⁷

Fredenheim, som hade bott hos släktingar de första åren i Stockholm, önskade att han kunde bo hos sin far under riksdagen 1769(–1770). Det var emellertid svårt att hitta en ordentlig och rymlig bostad, och dessutom var det länge oklart om riksdagen skulle hållas i Stockholm eller i Norrköping. Det här förutsatte mycket bestyr med boendearrangemangen för riksdagsledamöterna. Så sent som i februari 1769 var det fortfarande oklart var riksdagen skulle hållas. Det berodde sannolikt också på att hyresvärdarnas marknad rådde i Norrköping, för Fredenheim rapporterade till sin far att det inte fanns några bostäder att få för kortare tid än ett halvt år. Inte heller någon av de släktingar som Fredenheim kontaktade angående boende för sin far meddelade i god tid huruvida Mennander skulle kunna bo hos dem. Riksdagen öppnades i april 1769 och ordnades slutligen i både Norrköping och Stockholm.⁹⁸

Mennander ansåg att riksdagen sammanträdde alltför ofta, och han kunde ha funnit tusen orsaker att inte delta, av vilka de viktigaste var ”min ålder, min swaga hälsa och min hushållnings samt mine financers

95. Om Mennanders politiska verksamhet, se Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander*, 295–326.

96. 10.4.1786, 11.4.1786, 13.4.1786, 14.4.1786, 24.4.1786, 25.4.1786, *Brev från och till C. F. Mennander I*; se även Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander*, 374–377.

97. Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander*, 378–380.

98. 30.12.1768, 6.1.1769, 10.1.1769, 27.1.1769, 10.2.1769, 17.2.1769, 24.2.1769, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

beskaffenhet”.⁹⁹ Våren 1771 skrev han till sin son och bad honom än en gång leta efter en lämplig bostad. Helst skulle Mennander ha bott hos sin son, men eftersom denne stod i beråd att flytta från sina släktingar för att hyra in sig i riksrådet von Stockenströms hushåll kom samboende inte på fråga. Mennander bad sonen leta efter en bostad med en sal och en kammare samt en drängkammare. Bostaden skulle ligga på bekvämt avstånd från hans arbetsrum under riksdagen och nära en matservering. Fredenheim hittade slutligen en möblerad bostad med två rum som hyresgäst hos guldsmeden Seel för 50 daler per vecka, vilket Mennander ansåg vara ganska dyrt, men läget vid Storkyrkobrinken ett stenkast från Storkyrkan var ändå fördelaktigt.¹⁰⁰

Den politiska kulturen under 1600- och 1700-talen har intresserat historiker redan länge, och bland andra Karin Sennefelt samt Hannah Greig och Amanda Vickery har betonat materialiteten och rumsligheten i politiken.¹⁰¹ Mennanders ansträngningar med praktiska arrangemang för att kunna delta i riksdagarna visar hur mycket resurser riksdagsdeltagandet krävde. Bara att ordna med boende under en riksdag, som kunde pågå länge, krävde pengar, tid, kontakter och förhandlingsförmåga.

Det var vanligt att det sändes gods med anknytning till boende från Stockholm till Åbo, precis som i fallet med böcker. Sommaren 1774 bad Fredenheim emellertid sin far skicka linne till sin nya betjänt från Åbo, eftersom det var billigare där än i Stockholm. Mennander lovade skicka två par grövre lakan för drängens räkning, men övrigt linne kunde han inte skicka, för varken i huset i Åbo eller i prästgården i Lemu fanns det mer än nödvändigt med lakan och handdukar. Däremot skulle Fredenheim ha kunnat skaffa förmånliga linnekläder

99. 8.3.1771, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

100. 15.3.1771, 22.3.1771, 5.4.1771, 26.4.1771, 2.5.1771, 24.5.1771, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 22.2.1771, 29.3.1771, 12.4.1771, 19.4.1771, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

101. Sennefelt, *Politikens hjärta*; Hannah Greig & Amanda Vickery, "The political day in London, c.1697–1834", *Past and Present* 252:1 (2021), 101–137, <https://doi.org/10.1093/pastj/gtaa016>.

på auktion.¹⁰² Det behövdes vanligen stora mängder linne, eftersom det brukliga var att underkläder och linne bara tvättades under några bykdagar per år. Mennanders förslag om att sonen skulle köpa linne på auktion visar hur centrala auktionerna var på 1700-talet och hur vanligt det var i alla stånd att återanvända varor och köpa begagnat.¹⁰³

När Mennander valdes till ärkebiskop 1775 aktualiserades frågor om boendet omedelbart, för Mennanders företrädare Magnus Olai Beronius änka Johanna Björnstjerna fick bo kvar i biskopsgården i Uppsala under sitt nådeår. Än en gång skötte Fredenheim sin fars ärenden och bostadsarrangemang från Stockholm. Ärkebiskopinnan erbjöd Mennander att förfoga över nödvändiga rum i biskopsgården och dessutom att inta sina måltider vid ärkebiskopinnans bord, liksom uppehåll för Mennanders dräng. Mennander önskade dock hellre ett eget hushåll, som skulle skötas av en kock och en hushållerska och ytterligare något tjänstefolk. Han ansåg det vara särskilt viktigt att han hade ett eget kök, även om han i övrigt hade kunnat inrätta sig i ärkebiskopinnans hus. Flyttningen från Åbo till Uppsala bekymrade Mennander på grund av hans höga ålder, svaga hälsa, flyttningskostnaderna, räkningar som väntade på betalning i Åbo och sonens skulder samt andra praktiska frågor. Ytterligare oro förorsakades av ett rykte som också hade nått Mennanders öron om att ärkebiskopinnan Beronius skulle ha beviljats två nådeår, men detta dementerades senare. Mennander skrev till sin son att han inte skulle gå med på att bo i ett hyreshus i Uppsala i två år.¹⁰⁴ Den över 60-åriga ärkebiskopen ville bo på ett sätt han själv hade valt och med eget hushåll, och av såväl

102. 12.7.1774, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 25.6.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

103. Jfr t.ex. Clive Edwards & Margaret Ponsonby, "Desirable commodity or practical necessity? The sale and consumption of second-hand furniture, 1750–1900", David Hussey & Margaret Ponsonby (eds), *Buying for the home. Shopping for the domestic from the seventeenth century to the present*, London: Routledge 2008, 117–137; Ulväng, Murhem & Lilja, *Den glömda konsumtionen*, 128–141.

104. Odaterat brev december 1775, 12.1.1776, 26.1.1776, 1.3.1776, 8.3.1776, 12.4.1776, 17.5.1776, 12.7.1776, 19.7.1776, 30.7.1776, 6.8.1776, 14.2.1777, 21.2.1777, 28.2.1777, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 22.9.1775, 13.11.1775, 12.12.1775, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

ståndsmässiga orsaker som bekvämlighetsskäl var han inte beredd till vilka kompromisser som helst.

I Uppsala lät Mennander som första gärning bygga nya bokhyllor i biskopsgårdens stora bibliotekssalong, som upptog nästan hela tredje våningen. Fredenheim hyrde huset intill ärkebiskopsgården som bostadshus åt sin far under ärkebiskopinnans nådeår, men Mennander kunde genast ta i bruk biskopsgårdens boksalar, där han kunde placera sitt bibliotek och sin mineralsamling.¹⁰⁵

När den nye ärkebiskopen och hans hushållerska och pigor hade inrättat sig och fått i gång det vardagliga hushållet kunde Mennander i oktober 1776 skriva till sin son att han var mycket nöjd med sin nya bostad. Bara ett par månader senare sade han emellertid upp hushållerskan av orsaker som inte framgår av korrespondensen; han fick en ny hushållerska från Stockholm och beklagade sig över att det tog tid att anpassa sig till hennes matlagning och ordning.¹⁰⁶ Mennander blev änklings redan för andra gången 1749, och efter det gifte han inte om sig, vilket var ovanligt inom det högre prästerskapet. Eftersom Mennander inte hade någon hustru som kunde ta hand om hushållet understryks både tjänstefolkets roll och Mennanders egen aktivitet i hushållet i breven.

Våren 1777 kunde Mennander äntligen flytta in i biskopsgården, då nådeåret för hans företrädares änka var slut. Mennander köpte såväl husdjur som möbler och husgeråd för sammanlagt 3 000 riksdaler av ärkebiskopsänkan Beronius, men ändå måste han än en gång skaffa nya möbler och andra förnödenheter, som han bad sonen skicka från Stockholm. Till dem hörde ett dussin stolar och en sänghimmel, som skulle vara av ett vackert men inte dyrt tyg, på sin höjd halvsilke, skrev Mennander och bad att få tygprover med priser. Han tänkte sig en nymodig grön säng med gardiner och överkast i rosenprytt halvsilke, likadana som landshövding Rabbe i Åbo hade. Ärkebiskopen övervägde också att skaffa möbler på auktion. Han måste emellertid se

105. 12.7.1775, 30.7.1776, 6.8.1776, 16.8.1776, 27.9.1776, 1.10.1776, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 22.3.1776, 9.8.1776, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

106. 4.10.1776, 29.10.1776, 6.12.1776, 4.3.1777, *Brev från och till C. F. Mennander I*; angående hushållerskan, se även 12.7.1776, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

Carl Fredric Mennander valdes till ärkebiskop 1775 och flyttade till ärkebiskopsgården i Uppsala 1777. Tuschlavering och akvarell av Johan Gustaf Härstedt, 1775. Uppsala universitetsbibliotek.

över hur långt pengarna räckte innan han gjorde större inköp. Hösten 1777 bad han sonen utreda vad en bekväm länstol kostar. Han ville hellre köpa en färdig länstol, ”den beqwämligaste man där finner”, av någon möbelhandlare än lägga ner möda på att låta tillverka en sådan. Mennander beskrev den länstol eller ”hwilstol” han önskade med orden ”ganska commod”.¹⁰⁷

Carl Fredric Mennanders önskemål om ett ändamålsenligt och samtidigt både ståndsmässigt, tillräckligt modernt och bekvämt boende återspeglade de allmänna uppfattningarna om komfortabelt boende under 1700-talet. För de samtida innebar bekvämlighet sittmöbler som det var angenämt att sitta i också långa stunder medan man läste eller umgicks, men också rum och sociala sammanhang som var känslomässigt trygga.¹⁰⁸ När Mennander blev äldre skulle han inte ha orkat med de bostadsbyten som deltagandet

107. 22.4.1777, 13.5.1777, 24.10.1777, 31.10.1777, *Brev från och till C. F. Mennander I.*

108. Jfr Carolina Brown, *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*, Stockholm: Carlssons 2020; Jon Stobart, *Comfort in the eighteenth-century country house*, London: Routledge 2022.

i riksdagarna förutsatte, och han ville att det i ärkebiskopsgården skulle finnas stora biblioteksrum som motsvarade hans behov, bekväma möbler och pålitligt tjänstefolk som såg till att vardagen fungerade.

FRUKTER, STICKLINGAR OCH HÄLSOVATTEN

Också matvaror av olika slag hörde till de vardagliga förnödenheter som transporterades långa sträckor och som Mennanderna enligt korrespondensen använde mycket tid på att förflytta. I matvaruförsändelserna fanns det en del exotiska men rätt allmänt använda råvaror, som citrusfrukter eller populära hälsovatten, men också bär, frukter, smör och mjöl. Matförsändelserna uppfyllde vardagliga behov, men de upprätthöll också känslband inom familjen.

När Mennander befann sig på riksdag i Stockholm 1755–1756 skickade han päron, äpplen, citroner och bergamotter samt socker, tebröd och kringlor till sin då 7–8-åriga son.¹⁰⁹ Senare, när sonen hade flyttat till Stockholm i mitten av 1760-talet, gick en strid ström av olika slags matförsändelser över havet. Ofta var det kommissioner som Fredenheim hade utfört för sin far i Stockholm, men det skickades också mat från Åbo till Stockholm. Mennanders hushållerska skickade rätt ofta burkar med bär från Åbo till Stockholm, avsedda för både Fredenheim och andra medlemmar av släktkretsen.¹¹⁰ Skepparen Corplander seglade från Åbo till Stockholm med bland annat smör och mjöl, som Mennander skickade till de släktingar som Fredenheim bodde hos i början av sin karriär, innan han skaffade sig en egen bostad. På en färd tillbaka till Åbo sensommaren 1768 tog Corplander med sig en tom smörtina och en glasburk från Fredenheim, som bad att Mennanders hushållerska skulle returnera glasburken med bär till Stockholm på hösten.¹¹¹

109. 29.11.1755, 7.2.1756, 19.6.1756, 4.9.1756, *Brev från och till C. F. Mennander I*.

110. 22.9.1775, 2.10.1772, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 18.10.1768, 27.10.1772, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

111. 13.5.1768, 22.7.1768, 9.8.1768, 4.10.1768, 6.10.1768, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

Botanik hörde till 1700-talets stora vetenskapliga intressen. Förutom fröer och sticklingar skickades ofta frukt och bär mellan Carl Fredric Mennander i Åbo och sonen Carl Fredric Fredenheim i Stockholm. En kvist av blommande äppelträd och äpple (*Pyrus Malus*), collage av Mary Delany, 1778. © The Trustees of the British Museum.

Fredenheim skickade tunnvis med äpplen, nötter och ärter samt körsbär, päron, ostron och rökt lax till sin far i Åbo.¹¹² Mest arbete krävde iordningställandet av de tunnor med äpplen och de pomeranser som Mennander ville ha. Fredenheim skickade av dem båda från Stockholm såväl till Åbo som senare till Uppsala. Mennander hade äppelträd på prästgården i Lemu, men de bar inte frukt varje år, och dessutom for tjuvar i väg med skörden åtminstone hösten 1772 samtidigt som de skadade en del av de bästa träden. En tunna äpplen kostade tjugo plåtar eller cirka hundra daler kopparmynt i november 1772, och därför vågade Fredenheim inte skicka av dem till sin far, trots att denne bad om dem. Utöver att äpplena var dyra fick man oftast köpa dem endast styckevis, medan Mennander bad om hela tunnor.¹¹³

112. T.ex. 7.II.1766, 26.II.1766, 23.IO.1767, 1.II.1768, 11.II.1768, 2.II.1770, 6.II.1770, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

113. 18.9.1772, 27.IO.1772, 26.IO.1773, 29.IO.1776, 5.II.1776, 12.II.1776, 24.IO.1777, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 6.II.1772, 29.IO.1773, 30.II.1773, 28.II.1773, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

Vid sidan av äpplen var pomeranser Mennanders favoritfrukter, och Fredenheim lade ner mycket tid på att leta efter dessa citrusfrukter och skicka dem inpackade i stengodskrukor till Åbo. Det var svårt att få tag på pomeranser under höstarna, och hösten 1770 hittade Fredenheim bara en månglerska som sålde sådana i Stockholm. Skepparen som tog pomeranserna som last blev tvungen att färdas landvägen och returnerade senare pomeranskrukan till Fredenheim. Endast bokpaketen, som hade skickats samtidigt och som skepparen uppenbarligen uppfattade som viktigare och lättare att transportera än pomeranskrukan, transporterades landvägen till Åbo. Pomeranserna var inte bara svåra att få tag på, de var också dyra: i slutet av 1772 kostade de en daler kopparmynt per styck.¹¹⁴ Årslönen för en trädgårdsmästare i Stockholm med närområde var 300 daler kopparmynt vid samma tidpunkt.¹¹⁵

Även om största delen av frukterna och bären skulle avnjutas i Mennanders eller Fredenheims hushåll, låg också Mennanders intresse för trädgårdsskötsel och botanik bakom försändelserna. Mennander studerade för bland andra Linné i Uppsala på 1730-talet och hans intresse för botanik bestod, trots att botaniken aldrig blev viktig för hans vetenskapliga karriär.¹¹⁶

I Stockholm skaffade Fredenheim regelbundet fröer från olika växter till sin far för planteringar i dennes trädgård, men också för universitetets trädgård i Åbo. I november 1768 skickade han päron- och bergamottkärnor till sin far. I november 1772 skrev han att det var svårt att hitta fröer av god kvalitet, och därför hade han tytt sig till överträdgårdsmästare Kallström vid den kungliga trädgården. Av inhemska fröer fanns endast sockerärt och gurka att tillgå, medan de utländska fröerna ännu inte hade anlänt. Däremot var det lätt

114. II.12.1772, 8.10.1773, 5.5.1775, *Brev från och till C. F. Mennander* I; 23.10.1767, 8.6.1770, 20.II.1770, 21.12.1770, 20.12.1772, 9.II.1773, 29.II.1773, 25.6.1774, 28.6.1774, *Brev från och till C. F. Mennander* II.

115. T.ex. kassaboken för 1770, Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 7, Stafsundarkivet, Riksarkivet (RA), Stockholm.

116. Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander*, 31; Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, 40, 271–272; Matti Klinge, *Professorer*, Helsingfors: Söderström & C:o Förlags Ab 1989, 67–68.

att skicka fröer, för de kunde sändas med vanlig post utan större kostnader. Mer arrangemang krävdes det när Mennander våren 1775 hade beställt päron-, körsbär- och plommonträdplantor, som skulle vara av högsta kvalitet.¹¹⁷ Sändandet av fröer och sticklingar till både privata trädgårdar och universitetsträdgården i Åbo var ett viktigt sätt att sprida praktiska färdigheter och vetenskaplig kunskap.¹¹⁸

Varor som lätt kunde förstöras eller förfara under transporten var förutom frukt och matvaror, sticklingar och plantor också mineralvatten. För de kändaste mineralvattnen, såsom Bad Pymont-vatten, som var populärt bland ståndspersoner i Sverige, hade det uppstått en europeisk marknad i slutet av 1700-talet, och hälsovatten levererades överallt.¹¹⁹

Mineralvatten användes för att vårda hälsan och för kurer på badorter, men också i människors hem. Mennander skötte sin hälsa med årliga vattenkurer på prästgården i Lemu om somrarna, och vatten ingick i hans hälsovård också efter att han hade flyttat till Uppsala. Det var betydligt lättare att få mineralvatten dit än till Åbo, även om man under den andra hälften av 1700-talet hade börjat få mineralvatten direkt från Åbo och inte längre nödvändigtvis behövde beställa det från Stockholm. Mennander var mycket angelägen om kvaliteten på vattnet och gav sin son en mängd anvisningar om hur han skulle försäkra sig om att vattnet var friskt, om inköp av vattenflaskor, hur de skulle förpackas och sändas. Under våren 1786 var Mennanders hälsa så svag att läkarna ordinerade honom en ny vattenkur omedelbart.¹²⁰ Mennander intog samvetsgrant sina årliga kurer av hälsovatten, men

117. 24.2.1775, 12.5.1775, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 18.11.1768, 27.11.1772, 20.12.1772, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

118. Åsa Ahrland, *Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*, Stockholm: Carlssons 2006, 215–217.

119. Armel Cornu, *Enlightening water. Science, market & regulation of mineral waters in eighteenth-century France*, Uppsala: Uppsala universitet 2022, 55–103, [urn:nbn:se:uu:diva-470273](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:se:uu:diva-470273).

120. T.ex. 25.5.1773, 28.5.1773, 8.6.1773, 18.6.1773, 22.6.1773, 27.5.1774, 21.6.1774, 24.6.1774, 12.7.1774, 12.4.1776, 17.5.1776, 7.6.1776, 3.7.1776, 12.7.1776, 27.6.1777, 4.7.1777, 25.7.1777, 29.7.1777, 31.3.1778, 10.4.1778, 14.4.1778, 28.4.1778, 14.8.1781, 25.4.1786, *Brev från och till C. F. Mennander I*; 8.6.1773, 11.6.1773, 28.6.1774, 12.6.1774, 5.8.1774, *Brev från och till C. F. Mennander II*.

annars följde han inte de råd om motion och hälsosam diet som läkarna gav i samband med kurererna. På grund av mycket sittande och arbete hade han blivit fet och sjuklig.¹²¹ Hälsovatten och läkarnas kunskaper hjälpte inte längre, utan Mennander dog i Uppsala i maj 1786.

BETYDELSEN AV VAROR OCH PLATSER

Den omfattande brevväxlingen mellan Carl Fredric Mennander och hans son Carl Fredric Fredenheim påvisar betydelsen av föremål och vardagens materiella dimensioner på många områden i livet, som lika väl kan undersökas ur striktare avgränsade idéhistoriska, vetenskaps-historiska eller universitetshistoriska perspektiv. Historikerna är ändå i allt högre grad medvetna om vilken betydelse vardagens praktiker, sociala relationer och allt oftare också föremål hade. Böckers betydelse för vetenskap och kunskapsförmedling har för länge sedan påvisats, och Mennanders och Fredenheims noggranna och tidskrävande arrangemang för bokinköp – och likaså för läsning – visar än tydligare hur komplicerat det var att få den nyaste vetenskapliga (i vid bemärkelse) litteraturen och den aktuella politiska litteraturen att finna sina läsare. I trycksakernas värld ingick också gravyrer av berömda mäns och kvinnors porträtt, som man flitigt samlade på.

Klädseln hade särskilt stor betydelse för Fredenheim, som gjorde en uppåtstigande ämbetsmannakarriär i Stockholm och därför behövde ständsmässiga och moderiktiga dräkter för vardagsbruk och för hovvärldens ceremonier och fester. För biskop Mennander däremot var klädseln tydligt knuten till hans ställning men också dikterad av komfort och nödvändighet.

Boendet och maten var också väsentliga delar av de vardagliga ämnena i brevväxlingen mellan far och son. I synnerhet boendearrangemangen under frihetstidens många riksdagar krävde ansträngning och flexibilitet av de ledamöter som i likhet med Mennander kom från andra orter än Stockholm och dess närområde. De invecklade boendearrangemangen blev särskilt tydliga när Mennander flyttade

121. Heikkinen, *Terveysten ja ilon täbden*, 157–158; Forsman, *Kaarle Fredrik Mennander*, 374–375.

till Uppsala efter att han hade valts till ärkebiskop 1775. Matvaror och hälsovatten liksom fröer och sticklingar skickades främst från Stockholm till Åbo, men också i den andra riktningen.

Fredenheim var den som främst ordnade med varor och tjänster åt sin far, och de här uppgifterna blev allt viktigare när han flyttade till Stockholm 1766 och senare när fadern åldrades. I deras mångsidiga korrespondens behandlades något slag av försändelser, hur de skulle ordnas och varor betalas, i nästan varje brev. Biskop Mennander hade stora inkomster från sina prebenden, och varken han eller hans son behövde tänka särskilt mycket på sina konsumtionsvanor, trots att Mennander ansåg att han själv lade ut för mycket pengar på böcker och att hans son slösade för mycket på kläder och boende samt på sin luxuösa livsstil. Korrespondens mellan föräldrar och deras vuxna eller nästan vuxna barn handlade också i allmänhet mycket om penningfrågor och om karriär- och äktenskapsplaner, och korrespondensen mellan Mennander och Fredenheim var inget undantag. Brevväxlingen visar den stora betydelse vardagen hade för att professorn och biskopen skulle kunna skaffa den litteratur som intresserade honom till Åbo, ordna med boende under riksdagarna och stödja sin son ekonomiskt och materiellt i början av dennes karriär.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Handskrivna källor

Riksarkivet (RA), Stockholm

Stafsundsarkivet.

Carl Reinhold von Fersens arkiv vol. 7.

Tryckta källor

K. F. Mennanderin läbettämiä ja saamia kirjeitä – Brev från och till C. F. Mennander I–II. Toimittanut Kaarlo Österbladh. Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1939–1940.

Litteratur

- Ahokas, Minna, *Valistus suomalaisessa kirjakulttuurissa 1700-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2011.
- Ahrland, Åsa, *Den osynliga handen. Trädgårdsmästaren i 1700-talets Sverige*, Stockholm: Carlssons 2006.
- Alm, Mikael, *Sartorial practices and social order in eighteenth-century Sweden. Fashioning difference*, London: Routledge 2022.
- Berg, Maxine, *Luxury and pleasure in eighteenth-century Britain*, Oxford: Oxford University Press 2005.
- Berg, Maxine & Elizabeth Eger (eds), *Luxury in the eighteenth century. Debates, desires and delectable goods*, Basingstoke: Palgrave 2003.
- Berry, Christopher J., *The idea of luxury. A conceptual and historical investigation*, Cambridge: Cambridge University Press 1994.
- Bischoff, Cordula, "Presents for princesses. Gender in royal receiving and giving", *Studies in the Decorative Arts* 15:1 (2007–2008), 19–45.
- Brewer, John & Roy Porter (eds), *Consumption and the world of goods*, London: Routledge 1993.
- Brown, Carolina, *Den bekväma vardagen. Kvinnor kring bord på 1700-talets Näs*, Stockholm: Carlssons 2020.
- Chartier, Roger, *Éditer et traduire. Mobilité et matérialité des textes (XVIe–XVIIIe siècle)*, Paris: EHESS 2021.
- Chartier, Roger, *L'ordre des livres. Lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence: Alinea 1992.
- Clery, E. J., *The feminization debate in eighteenth-century England. Literature, commerce and luxury*, Basingstoke: Palgrave Macmillan 2004.

- Cornu, Armel, *Enlightening water. Science, market & regulation of mineral waters in eighteenth-century France*, Uppsala: Uppsala universitet 2022, 55–103, [urn:nbn:se:uu:diva-470273](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:se:uu:diva-470273).
- Craciun, Adriana & Simon Schaffer (eds), *The material cultures of Enlightenment arts and sciences*, London: Palgrave Macmillan 2016.
- Darnton, Robert, *Pirating and publishing. The book trade in the age of Enlightenment*, New York: Oxford University Press 2021.
- Douglas, Mary & Baron Isherwood, *The world of goods. Towards an anthropology of consumption*, New York: Basic Books 1979.
- Dyer, Serena & Chloe Wigston Smith (eds), *Material literacy in eighteenth-century Britain. A nation of makers*, London: Bloomsbury Visual Arts 2020.
- Edmondson, Chloe & Dan Edelstein (eds), *Networks of Enlightenment. Digital approaches to the Republic of Letters*, Liverpool: Liverpool University Press on behalf of Voltaire Foundation 2019.
- Edwards, Clive & Margaret Ponsonby, "Desirable commodity or practical necessity? The sale and consumption of second-hand furniture, 1750–1900", David Hussey & Margaret Ponsonby (eds), *Buying for the home. Shopping for the domestic from the seventeenth century to the present*, London: Routledge 2008, 117–137.
- Engelhardt Mathiassen, Tove, Marie-Louise Nosch, Maj Ringgaard, Kirsten Toftegaard & Mikkel Venborg Pedersen (eds), *Fashionable encounters. Perspectives and trends in textile and dress in the early modern Nordic world*, Oxford & Philadelphia: Oxbow Books 2014.
- Fennetaux, Ariane, Amélie Junqua & Sophie Vasset (eds), *The afterlife of used things. Recycling in the long eighteenth century*, New York: Routledge 2015.
- af Forselles, Cecilia & Tuija Laine (toim.), *Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008.
- Forsman, Juho Rudolf, *Kaarle Fredrik Menander ja hänen aikansa. Kirkkohistoriallinen tutkimus*, Helsinki: Helsingin yliopisto 1900.
- Ginzburg, Carlo, "Microhistory. Two or three things that I know about it", *Critical Inquiry* 20:1 (1993), 10–35.
- Greig, Hannah & Amanda Vickery, "The political day in London, c.1697–1834", *Past and Present* 252:1 (2021), 101–137, <https://doi.org/10.1093/pastj/gtaa016>.
- Haidenthaler, Ylva, "Putting faces to names. Printed portraits in late eighteenth-century Stockholm", Penelope J. Corfield & Jonas Nordin (eds), *Media and mediation in the eighteenth century*, Lund: Lund University 2023, 103–138, <https://doi.org/10.37852/oblu.209>.
- Hakapää, Jyrki, *Kirjan tie lukijalle. Kirjakauppojen vakiintuminen Suomessa 1740–1860*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2008.
- Heikkinen, Antero, *Terveiden ja ilon tähden. Herrasväki liikkeellä Suomessa 1700– ja 1800-luvuilla*, Helsinki: Suomen historiallinen seura 1991
- Helsing, My & Johanna Ilmakunnas (red.), *Shopping i Stockholm. Sociala praktiker på gatunivå 1700–1850*, Stockholm: Stockholmia 2023.
- Hildebrand, Bengt, "Carl Fredric Fredenheim", *Svenskt biografiskt lexikon* 16, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/14432> (läst 15.4.2026)

- Hodacs, Hanna, "Lessons in Collections and on Collecting. The Case of Carl Bäck (1761–1776)", *Nuncius. Annali di storia della scienza* 39:3 (2024), 641–665.
- Hodacs, Hanna, "The price of Linnaean natural history. Materiality, commerce, and change", Hanna Hodacs, Kenneth Nyberg & Stéphane Van Damme (eds), *Linnaeus, natural history and the circulation of knowledge*, Oxford: Voltaire Foundation 2018, 81–111.
- Ijäs, Ulla, "English luxuries in nineteenth-century Vyborg", Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A taste for luxury in early modern Europe. Display, acquisition and boundaries*, London: Bloomsbury Academic 2017, 265–282.
- Ijäs, Ulla, "Kirjat liikkeellä 1800-luvun alun Itämeren alueella", *Ennen ja Nyt. Historian tietosanomat* 1 (2022), 6–19.
- Ilmakunnas, Johanna, *Ett ståndsmässigt liv. Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*, övers. Camilla Frostell, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Atlantis 2012.
- Ilmakunnas, Johanna, "French fashions. Aspects of elite lifestyle in eighteenth-century Sweden", Johanna Ilmakunnas & Jon Stobart (eds), *A taste for luxury in early modern Europe. Display, acquisition and boundaries*, London: Bloomsbury Academic 2017, 243–263.
- Ilmakunnas, Johanna & Jon Stobart (eds), *A taste for luxury in early modern Europe. Display, acquisition and boundaries*, London: Bloomsbury Academic 2017.
- Kaartinen, Marjo, Anne Montenach & Deborah Simonton (eds), *Luxury and gender in European towns, 1700–1914*, London: Routledge 2014.
- Katajala, Kimmo, "Vart är du på väg, mikrohistoria?" *Historisk Tidskrift för Finland* 110:1 (2025), 67–103.
- Klinge, Matti, *Professorer*, övers. Göran Stjernschantz, Helsingfors: Söderström & C:o Förlags Ab 1989.
- Klinge, Matti, "Universitetet som institution", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988, 213–222.
- Klinge, Matti, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del 1. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988.
- Knapas, Rainer, *Kunskapens rike. Helsingfors universitetsbibliotek – Nationalbiblioteket 1640–2010*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2012.
- Knif, Henrik, *Leva och låta leva i gamla Europa. Saint-Évremond, Metastasio, Fredenheim och Oxenstierna*, Stockholm: Atlantis 2010.
- Kovesi, Catherine (ed.), *Luxury and the ethics of greed in early modern Italy*, Turnhout: Brepols 2018.
- Laine, Tuija, *Carl Fredrik Fredenheim. En nyhumanist och hans klassiska bibliotek*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2010.
- Laine, Tuija, *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006.

- Leino-Kaukiainen, Pirkko, "Postin kulku Suomessa", Maarit Leskelä-Kärki, Anu Lahtinen & Kirsi Vainio-Korhonen (toim.), *Kirjeet ja historiantutkimus*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2011, 238–240.
- Levi, Giovanni, "Microhistory and the recovery of complexity", Susanna Fellman & Marjatta Rahikainen (eds), *Historical knowledge. In quest of theory, method and evidence*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing 2012, 121–132.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden*, Stockholm: Norstedts 1975.
- Mäkeläinen, Eva-Cristina, *Säätyläisten seuralämä ja tapakulttuuri 1700-luvun jälkipuoliskolla Turussa, Viaporissa ja Savon kartanoalueella*, Helsinki 1972: Suomen historiallinen seura.
- Nikula, Oscar, "Carl Fredrik Mennander", *Svenskt biografiskt lexikon* 25, <https://sok.riksarkivet.se/sbl/artikel/19132> (läst 15.4.2026).
- Nordin, Jonas, "Mediating images of monarchy from castle to cottage in eighteenth-century Sweden", Penelope J. Corfield & Jonas Nordin (eds), *Media and mediation in the eighteenth century*, Lund: Lund University 2023, 25–71, <https://doi.org/10.37852/oblu.209>.
- Orrje, Jacob, "The logistics of the Republic of Letters. Mercantile undercurrents of early modern scholarly knowledge circulation", *British Journal for the History of Science* 53:3 (2020), 351–369.
- Peltonen, Matti, "Ledtrådar, marginaler och monader. Förhållandet mellan mikro- och makronivå i historieforskning", *Historisk Tidskrift för Finland* 85:3 (2000), 251–264.
- Petersson, Sonya, *Konst i omlopp. Mening, medier och marknad i Stockholm under 1700-talets senare hälft*, Stockholm: Makadam 2014, 212–224, <urn:nbn:se:su:diva-100419>.
- Planck, Brita & Marie Steinrud, "Eliters privata brev som mikrohistorisk källa", *Historisk tidskrift* 137:3 (2017), 463–474.
- Pylkkänen, Riitta, *Kaksi pukuhistoriallista tutkielmaa*, Helsinki: Suomen muinaismuistoyhdistys 1984.
- Rahikainen, Marjatta & Kirsi Vainio-Korhonen, "Manlig och kvinnlig lyx. Överflödsförordningar och modeartiklar", Paula von Wachenfeldt & Klas Nyberg (red.), *Det svenska begäret. Sekler av lyxkonsumtion*, Stockholm: Carlssons 2015, 24–46.
- Rantala, Heli, Jukka Sarjala, Janne Tunturi, Ulla Ijäs & Heidi Hakkarainen, *Kirjojen kaipuu. Kirjakulttuuria 1800-luvun alun Suomessa*, Helsinki: Gaudeamus 2024.
- Rasmussen, Pernilla, "Återbruk i modegarderoben, ca 1790–1830", *Historisk Tidskrift för Finland* 100:4 (2015), 485–516.
- Riello, Giorgio & Ulinka Rublack (eds), *The right to dress. Sumptuary laws in a global perspective, c. 1200–1800*, Cambridge: Cambridge University Press 2019.
- Rimm, Anna-Maria, "Böckernas vägar. Den svenska bokhandelns import av utländska böcker 1750–1800", *Sjuttonhundratals. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* (2011), 139–155.

- Roberts, Meghan K., *Sentimental savants. Philosophical families in Enlightenment France*, Chicago: University of Chicago Press 2016.
- Roche, Daniel, *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIIe–XIXe siècle)*, Paris: Fayard 1997.
- Roche, Daniel, *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVIIe–XVIIIe siècle)*, Paris: Fayard 1989.
- Runefelt, Leif, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830*, Lund: Nordic Academic Press 2015.
- Sarjala, Jukka, *Åboromantiken. Idéer, läslust och nätverk på 1810-talet*, övers. Sofia Gustafsson, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2025.
- Sennefelt, Karin, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, Stockholm: Stockholmia 2011.
- Sordet, Yann, *Histoire du livre et de l'édition. Production & circulation, formes & mutations*, Paris: Albin Michel 2021.
- Stein, Perrin, Charlotte Guichard, Rena M. Hoisington & Elizabeth M. Rudy, *Artists and amateurs. Etching in 18th-century France*, New York: The Metropolitan Museum of Art 2013.
- Stobart, Jon, *Comfort in the eighteenth-century country house*, London: Routledge 2022.
- Stobart, Jon & Ilja Van Damme (eds), *Modernity and the second-hand trade. European consumption cultures and practices, 1700–1900*, New York: Palgrave Macmillan 2010.
- Tarkiainen, Kari, ”Fredenheim, Carl Fredrik”, *Kansallisbiografia*, webbpublikation, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 1997–, <https://kansallisbiografia.fi/finlands-nationalbiografi> (läst 22.4.2026).
- Tarkiainen, Kari, ”Mennander, Carl Fredrik”, *Kansallisbiografia*, webbpublikation, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1997–, <https://kansallisbiografia.fi/finlands-nationalbiografi> (läst 22.4.2026).
- Ulväng, Göran, Sofia Murhem & Kristina Lilja, *Den glömda konsumtionen. Auktionshandel i Sverige under 1700- och 1800-talen*, Möklinta: Gidlunds 2013.
- Waquet, Françoise, *L'ordre matériel du savoir. Comment les savants travaillent, XVIe–XXIe siècles*, Paris: CNRS Éditions 2015.
- Waquet, Françoise, *Une histoire émotionnelle du savoir XVIIe–XXIe siècle*, Paris: CNRS Éditions 2019.
- Windahl Pontén, Annika, *Kiär hustru, wackra barn, bodde i ett palais. Identitet och materialitet i hushållet von Linné*, Uppsala: Uppsala universitet 2020.
- Wolff, Charlotta, *Vänskap och makt. Den svenska politiska eliten och upplysningstidens Frankrike*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2005.
- Åström, Anna-Maria, ”Kolonialvaror och vardagsting i den europeiska marginalen. Konsumtionsvägar, levnadssätt och varor på en herrgård i östra Finland under slutet av 1700-talet och början av 1800-talet”, *Finskt museum* 117 (2010/2011), 6–28.
- Öhrberg, Ann, *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal*, Höör: Symposium 2014.

Från Umeå över Bottniska viken

*Studenten Pehr Stenbergs mentala
landskap i 1780-talets Åbo*

Fram till slutet av 1400-talet måste invånarna i kungariket Sverige ta sig till universitet i Mellanuropa för att skaffa sig en akademisk utbildning.¹ De universitet som grundades i Sverige i slutet av medeltiden och början av nya tiden – Uppsala (1477), Dorpat (1632) och Åbo (1640) – möjliggjorde universitetsstudier inom riket. Till en början utbildade universiteten i huvudsak präster och från 1600-talet i allt högre grad rättslärdar för tjänster inom rättsväsendet. Under 1700-talet fick de moderna naturvetenskaperna, ekonomin och den humanistiska forskningen ett starkt genomslag vid universiteten i Sverige. Ett av de främsta universiteten för vetenskap i norra Europa i slutet av 1700-talet var universitetet i Åbo, som blomstrade under ledning av vetenskapsmän som Pehr Kalm, Johan Gadolin och Henrik Gabriel Porthan.²

Från 1600-talet framåt kom det studenter också från rikets västra delar till Åbo och rikets östra del. En av de flera hundra ynglingar som korsade havet med akademiska ambitioner var Pehr Stenberg, som tillhörde bondeståndet. Han föddes nära Umeå 1758 och blev som 12-åring tullskrivarlärling hos sin farbror i staden. Läraren Sadenius vid Umeå trivialskola ansåg att gossen var begåvad och gav honom privatundervisning, och därigenom inledde Stenberg sin bildningsresa i trivialskolan. Tanken på en akademisk prästkarriär mognade i hans

-
1. Jussi Nuorteva, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1997.
 2. Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del I. Kungliga Akademiens i Åbo 1640–1827*, Helsingfors: Otava 1988.

sinne i slutet av 1770-talet, och i november 1779 reste Stenberg med båt från Stockholm till Åbo.³

Pehr Stenberg skulle kanske ha förblivit en av de tusentals vanliga människor som studerade vid universitetet i Åbo på 1600- och 1700-talen om han inte hade skrivit en omfattande *levernesbeskrivning*, en tidig form av självbiografi, på över femtusen handskrivna sidor. Över en tredjedel av verket är en beskrivning av hans studietid i Åbo och hans erfarenheter som informator på herrgårdar i stadens närmaste omgivning under åren 1779–1789. Stenbergs *levernesbeskrivning* är den mest omfattande, handgripliga och inlevelsefulla beskrivningen av vardagen i Åbo stad, dess rum, platser, människor och händelser som vi har att tillgå. Tack vare sin detaljrikedom är den också ett internationellt intressant exempel på iakttagelser och erfarenheter av det vardagliga livet i en stad.⁴

I det här kapitlet fokuserar jag på Stenbergs upplevelser av den nya staden samt på hans sätt att anpassa sig och skapa nätverk i den nya miljön. Jag undersöker hur Stenberg gjorde sig hemmastadd i Åbo, hur han småningom skapade band till platser i staden, hur hans sociala nätverk tog form samt hur han rörde sig i staden och vilka platser han uppfattade som viktiga. Stenbergs *levernesbeskrivning* erbjuder ett rikt och mångsidigt material för en sådan studie, eftersom han ofta beskrev sina vardagliga rörelser och sysslor i staden. Konkret utreder jag hur han bekantade sig med Åbo och vilka platser han nämner, och därmed återger jag hans rörelser i vardagen och den mentala karta han hade över staden.

Mitt upplägg bygger på tidigare forskning om tidigmoderna och medeltida städer, där man gestaltat ”språklig kartografi”⁵ och ”mentala

3. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder, Del 1, 1758–1784*, red. Fredrik Elgh, Göran Stenberg, Ola Wennstedt, Umeå: Forskningsarkivet vid Umeå universitet 2014, 46, 57, 75.

4. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784; Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder, Del 2, 1784–1789*, red. Fredrik Elgh, Göran Stenberg, Ola Wennstedt, Umeå: Forskningsarkivet vid Umeå universitet 2015.

5. Daniel Smail, ”The linguistic cartography of property and power in late medieval Marseille”, Barbara Hanawalt & Michail Kobiialka (eds), *Medieval practices of space*, Minneapolis: University of Minnesota Press 2000, 37–63.

landskap”⁶ utgående från skriftliga källor. I de här undersökningarna har man granskat på vilket sätt tidigmoderna människor gestaltade det omgivande stadsrummet och dess landmärken innan tryckta kartor på 1800-talet spreds till allmänna rum och blev tillgängliga för var och en. Den metodologiska och teoretiska kontexten för kapitlet är ett miljöpsykologiskt perspektiv, där uppfattningen om rummet bildas på två olika sätt. Rumsuppfattningen uppstår för det första av konkret närvaro förnummen genom sinnena och genom rörelse i rummet, för det andra genom förmedling av representationer, bilder, kartor och språk.⁷ Upplevelsen av platsen skapas genom växelverkan mellan dessa två aspekter.

Stenbergs beskrivning ger också en möjlighet att bilda sig en uppfattning om på vilket sätt han efterhand bekantade sig med staden, ett perspektiv som har tillämpats i forskning om såväl antikens städer som 1930-talets London.⁸ Stenbergs levernesbeskrivning ger tack vare sin omfattning ett synnerligen rikt och för finska förhållanden unikt material för en undersökning om föreställd geografi, vilket har betydelse för betydligt vidare perspektiv än Åbo. Kapitlet för in norra Europa i denna forskningstradition, som tidigare främst gällt andra områden.

-
6. James Brown, *The landscape of drink. Inns, taverns and alehouses in early modern Southampton*, Warwick: University of Warwick 2007.
 7. Paul Bell, Thomas Greene, Jeffrey Fisher & Andrew Baum, *Environmental psychology*, 5th edition, Belmont: Thomson Wadsworth 2001.
 8. Roger Ling, "A stranger in town. Finding the way in an ancient city", *Greece & Rome* 37 (1990), 204–214; se även John Eyles, "The geography of everyday life", Derek Gregory & Rex Walford (eds), *Horizons in human geography*, Basingstoke: Macmillan 1989; Roger Downs & David Stea, *Maps in minds. Reflections on cognitive mapping*, New York: Harper & Row 1977; Peter Gould & Rodney White, *Mental maps*, Harmondsworth: Penguin Books 1974; Rully Damayanti & Florian Kossak, "Extending Kevin Lynch's concept of imageability in third space reading. Case study of Kampung, Surabaya – Indonesia", *ITU A/Z* 13 (2016), 57–67; Mahbubur Meenar, Nader Afzalan & Amir Hajrasouliha, "Analyzing Lynch's city imageability in the digital age", *Journal of Planning Education and Research* 18 (2019), 1–13; Colin Pooley, "Getting to know the city. The construction of spatial knowledge of London in the 1930s", *Urban History* 31 (2004), 210–228.

FEMTUSEN SIDOR MINNEN

Stenbergs levernesbeskrivning har snabbt gett upphov till ny forskning i Sverige och Finland sedan den publicerades 2014–2015.⁹ Materialet i levernesbeskrivningen öppnar för många olika forskningsperspektiv. Den har en personlig och inlevelsefull berättarstil, som sträcker sig från djup självreflektion och tidsskildringar till vardagliga upplevelser, från förälskelser till pinsamma olyckor. Den ger forskaren möjlighet att undersöka en students liv och den omgivande staden under 1700-talet genom både linser som ser brett och långt och linser som går in på mikroskopiska detaljer. Det är inte känt om Stenberg avsåg att levernesbeskrivningen skulle publiceras, men de anvisningar han gav eftervärlden om hur den skulle förvaras visar att han förstod dess unika värde.¹⁰

Stenberg skrev sin levernesbeskrivning på 1800-talet, i slutet av sitt liv, utgående från dagboksanteckningar och brev. Den är således inte en dagbok, utan ett mellanting mellan dagboksartat berättande och memoarer. Både berättarstilen och de exakta ort- och personnamnen samt datumangivelserna visar tydligt att beskrivningen bygger på anteckningar som Stenberg gjort livet igenom. Därför är det möjligt att spegla och relatera beskrivningens uppgifter om platser, adresser och människor mot andra källmaterial om stadens topografi och befolkning, såsom mantalslängder, kartor och brandförsäkringshandlingar.

Stenberg har i skrift bevarat upplevelser av det Åbo som lågorna slukade 1827. Ur ett lokalthistoriskt perspektiv innehåller hans levernesbeskrivning mycket ny information om den vardagliga stadsbilden i Åbo och om invånarnas liv. Den har emellertid också ett värde i vidare mening. Som källa till europeisk urbanhistoria under 1700-talet berättar den också mer generellt om livet i den tidens urbana sam-

-
9. Se t.ex. *Västerbotten* 2011/4 [temanummer om Pehr Stenberg]; *Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets årsbok* 2013 (Umeå 2013); Sven Björkman, "Short essay", *Sjuttonhundratals. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* 13 (2016), 108–123; Niklas Huldén, *Kustbor och det materiella arvet. Upptecknad egendom som indikator för kulturell anpassning i sydvästra Finlands skärgård 1700–1900*, Åbo: Åbo Akademis Förlag 2018; *Historisk Tidskrift för Finland* 105:2 (2021) [temanummer om Pehr Stenberg].
10. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, förord.

hälle och om hur en person som från andra sidan av riket gjorde sig hemmastadd i en främmande stad och hur den nya miljön under loppet av ett decennium med tiden blev ett nytt hem.

VIA STOCKHOLM TILL ÅBO

Pehr Stenberg reste med segelfartyg från Umeå till Stockholm i november 1779.¹¹ Han besökte kungarikets huvudstad för första gången, och framställningen av stämningen i Sveriges enda metropol vittnar om en upplevelse av främlingskap och delvis också ensamhet. Stenberg uttrycker grämlse över att han inte såg kungaparet, eftersom de inte befann sig i huvudstaden. Han beskriver sitt ensamma strövande i Stockholm, som kändes främmande då han inte visste vad stadens olika platser kallades. Kyrkorna var centrala knutpunkter och är de enda platser som han nämner vid namn.¹² I hans upplevelser träder det fram hur den föreställda topografin i förmoderna städer byggde på lokalkännedom. I städerna fanns det få texter som upplyste om platsers namn, och bristen på kartor och framställningar i bildform förutsatte att man med tiden skapade ett band till rummet och den sociala gemenskapen för att bli hemmastadd. Ljudbilder, som kyrkklockor och trumvirvlar, hade också en väsentlig betydelse för hur stadens föreställda topografi gestaltades.¹³

Stenberg fortsatte resan från Stockholm med segelfartyg till Åbo efter en veckas vistelse i huvudstaden. Vägen över havet tog två veckor.¹⁴ Han var inte helt utan kontakter när han anlände till Åbo, för hans farbror Johan Ernst Callmeijer var skrivare vid landtullen i staden. Callmeijers familj blev viktig för Stenberg i synnerhet under hans första tid i Åbo, även om han till en början bodde för sig själv i ett litet, anspråklöst hyresrum på Ryssbacken, i ett av stadens fattigkvarter.

Det Åbo som Stenberg anlände till var kungariket Sveriges fjärde stad i storleksordning. Åbo var den enda staden i riket som hade

11. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 207.

12. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 218.

13. David Garrioch, "Sounds of the city. The soundscape of early modern European towns", *Urban History* 30 (2003), 5–25.

14. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 215–221.

såväl ett universitet och en länsstyrelse som ett biskopssäte. Staden var centrum för Finlands utrikeshandel och ett av centrumen för den tidiga industrin: sockerproduktion och skeppsbyggnad.¹⁵ Den hade knappt tiotusen invånare och bredde ut sig i ådalen vid Aura å. Åstränderna från domkyrkan till slottet var i slutet av 1700-talet redan fulla av byggnader och tomtmark.¹⁶ Till språkmiljön var Åbo unik bland Sveriges stora städer: staden var tvåspråkig och man hörde både finska och svenska på gatorna. En betydande del av stadens invånare talade bägge språken.¹⁷

När Stenberg anlände till Åbo i novembermörkret 1779 hade han knappt någon förhandskunskap om staden. Till skillnad från exempelvis Stockholm och många storstäder i Europa fanns det inte en enda tryckt karta eller bild av Åbo på den tiden. I den tryckta litteraturen nämndes staden i förbigående, snarast i uppslagsverk och enstaka reseskildringar samt i ortsbeskrivningar.¹⁸ Beskrivningar av det här slaget lästes främst av länstolsresenärer och av medlemmar ur tidens elit inför turistresor till det exotiska Norden. När Stenberg tog i land vid Åbo sjötull öppnades ett landskap över och en erfarenhet av en helt okänd plats. Han beskriver ankomsten till Åbo på följande sätt:

-
15. Oscar Nikula, *Åbo stads historia 1721–1809. Andra bandet*, Åbo: Åbo stad, 1972; Panu Savolainen, "Une ville retardataire? Le début de l'éclairage des rues dans une ville provinciale suédoise", *Histoire Urbaine* 50 (2017), 13–28.
 16. Stadsuppmätning (Johan Tillberg 1818), Lantmäterstyrelsens arkiv, Finlands riksarkiv (FRA); Savolainen, *Tirkistelyä förmaakeihin ja ylishuoneisiin. Turkulaista asuamista kahden vuosisadan takaa*, Turku: Turun museokeskus 2014.
 17. Panu Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*, Turku: Sigillum 2017, 36, 46, 247; *Pebr Stenbergs levnerbeskrivning 1758–1784*, 266.
 18. Om stadskartor från 1700-talet, se t.ex. Alison O'Byrne, *Walking, rambling, and promenading in eighteenth-century London. A literary and cultural history*, York: University of York 2003; om beskrivningar av Åbo, Daniel Juslenius, *Aboa Vetus & Nova*, Aboae: Jo. Wallius 1700; Niclas Wasström, *Oeconomisk beskrifning öfwer Åbo Stad*, Stockholm: Lars Salvius 1749; Päiviö Tommila, "Paikallishistoriallinen tutkimus Suomessa. Paikalliskuvauksista paikallishistoriaan – paikallistutkimuksen vaiheita ennen Paikallishistoriallisen toimiston perustamista", *Historiallinen Aikakauskirja* 80 (1982), 291–311; Mattias Legné, *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2004.

[---] då wi seglade öfwer den såkallade Erstan och kommo till Åbo sjö-tull den 17. Nowember, där wi ankrade wid pass kläckan 3. eftermiddagen. Sedan wi hade drögdt där litet fingo wi höra, at man intet kunde få någon visitation den dagen, hwarföre wi Studerande togo oss före at gå upp till Staden. Och under vägen beskrefwo de för mig alt förekommande, som war wärdt, at kännas, samt wiste mig Farbror Callmeijers gård, som jag hade anmodat dem om.¹⁹

För att orientera sig i tidigmoderna städer krävdes att man hade lokalkännedom, och stadsborna uppfattade stadsrummet som ett slags mentalt-topografiskt nätverk bestående av personer, landmärken och namn på platser. Det fanns varken gatuskyltar eller adressnummer i Åbo, och det var bara myndigheterna som använde gårds- eller tomt-nummer för folkbokföring, kyrkböcker och myndighetsåtgärder kring fastigheterna. Vanliga stadsbor kände husen på deras invånare och dessas namn och på gårdsnamn som kunde härröra från flera hundra år tillbaka. I vardagligt tal användes officiella gatunamn bara om de största gatorna.²⁰ För Stenberg var gårdsnamnen förvirrande, för man använde inte gårdsnamn på de orter han var bekant med i Sverige, utan husen kändes endast genom deras invånare.²¹ Han anammade emellertid rätt fort Åbobornas sätt att tala om stadens topografi och orientera sig i den utgående från gårdsnamnen.

OKÄNT BLIR BEKANT

Den viktigaste platsen för Stenberg blev ett avlångt stenhus från medeltiden vid den smala, medeltida Kyrkogatan, där farbror Callmeijer bodde med sin familj. Mot Lilla kyrkogatan låg ett stenhus i två våningar, med kök och andra rum på nedre våningen och bostadsrum på övre våningen. På gårdssidan fanns ett nybyggt trähus i två våningar för hyresgäster samt ekonomibyggnader och avträden.²²

19. *Pebr Stenbergs lewernesbeskrivning 1758–1784*, 224.

20. Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, 61–69.

21. *Pebr Stenbergs lewernesbeskrivning 1758–1784*, 225.

22. Brandförsäkringsinstrument K16 1785–1798, 28.II.1796, Magistratens arkiv, Åbo stadsarkiv.

I tvåvåningsträhuset på bakgården fanns Callmeijers bastu, dit Stenberg till sin fasa fördes en lördagskväll i januari för att bada bastu, något som var okänt för denne Umeåbo men som invånarna i den östra riksdelen ägnade sig åt varje lördag.²³

Stenberg besökte en rad ställen under sina första månader i Åbo. Ett av dem var Seuerlings teater vid Nytorget, stadens tidigare möbelförråd som sedan 1760-talet hade upplåtits för ambulerande teatersällskap och där Seuerlings sällskap, som slagit sig ner i Åbo, gav regelbundna föreställningar sedan 1770-talet. En annan viktig plats var Rydells eller Riedels restaurang, mitt emot Callmeijers hus på Lilla kyrkogatan, där Stenberg vistades med släktingar och i studentkretsar.²⁴ I början av 1780 besökte Stenberg den finska gudstjänsten i Åbo slotts kyrka.²⁵ Domkyrkan var naturligtvis en mycket viktig plats, där Stenberg lyssnade på predikningar och även själv predikade efter några år.

Av Stenbergs text framgår det hur mycket livet i en stad med nästan tiotusen invånare byggde på att man kände varandra och hade förtroliga relationer. I slutet av 1780 beskriver han hur han skämdes över att visa sig på de billigaste platserna längst bak i galleriet på Seuerlings teater. Därför drog han ner mössan över öronen, klädde sig i en heltäckande kappa och slog ner blicken för att ingen av ståndspersonerna på de bättre platserna skulle känna igen honom.²⁶ Ett knappt decennium senare, våren 1789, när han redan hade blivit prästvigd, fick Stenberg ångest över att någon kanske hade känt igen honom när han dansade vid åstranden i Åbo till tonerna av Hälsinge regementets musikkår.²⁷

Om kvällarna och nätterna var Åbo en stillsammare plats än Stenberg först hade föreställt sig. Till de enda förhandsuppfattningar han hade om Åbo hörde slagsmålen mellan gesäller och studenter, som var ökända i hela riket. De återspeglar den ställning Åbo hade som knutpunkt och centrum för mångahanda näringar och institutioner. Men det här ryktet visade sig vara falskt. En enda gång blev

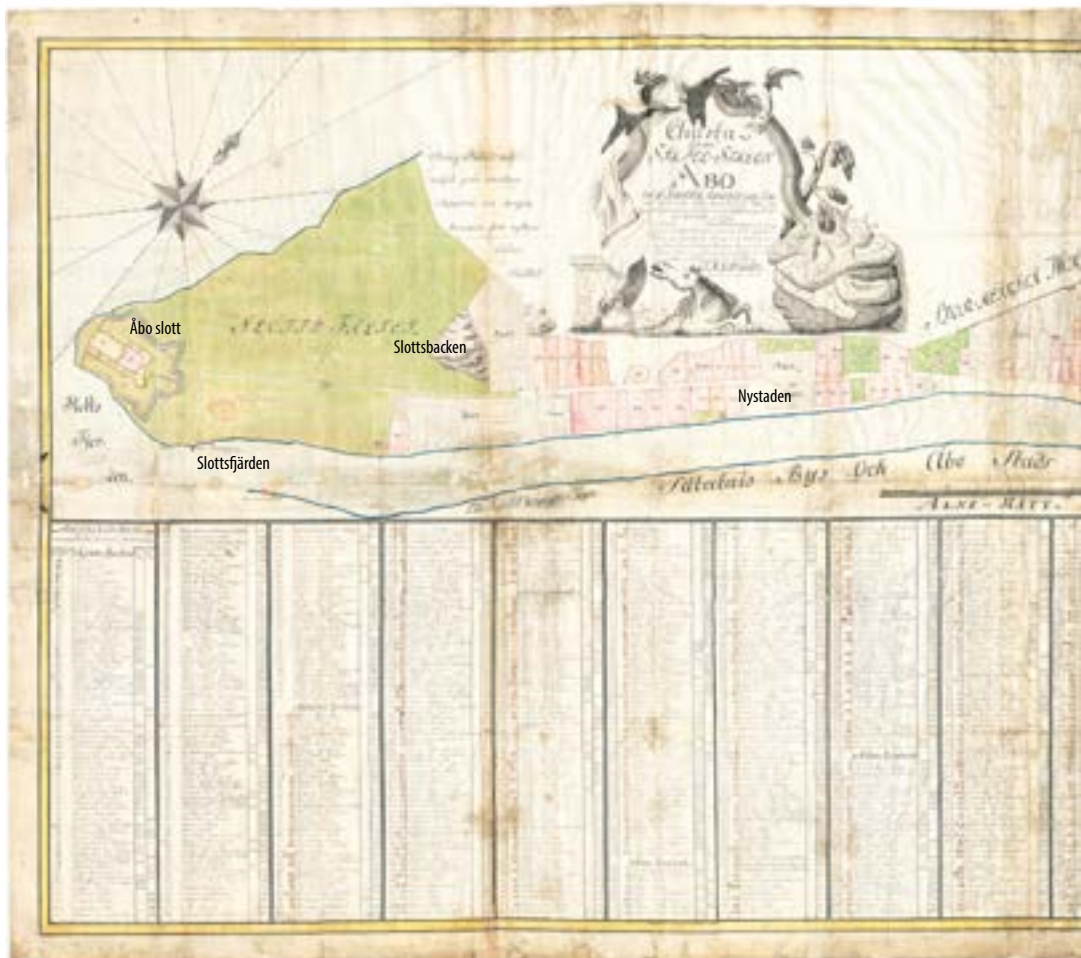
23. *Pebr Stenbergs levnerbeskrivning 1758–1784*, 237–239.

24. *Pebr Stenbergs levnerbeskrivning 1758–1784*, 232.

25. *Pebr Stenbergs levnerbeskrivning 1758–1784*, 230–231, 241.

26. *Pebr Stenbergs levnerbeskrivning 1758–1784*, 300–301.

27. *Pebr Stenbergs levnerbeskrivning 1784–1789*, 327.

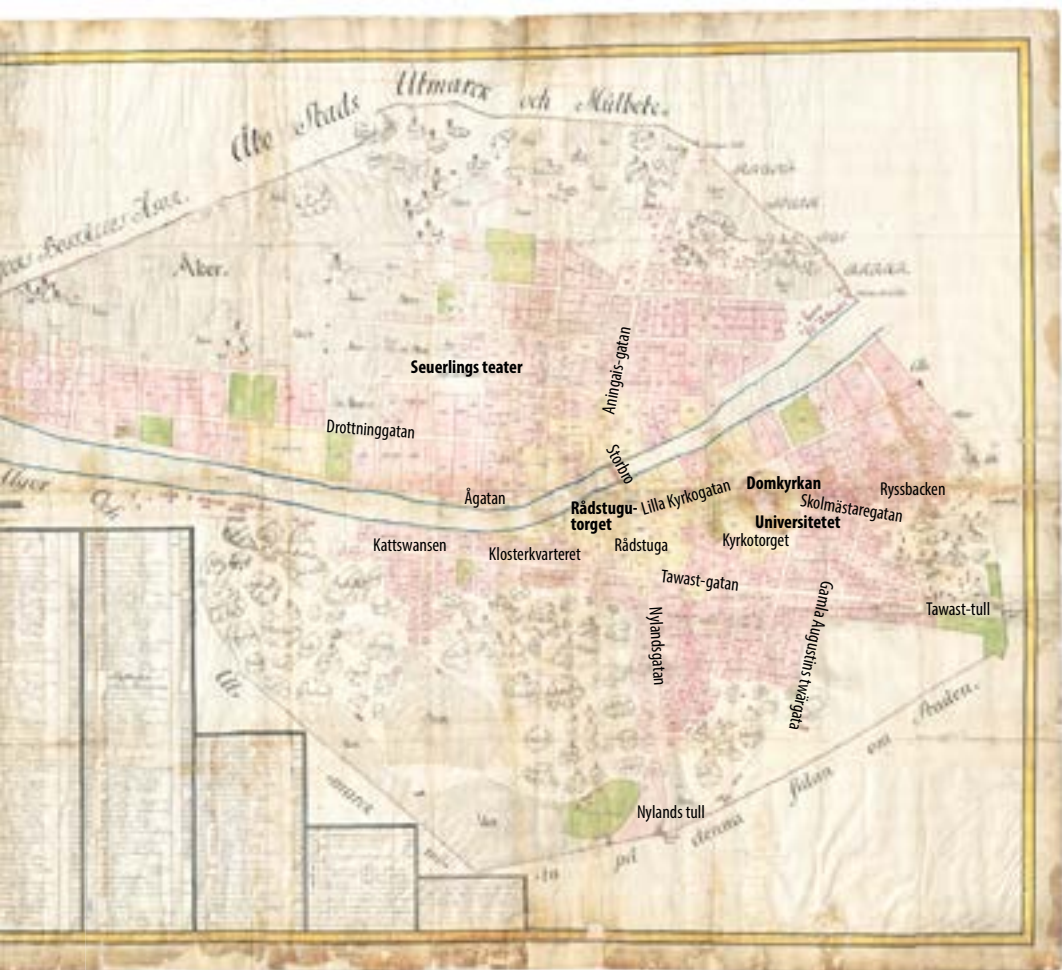

Stenberg överfallen på en nattlig gata, och då var antastaren en av hans studiekamrater vid teologiska fakulteten – denne hade i fyllan och villan i mörkret misstagit Stenberg för en gesäll.²⁸

Stenbergs levernesbeskrivning skildrar på ett heltäckande sätt hur det gick till att vänja sig vid och acklimatisera sig i en ny stad.

Karta 1. Platser som Pehr Stenberg nämner markerade på Åbo stadsmätning från 1756. Karta i Finlands riksarkiv.

28. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 242.

Kyrkorna var viktiga knutpunkter och bekanta platser för människor från alla delar av riket. I Åbo fanns det bara två kyrkor, domkyrkan och Åbo slotts kyrka, och Stenberg besökte dem båda strax efter att han hade anlänt till staden. I den tidigmoderna staden begränsades det offentliga livet för en person med Stenbergs bakgrund till kyrkorna och vid sidan av dem till stadens enda teater och till krogar och restauranger, av vilka det fanns ett drygt hundratal i Åbo.²⁹

29. Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, 101–105.

FRÅN RYSSBACKEN TILL CENTRUM – TÄTA BOSTADSBYTEN

Vardagens livsmiljö och grannrelationer träder upprepade gånger fram i Stenbergs levernesbeskrivning. Dagliga rutiner och detaljer i miljön verkar ha betytt mycket för honom, och därför tecknar hans beskrivning en exceptionellt tydlig och rik bild av hur det var att som student vid universitetet bo på hyra i 1700-talets Åbo. Stenberg hörde till den minoritet på cirka tio procent av studenterna som hade sin bakgrund i bondeståndet, vilket innebär att hans boende i början torde ha representerat den mest anspråkslösa ytterligheten bland studenterna.³⁰

Det fanns flera hundra studenter vid universitetet i Åbo i slutet av 1700-talet, och största delen av dem var beroende av hyresutbudet i de stadsdelar som beboddes av mindre bemedlade Åbobor – så även Pehr Stenberg. Studenter ur de högre stånden bodde oftast hos stadens elit. Callmejers familj tillhörde de lägre tjänstemännen och hade inte möjlighet att erbjuda Stenberg rum, och därför letade denne under de första veckorna efter hyresrum med hjälp av sin vän Chore. Han hittade en bostad uppe på Ryssbacken, där Åbo universitets byggnader numera finns, i ett anspråkslöst hus kallat Jakola.³¹ Hyresbostaden var typisk för en student: de flesta bodde i stadens utkanter och i de nya stadsdelar som hade vuxit upp på de bergiga kullarna runt centrum.³²

Stenberg fann sin bostad genom att höra sig för; i praktiken var det enbart så här som förmedlingen av hyresbostäder fungerade i Åbo. Omkring tio år senare revolutionerades även möjligheterna till hyresbostadsförmedling av det nya mediet dagstidningarna.³³ Stenberg beskriver de svårigheter med att hyra ett rum i Björneborg som han upplevde när han kortfristigt skulle vistas där vintern 1781.

Då jag kom till Staden hade jag där ännu ej några bekantskaper, och wiste således icke hwarest jag skulle få härbärge. Men som jag wiste at Magister Klingvall hade Condition i Staden, med hwilken jag i Åbo hade blifwit litet

30. Klinge et al., *Helsingfors universitet 1640–1990*, 319–341.

31. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 225; Länsräkenskaper 7716, 828, Riksarkivet (RA), Stockholm.

32. Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, 107–110.

33. Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, 40, 106; se t.ex. *Åbo Tidningar* 11.6.1792, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/408983?page=1>.

bekant, så sökte jag straxt up honom och bad honom wara af den godheten och gifwa mig anwisning på ett tjenligt ställe. Och han war så artig och sjelf följde mig till en Ålderstegen Enka, som allmänt kallades moster, och som hölt wärdshus. Där feck jag en snygg kammare.³⁴

Stenberg bodde i minst tio olika hyresrum 1779–1789. En orsak till hans täta bostadsbyten var att han arbetade som informator i traktens herrgårdar och prästgårdar under somrarna. Sin första informatorsplats fick han redan våren 1780 på Sannais rusthåll i Rimito.³⁵ En annan orsak till att Stenberg bytte bostad så ofta var att han avancerade socialt inom stadsgemenskapen. Levnadsbeskrivningen visar tydligt att Stenberg med sin allmogebakgrund fick en naturlig kontakt med stadens lägre folkskikt, men också att han tack vare sin beläsenhet och sina sociala färdigheter umgicks med stadens elit. Han hade att göra med ett tvärsnitt av hela den dåtida stadsbefolkningen och lärde sig så småningom också finska.

Platserna som hans hyresrum var belägna på visar åskådligt hur Stenbergs boendestandard steg och hur hans profil höjdes. Han flyttade steg för steg till alltmer centrala områden i staden. På det första stället i Ryssbackens omålade, grå stadsbild (Jakola, Kyrkokvarteret 84) bodde Stenberg från november 1779 till mars 1780.³⁶ Nästa hyresrum låg i närheten, nedanför backen i en gård kallad Skinnar (Kyrkokvarteret 59), och där bodde han från oktober 1780 till februari 1782.³⁷ Även följande hyresrum i gården Hongola (Kyrkokvarteret 79), där han bodde mellan februari och juni 1782, låg bland de anspråkslösa husen på Ryssbacken.³⁸ Efter det här förde informatorsarbetet Stenberg till orter utanför Åbo för så lång tid att han sov över hos studiekamrater när han befann sig i staden.³⁹

34. *Pebr Stenbergs lewernesbeskrivning 1758–1784*, 325.

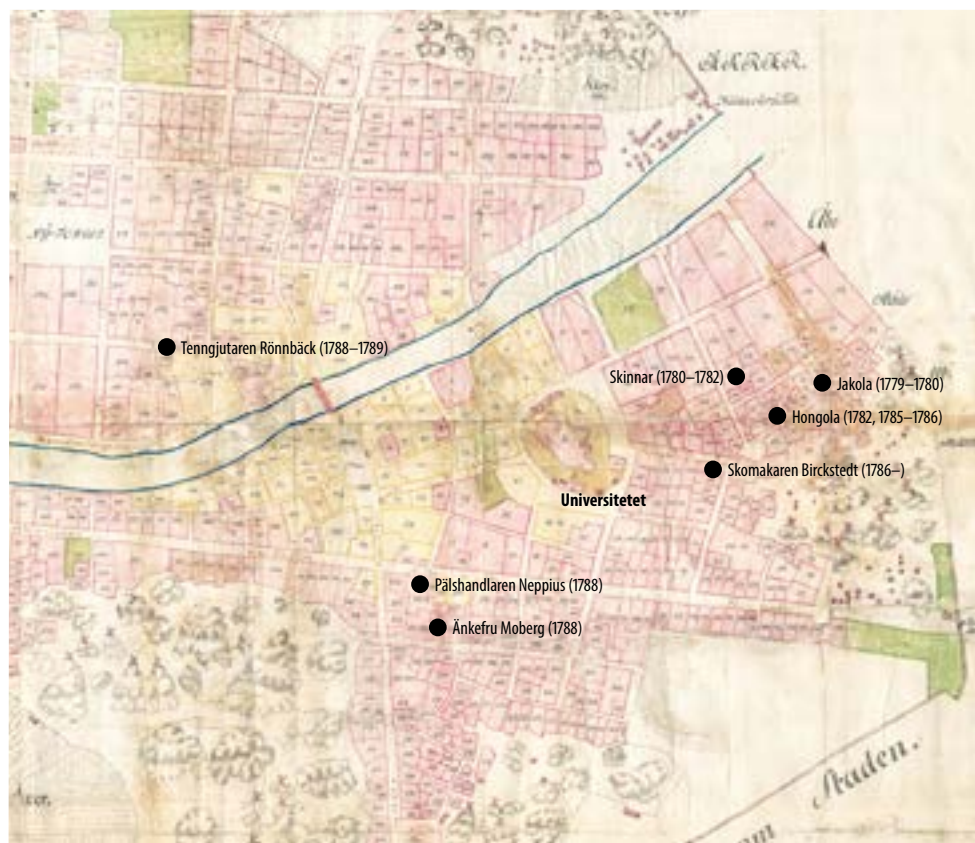
35. *Pebr Stenbergs lewernesbeskrivning 1758–1784*, 249–275.

36. *Pebr Stenbergs lewernesbeskrivning 1758–1784*, 298, 387, 469; *Länsräkenskaper 7716*, 826.

37. *Pebr Stenbergs lewernesbeskrivning 1758–1784*, 298, 469; *Länsräkenskaper 7726*, 833.

38. *Pebr Stenbergs lewernesbeskrivning 1758–1784*, 387, 469; *Pebr Stenbergs lewernesbeskrivning 1784–1789*, 93, 273; *Länsräkenskaper 7726*, 833.

39. T.ex. *Pebr Stenbergs lewernesbeskrivning 1758–1784*, 275, 458, 467.

Karta 2. Pehr Stenbergs bostäder i Åbo 1779–1789 markerade på Åbo stadsmätning från 1756. Karta i Finlands riksarkiv.

Efter att ha återvänt mer permanent till Åbo hösten 1785 bodde Stenberg först i Hongola där han hyrt in sig också 1782. Därefter blev han hyresgäst hos skomakare Birkstedt på Skolmästargatan (Kyrkokvarteret 131) närmare domkyrkan. Hans sista bostäder i Åbo – hos änkefru Moberg våren 1788 (Östra kvarteret),⁴⁰ som hyresgäst hos pälshandlare Neppius under slutet av året 1788 (Kyrkokvarteret 2)⁴¹ och i tenngjutare Rönnbäcksgård intill landshövdingens residens på Slottsgatan

40. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 250, 259; *Länräkenskaper 7758*, 847.

41. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 259, *Länräkenskaper 7758*.

(Södra kvarteret 15) från oktober 1788 till sommaren 1789⁴² – låg i de mer förmögna delarna i stadskärnan.

Andra dokument än Stenbergs levnadsbeskrivning ger oss en inblick i hans bostadsförhållanden under 1780-talet. Ett bevarat syneinstrument för Kyrkokvarteret 59 från 1774 vittnar om hur anspråkslösa förhållandena var där Stenbergs första hyresrum låg. Mot gatan fanns en stuga med spis och bakugn, en kammare utan eldstad och en inre kammare. På gårdssidan fanns en kammare med spis, en nyligen byggd kammare med kakelugn av tegel samt en bastu. Dessutom fanns det ett litet kryddland, humleodlingar och svinstia, ladugård, stall, avträde, skjul och två bodar på tomten.⁴³ Samtidigt som Stenberg flyttade in i gården bodde där redan fem andra hushåll, sammanlagt elva personer, i fem rum med uppvärmning. Enligt Stenbergs utsago fick han ett eget rum, vilket betyder att det antingen hade byggts nya rum i gården efter 1774 eller att de fem övriga hushållen bodde ytterst trångt i de fyra övriga varma rummen. Utifrån brandskadeuppskattningarna 1827 kan man emellertid sluta sig till att gården var lika anspråkslöst bebyggd då som femtio år tidigare.⁴⁴ Förmodligen bodde Stenberg i någondera kammaren mot gården. De första hyresrummen i Åbo representerade hur som helst förhållandena hos de minst bemedlade stadsborna, men Stenberg som själv kom från anspråkslösa förhållanden gör inget nummer av det i sin levernesbeskrivning.

Även Stenbergs sista bostad, tenngjutaren Rönnbäcks hus, är känd i de historiska källorna. Ett brandförsäkringsinstrument från 1797 beskriver ett trähus i två våningar i en liten gård i hörnet av Slotts-gatan och Fiskmånglaregatan, med en kammare över portgången mot Slotts-gatan.⁴⁵ När Stenberg flyttade in var byggnaderna bara några år gamla, uppförda 1784, och boendekomforten var av helt annan klass

42. *Pebr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 308, 321, 357; *Länräkenskaper 7758*, 887.

43. Mättnings-, faste och köpebref K6 1742–1775, 12.7.1774, 537, Magistratens arkiv, Åbo stadsarkiv.

44. Enligt brandskadeuppskattningarna 1827 hade inga ändringar skett i byggnadsbeståndet på tomten under 1774–1827 (Brandskadeförteckningar 1827, Magistratens arkiv, Åbo stadsarkiv).

45. Brandförsäkringsinstrument Ki6 1785–1798, 9.1.1797, 682–686, Magistratens arkiv, Åbo stadsarkiv.

än på Ryssbacken några år tidigare. Det fanns åtta rum, som delvis uppvärmdes med grönglaserade kakelugnar, och i gården bodde endast sex personer, tenngjutaren Rönnbäck, hans hustru Maria, gesällen Calmar, dottern Ulrica och pigan Lena samt Stenberg själv.⁴⁶ Stenberg blev under ett decennium med över tio olika bostäder bekant med levnadsförhållandena hos en bred skala befolkningsgrupper i staden. Levernesbeskrivningen visar på ett belysande sätt hur de normerande gränserna för ståndssamhället försvann i den dagliga interaktionen mellan människor när denna samhällsform var i upplösning. Visserligen är fallet Stenberg kanske ett undantag, eftersom han med rötter i bondeståndet men med en utbildning som skolat in honom i ett akademiskt liv och i prästeståndet hade en levnadskrets och ett nätverk som var en genomskärning både av hela stadssamhället på 1700-talet och av tidens samhälle överlag.

LANDMÄRKEN, PLATSER, ERFARENHETER

En hurdan stad gestaltas i Stenbergs beskrivning och på vilket sätt är staden uppbyggd i hans föreställningar? Han beskriver den konkreta stadsmiljön endast ett fåtal gånger i sin levernesbeskrivning. I sina beskrivningar av vardagen i stadsmiljön har han däremot många sätt att mellan raderna gestalta stadens topografi och platser.

Levernesbeskrivningen ger rätt få ortnamn inom staden.⁴⁷ Platser som Stenberg nämner med namn som utgår från naturtopografin är Vårdberget, Ryssbacken, Slottsbacken och Slotts-fjärden. De sex viktiga stadsdelar som förekommer i myndighetshandlingar och på kartor nämns endast ett fåtal gånger i texten, Nystaden två gånger och Klosterkvarteret en gång. Stadsbors mentala topografi ser i stort sett lika ut också i andra källor: stadsdelarna var i huvudsak ett administrativt verktyg, som betydde rätt lite för hur staden gestaltades

46. Länsräkenskaper 7758, 887. Studenter registrerades inte i mantalsboken enligt bostadsort före början av 1800-talet.

47. Texten har analyserats både genom läsning och med hjälp av Språkbankens analysverktyg.

rumsligt i vardagen.⁴⁸ I stället för officiella stadsdelsnamn använder Stenberg inofficiella områdesnamn, såsom Kattswansen.

Även ett annat för tiden typiskt drag – att gestalta stadens topografi utifrån gårdsägarnas namn – förekommer i Stenbergs texter och är betydligt vanligare än stadsdels- och gatunamn. Gårdsägare och stadsbor syns också i gatunamnen, där endast de största gatorna benämns med sina officiella namn, till exempel Slottsgatan och Tavastgatan. Mindre gator benämner Stenberg vid behov efter personer som bor vid gatorna, exempelvis Gamla Augustins Twärgata.

Vid sidan av invånare och gårdsägare använder Stenberg ofta centrala landmärken som torget, stora bron och ån. Helheten kan speglas mot språkvetenskapliga angreppssätt, där man observerat att människor gestaltar sin omgivning på tre sätt: med ortnamn, personnamn och landmärken.⁴⁹ Alla tre sätt förekommer i Stenbergs sätt att beskriva och gestalta stadens topografi, även om ortnamnen är den kategori som förekommer minst.

Stenberg beskriver de offentliga byggnaderna i staden exceptionellt sparsamt, ibland inte alls. De enskilda offentliga byggnader han nämner är domkyrkan, rådhuset, Seuerlings teater, Åbo slott, akademihuset och akademibiblioteket. Det kanske mest anmärkningsvärda är att Stenberg inte beskriver Åbo domkyrka med ett enda ord. I andra berättelser från denna tid ges den mycket utrymme.⁵⁰ Det här åter speglar förmodligen Stenbergs sätt att gestalta världen och även levernesbeskrivningen som genre, för han ägnar till exempel innehållet och retoriken i predikningar stor uppmärksamhet.

Den estetiska upplevelsen av stadsmiljön glimtar fram då och då i Stenbergs text. Under lediga dagar tog han ofta promenader till

48. Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki*, 59–69.

49. Emanuel A. Schegloff, "Notes on a conversational practice. Formulating place", D. Sudnow (ed.), *Studies in social interaction*, New York: Free Press 1972, 75–119.

50. Nicolaus Turdin, *Templi cathedralis aboensis historia*, Aboae 1748; Alexander Lauraeus, *De sacellis sepulchris*, in *Templo Cathedrali Aboensi obviis*, Aboae 1778; Henrik Törnroth, *Dotationes, altaribus templi cathedralis Aboënsis quondam factae*, Aboae 1782; Georg Stolpe, *De templo cathedrali Aboensi I*, Aboae 1800; Elias Lagus, *De templo cathedrali Aboensi II*, Aboae 1801; Edward Daniel Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Scandinavia*, Volume XI, London: T. Cadell 1824, 292–313.

öppna områden, som till exempel Slottsfältet och områden utanför tullportarna.⁵¹ Han skriver om ”[d]en vackra Ågatan”⁵² och syftar då förmodligen på de träd som några år tidigare hade planterats längs gatan. Offentliga planteringar vid gator och torg hade införts i Åbo i slutet av 1750-talet.⁵³ Förebilden till dem fanns sannolikt snarast i Stockholm, även om det var fråga om ett fenomen som omfattade hela Europa.⁵⁴

I sin beskrivning tar Stenberg ofta upp hur det var att röra sig i staden. Som en person som uppenbarligen önskade vara för sig själv skriver han många gånger att han strävat efter att ta sig från ett ställe till ett annat via mer undangömda gränder för att undvika att möta bekanta. En gång skedde detta när han under en av Henrik Gabriel Porthans föreläsningar hade fått fruktansvärda magsmärtor och inte hade hunnit ända hem till avträdet efter föreläsningen. Därför måste han leta sig direkt till tvättstugan via bakgator som han sällan gått längs.⁵⁵ En annan gång ville han för en gångs skull ta en öl utan sällskap och sökte sig längs sidogränder till en krog kallad Moster vid åstranden.⁵⁶ Även en stad med tiotusen invånare var så liten att Stenberg alldeles uppenbart ofta irriterades av risken att råka på bekanta.

Centralt är att Stenberg i sin levernesbeskrivning från 1700-talet gestaltade sin upplevelse av stadsmiljön först och främst genom landmärken. I kategorin landmärken kan man räkna in människor som ger namn åt gator i egenskap av gårdsägare eller individer, naturlandmärken som backar och ån samt centrala byggnader. Begreppet område förekommer endast ett fåtal gånger i Stenbergs beskrivning, och det är uppenbart att det inte har någon betydande andel i hans

51. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 519; *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 354, 356, 369.

52. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1784–1789*, 365.

53. Panu Savolainen, ”Näkymättömiön puutarhojen varjoissa. Ruotsin ajan lopun turkulaispihojen puut, viljelmät ja istutukset tonttikatselmusten valossa”, Topi Artukka, Jarkko Keskinen & Taina Saarenpää (toim.), *Kaupungin varjoissa, arkistojen valossa*, Turku: Sigillum 2018, 148.

54. Catharina Nolin, *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, Stockholm: Byggförlaget 1999, 36–37.

55. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 511.

56. *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning 1758–1784*, 524–525.

sätt att förstå stadens topografi. Även gatorna var för Stenberg snarare landmärken som ledde någonstans än rutter. Det ofta förekommande Stortorget kan däremot karakteriseras som en knutpunkt, som man måste ta sig genom för att komma över ån eller när man hade ärende till centrala handelsbodas eller krogar. Stenbergs text avslöjar en individs upplevelsevärld i en tidigmodern stads mentala topografi, men den säger också något mer allmänt om hur invånare i tidigmoderna städer gestaltade den omgivande stadsmiljön.

SLUTSATSER

När man anlägger perspektivet rörelse och rum på Pehr Stenbergs levernesbeskrivning framgår det att beskrivningen också lyfter fram platsens dimensioner, vägen över havet, den nya hemstaden. Stenbergs detaljerade text öppnar en ovanligt rik gräsrotsvy över denna väg. Det unika i de femtusen handskrivna sidor som Stenberg lämnat till eftervärlden är hans allmogebakgrund. Begåvning och envetenhet samt välgörare som råkat träda in i rättan tid möjliggjorde denna ståndsmobilitet, som ledde från landsbygden i Västerbotten till Umeå och vidare till Åbo, universitetet, en krets av ståndspersoner och en karriär som präst.

Vägen genom samhällsskikten i slutet av 1700-talet gjorde Stenberg till en människa som umgicks och levde sitt vardagsliv lika naturligt såväl bland de mindre bemedlade i städerna och allmogen på landsbygden som bland eliten på herrgårdarna. När han anlände till den nya staden utformades hans levnadskrets ovanligt tydligt kring ytterligheterna i stadens befolkning. Under sin första tid i Åbo bodde han bland stadens allra fattigaste befolkningsgrupper, medan han umgicks med familjekretsen kring sina släktingar som tillhörde tjänstemannakåren och skaffade sig nätverk inom den akademiska eliten och bland ståndspersoner på herrgårdarna runt staden.

Levernesbeskrivningen ger en brokig bild av hur den nya staden så småningom blev bekant för Stenberg och vilka platser som blev viktiga för honom. Den erfarenhet som Stenberg beskriver gäller inte enbart Åbo utan öppnar detaljerade och mångfasetterade perspektiv på hur en tidigmodern människa förstod och gestaltade en urban miljö.

Hans upplevelse av den främmande staden och hur han långsamt gjorde sig hemmastadd och fäste sig vid nya sociala nätverk gör denna beskrivning speciellt intressant. Andra källor, som brandförsäkringar och mantalslängder, kan komplettera detaljerna i den av Stenberg beskrivna levnadskretsen såväl i den fysiska stadsmiljön som i den urbana gemenskapen och bland de boende i enskilda gårdar.

Metodologiskt öppnar Stenbergs text nya fönster till 1700-talsmänniskans föreställda landskap och upplevelser av stadsmiljön. Man kan tolka och närma sig dem med historieforskningens angreppssätt på upplevelser av rummet, med miljöpsykologiska teorier och språkvetenskapliga teorier om gestaltning av omgivningen. Under 1800-talet inleddes en moderniseringsprocess som text- och bildsatte städerna både i själva stadsrummet och i representationer av staden, såsom i kataloger, på kartor och numera i applikationer. Stenbergs skriftliga beskrivning av upplevelserna av stadsmiljön är en bevarad glimt av den tidigmoderna världen före denna brytningstid.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Handskrivna källor

Finlands riksarkiv (FRA), Helsingfors

Lantmäteristyrelsens arkiv, stadsuppmätning Itu :37 (Johan Tillberg, 1818).

Riksarkivet (RA), Stockholm

Länsräkenskaper 7716, 7726, 7758.

Åbo stadsarkiv

Magistratens arkiv, Brandförsäkringsinstrument K16 1785–1798, 28.II.1796, 9.I.1797.

Magistratens arkiv, Mätnings-, faste och köpebref K6 1742–1775, 12.7.1774.

Magistratens arkiv, Brandskadeförteckningar 1827.

Tryckta källor

Clarke, Edward Daniel, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Scandinavia*, Volume XI, London: T. Cadell 1824.

- Elgh, Fredrik, Göran Stenberg, Ola Wennstedt (red.), *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder, Del 1, 1758–1784*, Umeå: Forskningsarkivet vid Umeå universitet 2014.
- Elgh, Fredrik, Göran Stenberg, Ola Wennstedt (red.), *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder, Del 2, 1784–1789*, Umeå: Forskningsarkivet vid Umeå universitet 2015.
- Juslenius, Daniel, *Aboa Vetus & Nova*, Aboae: Jo. Wallius 1700.
- Lagus, Elias, *De templo cathedrali Aboensi II*, Aboae 1801.
- Lauraeus, Alexander, *De sacellis sepulclaribus, in Templo Cathedrali Aboensi obvii*, Aboae 1778.
- Stolpe, Georg, *De templo cathedrali Aboensi I*, Aboae 1800.
- Turdin, Nicolaus, *Templi cathedralis aboensis historia*, Aboae 1748.
- Törnroth, Henrik, *Dotationes, altaribus templi cathedralis Aboënsis quondam factae*, Aboae 1782.
- Wasström, Niclas, *Oeconomisk beskrifning öfwer Åbo Stad*, Stockholm: Lars Salvius 1749.
- Åbo Tidningar* II.6.1792.

Litteratur

- Bell, Paul, Thomas Greene, Jeffrey Fisher & Andrew Baum, *Environmental psychology*, 5th edition, Belmont: Thomson Wadsworth 2001.
- Björkman, Anders (red.), *Västerbotten* 2011/4 [temanummer om Pehr Stenberg].
- Björkman, Sven, "Short essay", *Sjuttonhundratatal. Nordic Yearbook for Eighteenth-Century Studies* 13 (2016), 108–123.
- Brown, James, *The landscape of drink. Inns, taverns and alehouses in early modern Southampton*, Warwick: University of Warwick 2007.
- Damayanti, Rully & Florian Kossak, "Extending Kevin Lynch's concept of imageability in third space reading. Case study of Kampung, Surabaya – Indonesia", *ITU A/Z* 13 (2016), 57–67.
- Downs, Roger & David Stea, *Maps in minds. Reflections on cognitive mapping*, New York: Harper & Row 1977.
- Elgh, Fredrik, Göran Stenberg, Ola Wennstedt (red.), *Historisk Tidskrift för Finland* 105:2 (2020) [temanummer om Pehr Stenberg].
- Eyles, John, "The geography of everyday life", Derek Gregory & Rex Walford (eds), *Horizons in human geography*, Basingstoke: Macmillan 1989.
- Garrioch, David, "Sounds of the city. The soundscape of early modern European towns", *Urban History* 30 (2003), 5–25.
- Gould, Peter & Rodney White, *Mental maps*, Harmondsworth: Penguin Books 1974.
- Huldén, Niklas, *Kustbor och det materiella arvet. Upptecknad egendom som indikator för kulturell anpassning i sydvästra Finlands skärgård 1700–1900*, Åbo: Åbo Akademis Förlag 2018.

- Klinge, Matti, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Helsingfors universitet 1640–1990. Del I. Kungliga Akademien i Åbo 1640–1827*, Helsingfors: Otava 1988.
- Legnér, Mattias, *Fäderneslandets rätta beskrivning. Mötet mellan antikvarisk forskning och ekonomisk nyttokult i 1700-talets Sverige*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2004.
- Ling, Roger, "A stranger in town. Finding the way in an ancient city", *Greece & Rome* 37 (1990), 204–214.
- Meenar, Mahbubur, Nader Afzalan & Amir Hajrasouliha, "Analyzing Lynch's city imageability in the digital age", *Journal of Planning Education and Research* 18 (2019), 1–13.
- Nikula, Oscar, *Åbo stads historia 1721–1809. Andra bandet*, Åbo: Åbo stad 1972.
- Nolin, Catharina, *Till stadsbornas nytta och förlustande. Den offentliga parken i Sverige under 1800-talet*, Stockholm: Byggförlaget 1999.
- Nuorteva, Jussi, *Suomalaisten ulkomainen opinkäynti ennen Turun akatemian perustamista 1640*, Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1997.
- O'Byrne, Alison, *Walking, rambling, and promenading in eighteenth-century London. A literary and cultural history*, York: University of York 2003.
- Pooley, Colin, "Getting to know the city. The construction of spatial knowledge of London in the 1930s", *Urban History* 31 (2004), 210–228.
- Savolainen, Panu, "Näkymättömien puutarhojen varjoissa. Ruotsin ajan lopun turkulaispihojen puut, viljelmät ja istutukset tonttikatselmusten valossa", Topi Artukka, Jarkko Keskinen & Taina Saarenpää (toim.), *Kaupungin varjoissa, arkistojen valossa*, Turku: Sigillum 2018, 147–164.
- Savolainen, Panu, *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*, Turku: Sigillum 2017.
- Savolainen, Panu, *Tirkistelyä förmaakeihin ja ylisuoneisiin. Turkulaista asumista kahden vuosisadan takaa*, Turku: Turun museokeskus 2014.
- Savolainen, Panu, "Une ville retardataire? Le début de l'éclairage des rues dans une ville provinciale suédoise", *Histoire Urbaine* 50 (2017), 13–28.
- Schegloff, Emanuel A., "Notes on a conversational practice. Formulating place", D. Sudnow (ed.), *Studies in social interaction*, New York: Free Press 1972, 75–119.
- Smail, Daniel, "The linguistic cartography of property and power in late Medieval Marseille", Barbara Hanawalt & Michail Kobiakka (eds), *Medieval practices of space*, Minneapolis: University of Minnesota Press 2000, 37–63.
- Tommila, Päiviö, "Paikallishistoriallinen tutkimus Suomessa. Paikalliskuvauksista paikallishistoriaan – paikallistutkimuksen vaiheita ennen Paikallishistoriallisen toimiston perustamista", *Historiallinen Aikakauskirja* 80 (1982), 291–311.

Det farliga Uppsala?

*Studiegång och nya idéer mellan Uppsala
och Åbo vid sekelskiftet 1800*

I november 1799 var den engelske mineralogen och forskningresenären Edward Daniel Clarke på väg till Uppsala, Sveriges äldsta och ryktbaraste universitetsstad, som han hört mycket gott om i förväg. Uppsala gjorde emellertid inget gott intryck på Clarke. Han fick visserligen se universitetets samlingar, bibliotek och botaniska trädgård, men jämfört med universitet som Cambridge och Oxford – Clarke var själv utbildad i Cambridge – hade Uppsala inte mycket att erbjuda. Universitetet gjorde resenären besviken på många sätt:

Det är inte lätt att tänka sig någonting mer främmande för vår uppfattning om värdigheten och glansen hos ett nationellt utbildningsseminarium än sakernas verkliga tillstånd i Uppsala. Det finns kanske någonting jämförbart på universiteten i Skottland; men inte ens i det sistnämnda finns någonting så lågt som i Sverige.¹

Clarke's avoga inställning till universiteten i Sverige och i synnerhet till Uppsala förklaras delvis av att han begick misstaget att besöka en krog som var populär bland studenterna. Dit stegade de enligt honom i väg redan vid middagstid, och man fick inte en särdeles positiv uppfattning

1. "It is not easy to conceive any thing more foreign to all our notions of dignity and splendour of a national seminary for education, than in the real state of things in Upsala. Perhaps there may be something to compare with it in the Universities of Scotland; but even in the last there is nothing so low as in Sweden." Edward Daniel Clarke, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Part the third. Scandinavia. Section the second*, London: T. Cadell 1823, 200.

En student från Uppsala, sådan han framställs i Edward Daniel Clarkes reseskildring *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa* (1823). Publikationsarkivet Doria, Finlands nationalbibliotek.

av nivån på den svenska vetenskapen där. Clarkes bedömning vittnar också om skillnader i de utomvetenskapliga förhållandena mellan skribentens hemland och Sverige. Vid de engelska universiteten bodde studenterna på campus i bostäder som var avsedda för dem, medan de svenska studenterna bodde i miserabla hyresrum bland de övriga stadsborna. De hade osnygga kläder och ett ovårdat yttre, bland annat okammat och övervuxet hår. Under sådana omständigheter kunde vetenskapen knappast blomstra.²

2. Clarke, *Travels*, 200–206.

Under sin resa besökte Clarke också Åbo, dit han anlände i januari 1800. Ur Clarkes perspektiv låg staden verkligt avlägset – en uppfattning som sannolikt stärktes av den besvärliga resan från Stockholm genom en vintrig åländsk skärgård – ”och dess namn som universitet når knappast de lärdas öron i den övriga världen”, skrev han. När han vistats en tid i staden och blivit bekant med bland andra Frans Michael Franzén, som han kallade poetprofessorn, och Henrik Gabriel Porthan, konstaterade han i sin reseskildring: ”Vid detta universitet såg vi tillräckligt för att bli övertygade om att Uppsala, trots sin större ryktbarhet, inte kunde jämföras med det [universitetet i Åbo].”³ Denna sanning, att Åbo är bättre, skulle man inte kunna yttra högt i Stockholm utan att ställa till med gräl, fortsatte Clarke, för i huvudstaden kände man till Åbo nästan lika lite som i London. Vid sidan av akademins vetenskapliga nivå uppskattade Clarke de prydliga vanorna i universitetsstaden:

I Uppsala rädde fylleri och tumult på gatorna; och liderlighet och jacobinism har funnit sin väg till hennes källarkrogar, som under nätterna var samlingsplatsen, och förvisso den enda offentliga platsen för möten, för studenterna. I Åbo rädde frid och god ordning trots att staden var större och hade en talrikare befolkning. [...] Uppsala ansågs bland landets ungdom kanske som det modernaste lärosätet, vilket det tvivelsutan var; men en förälder som hade tillgång till information och möjlighet att välja mellan de båda, skulle inte tveka länge över var sonen skulle placeras.⁴

I Clarkes bedömning framträder Uppsala som populärt, men han menar samtidigt att ordningen där var dålig och livet även i öv-

3. ”Indeed, we saw enough in this University to be convinced that Upsala, although more celebrated, could not justly be compared with it.” Clarke, *Travels*, 430.

4. ”In Upsala, drunkenness and riot pervaded her streets; and licentiousness and Jacobinism had found their way into her cellars, which were nightly the resort, and indeed the only public place of meeting, for her students. In Åbo, although a town of greater magnitude, containing a more numerous population, peace and decent order everywhere prevailed. [...] Upsala, among the youth of the country, might deemed, as doubtless it was, the most fashionable seminary of education; but a parent, who had the opportunities of information and choice respecting both, would not long hesitate in which to place his son.” Clarke, *Travels*, 431–432.

rigt tvivelaktigt. Han lyfter särskilt fram jakobinismen, som på den här tiden var ett (vanligen negativt) allmänbegrepp för revolutionär verksamhet. Efter att franska revolutionen brutit ut oroade man sig överallt i Europa för att revolutionära tankar och handlingar skulle spridas. Speciellt oroad var man över ungdomen. I det svenska riket gick det rykten om studenternas sympatier för revolutionen under hela 1790-talet.⁵ Man befarade att jakobinismens frön skulle spridas i synnerhet i Uppsala, vilket också Clarkes reseberättelse antyder.

Universitetet i Åbo var inte vetenskapligt isolerat, trots att det ur Clarkes perspektiv verkade så. Men i akademins historia ingår flera perioder då man förhållit sig försiktig och rentav skeptisk till nya läror. Uppsala var till exempel snabbare än Åbo med att anamma nya filosofiska system. Det här medförde också spänningar mellan universitetet, eftersom man i Åbo inte alltid såg med blida ögon på att nyheter tagit sig in från Uppsala.⁶ Vid sekelskiftet 1800 fick frågan om nya läror och förmedlingen av dem också politiska dimensioner till följd av franska revolutionen. Efter 1809 hamnade de lärda i Åbo och deras kontakter till Uppsala under lupp och fördömdes inom det unga storfurstendömet ämbetsmannaledning, och på 1820-talet ville man helt förbjuda Åbostudenternas resor till Uppsala.⁷

I det här kapitlet undersöker jag kontakten mellan Uppsala och Åbo under den politiskt turbulenta tiden vid sekelskiftet 1800 och

-
5. Anders Grape, "Tidsreelser inom studentvärlden i Uppsala 1792–1793. Tryckfrihetens begravning och studentkonventen", *Samlaren* 4 (1923), 185–234. Den tyska studentrörelsen *Burschenschaft*, som fick radikala drag, uppstod på 1810-talet och är därmed ett senare fenomen än det här.
 6. På 1600-talet var cartesianismen, som byggde på René Descartes filosofi, en sådan önskad nyhet, och i slutet av 1700-talet väckte Immanuel Kants tankar, kantianismen, misstro. Se Juhani Pietarinen, "Eurooppalainen filosofia ja Turun akademia", *Auraica. Scripta a Societate Porthan edita* 5 (2012), 5–15; Vesa Oittinen, "Suomen ensimmäiset kantilaiset", Heta Gylling (toim.), *Ajatus. Suomen filosofisen yhdistyksen vuosikirja* 56, Helsinki: Suomen filosofinen yhdistys 1999, 45–87. Naturfilosofiska nyheter (till vilka cartesianismen hörde) vid universitetet i Åbo på 1600-talet har undersökts av Maija Kallinen, *Change and stability. Natural philosophy at the Academy of Turku (1640–1713)*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1995.
 7. Kristiina Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiossa. Ministerivaltiosihtööri R. H. Rehbinder Suomen etujen puolustajana Pietarissa 1811–1841*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017, 145–146.

vid decennieskiftet mellan 1810- och 1820-talen. Fokus ligger på studenter och lärare som rörde sig mellan Uppsala och Åbo, på deras verksamhet och på deras lärda intryck. Hur ser relationen mellan dessa två universitet ut när man betraktar den som ett ömsesidigt fenomen och genom flera personers mobilitet?

För det första undersöks ett par personer som reste från Åbo till Uppsala och vars vistelse i Uppsala inföll under en brytningstid när nya filosofiska tankar gjorde insteg i det svenska riket. Den ena är Frans Michael Franzén, som studerade i Uppsala i början av 1790-talet, när nyheten var den kantianska filosofin, och den andra är Johan Jakob Tengström, som studerade där tio år senare och under sin tid i Uppsala mötte den tyska idealistiska filosofin i bredare mening. Vad vet vi om behållningen av dessa vistelser i fråga om läror, och hurdana intryck och nya tankar kan Franzén och Tengström ha tagit till sig i Uppsala?

För ämbetsmännen i det finska storfurstendömet började kontakterna till Uppsala framstå som önskade i synnerhet i slutet av 1810-talet, delvis på grund av att det var en internationellt turbulent tid, men också på grund av oroligheter som förekom bland Åbostudenterna. Dessa oroligheter, som sammanstötningar mellan studenter och ryska soldater, har undersökts av i synnerhet Liisa Castrén, Matti Klinge och Jukka Sarjala.⁸ I det här kapitlet vänder jag blicken mot två professorer som anlände till Åbo, nämligen Israel Hwasser och Anders Eric Afzelius, som båda blev indragna i en skandal som skakade universitetet där. Hur mycket inverkade personernas uppsaliensiska bakgrund på det här fallet? I slutet av kapitlet undersöker jag kontakterna mellan Uppsala och Åbo genom Hwassers elev Immanuel Ilmonis resa till Uppsala. Med det här exemplet lyfter jag fram en mer vardaglig dimension av den nära relationen mellan universiteten i den lärda kulturen i början av 1820-talet.

8. Se t.ex. Liisa Castrén, ”Turun ylioppilaat ja venäläinen sotaväki 1810- ja 1820-luvuilla”, *Historiallinen Aikakauskirja* 31:2 (1933), 106–123; Matti Klinge, ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. Yhteispyrkimyksiä ja aatevirtauksia”, *Historiallinen Arkisto* 61, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1967, 296–429; Jukka Sarjala, *Åboromantiken. Idéer, läslust och nätverk på 1810-talet*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Appell Förlag 2025.

De nämnda personerna och deras verksamhet är till många delar kända genom tidigare forskning. Det nya perspektivet i det här kapitlet är att den speciella relationen mellan Uppsala och Åbo skärskådas genom spridningen av olika läror. Tidigare forskning i Finland har framhåvt problemen i Åbos kontakter till Uppsala särskilt under en tid när ämbetsmannaledningen i Finland befarade att universitetet skulle radikaliseras. Eftersom frågan är direkt kopplad till internationell politisk turbulens och revolutionära rörelser, är det viktigt att granska relationerna mellan Åbo och Uppsala bredare och över ett längre tidsspann. Därför börjar min granskning på 1790-talet, när Clarke redan förfasade sig över jakobinerna i Uppsala. Min undersökning kan främst placeras på den idéhistoriskt betonade universitetshistoriens fält.⁹ Vid sidan av tidigare forskning använder jag mig av samtidsmaterial, såsom memoarer och litteraturlistor, som belyser frågan om intellektuella influenser.

FRANZÉN, KANT OCH REVOLUTIONEN

I slutet av 1700-talet fanns det många studenter från Finland i Uppsala, ynglingar som hade tagit studenten och inlett sina studier vid universitetet i Åbo. Till dessa Uppsalaresenärer hörde bland andra tre bröder ur den sedan länge i Åbo verksamma akademiska släkten Bonsdorff, Gabriel, Jakob och Johan. De två äldre bröderna immatrikulerades i Uppsala 1783, den yngste brodern Johan 1792. Johan Bonsdorff var docent i orientaliska språk och professor i grekisk litteratur i Åbo och därtill rektor för universitetet 1820–1821, men han föll i onåd i det akademiska tumultet i början av 1820-talet och tvingades ta permanent tjänstledighet 1823.¹⁰ Till dessa händelser i början av 1820-talet återkommer jag senare.

-
9. Som exempel på forskning om det här fältet kan nämnas ett samlingsverk som granskar de europeiska studentrörelserna i vid bemärkelse: Pieter Dhondt & Elizabethanne Boran, *Student revolt, city, and society in Europe. From the Middle Ages to the present*, New York: Routledge 2017, samt Johan Östling, *Humboldts universitet. Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia*, Stockholm: Atlantis 2016.
10. Se t.ex. Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiassa*, 146, 158. Uppgifterna om släkten Bonsdorffs Uppsalaperioder, Yrjö Kotivuori, *Studentmatrikel 1640–1852*, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi>.

Även Frans Michael Franzén studerade i Uppsala på 1790-talet. Franzéns Uppsalaperiod är känd, trots att det inte finns några mer exakta uppgifter om dess innehåll. Han vistades i Uppsala under ett läsår, från hösten 1790 till våren 1791. Det här året inföll i en tid då det pågick ett slags maktkamp inom de litterära kretsarna mellan den tidigare populära brittiskinfluerade empiriska filosofin och den nya kantianska filosofin.¹¹ I det här skedet fungerade filosofin som en bredare teoretisk ram och världsförklaring också för icke-filosofier, och dess betydelse i den akademiska världen var större än i dag. Franzén beskriver kort sin tid i Uppsala i sina memoarer. Enligt honom debatterade företrädare för olika skolor bland de lärda mycket öppet med varandra. Franzén skriver att i synnerhet Eric Daniel Leffler och Benjamin Höijer ofta tvistade om litterära ämnen: ”Utan att våga deltaga deri vann jag den sednares ynnest genom min uppmärksamhet på det han yttrade, och fick följa honom på hans promenader såsom åhörare af hans alltid lärorika tal.”¹²

Franzén berättar i sina memoarer att han dagligen åt vid samma bord som Höijer och hans slutna sällskap.¹³ Hans beskrivning av Uppsalatiden är kort och understryker hans försiktiga inställning till de lokala akademiska tvisterna. Man måste komma ihåg att Franzén var mycket ung när han anlände till Uppsala, bara 18 år gammal. Hans korta konstaterande i förbifarten är emellertid inte helt anspråkslöst, för det kan ses som en bedrift att ha uppnått Höijers gunst. Enligt såväl samtida som senare bedömningar var Benjamin Höijer en ex-

11. T.ex. Svante Nordin, *Romantikens filosofi. Svensk idealism från Höijer till hegelianerna*, Lund: Doxa 1987, 40–43, <https://litteraturbanken.se/f%C3%B6rfattare/NordinS/titlar/RomantikensFilosofi/sida/3/faksimil>; även Oittinen, ”Suomen ensimmäiset kantilaiset”, 45–46.

12. Frans Michael Franzén, *Till min biografi. Självbiografiska anteckningar 1772–1824*, med kommentar utgivna av Gösta Lundström, Göteborg: Göteborgs högskolas årsskrift 1945:2, 27.

13. Gösta Lundström som skrivit kommentarerna till Franzéns memoarer antar att detta sällskap avser Juntan. Det är förmodligen en för långtgående tolkning, för vid den här tidpunkten var gruppen veterligen inte aktiv. Dessutom nämner Franzén att Leffler hörde till samma ”bord” och denne var uttryckligen Höijers trätobroder, inte meningsfrände, än mindre ”medlem” av Juntan. Gösta Lundström, kommentar i Frans Michael Franzén, *Till min biografi*, se not 57.

Litografi av filosofen Benjamin Höijer. Uppsala universitetsbibliotek.

ceptionellt intelligent och begåvad filosof. Under 1790-talet kopplades han också till en gruppering kallad Juntan, vars kärna bestod av Höijer samt Hans Järta och Gustaf Abraham Silverstolpe. Gruppen stämplades som radikal och rentav jakobinsk, delvis på grund av sina satiriska tidningsskrivierier men också på grund av sina mer allmänna revolutionssympatier. I Höijers fall inverkadet ryktet som radikal tänkare menligt på hans akademiska karriär.¹⁴

I sitt filosofiska tänkande företrädde Höijer den kritiska filosofin som utgick från Kant och efterlyste tankefrihet. Immanuel Kant är i första hand känd för det filosofiska tänkandets revolution (Kant själv konstaterade som känt att han gjort en kopernikansk revolution inom filosofin), inte direkt för politiskt tänkande. Vid sekelskiftet 1800 hade filosofin emellertid en större samhällslig betydelse än i dag. För dem

14. I synnerhet Järtas artikel "Några tankar om sättet at upprätta och befästa den urgamla Franska Monarchien" (1799) väckte stor uppmärksamhet i samtiden. Nordin, *Romantikens filosofi*, 49–51; Olof Hägerstrand, "Juntan" som realitet och hörsägen. *Makt och opinioner kring Uppsala universitet under 1790-talet*, Stockholm/ Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 1995, 35–41.

som upplevt franska revolutionen kunde även mer abstrakt tal för frihet te sig politiskt suspekt, och den kantianska filosofin kopplades åtminstone på begreppslig nivå till revolution.¹⁵ I Sverige associerades revolutionshotet också till mordet på Gustav III 1792. Som exempel på de uppfattningar som knöts till Höijer kan nämnas en artikel som Adolf Ivar Arwidsson publicerade i Åbotidningen *Mnemosyne* 1819, där han behandlade litterära och filosofiska strömningar i Sverige och även hänvisade till den nya filosofi som bedrevs i Uppsala och till Höijers betydelse. Höijer själv hade redan dött vid det laget, endast 45 år gammal.

Man skriade och skrek då, såsom nu, öfver Atheism och Jacobinism, men de nya läroarna segrade dock. Isynnerhet bidrogo dertill den store och djupttänkande, samt derföre förföljde Philosophen Höijers bemödanden. Omkring honom samlades flere utmärkte män, och med dennes och andras biträde utgaf Herr G. A. Silfverstolpe sin Litteratur-Tidning och sin Journal för Svensk Litteratur.¹⁶

I samma artikel nämner Arwidsson också att myndigheterna var rädda för Höijer och hans tankar. Denna uppfattning om Höijers rykte, vilken redan hans samtida framförde, har senare upprepats i flera undersökningar. Olof Hägerstrand, som fördjupat sig i Juntans verksamhet och publikationer, har framhållit att Höijers rykte som religionsmotståndare och radikal i stor utsträckning byggde på överdrifter och övertolkningar. Höijer inspirerades kanske av revolutionsnyheterna från Frankrike, men han var en anhängare av konstitutionell monarki. Någon politisk radikal var han inte, bedömer Hägerstrand.¹⁷

Det är förstås helt olika saker att fascineras av revolutionstankar och att delta i eller planera revolutionär verksamhet. Klart är att den revolution som hade brutit ut i Frankrike väckte entusiastisk gen-

15. Terry Pinkard, *German philosophy 1760–1860. The legacy of idealism*, Cambridge: Cambridge University Press 2002, 84.

16. A. I. Arwidsson, "Öfversigt af de sednaste revolutionerna i Svenska Vitterheten", *Mnemosyne* 50 (1819), 197–198, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/bin-ding/501636?page=1>.

17. Hägerstrand, "Juntan", 59–74 och *passim*.

klang på olika håll i Europa, i synnerhet i början, före den jakobinska terrorismens tid. Lika klart är att revolutionen blev ett hot och väckte rädsla i många europeiska länder och att makthavarna tog detta på allvar. Sett ur det här perspektivet är det sekundärt i vilken mån Höijers och hans kumpaners rykte var förankrat i verkligheten, om detta rykte var nog för att man skulle vidta vissa åtgärder mot dem. För Höijer innebar de här åtgärderna främst att han åsidosattes i ansökningar om professurer, men i Silverstolpes fall blev det hårdare tag, för våren 1800 avstängdes han på livstid från Uppsala universitet på grund av en så kallad musikprocess. Silverstolpe som musicerade och spelade violin anklagades för att ha ”smugglat in” revolutionens signaturmelodi *Marseljäsen* i en konsert som ordnades för att hedra Gustav IV Adolfs kröning. Silverstolpe ansågs på detta sätt ha velat chikanera den högtidliga akademiska tillställningen och därigenom också ringakta kungens maktposition.¹⁸

Franzéns Uppsalavistelse inföll under en tid när man följde med turerna i franska revolutionen med stort intresse runtom i Europa, och även tidningarna i Sverige skrev öppet om händelserna i Frankrike. I Uppsala gav studenterna sitt stöd till de revolutionära i Frankrike. Det ryktades om studenternas åsiktsyttringar i Sverige redan 1791, även om de mest konkreta händelserna tilldrog sig 1792–1793.¹⁹ Det är svårt att tydligt påvisa om Franzén tog intryck av de rådande stämningarna i Uppsala när han var där. Han var egentligen inte en politisk tänkare, men det är otvetydigt att tidens brännande aktuella frihetstankar inspirerade honom. Inspirationen syns särskilt väl i Franzéns dagboksanteckningar från hans långa resa i Europa 1795–1796. Han kommenterar revolutionen bland annat när han möter franska emigranter, ser frihetsträd eller hör *Marseljäsen*.²⁰ Franzéns troskyldiga

18. Närmare om processen, se Hägerstrand, ”*Juntan*”, 9–15.

19. Grape, ”Tidsrörelser inom studentvärlden i Uppsala”, 185–234; Hägerstrand, ”*Juntan*”, 21–22; Johan Sjöberg, *Makt och vanmakt i fadersväldet. Studentpolitik i Uppsala 1780–1850*, Uppsala: Uppsala universitet 2002, 71–73.

20. Castrén ansåg att Franzéns synpunkter rentav var radikala, se Gunnar Castrén, *Frans Michael Franzén i Finland*, Helsingfors: Helsingfors universitet 1902, 136–138. Se även Heli Rantala, ”Nordic travellers between the centres and peripheries of civilisation”, Hannu Salmi, Asko Nivala & Jukka Sarjala (eds), *Travelling notions*

frihets- och revolutionssympatier vittnar snarare om en allmän entusiasm inom tidens unga generation än om någon särskilt övervägd övertygelse eller beläsenhet, vars impulser kunde spåras till Uppsala. Detta samband är ändå möjligt.

Vi får inget entydigt svar på vad Uppsala och Höijers gunst betydde i Franzéns fall. Han fick till exempel veterligen inget bestående samarbetsnätverk under sin period i Uppsala. Franzén själv nämner inget närmare om vare sig sina studier eller Höijer i memoarerna och framför allt tar han inte ställning till Höijers person utan konstaterar endast att Höijer ”sedermera var en berömd filosof”.²¹ Under Franzéns Uppsalavistelse var Höijer fortfarande en ung docent i praktisk filosofi (docent 1789), inte en ”juntamedlem” med tvivelaktigt rykte.

Under sin tid i Uppsala blev Franzén enligt egen utsago bekant med Kants filosofi, som ännu inte var känd på djupet i Åbo. I Uppsala fördjupade man sig emellertid i ett tidigt skede i Kants läror, redan på 1780-talet. Vesa Oittinen har kommit till att Franzén rentav kan ses som den första kantianen i Finland, även om det endast var ett kort skede hos honom och ledde till endast ett fåtal akademiska lärdomsprov. En bidragande orsak till detta kan ha varit att Franzéns lärare Henrik Gabriel Porthan var mycket avvisande till uppsaliensarnas Kantentusiasm. Porthan verkar dock ha bekantat sig med Kantreceptionen först efter Franzéns Uppsalasejour.²² När han sände sin adept till Uppsala visste han alltså knappast vilken risk för Kantsmitta han utsatte sin elev för. Idéhistoriskt hade Franzéns inledande Kantstudier i Uppsala viss betydelse för att den nya filosofin fick fotfäste vid universitetet i Åbo, även om en mer bestående och betydelsfull period av kantianism i Åbo hade sitt ursprung hos andra än Franzén.²³ Inte heller i övrigt visade Franzén något brinnande intresse för filosofiska spekulationer, utan han var mer en poet till sin karaktär.

of culture in early nineteenth-century Europe, New York & London: Routledge 2016, 96–112.

21. Franzén, *Till min biografi*, 27.

22. Castrén, *Frans Michael Franzén*, 29–34; Oittinen, ”Suomen ensimmäiset kantilaiset”, 47–51, 59.

23. Oittinen, ”Suomen ensimmäiset kantilaiset”, 64 och *passim*.

Oittinen har säkert rätt i att Franzéns så kallade kantianska skede var övergående och kanske också ytligt. Ett stråk av det syns ändå i Franzéns bibliotek, som såldes på auktion efter hans död 1848. Biblioteket innehöll flera verk av Kant, inklusive åtta olika titlar från Kants så kallade kritiska och mest berömda period, som inleddes 1781. Bland dem fanns *Kritik der praktischen Vernunft* (*Kritik av det praktiska förnuftet*) samt verk om metafysik och morallära. Bland böckerna fanns också Kants moralfilosofiska verk *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten* (1786), i svensk översättning *Grundläggning till Metaphysiken för seder*, tryckt i Uppsala 1797.²⁴ Verket hade översatts av en av lärarna från Franzéns tid i Uppsala, Daniel Boëthius. Utifrån auktionskatalogen är det omöjligt att veta vilken betydelse verken slutligen hade för Franzén, om han återvände till dem efter sin "kantianska period" eller om han bevarade dem endast för samlingens skull.

Ur lärdomshistoriskt perspektiv var Franzéns intryck från Uppsala kanske inte av avgörande betydelse för vetenskapsidkarna i Åbo. Kants filosofi skulle förr eller senare ha hittat till Åbo också utan Franzéns insatser, utan Uppsala och dess kantianer som ett slags mellanhand. Men Franzén är ett ypperligt – och kanske sin tids främsta – exempel på en lärd som var född i Finland, utbildade sig i både Åbo och Uppsala, verkade på både den finska sidan av Östersjön och den svenska (bland annat som ledamot av Svenska Akademien), även efter riksdelningen 1809, och är känd och erkänd som en del av landets lärdoms- och bildningshistoria i såväl Sverige som Finland. Franzén och hans tid i Uppsala är ett konkret vittnesmål om att den tidens lärdom byggdes både i Åbo och i Uppsala – och om hur frukterna av denna lärdom har skördats både i Finland och i Sverige.

24. *Förteckning öfver framl. biskopen doctor Frans Michael Franzéns efterlemnade boksamling, som kommer att försäljas på Bokauctions-kammaren i Stockholm d. 26 febr. och följ. auktionsdagar är 1848*, Stockholm 1848, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2015-00009001> (läst 15.10.2020).

TENGSTROM, UPPSALA OCH DEN TYSKA IDEALISMEN

Flera medlemmar av den akademiska släkten Tengström utbildade sig i Uppsala: Jacob Tengström, som sedermera blev Finlands första ärkebiskop, studerade där på 1780-talet, och där studerade även hans brorson Johan Jakob Tengström under de första åren av 1800-talet. Den yngre Tengström hörde till Franzéns elever, och han blev också själv en betydande lärare och mentor för en yngre generation akademiker. Han var docent i litteraturhistoria och bibliotekarie vid universitetet i Åbo, kurator för österbottniska nationen, från 1823 tjänsteförrättande docent i lärdomshistoria och senare i Helsingfors professor i filosofi till sin pensionering.²⁵

Johan Jakob Tengström hann i likhet med Franzén vara elev till Höijer i Uppsala. Tengström studerade i Uppsala 1804–1806, och man vet att han deltog i både Höijers och Boëthius föreläsningar.²⁶ Tengström skrev in sig vid Uppsala universitet hösten 1804, men det finns få direkta uppgifter om hans verksamhet under Uppsalaperioden. Hans kontakter till Uppsala har inte heller undersökts närmare. Flera forskare, såsom Juha Manninen och Kari Väyrynen, har först och främst intresserat sig för Tengströms insatser för att Hegels filosofi anammades och spreds i Finland. Som tänkare har Tengström även betraktats som nyhumanist,²⁷ utan att man gått närmare in på vilka läror, teoretiker eller konkreta texter som kunde knyta honom till den här inriktningen.

Tengströms kontakter till hegelianismen har utforskats mer grundligt. Han var lärare och vän till Finlands berömdaste hegelian J. V. Snellman. I synnerhet Manninen har sett Tengströms roll som avgörande för Snellmans hegelianska tolkningar och även mer allmänt

25. För huvuddragen i Tengströms akademiska karriär, se Kotivuori, *Studentmatrikel: Johan Jakob Tengström*, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=11688>.

26. Kari Väyrynen, *Der Prozeß der Bildung und Erziehung im finnischen Hegelianismus*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1992, 28, 31

27. Se t.ex. Pertti Karkama, *Kansakunnan asialla. Elias Lönnrot ja ajan aatteet*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2001, 16, 18–19, 49, 55–60 och *passim*.

för finska uppfattningar om nationalitet.²⁸ Det finns egentligen inga spår av Uppsala i hegelianismens ankomst till Finland.²⁹ Om vi där-
emot studerar den tyska idealistiska filosofin efter Kant i ett vidare
perspektiv har Uppsala utan vidare betydelse om inte annat så som
inspiration och källa till influenser. Som jag ser det hade Uppsala stor
betydelse åtminstone för att Johann Gottlieb Fichtes tänkande och
verk blev kända också i Finland.

Även om hegelianismens betydelse i finländsk kontext har un-
dersökts grundligt, var Fichte ett mer känt namn bland de samtida
i början av 1800-talet. Många kände till beskyllningarna om ateism
mot honom – de fick stor offentlighet och Fichte avskedades från
universitetet i Jena 1799 på grund av dem – och hans tal till Tysklands
folk, som han höll i Berlin och som även publicerades (*Reden an die
deutsche Nation*, 1807–1808). Fichte formulerade svärbegriplig kun-
skapsteori och vetenskapslära, men han var också en mer tillgänglig
bildnings- och nationalitetsteoretiker, som betonade språkets och
nationens enhet – till skillnad från Hegel. Källan till denna tanke, som
blev i central i Finland under 1800-talet, anses ha varit 1700-talsfilo-
sofen Johann Gottfrid von Herder.³⁰ Det är ändå befogat att se också
Fichtes synpunkter som en alternativ grund till formuleringarna om
nationstanken i Finland. En möjlig och rentav sannolik nyckelfaktor
här är Tengström och i synnerhet hans studietid i Uppsala.

När Tengström anlände till Uppsala var Fichte ett känt namn där,
och Höijer var förmodligen den främsta Fichteexperten vid universi-
tetet.³¹ Redan 1795 hade Höijer recenserat Fichtes *Beitrag zur Berich-*

28. Se främst Juha Manninen, *Miten oppi modernista valtiosta syntyi Suomessa*, Oulu: Sophopolis 2003; även Marja Jalava, *Minä ja maailmanhenki. Moderni subjekti kristillis-idealistisessa kansallisajattelussa ja Rolf Lagerborgin kulttuuriradikalismissa n. 1800–1914*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.

29. Väyrynen har dock föreslagit möjligheten att Tengström bekantade sig med Hegel via Höijer i Uppsala, se Väyrynen, *Der Prozeß der Bildung und Erziehung*, 31. Hegel hade emellertid inte publicerat sina kändaste verk i det här skedet.

30. Se t.ex. Pertti Karkama, *Kadonnutta ihmisyttöä etsimässä. Jobadustusta Johann Gottfried Herderin ajatteluun ja herderiläisyyteen Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007, 417–422 och *passim*.

31. Fichte var inte okänd i Åbo utan presenterades i pressen i Åbo 1801, se ”Om Fichte”, *Åbo Tidning* 8.4.1801, [https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/414881?-](https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/414881?)

tigung der Urtheile des Publicums über die französische Revolution (1793) i *Litteratur-Tidning* i Sverige. Här lade Fichte fram sina synpunkter på effekterna av franska revolutionen och skaffade sig samtidigt rykte som jakobin.³² Under en resa till Tyskland i slutet av 1790-talet hade Höijer blivit personligen bekant med Fichte när han besökte universitetet i Jena 1798.³³ Höijer hade också översatt Fichtes *Einige Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten* (1794) till svenska. Den byggde på Fichtes synnerligen populära föreläsningar i Jena om den lärdes uppgift.³⁴ Idén om det moderna bildningsuniversitetet och det tillhörande bildningsidealet, som ofta tillskrivs Humboldt, formulerades i själva verket av flera tänkare, däribland Fichte.³⁵

Höijers och Tengströms kulturuppfattning, i synnerhet deras definitioner av begreppen kultur och bildning, liknar varandra, och rentav så att Tengströms synpunkter kan knytas till formuleringar av Kant och Fichte.³⁶ Likheterna kan visserligen också förklaras av den rådande, allmänna atmosfären, som gällde framför allt den tyska begreppsvärlden. Någon slump är likheterna knappast, i synnerhet som Tengström faktiskt var elev till Höijer.

Ett slags tilläggsbelysning på frågan om Tengströms filosofiska intressen får man av de uppgifter som bevarats om vilka böcker han

[page=2](#). Höijer hade ingående kunskaper om Fichte (och om idealistisk tysk filosofi överlag), och i sina egna publikationer kommenterade och utvecklade han också aktivt bland annat Fichtes tolkningar och tankegångar. Se Nordin, *Romantikens filosofi*, 51–64.

32. Dan Breazeale, "Johann Gottlieb Fichte", Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Summer 2018 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/johann-fichte/> (läst 20.1.2021).
33. Juha Manninen, *Benjamin Höijer und J. G. Fichte. Eine Studie zum Fortschritt der Aufklärung*, Oulu: Oulun yliopisto 1987, 7.
34. Breazeale, "Johann Gottlieb Fichte".
35. T.ex. Johan Östling, *Humboldts universitet. Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia*, Stockholm: Atlantis 2016, 38.
36. Heli Rantala, "Kultur' / 'Bildung' vs. 'Civilisation'. A close look at one conceptual asymmetry in the early nineteenth-century Finnish discourse", Kirill Postoutenko (ed.), *Beyond 'Hellenes' and 'Barbarians'. Asymmetrical concepts in European discourse*, New York & Oxford: Berghahn 2023, 102–123. Väyrynen har behandlat Tengströms bildningstänkande och ser likheter mellan hans synsätt och i synnerhet Schellings, se Väyrynen, *Der Prozeß der Bildung und Erziehung*, 36 och *passim*.

ägde. Auktionskatalogen över J.J. Tengströms böcker, tryckt 1859, omfattar sammanlagt 851 band. I katalogen nämns det att det uttryckligen rör sig om de av Tengströms böcker som auktioneras ut.³⁷ Det här kan tolkas som en antydning om att den lärda boksamlingen kanske var större och att endast en del ropades ut på auktion.

Av förteckningen kan man för det första utläsa att Tengströms samling av verk av Kant och Fichte var relativt heltäckande.³⁸ Här ingår egentligen Fichtes centrala produktion i sin helhet (sammanlagt 17 titlar), inklusive Höijers ovan nämnda översättning *De lärdas bestämmelse* (1796), tryckt i Uppsala, och *Reden an die Deutsche Nation* (1808), som byggde på Fichtes föreläsningar i Berlin. I boksamlingen ingick också verk av andra tyska filosofer som var verksamma kring sekelskiftet 1800, bland andra Jacobi, Schelling, Schlegel, Schleiermacher och självfallet Hegel. Det är kanske anmärkningsvärt att den upplaga av Hegels samlade verk som Tengström ägde var från 1832, alltså av betydligt senare datum än verken av till exempel Fichte. Utgående från katalogen kan man förstås inte veta när Tengström har skaffat sig de olika verken.

Man kan säga att Tengström under sin tid i Uppsala åtminstone kom i kontakt med fichteanismen i någon utsträckning och i vidare bemärkelse med Höijers tolkningar av tidens tyskdrivna filosofi. Trots att både Fichte och Höijer på var sitt håll förknippats med jakobinism och ateism, misstänktes Johan Jakob Tengström aldrig för någon som helst radikalism eller ens för att ha utsatt sig för fel slag av influenser. Tengströms egen verksamhet eller hans alster har helt enkelt inte gett anledning till sådana misstankar. J.J. Tengström har tvärtom setts som en efterträdare till sin farbror Jacob Tengströms försiktiga linje, som

37. *Förteckning öfver den del af framledne professoren J. J. Tengströms efterlemnade boksamling, som kommer att försäljas på Helsingfors stads auktionskammare den [...] Februari 1860 och nästföljande bokauktionsdagar*, Helsingfors 1859, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/teos/binding/1975049?page=1> (läst 15.1.2021).

38. Även Kari Väyrynen konstaterar i förbifarten i en not att Tengströms boksamling var ytterst heltäckande i fråga om sin tids filosofi, se Väyrynen, *Der Prozeß der Bildung und Erziehung*, 28, not 21.

var lojal med det ryska styret.³⁹ Att ingå i släkten Tengström bidrog utan tvekan till att skydda de enskilda medlemmarna av släkten från att irra ut i tvivelaktigt tänkande.⁴⁰ Vad Höijer och Uppsala än lärde Tengström kan det inte ha varit någonting farligt. Farliga tider blev det däremot i Åbo kring decennieskiftet 1820.

TVÅ PROFESSORER FRÅN UPPSALA
OCH DEN GADOLINSKA SKANDALEN

Den akademiska växelverkan mellan Uppsala och Åbo har gått i bägge riktningarna. Det kom både lärare och studenter också från Uppsala till Åbo, och under 1810-talet kom det två lärare som också förknippades med oroligheterna i början av 1820-talet, nämligen Israel Hwasser och Anders Eric Afzelius. Den förstnämnde är känd inte bara inom medicinen utan också för sina politiska ståndpunkter,⁴¹ den senare är känd som professor i allmän lagfarenhet, som på oklara grunder blev tvungen att avgå från sin professur vid universitetet i Åbo.⁴²

När Hwasser anlände till Åbo för att bli professor i medicin var han 26 år gammal. Idéhistorikern Sven-Eric Liedman, som har skrivit en biografi över Hwasser, har påpekat att denne när han kom till Åbo snarare var den mottagande parten än en person som kom med nya perspektiv. Påpekandet gäller i synnerhet den romantiska naturfilosofin, som man idkade i Åbo på den tiden och som Hwasser, enligt Liedman, ännu inte hade bekantat sig med i Uppsala.⁴³ I det följande behandlar jag emellertid inte Hwassers synpunkter på lärorna utan det mordförsök som riktades mot honom. Sambanden med och följderna av detta säregna fall sträcker sig på sätt och vis också till Uppsala.

39. Matti Klinge, *Den politiske Runeberg*, Helsingfors & Stockholm: Söderström & Atlantis 2004, 30–33, 48, 52–55, 121–124, 130, 155, 175; även Jalava, *Minä ja maailmanhenki*, 126–127.

40. Klinge, *Den politiske Runeberg*, 32–39.

41. Se t.ex. Juhani E. Railo, ”Hwasser, Israel”, *Biografiskt lexikon för Finland 2. Ryska tiden*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4770-1416928957376> (läst 29.1.2021).

42. Se t.ex. Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiassa*, 154–156.

43. Sven-Eric Liedman, *Israel Hwasser*, Stockholm: Almqvist & Wiksell 1971, 42.

Händelseförloppet började i december 1821, när den psykiskt störde studenten Johan Emanuel Gadolin anföll Hwasser med en värja. Fallet ledde till en intern rättsprocess vid universitetet. Händelseutvecklingen har beskrivits i flera undersökningar.⁴⁴ Jag tar upp sådana detaljer som likväl inte har behandlats i högre grad tidigare.

För det första är det på sätt och vis besynnerligt att våldshandlingen riktades mot just Hwasser, den relativt unge professorn som kommit från Uppsala och som veterligen inte hade profilerat sig som någon opinionsbildare i Åbo. Under rättsprocessen kom man sedermera till att studenten Gadolin utförde sitt dåd i sinnesförvirring och att han även i övrigt var mentalt obalanserad; i protokollen nämns särskilt att Gadolin möjligen led av melankoli.⁴⁵ Men redan de samtida frågade sig om handlingen eventuellt också kunde ha haft en politisk dimension och en konkret förebild i mordet på August von Kotzebue, utfört av den tyske studenten Karl Sand. Även inom forskningen har det här setts som en möjlighet.⁴⁶

Man vet med säkerhet att universitetsledningen och de högsta ämbetsmännen i Finland förhöll sig misstänksamma till studentkretsarna i Uppsala och till romantikerna samt allmänt taget till olika slag av influenser, såsom till det tyska filosoferandet.⁴⁷ Romantikerna i Uppsala, de så kallade fosforisterna, var emellertid politiskt konservativa sedda i en svensk kontext. Under 1820-talet hade de ett slags motpol i den liberala press som utkom i Stockholm, i synnerhet i den polemiska *Argus*, som från 1820 utkom under lite olika namn.⁴⁸

44. Se t.ex. G. Heinricius, *Skildringar från Åbo Akademi 1808–1828. Med 46 afbildningar*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1911, särsk. 119–123; Klinge, ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa”, 296–429; Liedman, *Israel Hwasser*, 46–49; Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiassa*, 154–155; Sarjala, *Åboromantiken*, 237–244.

45. *Rättegångs-Handlingar, rörande den emot Medicinæ Practicæ professoren vid Kejsarliga Universitet i Åbo Doctor Israel Hwasser af Studeranden dersammanstädes Johan Emanuel Gadolin d. 10:de December 1821, i Professorens egne rum, med blottad värja, öfvade våldsgerning. Sednare Häftet*, Åbo: Bibel-Sällskapets Boktryckeri 1822, 33.

46. Speciellt Klinge, ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa”, 397–399; Klinge, *Den politiske Runeberg*, 90; Sarjala, *Åboromantiken*, 240, 242–244.

47. Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiassa*, 137–140.

48. Om *Argus* i korthet, se Bengt Åhlén, *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurbistoria*, red. Agneta Åhlén i samarbete med Lillemor

Dessutom var 1810- och 1820-talen lugna inom studentrörelserna i Uppsala.⁴⁹ I det hänseendet är det rentav märkligt att man i Åbo var rädd för radikaliserande influenser från Uppsala. Hwasser hade också utbildat sig i Uppsala och var politiskt konservativ, även om de här ståndpunkterna uppenbarligen förstärktes först senare.⁵⁰ Man vet inte heller att han egentligen skulle ha torgfört sina politiska åsikter under sin tid i Åbo.

Utifrån konsistorieprotokollen om fallet Hwasser och Gadolin är det klart att Gadolin led av något slags mental sjukdom. Av protokollen framgår också att den misstänksamhet som Gadolin kände inte endast riktade sig mot professor Hwasser utan också mot en student med samma namn, Adolf Leonard Hwasser, som var den förstnämndes halvbror och studerade i Åbo 1818–1820.⁵¹ Halvbrodern vistades således inte längre i Åbo när Gadolin gick till attack, men hans namn lyfts fram redan i det första förhöret med Gadolin. Det verkar alltså som om den förmodade illvilja som Gadolin förknippade med Hwasser inte endast gällde professor Hwasser utan också dennes bror, som Gadolin hade känt på något sätt.⁵² Det här kan också förklara varför Gadolin anföll just Hwasser.

Med tanke på de rykten och rädslor som förekom kring fallet kan man också fråga sig om den misstro som riktades mot Uppsala i första hand grundade sig på universitetets tidigare rykte, på de redan nämnda aktiviteterna kring sekelskiftet 1800 och på inflytandet från

Widgren Matlack och Christer Hellmark, Stockholm: Ordfronts förlag 1986, 230, 233. Se även Petra Söderlund, *Romantik och förnuft. V. F. Palmblads förlag 1810–1830*, Stockholm: Gidlunds Förlag 2000, 39.

49. Sjöberg, *Makt och vanmakt*, 74

50. Liedman, *Israel Hwasser*, 47, 53–55.

51. A. L. Hwasser avlade studentförhör i Åbo i april 1818, betyg för återvändande till Sverige 22.8.1820, studentexamen i Uppsala i november 1820. Även den yngre Hwasser blev senare läkare, se Kotivuori, *Studentmatrikel: Hwasser*.

52. I ärendet ingår olika känslor/antaganden som Gadolin berättade om, men det är inte befogat att gå närmare in på dem här, se *Rättegångs-Handlingar, rörande den emot Medicinæ Practicæ professoren vid Kejsrerliga Universitet i Åbo Doctor Israël Hwasser af Studeranden dersammanstädes Johan Emanuel Gadolin d. 10:de December 1821, i Professorens egne rum, med blottad värja, öfvade våldsgerning. Förra Häftet*, Åbo: Bibel-Sällskapets Boktryckeri 1822, 7–8. Liedman har tidigare lyft fram Hwassers halvbror som föremål för Gadolins hat, se Liedman, *Israel Hwasser*, 48.

Höijers grupp Juntan. Det är fullt möjligt. Det är förmodligen inte heller uteslutet att Uppsalas rykte som dåligt exempel åtminstone delvis kan knytas till enskilda personer. I början av 1820-talet var Afzelius utan tvekan en sådan uppsaliensare.

Afzelius, som blev uttrökt från Åbo, hörde enligt vissa uppgifter till just Juntan under sin tid i Uppsala, eller åtminstone till dess anhang – i Hägerstrands undersökning om Juntan nämns han dock inte – vilket kan ha påverkat hans rykte.⁵³ Man kan anta att detta samband var känt redan innan Afzelius anlände till Åbo. Det är också känt att statssekreteraren Robert Henrik Rehbinder, som vände sig mot Afzelius, i början aktivt hade varit med och rekryterat denne till Åbo,⁵⁴ vilket tyder på att Afzelius gjorde vissa kretsar nervösa med sin verksamhet och sina synpunkter under Åbotiden.

Afzelius är en figur som förblivit gätfull i forskningen. Det finns få uppgifter om vad han konkret gjorde i Åbo. När han anlände 1818 för att sköta professuren i allmän lagfarenhet återvände han i själva verket till sin gamla studiestad. Afzelius hade inlett sina studier i Uppsala (student i december 1792), men i september 1795 hade han skrivit in sig vid universitetet i Åbo. I juni 1798 försvarade han sin avhandling *pro gradu* om de nordliga folkens gamla diktning, som han skrivit under ledning av Porthan och som hade titeln *De poesi gentium septentrionalium antiquissima* 1. Efter det flyttade Afzelius tillbaka till Uppsala där han först blev docent i litteraturhistoria 1799 och sedan docent i juridik 1802.⁵⁵

Man har ansett att åtminstone en bidragande orsak till att Afzelius tvingades avgå var att han försvarade A. I. Arwidsson efter att denne fallit i onåd vid universitetet. I likhet med Arwidsson misstänktes Afzelius vara en potentiell ungdomsuppviglar.⁵⁶ Det verkar som om Afzelius som person och hans stil hade någonting som helt enkelt

53. C. W. U. Kuylenstierna, "Anders Eric Afzelius", *Svenskt biografiskt lexikon*, Riksarkivet, <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Mobil/Artikel/5579> (läst 26.1.2021).

54. Reinhold Hausen, *Nya bidrag till A. E. Afzelii biografi*, särtr. ur Svenska litteratursällskapets *Förhandlingar och uppsatser* 24, Helsingfors 1911, 2; Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvaltiossa*, 155–156.

55. Kotivuori, *Studentmatrikel: Afzelius*.

56. Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvaltiossa*, 156.

irriterade åtminstone universitetets vice kansler Johan Fredrik Aminoff och som också fick Reh binder att vända sig mot honom. Afzelius rykte eroderade uttryckligen i samband med fallet Gadolin, för som juridiskt kunnig deltog Afzelius aktivt och enligt Aminoffs uppfattning alltför egenmäktigt i utredningen av fallet. Redan Reinhold Hausen lyfte fram intressanta uppgifter om Afzelius ur korrespondensen mellan Aminoff och Reh binder. Bland annat skrev Reh binder till Aminoff i början av januari 1822, medan utredningen fortfarande pågick, som sin egen ståndpunkt att Afzelius hade talanger som rätt utnyttjade kunde komma till nytta:

Afzelius är en man med sällsynta talanger och kan, som jag tror, vara af utmärkt nytta, om han strängt hålles vid marginalen och om man kan hindra honom att blanda sig i allt. Han är dubbel, fin, intrigant, opålitlig, men han kan göra mycken nytta, om man nyttjar honom såsom instrument, hvilket skall handteras med varsamhet.⁵⁷

I det här skedet ansåg Reh binder alltså att Afzelius kunde göra mer nytta än skada för universitetet, trots att han skriver att denne var bra på att leda andra ”tjurhufvuden”. Redan samma vår ville man emellertid bli av med Afzelius – Aminoff var uppenbarligen mest aktiv här – och han blev tvungen att avgå från sin tjänst kort efter A. I. Arwidssons avsked i maj 1822. Under samma år tvingades Johan Bonsdorff avgå efter att också han hade försvarat Arwidsson.⁵⁸ Åsidosättandet och bestraffningen av Afzelius tog emellertid inte slut här. Efter att han hade lämnat universitetet stannade han kvar i Finland och bodde först i Esbo, sedan i närheten av Ekenäs, men i februari 1831 beordrades han plötsligt bli utvisad från storfurstendömet, utan något officiellt åtal.⁵⁹ Hela resten av sitt liv, till 1850, levde Afzelius utvisad, delvis

57. Cit. Hausen, *Nya bidrag*, 6.

58. Om händelseförloppet, se bl.a. Hausen, *Nya bidrag*, 7–9; Kalleinen, *Suuriruhtinas-kunnan etwoartiossa*, 156–158; Sarjala, *Åboromantiken*, 245–250.

59. Efter att ha hört om förvisningen försökte Afzelius ta sig från Finland till Sverige. Han kom ända till Åland, men där åkte han fast och förpassades i arrest i Ryssland. Hausen, *Nya bidrag*, 10–12. En orsak till behandlingen av Afzelius har misstänkts

också övervakad, på olika håll i det ryska riket, först i Vjatka och senare huvudsakligen i Riga i Livland.

Det har inte hittats någon klar orsak till att Afzelius blev behandlad så här exceptionellt hårt. Han blev aldrig officiellt åtalad för någonting, och därför hade han heller aldrig möjlighet att försvara sig. Denne rättslärde, som även enligt sina motståndare var synnerligen kompetent, ströks helt enkelt från det akademiska samarbetet och samtidigt från andra gemenskaper och sin närkrets för resten av sitt liv.⁶⁰ Jämfört med Afzelius var de långvariga följderna av Arwidssons ”förvisning” ytterst lindriga – Arwidsson kunde fortsätta sin litterära verksamhet i Sverige, där han hade goda kontakter sedan tidigare, och han arbetade inom biblioteksväsendet. Däremot bröt myndigheterna i Finland Afzelius karriär för gott, och han fick aldrig återvända till sitt hemland Sverige.

Hwassers, Gadolins och Afzelius livsöden tvinnas ihop i Åbo på ett speciellt sätt. När Gadolin höjde svärdet mot Hwasser avgjorde han samtidigt sin egen framtid som ett slags myndling som levde resten av sitt liv, till 1871, i stillhet inhyst hos släktingar. Gadolins gärning förändrade också Afzelius liv, för senast under utredningen av det fallet blev han en *persona non grata* och till slut bokstavligen utflyttad i marginalen. Rehbinder hänvisade till detta näst intill profetiskt i det tidigare nämnda brevet till vice kansler Aminoff i januari 1822. Offret för våldshandlingen, Hwasser, klarade sig slutligen med de minsta blessyrerna.

ILMONI, UPPSALA OCH SPRICKOR I VÄNKRETSEN

Sommaren 1821 reste ett litet sällskap från Åbo till Stockholm och Uppsala. Med på resan var universitetets vice kansler Aminoffs två äldsta söner, Gustaf (Gösta) och Adolf, som båda redan hade studerat i Uppsala.⁶¹ Den adlige Aminoffs önskan att låta sina söner stude-

vara att han hade hjälpt bönder från Viborg i ett rättsärende, vilket i sig låter som en otillräcklig orsak till så drastiska åtgärder.

60. Författaren sätter sig in i detaljerna i Afzeliusfallet i en pågående undersökning.

61. G. Heinrichius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni enligt bref och dagböcker*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1912, 44–45.

ra i Uppsala väckte förundran i samtiden, och även kejsaren tyckte att detta var oönskat.⁶² Aminoffs motivering till att sönerna skulle utbilda sig i Uppsala var att det inte fanns någon lämplig lärare för dem i Åbo.⁶³ Hans agerande ter sig rätt motstridigt i ljuset av att han tillhörde den krets som stod i kejsarens gunst. Dessutom kom han att göra sig känd som reaktionär vice kansler för universitetet i Åbo. Å andra sidan kan man fråga sig om geheimerådet, greve Aminoff, som kände förhållandena i Sverige väl, skulle ha skickat sin avkomma till Uppsala om han hade tyckt att det var politiskt riskabelt.

Med på denna sommarresa var också ynglingarnas informator Anders Gustaf Simelius samt dennes vän Immanuel Ilmoni, som i sin tur var Israel Hwassers kanske närmaste elev. Ilmoni hade inlett sina studier i Åbo 1814, först med inriktning på humaniora och från 1819 på medicin. Under sina studieår ingick Ilmoni i Åboromantikernas litterära krets, som noga följde med den svenska så kallade nya romantiska skolans eller fosforisternas litterära verksamhet.⁶⁴ Ilmoni kände således till Uppsalafosforisternas projekt, men till skillnad från många av sina bekanta från studieåren studerade han aldrig själv i Uppsala utan besökte endast staden. Hans resa till Uppsala blir därför en utomstående översikt över en akademisk miljö, som man följde med i Åbo och även kände misstro mot.⁶⁵ Detaljerna om Ilmonis resa ger också en uppfattning om det fysiska avståndet mellan Åbo och Uppsala i början av 1800-talet.

Sällskapet reser till Uppsala inleddes den 1 juni 1821 med segelfartyg från Åbo till Stockholm.⁶⁶ Sjöresan tog fyra dagar. I Stockholm möttes resenärerna av Arwidsson, som hade rest till Sverige redan tidigare.

62. Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvaltiossa*, 145–146

63. Heinrichius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 44.

64. Sarjala, *Åboromantiken*.

65. Gustaf Heinrichius hänvisar till anteckningar som Ilmoni gjorde under resan, ”Min svenska resa med vännerna år 1821”. Jag har försökt hitta de här anteckningarna i flera arkiv utan att lyckas. Därför tyr jag mig i det följande till Heinrichius beskrivning av resan, där han också citerar Ilmonis iakttagelser direkt.

66. Heinrichius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 45. Från Stockholm till Uppsala kunde man i det här skedet redan resa med ångfartyget ”Amphitrite” – i själva verket var det här den första ordinarie rutten för passagerartrafik med ångfartyg i Sverige – men från Åbo till Stockholm inleddes ångbåtstrafik först på 1830-talet.

I det här skedet var Arwidsson redan en erfaren Sverigebesökare, även om han ännu inte flyttat dit permanent.⁶⁷ Ilmoni och Arwidsson kände varandra sedan länge. Arwidsson hade i likhet med Ilmoni gått i Borgå gymnasium, och när Ilmoni inledde sina universitetsstudier hade Arwidsson redan kommit en bit på väg i sina studier, var en välkänd figur i studentkretsarna i Åbo och uppenbart uppskattad bland yngre studenter.

Ilmoni med kamrater vistades flera dagar i Stockholm, där de bekantade sig med staden och dess sevärdheter. Den 12 juni fortsatte färden med häst och vagn till Uppsala. Inte heller denna etapp gick raka vägen, för under färden övernattade sällskapet i Rosersberg, ungefär halvvägs mellan Stockholm och Uppsala.⁶⁸ I Uppsala fick Ilmoni följa med universitetets promotion. Under Arwidssons ledning blev han också bekant med flera personer vars verksamhet och produktion han kände till från förut genom litteraturen. Till dem hörde bland andra professorn i historia, filosofen och diktaren Erik Gustaf Geijer samt författaren och kritikern Vilhelm Fredrik Palmblad, som ägde det tryckeri i Uppsala som publicerade fosforisternas verk. Det här tryckeriet fungerade som ett slags nervcentral för Uppsalaromantikerna och även som fysisk samlingsplats.⁶⁹ I Åbo hade Ilmoni ofta hållit alster från Palmblads tryckeri i sina händer, till exempel tidningen *Phosphoros*, men nu fick han besöka tryckeriet och umgås i Palmblads sällskap en kväll. I Uppsalavistelsen ingick avslappnade kvällssammankomster, sång och föreställningar. I det sällskap som Palmblad hade sammankallat framförde Ilmoni också en egen tragisk monolog, ”Den vansinnige”. Rollen var Ilmonis bravurnummer.⁷⁰ Hans val av

Se Sven Andersson, *De första ångbåtarna Åbo–Stockholm. Ett hundraårsminne*, Åbo: Åbo Akademi 1936.

67. Om Arwidssons resor till Sverige, se G. Heinricius, ”A. I. Arwidssons svenska resor 1817 och 1821 och några litterära minnen af dem”, *Finsk Tidskrift* 69:1–2 (1910); Sarjala, *Åboromantiken*, 139–147.
68. Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 49.
69. Palmblad bodde också i tryckeribygnaden. Dessutom övernattade och åt även andra där. Se Söderlund, *Romantik och förnuft*, t.ex. 46–47.
70. Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 50–51.

ämne vittnar delvis om hans medicinska intresse för psykologin, men som tema var en sinnesförvirrad individ också mycket romantiskt.

Ilmonis resa till Uppsala var av allt att döma lyckad. Eftersom det var fråga om ett kort besök ska man inte göra alltför långt gående tolkningar av det. Ilmoni själv skrev något om de övergripande stämningar han upplevde under resan, och där framstår besökets betydelse som ett slags etapp i hans andliga utveckling: ”Hvad mig sjelf angår, så har jag väl nu förhanden en viktig epoch i min psychiska evolutionshistoria, hvartill äfven denna lilla resa icke litet bidragit.”⁷¹ I hans anteckningar är det den rätt smärtsamma insikten om bristerna i den egna utvecklingen som framträder som behållningen av resan, trots de nya akademiska bekantskaperna och erfarenheterna – eller kanske på grund av dem. Han skriver om känslan av rastlöshet, rentav om ett inre kaos och melankoli. Det är som om titten in i livet i Stockholms och Uppsalas kretsar skulle ha fungerat som en spegel, genom vilken Ilmoni kunde iaktta sin egen otillräcklighet på ett nytt sätt. I sig är det här fullt förståeligt för en 24-årig student, som var på sitt livs första utlandsresa utanför den egna, bekanta livssfären.

Det nya läsår som började hösten 1821 innebar fortsatta medicinstudier för Ilmoni och att han förberedde sig för att avlägga kandidatexamen. Han måste ha varit väl medveten om det våldsbrott som berörde det akademiska samfundet i december och om avskedandet av Arwidsson, Afzelius och Bonsdorff som skedde under 1822. Mordförsöket riktades mot hans egen lärare och Arwidsson ingick i hans vänkrets. Vad tänkte Ilmoni om de här händelserna? Det finns det inget entydigt svar på. Gustaf Heinrichius som i tiderna uppenbarligen gick noga igenom Ilmonis kvarlåtenskap hittade inga omnämningar om de säregna händelserna i dennes papper.⁷² Det är svårt att avgöra om detta är en ren slump eller om Ilmoni medvetet har låtit bli att skriva ner några synpunkter på kontroversen. I Ilmonis position finns utan tvekan en viss ambivalens. Han tillhörde, som konstaterat, de så kallade Åboromantikernas krets, där Arwidsson var en central aktör. Å andra sidan stod han på god fot med Aminoff, som utsågs

71. Cit. Heinrichius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 57.

72. Heinrichius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 67.

till universitetets vice kansler 1821, och dennes familj. Han umgicks alltså i de kretsar som på ett avgörande sätt bidrog till att Arwidsson avskedades från universitetet.

Däremot kommenterade Ilmonis studiekamrat Alexander Blomqvist ganska rättfram hur Ilmoni närmade sig familjen Aminoff. I ett brev till den gemensamma vännen Anders Johan Sjögren, som redan hade flyttat från Åbo, antydde Blomqvist våren 1822 att Ilmoni hade förändrats och på senare tid börjat röra sig i nya, finare kretsar. Med förändringen verkar Blomqvist mena både den högre sociala status som den förestående examen i medicin skulle föra med sig och den nya, adliga bekantskapskretsen; han nämner både greve Aminoff och friherre von Troil vid namn i brevet.⁷³ I Blomqvists brev framstår ett sångsällskap som den konkreta länken till de här bättre kretsarna. I det sjöng såväl de aminoffska sönerna som von Troil och Ilmoni.⁷⁴ Vägen till de finare kretsarna öppnades således för Ilmoni åtminstone delvis tack vare hans basröst och goda sångkunskaper. Blomqvist var uppenbart bitter över Ilmonis nya umgänge, för han återvände till saken – den gemensamma vännens oönskade förändring – i flera brev till Sjögren.⁷⁵ Relationen mellan Arwidsson och Ilmoni bröts emellertid inte av att Arwidsson tvingades lämna universitetet i Åbo. När Ilmoni på nytt reste till Stockholm och Uppsala 1823 bodde han hos Arwidsson i Stockholm.⁷⁶

För Ilmonis del var kopplingen till Uppsala tillfällig i form av vistelser där. Trots det var han på många sätt knuten till Uppsala genom sin vänskrets, sin lärare och sin beläsenhet. Ilmonis första resa till Uppsala sammanföll med ett slags brytningstid i hans liv – så tolkade han åtminstone själv resans betydelse. Även Blomqvists irritation över vännens förändring vittnar om ett slags vändpunkt. Må det också nämnas att den monolog som Ilmoni uppförde i Uppsala, ”Den vansinnige”, publicerades i Arwidssons *Åbo Morgonblad* i slu-

73. Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 67–68.

74. Otto Andersson, *Johan Josef Pippingsköld och musiklivet i Åbo 1808–1827*, Helsingfors: Schildt 1921, 94.

75. Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 72.

76. Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 78.

tet av september 1821.⁷⁷ Det är naturligtvis ett sammanträffande att Gadolins gärning blev ett samtalsämne bland stadens invånare några månader senare och att konsistoriet diskuterade hans sinnestillstånd med hjälp av läkarutlåtanden.

ETT MÖTE PÅ HAVET

I det här kapitlet har jag genom exempel belyst hur de akademiska samfunden i Åbo och Uppsala växelverkat. Framför allt det inflytande som Uppsala utövade genom olika lärare har stått i blickpunkten, men även det rykte Uppsala universitet hade vid sekelskiftet 1800 och i början av 1800-talet. I både Franzéns och Tengströms fall personifieras influenserna från Uppsala i Benjamin Höijer. Även om redan samtidigt såg Höijer som revolutionär verkar hans inflytande över såväl Franzén som Tengström ha varit rent akademiskt. När Franzén besökte Uppsala var Höijer fortfarande en ung, om än exceptionellt begåvad docent. Under Tengströms år i Uppsala i början av 1800-talet var Höijer känd som medlem av Juntan och behäftad med ett tvivelaktigt rykte. Trots det sändes släkten Tengströms yngling i lära uttryckligen hos honom.

Kontakterna mellan universiteten i Åbo och Uppsala fortsatte som förut under 1810- och 1820-talen, men för ämbetsmannaledningen i Finland, som var redovisningsskyldig till den ryske kejsaren, började kontakterna bli oönskade. Misstron gentemot Uppsala var förmodligen summan av flera faktorer. I bakgrunden låg kanske tidigare fall, såsom studentprotesterna på 1790-talet och de rykten som surrade runt Juntan, men även den friare offentligheten i Sverige, revolutionära tongångar som på nytt började göra sig hörda i Europa i början av 1820-talet och en önskan att inte reta upp kejsaren. Däremot framstår oron över Uppsalas dåliga inflytande i samband med den gadolinska kontroversen som konstig. I fallen med den Uppsalabördige Hwasser och i synnerhet Afzelius kan man säga att Åbo sannerligen var farligt för dem. Sammantaget var de oroligheter som förekom i Åbo betydligt

77. *Åbo Morgonblad* 29.9.1821, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/425765?page=1> (läst 11.2.2021).

allvarligare än det sedernas förfall bland de långhåriga ungdomarna i Uppsala som Clarke fördömde 1799.

I fråga om läror var Uppsala vid sekelskiftet 1800 en plats där vissa kontinentala nyheter landade tidigare än i Åbo. Detta gäller åtminstone kantianismen, fichteanismen samt romantikens filosofi. Här har Uppsala varit en speciell förmedlare i förhållande till akademien i Åbo. Det är inte fråga om att Åbo aldrig skulle ha anammat de nämnda lärorna utan Uppsalas förmedlande roll – det skulle utan vidare ha skett – men det faktum att Uppsala ändå hade en sådan roll har idéhistorisk betydelse.

Efter sina studieår begav sig Immanuel Ilmoni på en betydligt längre resa än bara till Stockholm och Uppsala. Vid decennieskiftet kring 1830 gjorde han en omfattande, över två år lång rundresa i Europa. Han reste i väg sommaren 1828, ett knappt år efter den förödande branden i Åbo. I början av hösten 1830 återvände han hem genom Sverige och stannade en tid i Stockholm för att träffa bekanta. Han väntade sig också att träffa sin tidigare lärare Hwasser, som man visste var på väg från Finland till Sverige. Under Ilmonis resa hade Hwasser avgått från sin professur i Helsingfors och fått motsvarande tjänst i Uppsala. Hwasser hördes emellertid inte av och Ilmoni var tvungen att stiga ombord på ett fartyg mot Åbo. Vid Vaxholm mötte hans skepp ett fartyg som kom från Finland och som hade Hwasser ombord. Fartyget var i full fart, skrev Ilmoni om detta säregna möte i sin dagbok, och fortsatte:

Dock, då vi måste hålla en liten stund, hade Hwasser tillfälle att från sitt fartyg bege sig till vårt, och nu hade jag åtminstone på några minuters tid att se och tala med denne för mitt hjerta dyrbara vän och lärare – men ögonblicken voro få – vi måste åtskiljas, o huru viktiga äro icke sådana momenter i en människas lefnad! Hela den återstående delen af dagen var

jag af tusende känslor bestormad; ty från vår vänskapskrets var den skönaste länk för alltid lösryckt.⁷⁸

Havet, som så länge hade förenat de akademiska samfunden i Uppsala och Åbo, var nu en konkret skådeplats för detta överraskande möte mellan en lärare och hans elev.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Tryckta källor

- Arwidsson, Adolf Ivar, ”Öfersigt af de sednaste revolutionerna i Svenska Vitterheten”, *Mnemosyne* 50 (1819), 197–200. Finlands nationalbibliotek, digitala samlingarna, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/501636?page=1> (läst 1.10.2020).
- Clarke, Edward Daniel, *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa. Part the third. Scandinavia. Section the second*, London: T. Cadell 1823.
- Franzén, Frans Michael, *Till min biografi. Självbiografiska anteckningar 1772–1824*, med kommentar utgivna av Gösta Lundström, Göteborgs högskolas årsskrift 51, Göteborg 1945.
- Förteckning öfver den del af framledne professoren J. J. Tengströms efterlemnade boksamling, som kommer att försäljas på Helsingfors stads auktionskammare den [...] Februari 1860 och nästföljande bokauktionsdagar*, Helsingfors: 1859. Finlands nationalbibliotek, digitala samlingarna, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/teos/binding/1975049?page=1> (läst 15.1.2021).
- Förteckning öfver framl. biskopen doctor Frans Michael Franzéns efterlemnade boksamling, som kommer att försäljas på Bokauktionskammaren i Stockholm d. 26 febr. och följ. auktionsdagar år 1848*, Stockholm 1848. Finlands nationalbibliotek, digitala samlingarna, <http://urn.fi/URN:NBN:fi-fd2015-00009001> (läst 15.10.2020).
- Ilmoni, Immanuel, ”Den vansinnige”, *Åbo Morgonblad* 39 (1821), 305–311, Finlands nationalbibliotek, digitala samlingarna, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/425765?page=1> (läst 11.2.2021).
- ”Om Fichte”, *Åbo Tidning* 28 (1801), Finlands nationalbibliotek, digitala samlingarna, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/414881?page=2> (läst 1.10.2020).
- Rättegångs-Handlingar, rörande den emot Medicinæ Practicæ professoren vid Kejsrerliga Universitet i Åbo Doctor Israël Hwasser af Studeranden dersammanstådes Johan Emanuel Gadolin d. 10:de December 1821, i Professorens*

78. Cit. Heinricius, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni*, 176.

egne rum, med blottad värja, öfvade våldsgerning. Förra Häftet, Åbo: Bibel-Sällskapets Boktryckeri 1822.

Rättegångs-Handlingar, rörande den emot Medicinae Practicae professoren vid Kejsrerliga Universitet i Åbo Doctor Israel Hwasser af Studeranden dersammanstådes Johan Emanuel Gadolin d. 10:de December 1821, i Professorens egne rum, med blottad värja, öfvade våldsgerning. Sednare Häftet, Åbo: Bibel-Sällskapets Boktryckeri 1822.

Elektroniska resurser

- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Anders Erik Afzelius, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=10962> (läst 20.10.2020).
- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Adolf Leonard Hwasser, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=13148> (läst 15.1.2021).
- Kotivuori, Yrjö, *Studentmatrikel 1640–1852*: Johan Jakob Tengström, webbpublikation, 2005, <https://ylioppilasmatrikkeli.fi/henkilo.php?id=11688> (läst 15.1.2021).

Litteratur

- Andersson, Otto, *Johan Josef Pippingsköld och musiklivet i Åbo 1808–1827*, Helsingfors: Schildt 1921.
- Andersson, Sven, *De första ångbåtarna Åbo–Stockholm. Ett hundraårsminne*, Åbo: Åbo Akademi 1936.
- Breezeale, Dan, ”Johann Gottlieb Fichte”, Edward N. Zalta (ed.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Summer 2018 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/sum2018/entries/johann-fichte/> (läst 20.1.2021).
- Castrén, Gunnar, *Frans Michael Franzén i Finland*, Helsingfors: Helsingfors universitet 1902.
- Castrén, Liisa, ”Turun ylioppilaat ja venäläinen sotaväki 1810- ja 1820-luvuilla”, *Historiallinen Aikakauskirja* 31:2 (1933), 106–123.
- Dhondt, Pieter & Elizabethanne Boran (eds), *Student revolt, city, and society in Europe. From the Middle Ages to the present*, New York: Routledge 2017.
- Grape, Anders, ”Tidsrörelser inom studentvärlden i Uppsala 1792–1793. Tryckfrihetens begravning och studentkonventen”, *Samlaren* 4 (1923), 185–234.
- Hausen, Reinhold, *Nya bidrag till A. E. Afzelii biografi*, särtr. ur Svenska litteratursällskapets *Förhandlingar och uppsatser* 24, Helsingfors 1911.
- Heinricius, G., ”A. I. Arwidssons svenska resor 1817 och 1821 och några litterära minnen af dem”, *Finsk Tidskrift* 69 (1910), 92–115.
- Heinricius, G., *Anteckningar om Immanuel Ilmoni enligt bref och dagböcker*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1912.

- Heinricius, G., *Skildringar från Åbo Akademi 1808–1828*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1911.
- Hägerstrand, Olof, ”*Junta*” som realitet och hörsägen. *Makt och opinioner kring Uppsala universitet under 1790-talet*, Stockholm & Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion 1995.
- Jalava, Marja, *Minä ja maailmanhenki. Moderni subjekti kristillis-idealistsessa kansallisajattelussa ja Rolf Lagerborgin kulttuuriradikalismissa n. 1800–1914*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2005.
- Kalleinen, Kristiina, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiassa. Ministerivaltiosihtööri R. H. Rehbinder Suomen etujen puolustajana Pietarissa 1811–1841*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2017.
- Kallinen, Maija, *Change and stability. Natural philosophy at the Academy of Turku (1640–1713)*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1995.
- Karkama, Pertti, *Kadonnutta ihmisyttä etsimässä. Jobdatusta Johann Gottfried Herderin ajatteluun ja herderiläisyyteen Suomessa*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2007.
- Karkama, Pertti, *Kansakunnan asialla. Elias Lönnrot ja ajan aatteet*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2001.
- Klinge, Matti, *Den politiske Runeberg*, Helsingfors & Stockholm: Söderström & Atlantis 2004.
- Klinge, Matti, ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. Yhteispyrkimyksiä ja aatevirtauksia”, *Historiallinen Arkisto* 61, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1967, 296–429.
- Kuylenstierna, C. W. U., ”Anders Eric Afzelius”, *Svenskt biografiskt lexikon*, Riksarkivet, <https://sok.riksarkivet.se/Sbl/Mobil/Artikel/5579> (läst 26.1.2021).
- Liedman, Sven-Eric, *Israel Hwasser*, Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1971.
- Manninen, Juha, *Benjamin Höijer und J. G. Fichte. Eine Studie zum Fortschritt der Aufklärung*, Oulu: Oulun yliopisto 1987.
- Manninen, Juha, *Miten oppi modernista valtiosta syntyi Suomessa*, Oulu: Sophopolis 2003.
- Nordin, Svante, *Romantikens filosofi. Svensk idealism från Höijer till hegelianerna*, Lund: Doxa 1987.
- Oittinen, Vesa, ”Suomen ensimmäiset kantilaiset”, Heta Gylling (toim.), *Ajatus. Suomen filosofisen yhdistyksen vuosikirja* 56, Helsinki: Suomen filosofinen yhdistys 1999, 45–87.
- Pietarinen, Juhani, ”Eurooppalainen filosofia ja Turun akademia”, *Auraica. Scripta a Societate Porthan edita* 5 (2012), 5–15.
- Pinkard, Terry, *German philosophy 1760–1860. The legacy of idealism*, Cambridge: Cambridge University Press 2002.
- Railo, Juhani E., ”Hwasser, Israel”, *Biografiskt lexikon för Finland* 2. *Ryska tiden*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-4770-1416928957376> (läst 29.1.2021).
- Rantala, Heli, ”Kultur’ / ’Bildung’ vs. ’Civilisation’. A close look at one conceptual asymmetry in the early nineteenth-century Finnish discourse”, Kirill

- Postoutenko (ed.), *Beyond 'Hellenes' and 'Barbarians'. Asymmetrical concepts in European discourse*, New York & Oxford: Berghahn 2023, 102–123.
- Rantala, Heli, "Nordic travellers between the centres and peripheries of civilisation", Hannu Salmi, Asko Nivala & Jukka Sarjala (eds), *Travelling notions of culture in early nineteenth-century Europe*, New York & London: Routledge 2016, 96–112.
- Sarjala, Jukka, *Åboromantiken. Idéer, läslust och nätverk på 1810-talet*, Helsingfors & Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland & Appell Förlag 2025.
- Sjöberg, Johan, *Makt och vanmakt i fadersväldet. Studentpolitik i Uppsala 1780–1850*, Uppsala: Uppsala universitet 2002.
- Söderlund, Petra, *Romantik och förnuft. V. F. Palmblads förlag 1810–1830*, Stockholm: Gidlunds Förlag 2000.
- Väyrynen, Kari, *Der Prozeß der Bildung und Erziehung im finnischen Hegelianismus*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura 1992.
- Åhlén, Bengt, *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*, Agneta Åhlén i samarbete med Lillemor Widgren Matlack och Christer Hellmark (red.), Stockholm: Ordfronts förlag 1986.
- Östling, Johan, *Humboldts universitet. Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia*, Stockholm: Atlantis 2016.

Universitetet i Åbo och ceremoniernas sociala betydelse i staden i början av 1800-talet

Festligheter och gemensamma ceremonier har i århundraden varit en viktig del av de europeiska universiteten. Förutom det akademiska samfundet har också det urbana samhället runt universiteten fått ta del av ceremonierna, när de bredd ut sig över stadsrummet och gjort invånarna medvetna om dem. Karnevaler, processioner, festligheter och invigningar i gemenskapen såsom promotioner har ingått i universitetens ceremoniella ritualrepertoar, med vilken man både har byggt upp den akademiska gemenskapen och kommunicerat om den till människor utanför. Sätten att fira högtiderna kan ha haft lokala särdrag, även om de allmänt taget har följt samma mönster över hela Europa. Ceremonierna, och framför allt promotionerna, har samtidigt förändrats med tiden. Vid många universitet i Syd- och Mellaneuropa började man så småningom frångå de traditionella promotionsfestligheterna vid ingången till modern tid och i stället fylla det tomrum som uppstod med exempelvis olika slag av jubileer vid jämna år. I Norden tvärtom ökade exemotionernas betydelse under 1800-talet.¹ Enligt historikern Torgny Nevéus var slutet

1. Tero Halonen, *Promootio. Elävän yliopistoperinteen historiaa*, Helsinki: Otava 2023, 15–20; Pieter Dhondt, "The bicentenary of Helsinki University in 1840. The jubilee of Russian university in a Nordic context", Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Leiden & Boston: Brill 2011, 30; Pieter Dhondt, "Introduction. University history writing. More than a history of jubilees", Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Leiden & Boston: Brill 2011, 2–4; Richard Kirwan, *Empowerment and representation at the university in Early*

av 1700-talet och början av 1800-talet en guldålder för promotioner i till exempel Uppsala.²

På samma sätt som vid de gamla universiteten var festligheterna en central del av verksamheten vid universitetet i Åbo, grundat 1640. Professorerna och den övriga tjänstemannakåren vid universitetet hade sina egna fester, såsom middagar i samband med rektorsskifte, men de sociala kretsarna vid universitetet omfattade även en heterogen grupp studenter, som deltog i de gemensamma evenemangen antingen som individer eller som en del av hela studentgemenskapen. Den viktigaste, synligaste och mest traditionella festen var examensfesten eller promotionen med rötter i de medeltida europeiska universitetstraditionerna. I Åbo, där man började ordna promotioner på 1600-talet, ordnades efter den officiella delen en supé till vilken också personer utanför universitetet bjöds in. I slutet av 1700-talet breddades repertoaren av festligheter som universitetet ordnade, och de blev vanligare i och med att ett nytt offentligt sällskapliv uppstod i Åbo. Senast på 1800-talet fick festerna med tillhörande baler och processioner synligt fotfäste i staden. De gamla hemliga sällskapen föll i bakgrunden och mer offentliga ceremonier betonades. Samma utveckling gällde också studenternas fester och sällskapslivet, som även det fick större synlighet uttryckligen i stadsrummet.³

I det här kapitlet behandlar jag festernas och ceremoniernas betydelse för universitetet som socialt samfund samt akademins relation till den omgivande staden och det offentliga stadsrummet i början

Modern Germany: Helmstedt and Würzburg, 1576–1634, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2009; Torgny Nevéus, *En akademisk festsed och dess utveckling. Om promotioner vid Uppsala universitet*, Uppsala: Uppsala universitet 1986, 13–16.

2. Nevéus, *En akademisk festsed*, 31
3. Halonen, *Promootio*, 16–67; Topi Artukka, *Tanssiva kaupunki. Turun seurapiirit sosiaalisena näyttämönä 1810-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2021, 73–76; Matti Klinge, "Universitetet som institution", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988, 238–249; Henrik Stenius, *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1987, 108–113; Alfons Takolander, *Erik Gabriel Melartin. Hans liv och verksamhet*, Helsingfors: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1926, 20; G. Heinricius, *Skildringar från Åbo Akademi 1808–1828*, Helsingfors 1911, 16–44.

av 1800-talet. Varför blev promotionerna i Åbo offentliga, och varför bjöds också personer utanför den akademiska gemenskapen in till dem? Hade de akademiska ceremonierna också sociala och politiska dimensioner, och hurdana var de i så fall? När universitetets festligheter i början av 1800-talet undersöks måste man också beakta studenternas roll och de sociala evenemang som de deltog i, för studenterna var en given del av universitetet och dess korporativa karaktär. Hur bidrog studenterna till samhörigheten och till att bygga upp universitetets sociala ställning? Hur syntes deras fester i stadsbilden i Åbo? De evenemang som studenterna själva ordnade ger också en möjlighet att dryfta hur studenterna stärkte sin egen gemenskap och hur ceremonierna bidrog till att studentkårstanken föddes.

Jag studerar ämnet genom två typer av sociala och kulturella be-
givenheter. Den första är magisters- och doktorspromotionerna, som ordnades flera gånger under de första decennierna av 1800-talet, och den andra är studenternas majfest, som var ett mycket synligt evenemang i Åbo. Promotionerna ordnades av universitetet, som också var indirekt involverat i majfesterna. Här närmar jag mig universitetet i Åbo framför allt som ett samfund där såväl professorer, övrig undervisningspersonal och tjänstemannakår, universitetets anställda och tjänstefolk som studenter ingick. Tillsammans och var för sig skapade och upprätthöll de universitetets samhälleliga och sociala position. Studenterna var också strikt underställda universitetets korporativa inflytande. De kontrollerades av universitetets egen jurisdiktion och övervakades genom till exempel nationernas inspektorssystem, där varje nations verksamhet övervakades av en professor.⁴ Genom denna kontakt kände studenterna samhörighet med universitetet och upplevde sig som en del av det akademiska samfundet.⁵

4. Om inspektorssystemet, se närmare John Strömberg, "Studenterna", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988, 291–302.

5. Klinge, "Universitetet som institution", 238–249. Studenternas relation till universitetet kan till exempel studeras utifrån tvisten om rättspraxis 1816. Tvisten handlade om att studenternas juridiska ställning som en del av universitetets jurisdiktion hade avskaffats, vilket upprörde studenterna. Jukka Sarjala, som har undersökt fallet, framhåller att en orsak till tvisten kan ha varit att studenterna befarade att de skulle

Universitetets högtider kan studeras som ritualer som formade och stärkte universitetets identitet. Ritualer är sociala akter som produceras av gemenskapen, upprepas och har en reglerad form. De är byggklossar i deltagarnas sociala identitet, men de är också verktyg för gemenskapen att skapa berättelser om sig själv och förändra samhället, och därmed förnyas de ständigt. Samtidigt fungerar ceremonierna som samfundets minne.⁶ Enligt historikern Edward Muir kan ritualer ses som en modell för beteenden som redan följs, som samfundet eller samhället i miniatyr eller som en spegel där världen och dess sociala uppdelning återspeglas med ritualen som medel.⁷ Jag delar historikern Robert A. Schneiders uppfattning om att ceremonin som allmän term täcker in såväl ritualer och högtider som andra offentliga sociala evenemang. Ceremonin skiljer sig från ritualen, i den mån man över huvud taget kan skilja mellan dem, genom att ritualerna i allmänhet följer noggranna, uppifrån givna och på förhand uppgjorda manuskript.⁸ Det ceremoniella är det sätt på vilket rituella eller högtidliga element med hierarkier och sociala dimensioner syns och uppfattas framför allt av personer utanför gemenskapen.⁹ Ceremonin blir härmed ett medel för det akademiska samfundet att kommunicera sin verksamhet och sin ställning till det övriga samhället.

hamna under den ryska militärens makt, men studenternas starka åsiktsyttringar kan också betraktas ur den akademiska gemenskapskänslans perspektiv. Studenterna kände sig som en del av akademien, vilket skulle ha brutits om jurisdiktionen hade överförts till polisen och kejsaren. Se Jukka Sarjala, *Åboromantiken. Idéer, läslust och nätverk på 1800-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2025, 214–224.

6. Nicholas Howe, "Introduction", Nicholas Howe (ed.), *Ceremonial culture in pre-modern Europe*, Notre Dame: University of Notre Dame Press 2007, 1–10; Edward Muir, *Ritual in early modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press 1997, 5–6; Barbro Klein, "Inledning", Barbro Klein (red.), *Gatan är vår! Ritualer på offentliga platser*, Stockholm: Carlssons 1995, 16–24.
7. Muir, *Ritual*, 3–7; Robert A. Schneider, *The ceremonial city. Toulouse observed 1738–1780*, Princeton: Princeton University Press 1995, 8–11.
8. Schneider, *Ceremonial city*, 10–13.
9. Angående forskning om ceremonier, se t.ex. Lars Edgren, *Stadens sociala ordning. Stånd och klass i Malmö under sjuttonhundratalet*, Lund: Lund University 2021 och Howe (ed.), *Ceremonial culture*.

Källor om de högtider med tillhörande ceremonier som analyseras här har bevarats sporadiskt från början av 1800-talet. Exempelvis i konsistorieprotokollen från universitetet i Åbo eller universitetets kassaböcker finns ytterst få anteckningar med hänvisning till högtiderna. I privata dagböcker och brevväxlingar finns det däremot flera spridda berättelser och notiser som belyser akademin roll som en del av samhället och stadsbilden i Åbo. Dessutom kan man skissa en bild av universitetets verksamhet med hjälp av tidningsmaterial och promotionsrapporter i pressen. Vid sidan av de här källorna har jag använt universitetets konstitutioner eller stadga från 1655 samt i synnerhet Per Brahes konstitutioner från 1661. De sistnämnda var inte officiellt godkända av kungen, men de användes trots det ända in på 1800-talet.

Forskningen kring universitetet i Åbo och dess studenter har långa traditioner, som inleddes redan i 1800-talets Finland. Vid sidan av forskningen om universitetsinstitutionen har det också forskats om festtraditioner sedan början av 1900-talet.¹⁰ En av de första som studerade den tidiga promotionshistorien var Toini Melander, som i sin undersökning ”Promotioista Turun vanhassa akatemiassa” (1927, Om promotionerna vid den gamla akademien i Åbo) särskilt fördjupade sig i promotionernas tidiga struktur- och kulturhistoria.¹¹ Efter henne blev det en lång paus i forskningen om promotionernas historia, tills frågan behandlades i ett verk av Matti Klinge med flera om akademien i Åbo och Kejsarliga Alexanders Universitetet som publicerades på finska 1987 och på svenska 1988 respektive 1989.¹² Den som senast behandlat promotionernas historia är historikern Tero Halonen i *Promootio – elävän yliopistoperinteen historia* (2023, Promotionen – historien om en levande universitetstradition). Halonens verk är den hittills mest heltäckande exposén över promotionstraditionens historia i Finland,

10. Se särskilt Heinricius, *Skildringar*.

11. Toini Melander, ”Promotioista Turun vanhassa akatemiassa”, *Turun historiallinen arkisto II. Turun sivistystyöhistoriaa. Omistettu Turun Suomalaiselle Yliopistolle sen vihkiäisiin ja ensimmäisiin promotsioneihin*, Turku: Turun historiallinen yhdistys 1927.

12. Klinge, Knapas, Leikola & Strömberg, *Kungliga Akademien i Åbo*; Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kejsarliga Alexanders Universitetet 1808–1917*, Helsingfors: Otava 1989.

även om det i huvudsak behandlar promotionskulturen vid Helsingfors universitet och dess föregångare.¹³

I forskningen om studenternas historia kan man skönja en liknande utveckling som i forskningen om promotionerna. Studenternas historia, i synnerhet historien om dem som studerade på 1800-talet, skrevs redan i början av 1900-talet, men studenternas sociala liv och festkultur behandlades i rätt få undersökningar.¹⁴ Det var Matti Klinge som först 1967 mer grundligt tog sig an studenternas historia i sin undersökning om studenternas liv och samhällliga aktiviteter vid universitetet i Åbo och i synnerhet i början av 1800-talet.¹⁵ Den färskaste undersökningen om studenternas historia vid akademien i Åbo är Jukka Sarjalas *Åboromantiken – idéer, läslust och nätverk på 1800-talet* (2025; på finska 2020), som på ett förtjänstfullt sätt behandlar relationerna mellan finska och svenska studenter och de transnationella dimensionerna av studentlivet i Åbo. I både Sarjalas bok och många andra undersökningar om den kungliga akademins tid i Åbo ägnas relativt lite uppmärksamhet åt universitetets festkultur och dess relation till det omgivande offentliga stadsrummet och stadssamfundet. Det finns således en forskningslucka när det gäller universitetets inverkan på utvecklingen inom det offentliga stadsrummet, ceremonierna och societetslivet i Finland.¹⁶

En liknande tendens kan iakttas också internationellt och i synnerhet i den forskning som gäller Sverige.¹⁷ I studier av Uppsala universitets historia förlitar man sig fortfarande ofta på Claes Annerstedts

13. Halonen, *Promootio*. Se även Johanna Ilmakunna (red.), *Promotionen – en akademisk fest*, Helsingfors: Finska Litteratursällskapet 2011.

14. Majfesterna uppmärksammades främst i Heinrichus verk *Skildringar* om kungliga akademien i Åbo.

15. Klinge publicerade sitt verk ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. Yhteispyrkimyksiä ja aatevirtauksia”, *Historiallinen arkisto* 61 år 1967. Undersökningen utkom också som en del av *Ylioppilaskunnan historia. Ensimmäinen osa 1828–1852* (1967), som inledde en omfattande serie om Helsingfors universitets studentkårs historia. I det här arbetet har jag använt den version av Klings undersökning som ingår i *Ylioppilaskunnan historia*. Se även Matti Klinge & Laura Kolbe (toim.), *Suomen ylioppilas*, Helsinki: Otava 1991.

16. Sarjala, *Åboromantiken*.

17. Om den europeiska universitetshistoriens historiografi, se t.ex. Dhondt, ”Introduction”, 1–14 och Kirwan, *Empowerment and representation*.

tre delade verk *Uppsala universitets historia*, som utkom 1877–1914 och som uppnått klassikerstatus, och för promotionernas del på E. Louis Backmans *Doktorspromotioner i Uppsala förr och nu* (1927).¹⁸ Backmans undersökning kompletteras av Torgny Nevéus *En akademisk festsed och dess utveckling – om promotioner vid Uppsala universitet* från 1986, men också i den ligger tyngdpunkten snarare på promotionernas idé- och lärdomshistoria än på festligheterna. Ett centralt verk om festkulturen vid universitet i Nordeuropa är *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation* (2011), med Pieter Dhondt som redaktör, men i förhållande till akademien i Åbo fokuserar det verket på en senare tid, från den senare hälften av 1800-talet till början av 1900-talet.¹⁹ Då började universitetet ändra karaktär från korporativa samfund av lärda till forsknings- och utbildningsinstitutioner som i högre grad tjänade nationella syften. Det historiska bandet till kyrkan ersattes efterhand av band till staten och makthavarna.²⁰

PROMOTIONERNA, HIERARKIN OCH KONSTITUTIONERNA

Vid universitetet i Åbo var promotionen den viktigaste festen både internt och externt. Här vigdes nya magistrar och doktorer officiellt till sina nya lärda grader och upptogs i de lärdas samfund i såväl Åbo som Europa. Promotionen befäste universitetens korporativa karaktär, där uppskattningen byggdes upp inifrån. Bägge graderna var högt värderade inom samfundet, och de gavs inte till alla som avlagt

18. Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia. Del 1–3*, Uppsala: Uppsala universitet 1877–1914; E. Louis Backman, *Doktorspromotioner i Uppsala förr och nu. Disputationer, insignier och privilegier 1477–1927*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag 1927. Hos Annerstedt avslutas historien 1792. Hans arbete har fått en fortsättning under 2000-talet, men för 1800-talets början saknas fortfarande ett översiktsverk.

19. Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Leiden & Boston: Brill 2011.

20. Sarjala, *Åboromantiken*, 92–94, 114–120; Robert David Anderson, *European universities from the Enlightenment to 1914*, Oxford: Oxford University Press 2004, 6–13; Dhondt, ”Bicentenary of Helsinki University”, *passim*; Matti Klinge, ”Det kejserliga universitetet”, Matti Klinge, Rainer Knapas, Antto Leikola & John Strömberg, *Kejserliga Alexanders Universitetet 1808–1917*, Helsingfors: Otava 1989, 90–92.

en universitetsexamen. Centralt i ceremonin var att insignierna för magisters- eller doktorsvärdighet tilldelades utvalda personer, som på det här sättet stärkte sin position som medlemmar av samfundet. Samtidigt betonade akten också de interna hierarkierna inom universitetet genom att placera de lärda i en ny ordning på rangskalan. Genom tal, processioner, dikter och olika slag av symboliska akter prisades samhörigheten och lärdomen, vilket gjorde ceremonierna till en synlig del av promotionen. Vid sidan av den akademiska ämbetsmannakåren deltog ståndspersoner utifrån som gäster i promotionen. Dessa företrädde såväl sin egen referensgrupp som stadsgemenskapen i vidare bemärkelse under promotionsakten och festen. Härmed hade universitetet genom promotionsfestligheterna kontakt med det omgivande urbana samhället, som det stod i växelverkan med.²¹

Ceremonier och symboler för hierarkin ingick i promotionerna från början, även om de kunde variera mellan universiteten. Praktiker och symbolik som hade uppstått under senmedeltiden överfördes också till universitetet i Åbo, där den första promotionen ordnades 1643, tre år efter att universitetet hade grundats. Den första kända promotionen i Uppsala ordnades år 1600 och i Lund 1670; i det svenska riket infördes och utvecklades promotionerna således uttryckligen under 1600-talet. De var vid alla svenska universitet en central del av den interna, akademiska gemenskapen och en akt som underströk universitetets samhälleliga position, men samtidigt hade de också politisk betydelse som en del av stormaktspolitiken.²²

Modellen för promotionerna i Åbo kom från Uppsala. Deras grundstruktur definierades i universitetets konstitutioner, som också tillämpades i Åbo. De första universitetsstatuterna och universitetsprivilegierna i det svenska riket stiftades för att reglera verksamheten vid Uppsala universitet, som grundades 1477. De första egentliga kon-

21. Halonen, *Promootio*, 27–36; Tero Halonen, ”Ylentämisen ja yleveyden juhlaa”, Ilmakunnas (red.), *Promotionen – en akademisk fest*, 11–18; Matti Klinge, ”Undervisning och studier”, Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kungliga Akademien i Åbo*, Helsingfors: Otava 1988, 463–467.

22. Halonen, ”Ylentämisen ja yleveyden juhlaa”, 11–14; Nevéus, *En akademisk festsed*, 13–19, 155; Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia. Del 1*, Uppsala: Uppsala universitet 1877, 101.

stitutionerna infördes i början av 1600-talet, och då uttryckligen för Uppsala universitet. Konstitutionerna gav detaljerade riktlinjer för bland annat universitetets struktur, tjänster, privilegier, undervisning, studenternas skyldigheter samt traditioner, såsom hur disputationer och processioner skulle ordnas. När Sverige grundade nya universitet i Dorpat 1632 och Åbo 1640 togs samma konstitutioner från år 1626 i bruk också där.²³

De första statuterna, kallade Skyttes konstitutioner, reformerades 1655, och dessa så kallade karolinska konstitutioner var i huvudsak i kraft ända in på 1800-talet. Formellt sett var konstitutionerna stadgor för Uppsala universitet, men tillämpningen sträckte sig också till övriga delar av riket. Vid sidan av dem reglerades livet vid universitetet i Åbo av de så kallade Per Brahes konstitutioner från 1661. Dessa hade inte laga kraft i hela riket, men de reglerade uttryckligen verksamheten lokalt vid universitetet i Åbo. Bägge stadgorna var i kraft i Finland till 1828, då nya statuter, det vill säga regler, antogs för Kejsarliga Alexanders Universitetet som hade flyttat till Helsingfors. Fram till dess var också promotionerna i det närmaste oförändrade.²⁴ Även i Uppsala reformerades konstitutionerna från 1600-talet först i mitten av 1800-talet.²⁵

Den administrativa styrning som konstitutionerna föreskrev sträckte sig också till de ceremonier och festligheter som universiteten ordnade, för både de karolinska konstitutionerna från 1655 och Brahes konstitutioner från 1661 stipulerade noggrant om festernas hierarki. En viktig ceremoniell akt under promotionen, vid sidan av promoveringen som skedde i solennitetssalen, var processionen, där universitetets professorer, promovenderna och hedersgästerna förflyttade sig

23. Annerstedt, *Uppsala universitets historia. Del 1*, 121–125; C. M. Schybergson, ”Per Brahes konstitutioner av år 1661 för Åbo Akademi”, övertryck ur *Åbo Akademis Årsskrift 1919*, Åbo: Åbo Akademi 1920, 1–3.

24. Mari Välimäki, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset subteet ja toimijuus Ruotsin yliopisto-kaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turku: Turun yliopisto 2021, 37–38; Halonen, ”Ylentämisen ja yleveyden juhlaa”, 11–14; Klinge, ”Det kejsarliga universitetet”, 90–105; Annerstedt, *Uppsala universitets historia. Del 1*, 212–216.

25. Nevéus, *En akademisk festsed*, 33.

från solennitetssalen till domkyrkan för att ta del av en gudstjänst.²⁶ Genom processionen ställdes det akademiska samfundet till påseende för stadsbefolkningen, men i grunden var detta ett sätt att visa upp akademins auktoriet. Processionen hade stor betydelse, vilket framgår av att praxis för den fastställdes i konstitutionerna.

För ceremonierna vid universitetet i Åbo var framför allt Brahes konstitutioner viktiga, eftersom de definierade verksamheten på lokal nivå. Främst i processionen tågade universitetets kansler, och när han hade förhinder gjorde rektor det. Kansler och rektor var universitetets högsta maktutövare och mest synliga representanter i universitetets offentliga verksamhet, och därmed självskrivna att leda processionen. Efter dem gick, i enlighet med bestämmelserna, de studenter som tillhörde första eller andra klassen inom adeln, det vill säga var grevar eller friherrar, samt ättlingar till riksråden, och därefter gick fakulteternas professorer och universitetets kamrer. Efter dem tågade övriga adliga. I Brahes konstitutioner nämndes varken studenter utanför adeln eller universitetets personal utanför professorskåren, men dessa placerade sig enligt ståndssystemets logik efter de adliga studenterna.²⁷ Ordningsföljden var densamma också i de karolinska konstitutionerna.²⁸ Dessa reglerade emellertid endast grunden, som sedan kompletterades från fall till fall. Det gjordes 1819, då också jubelmagistrar promoverades under filosofiska fakultetens 50-årsjubel-promotion, även om endast en av dem kunde närvara. Jubelmagistern hade rätt att delta inte enbart i promotionen utan också i processionen. Denna sedvana hade anammats från Uppsala och Lund samt från äldre tysk tradition.²⁹

Den ceremoniella hierarki som tillämpades i processionerna följde inte till fullo den interna makthierarkin vid universitetet, enligt vilken professorerna skulle ha följt rektor i tjänsternas rangordning

26. Pehr Ström (red.), "1655 års konstitutioner", *Doktorspromotionen fredag 27 maj 2005*, Uppsala: Uppsala universitet 2005; Schybergson, "Per Brahes konstitutioner", 33–51; Klinge, "Undervisning och studier", 472.

27. Schybergson, "Per Brahes konstitutioner", 32–34.

28. Ström (red.), "1655 års konstitutioner".

29. Halonen, *Promootio*, 70–72. Om jubeldoktorernas historia, se även Nevéus, *En akademisk festsed*, 98–101.

och studenterna skulle ha kommit först efter dem. Däremot förenade hierarkin i konstitutionerna akademins maktsystem med den samhälleliga rangordningen, där ståndpositionen vägde tyngre än universitetets interna maktstruktur. I konstitutionerna sägs ingenting om varför de icke-adliga studenterna och de lärare som inte tillhörde professorskåren inte nämns, men sannolikt var deras position så entydig att den inte behövde skrivas in i stadgorna. Däremot krävde ordningsföljden för adeln i förhållande till universitetets professorer en precisering på konstitutionsnivå, för undvikande av eventuella tvistemål och ärekränkingsfall.

Det hierarkiska upplägget gällde också andra möten och tillställningar som universitetet arrangerade. Vid dem var det sittordningen som definierades av hierarkin; den slog fast hur professorskåren, magistrarna och de övriga akademiska personerna satt i förhållande till varandra. I sittordningen följdes en mer noggrann rangordning än i processionerna, så att professorskåren hade en intern hierarki som utgick från vid vilken fakultet respektive lärostol fanns. Till vänster om mittgången satt professorerna under ledning av kansler och rektor. På denna sida satt också de närvarande doktorerna och magistrarna. Till höger om katedern satt personer som inte tillhörde universitetet. På första raden satt riksråden och andra höga ämbetsmän inom riket, såsom landshövdingarna. Bakom dem satt studenterna i samma ståndshierarkiska ordning som i processionerna.³⁰

De konstitutioner som universitetet tillämpade hade således två nivåer som reglerade den akademiska gemenskapen. Konstitutionerna var stadgor som möjliggjorde ordningen och verksamheten inom gemenskapen, och de reglerade alla de viktigaste strukturerna, rollerna, hierarkierna och symbolerna. Utöver den interna ordningen reglerade konstitutionerna också universitetets yttre habitus, och därmed även kommunikationen utåt. Vid promotionerna kommunicerade universitetet genom praktfulla processioner, genom markörer för den interna hierarkin och yttre symboler, såsom deltagarnas klädsel, universitetets silverspiror och de promoverades lagerkransar. Genom sittordningen under gudstjänsten och festerna och genom tryckta festtal kommu-

30. Schybergson, "Per Brahes konstitutioner", 32–34.

nicerade man också om akademisk ställning, vilket understryker den betydelse hierarkin hade såväl inom universitetet som i samhället i början av 1800-talet.³¹

När ceremonierna var öppna också för andra stadsbor än de som hörde till universitetet var också ordningen en annan. Konstitutionerna definierade evenemang av det här slaget som bröllopfester eller offentliga supéer. Då stod riksråden och de grevliga eller friherrliga landshövdingarna högst i hierarkin och efter dem kom kansler och rektor. Universitetets ledarduo följdes av de adliga hovrättsassessorerna av första klass, professorerna i teologi och efter dem de övriga professorerna och de adliga hovrättsämbetsmännen av andra klass i fakultets- och anciennitetsordning. Efter dem kom slottsherrarna, borgmästarna och övrig akademisk personal, och slutligen stadens magistrat, studenter och övrigt borgerskap.³² Eftersom universitetets processioner visade upp den sociala hierarkin hade de också en stark koppling till de rådande politiska maktkonstellationerna och hur de representerades. Genom att följa sittordningar stärkte universitetet inte endast de politiska maktrelationerna utan också den korporativa samhällsordningen, där olika institutioner stod i ett hierakiskt förhållande till varandra.

Konstitutionerna var i kraft i 150 år, samtidigt som det omgivande samhället förändrades. Det fanns till exempel inga närvarande riksråd på 1810- och 1820-talen, eftersom rådet var en del av det svenska politiska systemet. I Åbo fanns det däremot många nya instanser som konstitutionerna skulle tillämpas på. Till dem hörde framför allt generalguvernören och medlemmarna av senaten, som hade inrättats 1809, liksom andra höga ämbetsmän som verkade i Åbo i synnerhet medan staden var huvudstad på 1810-talet. För hovrättens del skulle nu hovrättspresidenten och vicepresidenten samt hovrättsråden beaktas i stället för de adliga assessorerna, eftersom assessorerna stod lägre i rang än de övriga i hovrättens interna rangordning. Konstitutionerna

31. Om festtalen, se Klinge, "Undervisning och studier", 476–485, och om universitetets yttre insignier, se Matti Klinge, "Grundläggning och syfte", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988, 81–89.

32. Schybergson, "Per Brahes konstitutioner", 32–34.

skrevs inte om, men universitetet skulle ändå följa de rådande politiska maktkonstellationerna och sociala hierarkierna för att vara i samklang med andan i stadgorna och samhället.

PROMOTIONEN OCH STADEN

Universitetets politiska, sociala och kulturella tyngd i samhället ökade under 1810- och 1820-talen. Det fick större resurser av kejsaren, och genom att festligheterna blev fler syntes och hördes universitetet allt starkare i Åbo. Den synligare identiteten fick ökad pondus framför allt av universitetets egen offentliga verksamhet. Universitetet var emellertid inte den enda samhälleliga institutionen i staden, utan även hovrätten, borgerskapet bestående av de mest förmögna handelsmännen och hantverksmästarna, magistraten och de nya ämbetsverk som hade grundats på 1810-talet, inte minst senaten och dess ämbetsmän, konkurrerade om de sociala positionerna. Institutionerna hade sina identiteter, som på ett avgörande sätt påverkades av deras samhälleliga ställning och förhållande till andra samfund. De kunde utöka sitt sociala kapital genom att hävda sig i konkurrensen om uppmärksamhet och synlighet. Ett av de mest synliga sätten att göra det var att ordna offentliga fester med tillhörande ceremonier.³³

Promotionerna var trots sin offentliga karaktär i första hand universitetsinterna ceremonier som till sin struktur stödde samhörigheten, och i centrum för dem stod uttryckligen det lärda samfundet. Genom promotionen knöt universitetet också samtiden till en lång historisk och kosmopolitisk, europeisk universitetstradition och i synnerhet till Uppsala universitets influensområde. Samtidigt kunde promotionerna tydligt urskiljas i stadsrummet genom sina högtidligheter och lokala ceremonier. Dessa försiggick delvis i det gemensamma stadsrummet, och även personer utanför universitetet deltog i dem. Inte minst de akademiska processionerna var en del av detta symboliska band mellan universitetet och staden. Invånarna i Åbo följde processionen på gatorna, men en del av dem hade också möjlighet att delta i hela

33. Artukka, *Tanssiva kaupunki*, 67–80; Klinge, ”Det kejserliga universitetet”, 28–34.

Akademihuset i Åbo fotograferat av K. E. Ståhlberg. Historiska bildsamlingen, Museiverket, Helsingfors.

promotionsakten som inbjudna gäster.³⁴ Åskådarna var emellertid ingen passiv del av ceremonin, vilket Edward Muir som studerat processioner understryker, utan genom att se på processionerna, som avsetts att vara offentliga, blev de själva en del av akten. Offentliga processioner fungerade således inte utan åskådare, för vilka de delvis ordnades.³⁵

Åbobor som inte tillhörde universitetet fick möjlighet att delta i promotionsakten som inbjudna gäster senast i början av 1800-talet. Det exakta ceremonielet för promotionsakterna från den tiden har inte bevarats bland universitetets handlingar eller på tidningssidorna, men det finns beskrivningar av dem i privata källor. En av dem som nedtecknade sin besökarupplevelse i sin dagbok var

-
34. Jfr Klinge, "Grundläggning och syfte", 85–88. Om kontakterna till Uppsala, se Sarjala, *Åboromantiken*, 139–193.
35. Edward Muir, "The eye of the procession. Rituals of seeing in the Renaissance", Nicholas Howe (ed.), *Ceremonial culture in pre-modern Europe*, Notre Dame: University of Notre Dame Press 2007, 130–132. Se även Kirwan, *Empowerment and representation*, 187–200.

hovrättsdomaren Johan Winter, som deltog i 1815 års promotion som inbjuden gäst utanför det akademiska samfundet. Winter beskriver hur han tillsammans med hundratals andra Åbobor hade trängts i det då ännu inte invigda akademihuset för att följa med magisterspromotionen. Winter hade fått en plats på ena sidan i musiksalen, där han iakttog hur ceremonin framskred. Enligt hans uppgifter var över fyrahundra personer på plats, av vilka nästan hälften var kvinnor. Bland publiken fanns förutom den akademiska ämbetsmannakåren och promovenderna även släktingar till dessa samt andra personer ur stadens societet.³⁶

Efter magisters- och doktorspromotionen följde promotionsaktens andra del, där universitetets lärda, promovendernas anhöriga och andra inbjudna gäster samlades till festgudstjänst i Åbo domkyrka. Universitetets representanter och de nypromoverade förflyttade sig i konstitutionsenlig ordning i procession till kyrkan medan Åbobor som kommit för att se på evenemanget stod bredvid.³⁷ Däremot finns det inga säkra uppgifter om huruvida de inbjudna gäster som inte tillhörde universitetet deltog i processionen. Det är möjligt att gästerna anslöt sig till processionen bakom universitetets personal och studenterna, men sannolikt gick de till kyrkan efter processionen, eftersom syftet med denna uttryckligen var att framhäva den akademiska gemenskapen. Johan Winter skriver inte rent ut att han skulle ha deltagit i processionen från akademihuset till domkyrkan, så frågan förblir något oklar.³⁸ I vilket fall som helst hade processionen en stark symbolisk betydelse riktad till de stadsbor som följde med den. Även promotionsgudstjänsten hade symbolisk betydelse, och den kan ses som en akt som välsignade förbundet mellan tron och vetenskapen.

Den egentliga festen hölls på kvällen, när promovenderna ordnade en tacksägelsebal med supé för professorerna och festpubliken, som i huvudsak bestod av Åbobor. År 1815 hölls festen i akademihuset, där cirka tvåhundra personer hade samlats. Deltagarna bjöds på mat och

36. Johan Winters dagbok 13.10.1815, J. P. Winters arkiv, Finlands riksarkiv (FRA), Helsingfors. Utdraget ur Winters dagbok är också publicerat i Heinricius, *Skildringar*, 24–26.

37. Schybergson, ”Per Brahes konstitutioner”, 47; Melander, ”Promotioista”, 228.

38. Johan Winters dagbok 13.10.1815, 15.6.1818 och 27.6.1823.

Promotionsinbjudningar adresserade till hovrättsdomaren Johan Winter ur Åbo stadsmuseums samlingar. Foto: Topi Artukka.

dryck, såsom te, punsch och bischoff. För underhållningen stod en rysk militärörkester. Förutom musiken ingick det också skåltal till kejsarparet, till storfurstendömet institutioner såsom regeringskonseljen och hovrätten samt till de promoverade magistrarna. De största hedersbetygelserna riktades till biskop Jacob Tengström, som närvarade, och till promotorn, professor Gustaf Gabriel Hällström, som under hurrarop och skålar bars i guldstol runt festsalen. Hällström bars rentav hem i guldstol efter festen omkring klockan två på natten.³⁹ Under senare år ordnades promotionsmiddagen på Åbo societetshus med plats för gott och väl över femhundra gäster.⁴⁰

Praxis att bjuda in viktiga gäster och stadens elit att följa med promotionen hade skrivits in redan i Per Brahes konstitutioner 1661. Enligt dem skulle samhällets och universitetsstadens elit och höga ämbetsmän bjudas in till akademiska fester.⁴¹ Inbjudningarna skickades till gästerna dagen före eller alldeles in på promotionen, vilket innebar att de inte fick allför mycket tid på sig att förbereda sig för deltagandet. Därför uteblev sannolikt en stor del av de inbjud-

39. Johan Winters dagbok 12–13.10.1815.

40. Olof Järnefelt till Gustaf Järnefelt 6.11.1817, EC:209, Ilomantsin kihlakunnan kruununvoudin kirjekokoelma, FRA, Joensuu; Heinricius, *Skildringar*, 44.

41. Schybergson, "Per Brahes konstitutioner", 32–34; Melander, "Promotioista", 217.

na från festen. Det var visserligen känt långt tidigare att det skulle ordnas promotion, men den officiella inbjudan gick ut till gästerna först då.⁴² Det var gratis för gästerna att delta eftersom de blivande magistrarna av tradition betalade för både själva promotionsakten och supéarrangemangen.⁴³ Det här betalningssystemet tillämpades i Åbo också på 1800-talet, liksom i Uppsala, för det var dyrt att ordna promotionshögtider och universitetet hade inte råd att traktera hundratalas medlemmar ur Åbosocieteten. I Uppsala ledde avgifterna till och med till protester mot hela promotionsceremonin, vilket senare skedde också i Helsingfors.⁴⁴

Universitetet var en maskulin institution i det tidigmoderna Åbo, liksom på övriga håll i Europa. Samtliga lärare och studenter var män. Kvinnorna stod emellertid inte helt utanför den akademiska gemenskapen utan kunde delta i den genom promotioner och andra festligheter. Under 1800-talet var kvinnorna närvarande som gäster under såväl promotionsakten som den efterföljande supén. Vid sidan av rollen som åskådare tilldelades kvinnorna rollen som musa genom att universitetsgemenskapen hedrade dem i tal och höjde skålar för dem.⁴⁵ Matti Klinge framhåller att de ceremoniella festtalen till kvinnor blev en lika central del av promotionsceremonielet som de lärda orationerna.⁴⁶ Promotionerna hade under 1700-talets lopp blivit alltmer synliga offentliga societetstilldragelser, där kvinnornas närvaro var naturligt och även förväntad, eftersom det offentliga sällskapslivet förutsatte att både män och kvinnor deltog.

Det är tyvärr svårt att i efterhand spåra namnen på de personer utanför universitetet som deltog i promotionerna, eftersom inga gästlistor har bevarats. Utifrån konstitutionerna och tidens allmänna

42. Johan Winters dagbok 12–13.10.1815; Melander, "Promotioista", 217.

43. Halonen, *Promootio*, 52–53; Melander, "Promotioista", 217, 229.

44. Halonen, *Promootio*, 139–142; Nevéus, *Akademisk festsed*, 34–50.

45. Johan Winters dagbok 12–13.10.1818. Jfr Melander, "Promotioista", 217–218. Kvinnor deltog även 1811, när universitetet ordnade en stor tvådagarsfest till kejsarens ära, så deras närvaro var inte begränsad till endast promotionerna. Carl von Bonsdorff, *Åbo Akademi och dess män 1808–1828 I*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1912, 140–144.

46. Klinge, "Undervisning och studier", 485.

konventioner för sällskapslivet samt exemplen ovan kan man sluta sig till att de inbjudna gästerna uttryckligen representerade den lokala societetseliten. Efter att universitetet hade flyttat till Helsingfors tog man för vana att bjuda in höga gäster brett, inklusive från S:t Petersburg och Stockholm, men något sådant finns det inga antydningar om när det gäller universitetets tid i Åbo.⁴⁷ Det här får stöd av praxis att skicka ut inbjudningarna nära promotionsdagen, men även av universitetets roll som en lokal maktfaktor som inte hade samma nationsbyggande betydelse som senare.

STUDENTERNAS MAJFEST SOM GEMENSKAPSSTÄRKARE

Det sociala livet med fester och andra nöjen var en väsentlig del av studentlivet i början av 1800-talet, såväl i Åbo som i Uppsala. I Åbo hade studenterna egna sammankomster i synnerhet inom ramen för de lokaler och aktiviteter som nationerna erbjöd, men de deltog också i stadens allmänna sällskapsliv, antingen tillsammans med ståndspersoner på exempelvis assembléebalen på Societetshuset eller med det lägre borgerskapet på kvällstillställningar i Seipells sal. Många studenter hade också själva högreståndsbakgrund i början av 1800-talet, vilket öppnade dörrarna till societetskretsarna för dem på samma sätt som för övriga medlemmar av stadens elit. Förutom på baler och i samkväm på stadens krogar tillbringade studenterna tid i stadens kaffehus och biljardsalar samt under våren och sommaren på kägelbanan i Kuppis.⁴⁸

När studenterna rörde sig i Åbosocietetet representerade de både universitetet och sin egen sociala referensgrupp, men när de rörde sig tillsammans var de först och främst medlemmar av universitetet i Åbo. En sådan kollektiv uppvisning var studenternas majfest, som

47. Dhondt, "Bicentenary of Helsinki University", 19–35.

48. Artukka, *Tanssiva kaupunki, passim*; Ilmari Heikinheimo, *Kaarle Aksel Gottlund. Elämä ja toiminta I*, Helsinki: WSOY 1933, 96–98; Heinricius, *Skildringar*, 45–57. Om Uppsala, se Sven Svensson, "Studentens klang och jubeltid. Från Juntan till skandinavismen", *Upsalastudenten genom tiderna. En skildring utgiven i anledning av Upsala Studentkärs hundraårsminne*, Uppsala: A.-B. Lundequistska bokhandeln 1950, 169–173.

hade uppstått bland studenterna och som blev deras viktigaste tilldragelse i 1810-talets Åbo. Festen hölls i början av maj på arméns gamla exercisfält bakom Kuppis källa i utkanten av staden. Studenterna hade antagligen valt den här platsen för att den låg avsides men ändå var lätt att ta sig till. Studenterna samlades på det öppna fältet tillsammans med universitetets professorer för att fira våren och det annalkande slutet på läsåret.⁴⁹ Samvaron med professorerna underströk festens akademiska betydelse, så majfesten hade en djupare klangbotten av samhörighet.

Den första majfesten firades förmodligen 1817. En motsvarande fest hade ordnats också föregående år, men då var alla deltagare från akademins österbottniska nation och festen samlade inte hela den studerande ungdomen.⁵⁰ Två år senare var majfesten redan en etablerad del av studieåret, vilket A. I. Arwidsson konstaterade för sin vän Johan Pippingsköld i ett brev den 8 maj 1819: ”Det vanliga Majkalaset firades i Torsdags, med undantag af några små misstag, rätt beskedligen.”⁵¹ Majfesten var en viktig händelse i 1810-talets Åbo, och den firades också på 1820-talet, men efter att universitetet hade flyttat mattades festligheterna av.⁵² I Helsingfors ordnades majfester ett par gånger på 1830-talet, men de återupptogs i studenternas vårprogram på ett mera synligt sätt först på 1840-talet, när en gemensam sammankomst för studenterna ordnades i Helsingfors den 13 maj 1848. Studenterna som hade samlats på Gumtäkts ängar uppförde då *Vårt land* för första gången, och evenemanget präglades också i övrigt av fosterländskhet och stärkt studentideologi.⁵³

49. Nils Henrik Pinello, *Små berättelser och tidsbilder af Kapten Puff* II, Åbo: G. W. Wilén & C:o 1868, 29–32.

50. Eliel Aspelin-Haapkylä, ”Erään pohjalaisen ylioppilaan kirjeitä Turusta 1816–17”, *Aika* 1 (1914), 181–182.

51. Adolf Ivar Arwidsson till Johan Josef Pippingsköld 8.5.1819, SLSA 97, Svenska litteratursällskapets arkiv.

52. Svante Dahlström, ”En Åbostudents dagbok”, *Album utgivet av Åbo avdelning* II, Helsingfors 1911, 47–60.

53. Matti Klinge, ”Kumtähden juhla ja Suomen identiteetti”, Matti Klinge & Laura Kolbe (toim.), *Suomen ylioppilas*, Helsinki: Otava 1991, 45–48; G. Heinrichus, *Anteckningar om Immanuel Ilmoni. Enligt bref och dagböcker*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1912, 240.

Majfester ordnades också i Uppsala, där studenterna senast i början av 1820-talet började samlas för att fira våren. Majfesten i Uppsala var framför allt nationernas fest, och studenterna samlades först inom den egna nationen för att sedan bege sig ut för att fira vårens ankomst. Majfesterna föll emellertid snart bort från Uppsalastudenternas program, men på 1840-talet togs de upp på nytt när nationerna började ordna karnevaler i månadsskiftet april–maj. I dem ingick bland annat en procession genom staden.⁵⁴ Studenterna i Åbo hade täta kontakter till Uppsala under 1800-talet, men det verkar som om majfesten framför allt var ett evenemang som Åbostudenterna själva skapade och vars historia snarare gick tillbaka till tidigare majfester än till förebilder i Uppsala.⁵⁵

Samhörigheten över nationsgränserna upphörde inte med att studenterna slutade ordna majfester, utan kanaliserades genom studenternas sångrörelse. Studentsången, det vill säga sånger som sjöngs i kör och handlade om studieliv och studenter, blev mycket populär bland studenterna i Uppsala och spreds också till Finland. Att sjunga på gator och i köror var en del av samma *Burschenschaft*-rörelse som traditionen att studentkören samlades på ett gammalt exercisfält för att fira våren, akademien och gemenskapen. I Åbo förekom körsång redan 1816, men rörelsen blev aktivare i början av 1820-talet. Studentsång var inget som skedde slumpmässigt i stadsrummet, utan för studenterna var det ett sätt att befästa det egna reviret, vilket i sin tur stärkte banden mellan de studenter som deltog.⁵⁶

Ett liknande gemenskapsstärkande element ingick som en väsentlig del i majfesterna. Festerna strukturerades enligt på förhand

54. Svensson, "Studentens klang och jubeltid", 179; se även Johan Sjöberg, "En tagg bland blommor. 1840-talets studentkarnevaler i Uppsala", Henrik Ägren (red.), *När studenten blev modern. Uppsalas studenter 1600–1850*, Uppsala: Uppsala universitet 1999, 71–80.

55. Sarjala, *Åboromantiken*, 139–162; Liisa Castrén, *Adolf Ivar Arwidsson. Nuori Arwidsson ja hänen ympäröstönsä*, Helsinki: Otava 1944, 130. Relationerna var rentav så täta att de ryska myndigheterna förbjöd studenterna att resa över Östersjön till Sverige. Matti Klinge, "Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. Yhteispyrkimyksiä ja aatevirtauksia", *Ylioppilaskunnan historia I*, Helsinki: HYY & Gaudeamus, 1978, 119–120.

56. Sarjala, *Åboromantiken*, 162–175; Svensson, "Studentens klang och jubeltid", 127–129.

överenskomna arrangemang, där ceremonierna och det offentliga framträdandet spelade en central roll. Evenemanget började i akademihuset, där studenterna och universitetets lärarkår samlades för att inleda festen. Från akademihuset gick de i procession mot Majfältet i Skansen, där den egentliga festen tilldrog sig. Processionen leddes självfallet av universitetets rektor, och efter honom gick professorerna, universitetets adjunkter samt magistrarna i rangordning. Därefter följde studenterna uppställda nationsvis och ledda av sina inspektorer.⁵⁷ Hierarkin i promotionsprocessionerna anammades alltså också i de här för universitetet och studentkåren gemensamma processionerna. De personer som deltog i processionen ställde upp sig enligt universitetets interna rangordning, vilket stärkte uppfattningen att det handlade om en fest för universitetssamfundet.

Den pampiga processionen väckte uppmärksamhet bland stadsborna, när den tågade från akademihuset längs Nylandsgatan mot Skansen. Vid Nylands tull anslöt sig det ryska regementets orkester, ledd av universitetets musiklärare Carl Salgé. Musiken och sången var vid sidan av talen centrala delar av festligheterna på fältet. Dessutom tävlades det i lekar och spel, såsom bollspel, bockhoppning och brottnings, vilket underströk betydelsen av kroppslighet och styrka. Under festen rådde ändå en anda av ömsesidig respekt mellan studenterna och lärarkåren, och källorna säger ingenting om att tävlingarna och lekarna skulle ha gått till överdrifter.⁵⁸ Under kvällen försiggick festligheterna i ett tält eller under något tak, och platsen hade dekorerats med vimplar och flaggor, vilket tyder på att man tänkt på arrangemangen i förväg och ansträngt sig för dem.⁵⁹

Festen hade ett eko av högstämndhet. Alla studenter var klädda i sina studentuniformer, vilket underströk det ceremoniella och evene-

57. Olof Järnefelt till Gustaf Järnefelt 12.5.1818; Anders Johan Sjögrens dagbok 1.5.1817 (del II) och 13.5.1818 (del II), Åbo universitets bibliotek; Lauri O. Th. Tudeer, ”Piirteitä yhteisistä ylioppilaspyrinnöistä”, *Aika* 2 [1914], 295.

58. Olof Järnefelt till Gustaf Järnefelt 12.5.1818; Anders Johan Sjögrens dagbok 1.5.1817 (del II) och 13.5.1818 (del II); Tudeer, ”Piirteitä yhteisistä ylioppilaspyrinnöistä”, 295; Pinello, *Små berättelser* II, 29–31.

59. Johan Winters dagbok 13.5.1818; Pinello, *Små berättelser* II, 29–31.

mangets vikt och gemenskapsanda.⁶⁰ Klädkoden var också en signal om studentrörelsens enhet till stadens övriga befolkning och gjorde studenterna synliga i det offentliga rummet. Till den högtidliga stämningen bidrog också att universitetets lärarkår och i synnerhet rektor närvarade. Med tal och sång skapades en gemensam anda inte bara mellan studenterna utan inom hela universitetssamfundet.

Man ska emellertid inte se majfesten som enbart en högstämnd och sund sångfest, för det ingick också ett häftigt supande. Enligt Johan Winters dagbok lämnade deltagarna i studentfesten den 13 maj 1818, sammanlagt 160 till antalet, efter sig hundra tomma punschflaskor och sextio urdruckna rödvinskannor.⁶¹ De glada och rusiga majfesterna försiggick inte heller helt utan kontroverser. Studenterna förhöll sig kritiska särskilt till professor Myréeen, som hade försökt förhindra hela evenemanget 1818. För vissa var det svårt att smälta att professorerna över huvud taget deltog. Frågan kommenterades ända borta i Uppsala.⁶² Bakom det låg en uttrycklig önskan att stärka studenternas egen korporation, studentkåren, och den gryende studentkårsandan.

Den första majfest som var gemensam för alla studenter föddes i vilket fall som helst av den stärkta gemenskaps känslan. Den nationsöverskridande studentkårsandan var en central orsak till festen, vars syfte inte bara var att fira våren utan också att betona studenternas interna kamratskap såväl för professorerna som för de ryska myndigheterna. Majfesten med sin procession var, vid sidan av att studentkåren grundades, den första formen av organisering där studenterna själva var initiativtagare. Festens ceremonier utnyttjades på detta sätt för den interna organiseringen och hade som syfte att skapa bindeämnen inom hela studentkåren och förena studenterna bredare än nationerna gjorde. I Europa hade processionerna redan länge haft denna funktion att skapa samhörighet, och i synnerhet under 1800-talet började man

60. Olof Järnefelt till Gustaf Järnefelt 12.5.1818.

61. Johan Winters dagbok 14.5.1818.

62. Castrén, *Adolf Ivar Arwidsson*, 130–131.

använda processioner och parader som byggstenar också för en urban medborgaridentitet, vilket historikern Paul O'Leary har påvisat.⁶³

Samtidigt var uppvisningen riktad till alla stadsbor. Det var ingen slump att studenterna samlades utanför universitetet och tågade i procession genom staden, utan det var ett medvetet och demonstrativt beslut. Åboborna var intresserade av stiliga processioner, vilket framgår av Anders Sjögrens dagboksanteckningar: "Folket i portarne tycktes med bifallande förundran betrakta vårt tåg."⁶⁴ Processioner genom staden var inget alldagligt nöje, så processionen i sig var sevärd. Stadens invånare var förmodligen också medvetna om de infekterade relationerna mellan studenterna och överheten, vilket ökade intresset för studenterna och deras förhävanden.

CEREMONIERNAS POLITISKA DIMENSIONER

Festligheterna vid universiteten i Norden fick allt tydligare politiska betydelser under loppet av 1800-talet, vilket på ett avgörande sätt påverkade motivet bakom dem. Det här gällde i synnerhet jubileer vid jämna år, som firades med pompa och ståt i både Finland och Sverige. Den språknationalistiska studentrörelse och samverkan som kallats skandinavismen fick fotfäste i Sverige, Norge och Danmark. I Finland fördjupades det vetenskapliga samfundets relation till kejsarmakten i Ryssland ytterligare, även om universitetet strävade efter att upprätthålla relationer också till Norden. Festligheterna politiserades när universitetet balanserade mellan sina gamla kontakter och den rådande ryska makten, vilket Pieter Dhondt har visat.⁶⁵ Från 1840-talet framåt började promotionerna alltmer ge eko åt fosterländska toner, och de akademiska evenemangen anknöt i allt högre grad till politiska

63. Paul O'Leary, *Claiming the streets. Processions and urban culture in South West, c. 1830–1880*, Cardiff: University of Wales Press 2012, 9–14.

64. Anders Johan Sjögrens dagbok 1.5.1817 (del II).

65. Dhondt, "Introduction", 5–7; Dhondt, "Bicentenary of Helsinki University", 18–40; John Peter Collett, "The Christiania University's 50 years celebration in 1861. National pride and Scandinavian solidarity", Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Leiden & Boston: Brill 2011, 84–96.

diskussioner och till den spirande finskhetstanken. Allmäneuropeiska vindar spred sig till Finland, där studenterna sjöng *Marseljäsen*, vilket väckte stor förargelse inom den ryska överheten. År 1850 togs Runebergs nya *Vårt land* med i programmet för universitetets promotioner, vilket även det var ett uttryck för nya nationella vindar.⁶⁶

Motsvarande drag fanns såvitt jag kan se ännu inte vid akademien under dess sista år i Åbo. Universitetsmedlemmarnas tacksamhet gentemot kejsaren och Ryssland var synlig redan på 1810- och 1820-talen, vilket Matti Klinge har påvisat, men det är svårt att urskilja någon starkt politisk ton i det, om inte festligheterna och tacksamhetsbetygelserna kan ses som ett sätt att sköta relationerna till Ryssland. Åbostudenterna drabbade upprepade gånger samman med ryska soldater, vilket skapade spänningar med både generalguvernören och centralmakten. Universitetet blev part i tvisterna, även om det bara var indirekt, när man försökte reda ut dem tillsammans med finska och ryska tjänstemän.⁶⁷ Promotionerna med sina symboler och ritualer ingick i universitetets traditionskatalog och stod i det hänseendet utanför politiken. Med dem kunde man visa på inte bara lydnad utan också en harmonisk hierarki, som inbegrep hela korporationen från studenter till professorer. Universitetet flyttade till Helsingfors först åtta år efter att senaten och de centrala ämbetsverken hade flyttat dit, men kanske man redan på 1810-talet hade vaknat till insikt i Åbo om att universitetet eventuellt inte skulle förbli i staden för evigt.

Universitetet i Åbo stod emellertid i kejsarens gunst, för i fråga om resurser och breddad undervisning nådde det sin kulmen under 1810- och 1820-talen. Ryska armén hade erövrat Finlands territorium av Sverige i kriget 1808–1809, och för att återställa lugnet i storfurstendömet hade Alexander I beviljat sina finska undersåtar betydande privilegier. En av förmånstagarna var universitetet, som åtnjöt kejsarens särskilda gunst. Universitetet i Åbo fick nya tjänster, av vilka en del var ordinarie professorer, en del adjunkturen och en

66. Halonen, *Promootio*, 93–98; Dhondt, "Bicentenary of Helsinki University", 15–18.

67. Klinge, "Det kejsarliga universitetet", 67–87. Om den finska befolkningens lojala inställning, se även t.ex. Max Engman, *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809*, Stockholm: Atlantis 2009, 176–194.

del lärartjänster, såsom språkmästartjänster. Samtidigt blev lönerna och förmånerna bättre. Dessutom beviljade de ryska myndigheterna universitetet tilläggsfinansiering för skötsel av dess samlingar och för anskaffning av vetenskaplig utrustning. Den viktigaste investeringen var ändå det halvfärdiga, nya akademihuset, som Alexander I förband sig att bygga färdigt.⁶⁸ Reformerna vid universitetet i Åbo innebar också att antalet studenter ökade under 1810- och 1820-talen. Mängden immatrikulerade studenter hade börjat öka redan vid sekelskiftet 1800, och ökningen blev snabbare på 1810-talet. Vid universitetet studerade samtidigt i genomsnitt tvåhundra studenter under det första decenniet av 1800-talet, och antalet ökade till över fyrahundra i mitten av 1820-talet.⁶⁹

Rysslands roll som ny gynnare och finansiär syntes också i de akademiska festligheterna. Universitetet hade ett behov av att hedra monarken och visa tacksamhet för hans välvilja, och för det var olika slag av festligheter ett utmärkt sätt. Universitetet ordnade också redan 1811 ett tvådagarsevenemang för att uttrycka sin tacksamhet gentemot kejsar Alexander, och en likadan fest ordnades på 1820-talet, när Nikolaj I kröntes till kejsare. En byst av Alexander I beställdes också till det nya akademihuset, och hela universitetet uppkallades efter honom, vilket var den största hedersbetygelsen.⁷⁰

Kontakten mellan universitetet och den ryska överheten byggdes ibland också genom en mindre entydig symbolik. I Åbo underströks nämligen de akademiska högtidernas karaktär som händelser i den offentliga eller åtminstone halvoffentliga sfären genom kommunikation som riktades till invånarna. Ett kraftfullt sätt att göra det var kanonsaluten, som ryska militära enheter avfytrade på uppdrag av universitetet. År 1819 inleddes universitetets promotionshögtid klockan 6 på morgonen med att 101 kanonskott sköts i staden. Själva festlig-

68. Klinge, "Det kejserliga universitetet", 28–34; Artukka, *Tanssiva kaupunki*, 124–125; Heinricius, *Skildringar*, 4–15. Om Alexanders inverkan på utvecklingen av det ryska universitetsväsendet, se Anderson, *European universities*, 242–244.

69. Strömberg, "Studenterna", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kejserliga Alexanders Universitetet*, Helsingfors: Otava 1989, 291–304.

70. Klinge, "Det kejserliga universitetet", *passim*; Bonsdorff, *Åbo Akademi*, 140–144.

heterna började tre timmar senare, klockan 9.⁷¹ Salutskotten smällde på nytt när promovenderna kröntes med lagerkransar.⁷² Kanonsalut sköts också i Uppsala, där den här sedvanan senast i början av 1800-talet togs i bruk för att hedra promotionen och promovenderna.⁷³

Kanonsaluten var inte bara ett sätt att fira promovenderna utan symboliserade också förbundet mellan vetenskapen och de makthavandes våldsapparat. Ryssarna härskade i Finland, där de hade tillskansat sig makten med musköter och kanoner. Skotten i Åbo påminde om detta, men samtidigt sade de också stadsborna något om det symboliska sambandet mellan vetenskapen och armén. De ryska militära styrkorna garanterade freden, vilket gjorde det möjligt att bedriva vetenskap och ordna promotioner. Kanonsalut var ett gammalt sätt att hedra, men det blev knappast oklart för någon att skotten sköts med äkta krigsmaskiner med förmåga att förstöra. De representerade kejsarmaktens styrka, under vars beskydd den kejsarliga akademien i Åbo stod. Kanonsaluten var också ett ljudligt sätt att väcka stadsborna och påminna dem om de kommande festligheterna. Samtidigt underströk de uttryckligen universitetets och vetenskapens betydelse som garant för stadsbornas välfärd.

Kanonsaluten var en del av det urbana signalsystemet på samma sätt som olika trumslag och klockringningar. Ljudsignaler av olika slag var ett sätt att kommunicera, som snabbt kunde förmedla information till stadsborna.⁷⁴ Hederssaluten som det ryska artilleriet sköt dånade så kraftigt över Åbo att varje stadsbo och invånare i stadens omnejd hörde att festligheterna framskred. Promotionernas och de olika festligheternas betydelse öppnade sig inte nödvändigtvis för alla invånare i staden, men sannolikt visste många ändå att smällarna hade

71. *Åbo Allmänna Tidning* 15.7.1819; se även *Åbo Allmänna Tidning* 2.7.1823. Under reformationens 300-årsjubileum sköts motsvarande salut vid sjutiden på morgonen. Heinrichus, *Skildringar*, 29.

72. Heinrichus, *Skildringar*, 33.

73. Nevéus, *Akademisk festsed*, 132–134.

74. Panu Savolainen, *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*, Turku: Sigillum 2017, 253–259; se även Karin Sennefeldt, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, Stockholm: Stockholmia Förlag 2000, 72–74.

att göra med universitetet. Kanonskotten var därmed en viktig signal med budskap om universitetets festligheter och framför allt om att de var samhälleligt betydelsefulla. På detta sätt deltog stadsborna, om än passivt, i promotionsceremonierna, som i det här hänseendet var en gemensam händelse för hela staden.

Skotten möjliggjorde att också de som inte hade en tillräckligt hög samhällelig position för att följa med promotionen i närheten av akademihuset kunde delta i det akademiska skådespelet med hörselsinnet. Alla stadsbor kunde inte lösgöra sig från sina arbetsuppgifter och tjänster bara för att följa med en procession, och därför var det till fördel för universitetet att kommunikationen var mångsidig. Genom att stimulera Åbobornas syn- och hörselsinne var det möjligt att upplysa så många stadsbor som möjligt om de pågående festligheterna.

Promotionsakten, processionen och saluten gav deltagarupplevelser på tre nivåer. Den mest kompletta upplevelsen, det vill säga den som närvaro på plats gav, var förbehållen universitetet och stadens elit, och endast en liten del av stadsborna deltog i ceremonin i sin helhet. Det behövdes dock stadsbor som följde med processionen, som först gick till akademihuset och efter promotionsakten till domkyrkan. Avståndet var inte långt, men ändå tillräckligt långt för att garantera synlighet. Processionen skulle ha blivit avslagen och i viss mån ofullständig utan en följarskara som inte tillhörde universitetet. Som ceremoni skulle den högtidligt upplädda processionen, som gick i strängt förbestämd ordning, inte ha varit fullständig utan åskådare, vars närvaro betonade promotionens betydelse för både det lärda ståndet och storfurstendömet. En del av äran gick också till kejsaren, vars nådiga gunst universitetet hade fått åtnjuta.

Det politiska bakgrundsljudet började med tiden smyga in som en del av ceremonierna vid universitetet i Åbo, i enlighet med de allmänna strömningarna i tidens akademiska värld. Vid universiteten i Europa var 1800-talet en tid av stark organisering och politiskt uppvaknande bland studenterna. Dessa grundade egna, interna organisationer, som skapade kulturell och social enhet bland den studerande ungdomen. Den organiserade rörelsen började i Tyskland på 1810-talet, där exklusiva studentorganisationer, *Burschenschaften*, som strävade efter gemenskap och politisk aktivitet, uppstod i universitetsstäder som Halle,

Studenter från schwabiska korporationen (Corps Suevia) vid Tübingens universitet på krogen 1815. Wikimedia Commons.

Tübingen och Jena. År 1818 grundades en gemensam *Burschenschaft* för protestantiska studentkorporationer i Tyskland.⁷⁵ Studenternas sociala, politiska och kulturella rörelse blev livligare också i andra universitetsstäder än de tyska på 1810- och 1820-talen, till exempel i Uppsala. Den synliga politiska studentrörelsen väckte mycket motstånd bland makthavarna i de äldre generationerna, och därför var 1820-talet en svår tid för många europeiska studentorganisationer. Den starka

75. Sarjala, *Åboromantiken*, 162–165; Anderson, *European universities*, 71–79; Lieve Gevers & Louis Vos, "Student movements", Walter Rüegg (ed.), *A history of the university in Europe. Volume III. Universities in the nineteenth and early twentieth centuries (1800–1945)*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, 273–276; närmare om den tyska studentrörelsen, se t.ex. Ray Lutz, "The German revolutionary student movement 1819–1833", *Central European History* 4:3 (1971).

samhörigheten hade sitt pris, eftersom den väckte myndigheternas intresse och vilja att stärka kontrollen över studenterna.⁷⁶

Bland studenterna i Åbo uppkom strukturer som möjliggjorde samhörighetskänsla redan före 1800-talet, när studenterna på uppmaning av universitetet organiserade sig i nationer redan på 1600-talet. Nationerna var organiserade på geografiska grunder, vilket skapade förenande band mellan medlemmarna. Organiseringen var emellertid institutionell och utgick inte från studenterna själva, även om de tog till sig nationsväsendet. Studenterna revolterade också mot de makt-havande, men det uppstod ännu inga bestående strukturer kring den här rörelsen. De första strävandena efter mer permanent organisering på eget inbjudande kom på 1810-talet.⁷⁷

Bakom majfesterna låg en gryende korporativ samhörighet mellan studenterna, och den tog sitt första mer synliga uttryck våren 1817. Studenterna vid universitetet reste sig i gemensam front till försvar för sina rättigheter när överheten planerade att ge det nygrundade polisväsendet rätt att anhålla studenter. Enligt akademins konstitutioner var rätten att anhålla, förhöra och döma förbehållen universitetet självt, vilket studenterna ville bevara. Rörelsen fick olika former, av vilka en adress mot planerna var det mest konkreta uttrycket för samhörighet – den undertecknades av så gott som alla ynglingar som studerade vid universitetet vid tidpunkten. Matti Klinge har visat hur en studentklubb eller studentkår, *student-corps*, med syfte att förena alla nationer hade grundats vid universitetet i Åbo redan hösten 1816. Händelserna våren 1817 stärkte denna kamratkänsla ytterligare. Vid sidan av att betona kamratandan fick studentklubben bränsle av motståndet mot vissa professorer, även om sammanslutningen inte kan

76. Anderson, *European universities*, 71–79; Gevers & Vos, "Student movements", 273–280; om Finland, se t.ex. Castrén, *Adolf Ivar Arwidsson*, 130–131.

77. Om nationsväsendet, se t.ex. Klinge, "Undervisning och studier", 502–505, och Strömberg, "Studenterna", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988, 291–303. Om studenternas rörelser och tidiga former av sammanslutningar, se t.ex. Gevers & Vos, "Student movements", 271–280, och Steffen Hölscher, "Moving out! Student identity and symbolic protests at eighteenth-century German universities", Pieter Dhondt & Elizabethanne Boran (eds), *Student revolt, city, and society in Europe. From the Middle Ages to the present*, New York & London: Routledge 2018.

anses ha motsatt sig professorerna i gemen.⁷⁸ Men å andra sidan är tanken motstridig, för åtminstone majfesten 1818 skapade gemenskap inom hela universitetet, inte bara bland studenterna.

Rörelserna bland studenterna i Europa och sammandrabbningarna mellan studenter och ryska soldater i Åbo ledde till farhågor inför majfesten. Myndigheterna befarade att läget skulle eskalera ytterligare och därför var de beredda på att berusade studenter skulle störa ordningen och på eventuella sammandrabbningar med ryska militärer när studenterna återvände från festen till staden. Studenten Anders Sjögren skrev i sin dagbok 1817 att myndigheterna hade trefaldigat antalet vakter i staden och att soldater redan väntade vid Nylands tull. En del av de mest berusade studenterna fick emellertid skjuts med kärror via andra rutter tillbaka till staden, för undvikande av skärmytslingar med soldaterna. Studenterna hade uppfört sig väl åtminstone denna gång, vilket enligt Sjögren gav myndigheterna anledning att skämmas över sin överdrivna beredskap.⁷⁹

Studenterna tågade och visade medvetet upp sig i staden, och det verkar inte ha inneburit någon direkt motsättning med överheten. Ungdomen som studerade vid universitetet rök visserligen flera gånger ihop såväl med ryska soldater som mer generellt med makthavare om de upplevde att deras rättigheter hade kränkts, men majfesten verkar inte ha varit en manifestation av det här slaget. På motsvarande sätt utmanade också de ryska soldaterna studenterna, och de kunde till och med avbryta föreläsningar genom att uppträda störande. Sammanstötningarna väckte uppmärksamhet ända i S:t Petersburg, och tidvis var läget mellan studenterna och de ryska soldaterna eldfångt. Man lyckades trots allt undvika oförsonliga konflikter, delvis tack vare de höga finska ämbetsmännens politik. Studenterna fick rentav

78. Klinge, ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa”, 25–58. Det är fullt möjligt att studentklubben inspirerades av motsvarande rörelser i Tyskland 1815 och av den akademiska klubb som grundades i Dorpat 1814; se även Sarjala, *Åboromantiken*.

79. Anders Johan Sjögrens dagbok 1.5.1817 (del II); se även Pinello, *Små berättelser II*, 30–32; Sarjala, *Åboromantiken*, 224–237.

igenom vissa av sina krav, vilket säkert bidrog till att stärka deras självförtroende.⁸⁰

Majfesten verkar enligt källorna ha förlöpt mönstergillt. I majfesten ingick det element genom vilka studenterna hedrade de ryska makt-havarna. A.I. Arwidsson skriver att processionen 1819 särskilt hurrade för generalguvernör Fabian Stenheil, som tog emot studenternas hedersbetygelser på Stortorget.⁸¹ Liknande hedersbetygelser förekom också i Uppsala, där studenterna samlades 1819 för att hedra kung Karl XIV Johan, som anlände på besök till universitetet tillsammans med kronprins Oscar. Studenterna hade samlats längs vägrenen på vägen till staden, och där sjöng och hurrade de när kungen anlände. Hedersbetygelserna fortsatte senare inne i staden.⁸² Å andra sidan kan en uppvisad harmoni av detta slag ha varit medveten och avsedd att dölja det gnissel i de sociala relationerna som ingick i det urbana samhället. Enligt Edward Muir var dylika slöjor av harmoni typiska för i synnerhet politiska ritualer.⁸³

Det är möjligt att universitetsledningen strävade efter att dämpa det överhettade läget inom studentvärlden genom att tillåta en gemensam majfest utanför staden där en del av ångan kunde släppas ut offentligt. Akademiens aktiva närvaro både i huvuddelen av festen på Majfältet i Skansen och i den ceremoniella processionen stärker tanken att professorerna hade en lugnande roll. Genom att vara på plats kunde de lättare övervaka läget och förhindra eventuella övertramp, som kunde ha fått ödesdigra följder för hela institutionen. Hot av det här slaget verkar man ändå ha lyckats undvika under majfesten.

80. Sarjala, *Åboromantiken*, 162–165, 224–237; Klinge, ”Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa”, 37–62; Castrén, *Adolf Ivar Arwidsson*, 213–216; Liisa Castrén, ”Turun ylioppilaaat ja venäläinen varusväki 1810- ja 1820-luvuilla”, *Historiallinen aikakauskirja* 31 (1933), 106–117.

81. Adolf Ivar Arwidsson till Johan Josef Pippingsköld 8.5.1819.

82. Svensson, ”Studentens klang och jubeltid”, 121–123.

83. Muir, *Rituals*, 230–239.

CEREMONIERNAS BETYDELSE VID UNIVERSITETET I ÅBO

De ceremoniella ritualerna ingick i verksamheten vid universitetet i Åbo ända från att det grundades. Universitetets interna samhörighet och prestige byggdes upp genom regler, hierarkier och symboler av olika slag. Universitetet upprepade konstellationerna i interna ceremonier och fester, vilket gjorde den akademiska kretsen till en tät gemenskap under decenniernas lopp. I slutet av 1700-talet och i synnerhet i början av 1800-talet strävade man efter att åstadkomma och stödja hierarkierna, gemenskapskänslan och uppskattningen också i mer offentliga forum, när de akademiska högtiderna intog en allt synligare roll i staden. På det här sättet utnyttjades ceremonierna och det sociala umgänget alltmer för att stärka och visa upp universitetsinstitutionens sociala kapital.

Stadsborna lockades medvetet att bli delaktiga i ceremonierna vid universitetet i Åbo. Stadens invånare var vittnen till högtiderna och blev därmed aktiva deltagare i genomförandet av dem. Samtidigt deltog de i att bygga upp en gemenskap och samhörighet som de flesta av dem inte kunde ingå i. Promotionen var som ett skådespel med stadsborna som publik. Den första akten i skådespelet uppfördes i akademihuset, den andra öppnare akten i gaturummet, den tredje i domkyrkan och den sista akten under balen. Promotionerna behövde sin publik på samma sätt som teaterföreställningarna. I de offentliga rummen kunde den interna hierarkin och den sociala statusen visas upp, och samtidigt kunde också institutionen och dess medlemmar stärka sin samhälleliga position och auktoritet. För det behövde universitetet en publik att uppträda inför. Samtidigt bidrog universitetet till att utveckla elitens offentliga societetsliv och sociabilitet som en del av det urbana samfundet och för en bredare publik än tidigare. Offentligheten synliggjorde dessutom paradoxalt nog det akademiska samfundets och även den större Åbosocietetens exklusiva natur. Stadsborna var välkomna att beskåda spektaklet, men endast ett fåtal fick beträda scenen.

Samma behov att visa upp sig fanns också i Åbostudenternas strävanden, men motiven till majfesten med tillhörande procession låg snarare i att de ville stärka den egna sammanhållningen än att framhäva

universitetet. Studenternas strävan efter gemenskap utgick å ena sidan ur att maktpositionerna i stadsrummet i Åbo inte var etablerade, å andra sidan ur transnationella strömningar, som även påverkade Åbo. Bakom majfesterna låg initiativ som ledde till att den första studentkåren i Finland grundades, samtidigt som den gemenskapskänsla som uppstod under majfesterna för första gången överbyggade de tidigare konstellationerna, som byggde på nationsindelningen. Det praktfullt ceremoniella i processionerna och uppvisningarna stödde ett nytt slag av gemenskap och uppbyggnaden av den. Tiden för egentlig organisering bland studenterna i Finland kom emellertid först senare på 1800-talet och antog då också samhällspolitiska toner.

De ceremonier som ordnades vid universitetet i Åbo på 1800-talet var sociala och kulturella till sin natur, men i allt större utsträckning också politiska. Ceremonierna hade en air av samhörighet med Sverige, men i lika hög grad byggde de sin tradition på den europeiska idén om *universitas*. Universitetet som korporation tjänade i högre grad vetenskapen, vetenskapssamfundet och sig självt än nationella mål som sattes utifrån. I det här deltog också studenterna. Universitetet som gemenskap kunde också agera i det förändrade politiska landskap där Ryssland började härska över storfurstendömet Finland. Universitetet blev en del i det politiska spelet, vilket såväl professorerna som studenterna verkade ha förstått. Ceremonierna och sociabiliteten blev verktyg i detta arbete, samtidigt som de stärkte den egna gemenskapen.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

Handskrivna källor

Finlands riksarkiv (FRA), Helsingfors

J. P. Winters arkiv, Johan Winters dagbok.

Finlands riksarkiv (FRA), Joensuu

Ilomants härads kronofogdes brevsamling, EC:209, Olof Järnefelts brev till Gustaf Järnefelt.

Svenska litteratursällskapet i Finland

SLSA 97 Brev till J. J. Pippingsköld, Adolf Ivar Arwidssons brev till Johan Josef Pippingsköld.

Åbo universitets bibliotek

Anders Johan Sjögrens renskrivna dagbok, del II och del III.

Tryckta källor

Aspelin-Haapkylä, Eliel, ”Erään pohjalaisen ylioppilaan kirjeitä Turusta 1816–17”, *Aika* 1 (1914), 173–190.

Dahlström, Svante, ”En Åbostudents dagbok”, *Album utgivet av Åbo avdelning II*, Helsingfors: Åbo avdelning 1911.

Heinricius, G., *Anteckningar om Immanuel Ilmoni. Enligt bref och dagböcker*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1912.

Pinello, Nils Henrik, *Små berättelser och tidsbilder af Kapten Puff II*, Åbo: G. W. Wilén & C:o 1868.

Schybergson, C. M., ”Per Brahes konstitutioner av år 1661 för Åbo Akademi”, övertryck ur *Åbo Akademi's Årsskrift 1919*, Åbo: Åbo Akademi 1920.

Ström, Pehr (red.), ”1655 års konstitutioner”, *Doktorspromotionen fredag 27 maj 2005*, Uppsala: Uppsala universitet 2005.

Åbo Allmänna Tidning 1819, 1823.

Litteratur

Anderson, Robert David, *European universities from the Enlightenment to 1914*, Oxford: Oxford University Press 2004.

Annerstedt, Claes, *Uppsala universitets historia. Del 1–3*, Uppsala: Uppsala universitet 1877–1914.

- Artukka, Topi, *Tanssiva kaupunki. Turun seurapiirit sosiaalisenä näyttämönä 1810-luvulla*, Helsinki: Suomen Tiedeseura 2021.
- Backman, E. Louis, *Doktorspromotioner i Uppsala förr och nu. Disputationer, insignier och privilegier 1477–1927*, Stockholm: P. A. Norstedt & Söners Förlag 1927.
- von Bonsdorff, Carl, *Åbo Akademi och dess män 1808–1828 I*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1912.
- Castrén, Liisa, *Adolf Ivar Arwidsson. Nuori Arwidsson ja hänen ympäristönsä*, Helsinki: Otava 1944.
- Castrén, Liisa, ”Turun ylioppilaat ja venäläinen varusväki 1810- ja 1820-luvuilla”, *Historiallinen aikakauskirja* 31 (1933), 106–123.
- Collett, John Peter, ”The Christiania University’s 50 years celebration in 1861. National pride and Scandinavian solidarity”, Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Leiden & Boston: Brill 2011, 73–98.
- Dhondt, Pieter, ”Introduction. University history writing. More than a history of jubilees”, Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Leiden & Boston: Brill 2011, 1–17.
- Dhondt, Pieter, ”The bicentenary of Helsinki University in 1840. The jubilee of Russian university in a Nordic context”, Pieter Dhondt (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-century university jubilees and Nordic cooperation*, Leiden & Boston: Brill 2011, 13–38.
- Dhondt, Pieter (ed.), *National, Nordic or European? Nineteenth-Century University Jubilees and Nordic Cooperation*, Leiden & Boston: Brill 2011.
- Edgren, Lars, *Stadens sociala ordning. Stånd och klass i Malmö under sjuttonhundratalet*, Lund: Lunds universitet 2021.
- Engman, Max, *Ett långt farväl. Finland mellan Sverige och Ryssland efter 1809*, Stockholm: Atlantis 2009.
- Gevers, Lieve & Louis Vos, ”Student movements”, Walter Rüegg (ed.), *A history of the university in Europe. Volume III. Universities in the nineteenth and early twentieth centuries (1800–1945)*, Cambridge: Cambridge University Press 2004, 269–361.
- Halonen, Tero, *Promootio. Elävän yliopistoperinteen historiaa*, Helsinki: Otava 2023.
- Halonen, Tero, ”Ylentämisen ja yleistyden juhlaa”, Johanna Ilmakunnas (red.), *Promotionen – en akademisk fest*, Helsingfors: Finska Litteratursällskapet 2011.
- Heikinheimo, Ilmari, *Kaarle Aksel Gottlund. Elämä ja toiminta I*, Helsinki: WSOY 1933.
- Heinricius, G., *Skildringar från Åbo Akademi 1808–1828*, Helsingfors 1911.
- Howe, Nicholas, ”Introduction”, Nicholas Howe (ed.), *Ceremonial culture in pre-modern Europe*, Notre Dame: University of Notre Dame Press 2007, 1–12.
- Howe, Nicholas (ed.), *Ceremonial culture in pre-modern Europe*, Notre Dame: University of Notre Dame Press 2007.
- Hölscher, Steffen, ”Moving out! Student identity and symbolic protests at eighteenth-century German universities”, Pieter Dhondt & Elizabethanne

- Boran (eds), *Student revolt, city, and society in Europe. From the Middle Ages to the present*, New York & London: Routledge 2018.
- Ilmakunnas, Johanna (red.), *Promotionen – en akademisk fest*, Helsingfors: Finska Litteratursällskapet 2011.
- Kirwan, Richard, *Empowerment and representation at the university in Early Modern Germany: Helmstedt and Würzburg, 1576–1634*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag 2009.
- Klein, Barbro, "Inledning", Barbro Klein (red.), *Gatan är vår! Ritualer på offentliga platser*, Stockholm: Carlssons 1995, 7–42.
- Klinge, Matti, "Det kejsrerliga universitetet", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kejsrerliga Alexanders Universitetet 1808–1917*, Helsingfors: Otava 1989.
- Klinge, Matti, "Grundläggning och syfte", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988.
- Klinge, Matti, "Kumtähden juhla ja Suomen identiteetti", Matti Klinge & Laura Kolbe (toim.), *Suomen ylioppilas*, Helsinki: Otava 1991.
- Klinge, Matti, "Turun ylioppilaskunta 1800-luvun alussa. Yhteispyrkimyksiä ja aatevirtauksia", *Ylioppilaskunnan historia I*, Helsinki: HYY & Gaudeamus 1978, 3–136.
- Klinge, Matti, "Undervisning och studier", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988.
- Klinge, Matti, "Universitetet som institution", Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988.
- Klinge, Matti, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kejsrerliga Alexanders Universitetet 1808–1917*, Helsingfors: Otava 1989.
- Klinge, Matti & Laura Kolbe (toim.), *Suomen ylioppilas*, Helsinki: Otava 1991.
- Lutz, Ray, "The German revolutionary student movement 1819–1833", *Central European History* 4 (1971), 195–216.
- Melander, Toini, "Promotioista Turun vanhassa akatemiassa", *Turun historiallinen arkisto II. Turun sivistyshistoriaa. Omistettu Turun Suomalaiselle Yliopistolle sen vihkiäisiin ja ensimmäisiin promotsioneihin*, Turku: Turun historiallinen yhdistys 1927, 209–258.
- Muir, Edward, *Ritual in early modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press 1997.
- Muir, Edward, "The eye of the procession. Rituals of seeing in the Renaissance", Nicholas Howe (ed.), *Ceremonial culture in pre-modern Europe*, Notre Dame: University of Notre Dame Press 2007, 129–154.
- Nevéus, Torgny, *En akademisk festsed och dess utveckling. Om promotioner vid Uppsala universitet*, Uppsala: Uppsala universitet 1986.
- O'Leary, Paul, *Claiming the streets. Processions and urban culture in South West, c. 1830–1880*, Cardiff: University of Wales Press 2012.

- Sarjala, Jukka, *Åboromantiken. Idéer, läslust och nätverk på 1800-talet*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2025.
- Savolainen, Panu, *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*, Turku: Sigillum 2017.
- Scheider, Robert A., *The ceremonial city. Toulouse observed 1738–1780*, Princeton: Princeton University Press 1995.
- Sennefelt, Karin, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm*, Stockholm: Stockholmia Förlag 2000.
- Sjöberg, Johan ”En tagg bland blommor. 1840-talets studentkarnevaler i Uppsala”, Henrik Ågren (red.), *När studenten blev modern. Uppsalas studenter 1600–1850*, Uppsala: Uppsala universitet 1999, 67–92.
- Stenius, Henrik, *Frivilligt, jämlikt, samfällt. Föreningsväsendets utveckling i Finland fram till 1900-talets början med speciell hänsyn till massorganisationsprincipens genombrott*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1987.
- Strömberg, John, ”Studenterna”, Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kungliga Akademien i Åbo 1640–1808*, Helsingfors: Otava 1988.
- Strömberg, John, ”Studenterna”, Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, *Kejserliga Alexanders Universitetet*, Helsingfors: Otava 1989.
- Svensson, Sven, ”Studentens klang och jubeltid. Från Juntan till skandinavismen”, *Upsalastudenten genom tiderna. En skildring utgiven i anledning av Upsala Studentkärs hundraårsminne*, Uppsala: A.-B. Lundequistska bokhandeln 1950, 73–194.
- Takolander, Alfons, *Erik Gabriel Melartin. Hans liv och verksamhet*, Helsingfors: Suomen kirkkohistoriallinen seura 1926.
- Tudeer, Lauri O. Th., ”Piirteitä yhteisistä ylioppilaspyrinnöistä”, *Aika* 2 (1914), 277–303.
- Välämäki, Mari, *Rikotut lupaukset. Esiaviolliset suhteet ja toimijuus Ruotsin yliopistokaupungeissa 1600-luvun lopulla*, Turku: Turun yliopisto 2021.

Personregister

- Achrelius, Daniel (1644–1692) 68
Acrel, Fredric 213
Afzelius, Anders Eric (1779–1850) 261,
273, 276–278, 283
Ahokas, Minna (f. 1978) 211
d’Alembert, Jean Le Rond (1717–1783)
171, 182, 183, 188–190
Alexander I (1777–1825) 312, 313
Alströmer, Clas (1736–1794) 117
Aminoff, Adolf (1806–1884) 278, 282
Aminoff, Gustaf (1803–1838) 278, 282
Aminoff, Johan Fredrik (1756–1842)
277–279, 281, 282
Andersson, Martin (f. 1988) 42
Annerstedt, Claes (1839–1927) 294, 295
Armfelt, Gustaf Mauritz (1757–1814)
119, 121
Arnell, Helena (1697–1751) 55
Arwidson, konsul 218
Arwidsson, Adolf Ivar (1791–1858)
265, 276–282, 307, 319
- Backman, E. Louis (1883–1965) 295
Bayle, Pierre (1647–1706) 175, 180
Bebel, Balthasar (1632–1686) 76
Beckman, Carl Johan (1715–1777) 203
Berch, Anders (1711–1774) 99
Bergius, Nicolaus (1658–1706) 76
Bergman, Johan Gabriel (1732–1793)
146, 148
Bergman, Torbern (1735–1784) 155
Beronius, Magnus (1692–1775) 222
Berzelius, Jöns Jacob (1779–1848) 92
Bielke, Sten (1709–1753) 99, 101
Billberg, Johan Peter (1776–1850) 116
Bilmark, Johan (1728–1801) 112, 203, 211
Birckstedt, skomakare 248
- Björkfors, Johanna Sofia (d. 1863) 120
Björnlund, Bengt (1732–1815) 147
Björnstjerna, Johanna Catharina f.
Burman (1710–1778) 215, 222, 223
Bladh, Peter Johan (1746–1816) 92, 93
Blomqvist, Alexander (1796–1848) 282
Boëthius, Daniel (1751–1810) 268, 269
von Bonsdorff, Gabriel (1762–1831) 103,
108, 109, 124, 262
Bonsdorff, Jacob (1763–1831) 119, 262
Bonsdorff, Johan (1772–1840) 262, 277,
281
de Bordeu, Théophile (1722–1776) 189
von Born, Inigo (1742–1791) 143
Brahe, Per (1602–1680) 64–68, 70, 72,
73, 86, 293, 297, 298, 304
Bremer, Jacob (1711–1785) 139, 143
Browallius, Elisabet (1737–1793) 107
Browallius, Johan (1707–1755) 96–100,
103, 107, 124, 149, 179
Browne, Edward (1642–1708) 142
de Buffon, Georges Leclerc (1707–1788)
113
Bunge, Sven (1731–1801) 209
Burmester, Johan Henrik (1720–1770)
99
Bång, Petrus (1633–1696) 74
Bäck, Abraham (1713–1795) 146
- Cajanus, Johan d.y. (1655–1681) 71–74
Cajanus, Johan d.ä. (1626–1703) 72
Callmeijer, Johan Ernst (1726–1789)
240–243, 246
Calmar, gesäll 250
Calonius, Matthias (1738–1817) 209
Carl Gustaf, prins 119
Carlsson, Sten (1917–1989) 38

- Castrén, Gunnar (1878–1959) 174, 178
 Castrén, Liisa (1899–1958) 261
 Celsius, Anders (1701–1744) 92, 155
 de Chastellux, François Jean (1734–1788) 188
 Chefdeville, Daniel 178
 Chore 246
 Cicero, Marcus Tullius (106–43 f.Kr.) 178
 Claesson, Petter (1739–1810) 134, 138, 139, 143
 Clarke, Edward Daniel (1769–1822) 116, 117, 257–260, 262, 284
 Clerck, Carl (1664–1710) 80–83, 86
 Clerck, Catharina 81
 Clewberg, Carl Abraham (1712–1765) 178, 180
 Columbus, Johannes (1640–1684) 78
 Columbus, Samuel (1642–1679) 78
 de Condorcet, Nicolas de Caritat (1743–1794) 190
 Corplander, H., skeppare 204, 217, 225
 Creutz, Carl (1685–1740) 175
 Creutz, Carl Johan (1687–1757) 174, 177
 Creutz, Ernst Johan (1675–1742) 97
 Creutz, Gustaf (1683–1746) 177
 Creutz, Gustav Philip (1731–1785) 16, 170–191
 Cronstedt, Axel Fredrik (1722–1765) 154
 Curchod, Suzanne (1737–1794) 185, 186, 188, 189

 Dahl, Anders (1751–1789) 117, 122
 Dahlberg, Erik (1625–1703) 34
 Dahlgren, Carl Adolf (1779–1844) 150
 Dalrymple, John (1726–1810) 188
 Dammert, Adolf Wilhelm (1800–1858) 122
 Darelius, Johan Anders (1718–1780) 148
 Darwin, Charles (1809–1882) 118
 De la Gardie, Beata (1612–1680) 67
 De la Gardie, Magnus Gabriel (1622–1686) 28, 61, 67

 De la Gardie, Pontus Fredrik (1726–1791) 178
 Descartes, René (1596–1650) 71, 72, 171, 260
 Dhondt, Pieter (f. 1976) 295, 311
 Diderot, Denis (1713–1784) 170, 171, 182, 183, 186, 189
 Du Deffand, Marie Anne (1697–1780) 189
 Dyer, Serena 217

 Edelstein, Dan (f. 1975) 174, 183
 Ehrensvärd, Carl August (1745–1800) 190
 Ekeblad, Clas (1708–1771) 178
 Ekenbom, Carl 143
 Ekestubbe, Ernst Johan (1683–1767) 81
 Ekestubbe, Henrik (1641–1694) 81
 Ekholm, Erik (1716–1784) 209
 Elvius, Petrus (1710–1749) 155
 von Engeström, Gustav (1738–1813) 154
 Ericsson, Michel 204
 Euphrasén, Bengt (1755–1796) 117

 Fahrenheit, Daniel Gabriel (1686–1736) 154
 Falkenberg, familjen 28
 Fichte, Johann Gottlieb (1762–1814) 270–272
 Fischer, Johann (1646–1716) 76
 Flachsenius, Jakob (1633–1694) 73, 75, 78
 Fleming, Henrik Eriksson (1625–1697) 43
 Floding, Pehr (Petter) 159
 Foeder, Fredrik Johan (1750–1841) 159
 Fors, Hjalmar (f. 1971) 136
 Forsius, Arno (1929–2024) 150
 Forsskål, Pehr (1732–1763) 92
 Fox, Charles (1749–1806) 188
 Franzén, Frans Michael (1772–1847) 118, 259, 261, 263, 266–269, 283

- Fredenheim, Carl Fredric (1748–1803)
17, 190, 196, 198–200, 202–223,
225–227, 229, 230
- Fredrik Adolf, hertig (1750–1803) 182
- Frosterus, Erik (d. 1740) 62
- Frosterus, Johan (1720–1809) 175
- Gadd, Hemming Olai (ca 1617–ca 1656)
47–49
- Gadd, Per Adrian (1727–1797) 98, 99,
101, 103–107, 110, 116, 125, 152, 153, 156
- Gadolin, Jakob (1719–1802) 96, 107, 108,
124, 152
- Gadolin, Johan (1760–1852) 107, 108,
154–156, 236
- Gadolin, Johan Emanuel (1801–1871)
274, 275, 277, 278, 283
- Gahm, Sigfrid Lorentz (1725–1794)
205, 211
- Galiani, Ferdinando (1728–1787) 185
- Galilei, Galileo (1564–1642) 154
- Ganander, Christfried (1741–1790) 145
- Geijer, Erik Gustaf (1783–1847) 280
- Geoffrin, Marie-Thérèse (1699–1777)
184, 186, 188
- Gezelius, Johannes d.y. (1647–1718)
15, 54–86
- Gezelius, Johannes d.ä. (1615–1690)
54, 56, 60, 61, 64–69, 72, 74, 76–79, 82
- Gezelius, släkten 15
- Gibbon, Edward (1737–1794) 188
- Giese, Simone 23, 44
- Ginzburg, Carlo (f. 1939) 199
- Gjörwell, Carl Christopher (1731–1811)
209–211
- Greig, Hannah 221
- Grimm, Friedrich Melchior (1723–
1807) 186
- Gronovius, Johann Friederich
(1690–1762) 94
- Gudseus, Andreas (ca 1731–1782) 156,
157
- Gustav III (1746–1792) 102, 106, 113, 153,
170, 182, 188–191, 199, 212, 265
- Gustav IV Adolf (1778–1837) 118, 266
- Gyldenstolpe, Daniel (1645–1691) 70
- Gyldenstolpe, Nils (1642–1709) 70
- Gyldenstolpe, Samuel (1649–1692) 69
- Gyldenstolpe, Susanna (ca 1637–1706)
69, 70
- Gyldenstolpe, ätten 70
- Gyllenborg, Gustaf Fredrik (1731–1808)
182, 190
- Haartman, Gabriel Erik (1757–1815) 149
- Haartman, Jakob (1717–1788) 180
- Haartman, Johan (1725–1787) 102, 103,
108, 110, 112, 113, 120, 124, 147–149
- Hahn, Petrus (1650–1718) 75
- Hakanen, Marko 59, 66
- Halldin, Johan Gustaf (1737–1825) 209
- Halonen, Tero (f. 1973) 293
- Hartson, kaptan 204
- Hassel, Henrik (1700–1776) 177, 178
- Hasselgren, Carl Benjamin (1718–1773)
143
- Hasselgren, Conrad Adrian (1750–1813)
143
- Hasselgren, Jan (Johan) (1709–1782)
143
- Hausen, Reinhold (1850–1942) 277
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich
(1770–1831) 269, 270
- Heinricius, Gustaf (1853–1915) 279, 281
- Hellenius (von Hellens), Carl Niclas
(1745–1820) 101, 106, 108, 110–120,
122, 124, 125
- Helvétius, Anne Catherine de
Ligniville (1722–1800) 186
- Helvétius, Claude-Adrien (1715–1771)
170, 171, 180, 186
- Helwig, Jakob (1631–1684) 76
- Herder, Johann Gottfried (1744–1803)
270
- Hernqvist, Peter (1726–1808) 146, 147

- Hielm, Petter (1670–1715) 95
 Hisinger, Johan (1727–1790) 112, 118
 Hjelt, Otto Edward August (1823–1913) 90
 Hodacs, Hanna 197
 d’Holbach, Paul Thiry (1723–1789) 170, 186
 Holmberg, Johan Christopher (1743–1810) 209
 Holming, Gabriel (1775–1831) 158
 Horn, Adam (1717–1778) 218
 Horn, Arvid Mauritzson (1631–1692) 82
 Horn, Christer (1681–1717) 83, 84, 86
 Horn, Gustaf Henriksson (ca 1627–1673) 43
 Horn, Göran Henriksson (1626–1656) 43
 Horn, släkten 82–84, 86
 Hornstedt, Clas Fredrik (1758–1809) 93
 Hultin, Arvid (1855–1935) 176, 178
 von Humboldt, Wilhelm (1767–1835) 271
 Hume, David (1711–1776) 183, 184
 Hülphers, Abraham Abrahamasson (1734–1798) 104
 Hwasser, Adolf Leonard (1803–1850) 275
 Hwasser, Israel (1790–1860) 261, 273–275, 278, 279, 283, 284
 Hägerstrand, Olof (f. 1942) 265
 Hällström, C.P. 140
 Hällström, Gustav Gabriel (1775–1844) 119, 304
 Härstedt, Johan Gustaf 224
 Höijer, Benjamin (1767–1812) 263–267, 269–273, 276, 283
 Ilmoni, Immanuel (1797–1856) 261, 279–282, 284
 Jacobi, Friedrich Heinrich (1743–1819) 272
 Janckers, Jochim 139
 Julianus, kejsare (331/332–363) 184
 Julin, Johan (1752–1820) 117
 Julinus, Anders Magni (d. 1674) 27, 46
 Julinus, Andreas Andersson (d. 1668/1669) 27, 28, 44
 Julinus, Erik Andersson (d. 1656) 27, 28, 44
 Julinus, Johannes Andersson 27, 28, 44, 46–49
 Julinus, Petrus Andersson 27, 28, 44, 46, 47, 49
 Julinus, bröderna 27, 37, 44, 48, 50
 Jurin, James (1684–1750) 155
 Justander, Johannes Gustav (1764–1833) 114
 Järta, Hans (1774–1847) 264
 Kallström, överträdgårdsmästare 228
 Kalm, Pehr (1716–1779) 92, 97–107, 110–112, 125, 156, 157, 179, 204, 236
 Kant, Immanuel (1724–1804) 260, 264, 267, 268, 270–272
 Karl XI (1655–1697) 67, 75, 77, 86
 Karl XII (1682–1718) 174
 Karl XIV Johan (1763–1844) 319
 Kempe, Axel (1623–1682) 68
 Kettering, Sharon (1942–2010) 57, 58
 Klinge, Matti (1936–2023) 67, 261, 293, 294, 305, 312, 317
 Klingvall, magister 246
 Koivunen, Leila (f. 1971) 136
 Koskinen, Ulla (f. 1976) 83
 Kotivuori, Yrjö (f. 1966) 26, 29, 36, 40
 von Kotzebue, August Friedrich Ferdinand (1761–1819) 274
 Krafft, Per d.ä. (1724–1793) 213
 Kreander, Salomon (1755–1792) 106, 113
 Kristina (1626–1689), drottning 54
 Kruse, Maria (d. 1697) 82–84
 Kunnas(-Pusa), Liisa (f. 1984) 136
 Kurck, Gustaf Johannesson (1624–1689) 43

- Kurck, Jöns Knutsson (1590–1652) 43
 Kurck, Knut Johannesson (1622–1690)
 43
- Laasonen, Pentti (1928–2016) 56, 74, 77
 Laestadius, Lars Levi (1800–1861) 121
 Lagus, Johan (1776–1800) 152
 Lagus, Wilhelm (1821–1909) 26
 Lamarck, Jean-Baptiste (1744–1829) 113
 La Mettrie, Julien Offray (1709–1751)
 171
 Laxman, Erik (1737–1796) 92, 106
 Leche, Johan (1704–1764) 100, 101, 103,
 106, 154, 155
 Leffler, Eric Daniel (1761–1807) 263
 Lena, piga 250
 de Lespinasse, Julie (1732–1776) 188
 Levi, Giovanni (f. 1939) 199
 Levon, Anders Christian (1756–1818)
 158, 159
 Lexell (Lexelius), Jonas (ca 1750–1792)
 211
 Lidén, Johan Henrik (1741–1793) 153
 von Liebig, Justus (1803–1873) 156
 Liedman, Sven-Eric (f. 1939) 273
 Lietzen, Hedvig (ca 1660–1720) 79,
 81, 83
 Lillienberg, Johan Georg (1713–1798)
 100
 Lindroth, Sten (1914–1980) 36
 von Linné, Carl (1707–1778) 92, 94–102,
 106, 110–114, 117, 124, 146, 147, 177–179,
 186, 187, 197, 227
 von Linné, Carl d.y. (1741–1783) 106
 Lochner, Johan Fredric 209
 Lomonosov, Mihail Vasiljevijtj
 (1711–1765) 155
 Lourenz, Reymund 141
 Lovisa Ulrika, drottning (1720–1782)
 100, 102
 Lundström, Gösta 263
 Löwenhielm, Carl Gustaf (1701–1768)
 211
- Manninen, Juha (1945–2023) 269
 Marmontel, Jean-François (1723–1799)
 183, 185–189, 191
 Mathesius, Aron (1736–1808) 209
 Mauelshagen, Franz (f. 1967) 59
 Melander, Toini (1894–1969) 293
 von Mell, Anna Charlotta (1763–1795)
 113
 von Mell, Fredrika Lovisa 113
 von Mell, Lars Henrik (1723–1791) 103
 Mennander, Carl Fredric d.ä. (1712–
 1786) 17, 96–99, 103, 111–113, 124, 125,
 152, 172, 177–180, 186, 187, 190, 191, 196,
 198–230
 Mesterton, Carl (1715–1773) 179
 Moberg, änkefru 248
 Modelin, Alexander (1670–1754) 83
 Modin, Johan Gustaf 158
 de Montesquieu, Charles de Secondat
 (1689–1755) 182
 Moraw, Peter (1935–2013) 58
 Morellet, André (1727–1819) 185, 188
 von Morian, Johan Christopher
 (1694–1766) 177
 Muir, Edward (f. 1946) 292, 302, 319
 Murray, Adolf (1751–1803) 110, 117, 211
 Myrreen, Daniel (1782–1831) 310
- Necker, Jacques (1732–1808) 185, 186,
 188, 189
 Neppius, pälshandlare 248
 Nevéus, Torgny (1929–2020) 289, 295
 Niemelä, Jari (f. 1954) 152
 Nikolaj I (1796–1855) 313
 Nikula, Oscar (1907–1996) 143
 Nordenflycht, Hedvig Charlotta (1718–
 1763) 173
 Nordenskiöld, August (1754–1792) 153
 Nordenskiöld, Carl Fredrik (1702–1779)
 101, 153
 Nordstén, skeppare 204

- Oittinen, Vesa (f. 1951) 267
 O'Leary, Paul 311
 O'Neill, Lindsay 58, 62
 Orrje, Jacob (f. 1981) 197
 Osbeck, Pehr (1723–1805) 122
 Oscar I (1799–1859) 319
 Ovidius Naso, Publius (43 f.Kr.–17/18 e.Kr.) 182
- Paléen, Erik Johan (af Palén, 1716–1788) 203
 Palmblad, Vilhelm Fredrik (1788–1862) 280
 Peltonen, Matti (f. 1952) 199
 Petraeus, Andreas (ca 1630–1694) 69, 75, 77, 78
 Piilahti, Kari-Matti (f. 1962) 57, 60
 Pippingsköld, Johan Josef (1792–1832) 307
 Pontin, Magnus (1726–1797) 176, 177, 179, 181
 Pope, Alexander (1688–1744) 182
 Porthan, Henrik Gabriel (1739–1804) 16, 109, 112, 152, 155, 173, 177, 205, 214, 236, 252, 259, 267, 276
 Pryss, Olof (1722–1785) 178
 Prytz, Lars Johan (1789–1823) 121
- Rabbe, landshövding 224
 Radloff, Fredrik Wilhelm (1766–1838) 117
 Ramazzini, Bernardino (1633–1714) 160
 Ramel, Malte (1747–1824) 190
 Raynal, Guillaume-Thomas (1713–1796) 186, 188
 Razumovskij, Aleksei Kirillovitj (1748–1822) 119
 Rehbinder, Robert Henrik (1777–1841) 276, 277
 Reinius, Herman (1725–1797) 92
 Reinius, Israel (1727–1797) 92
 Relau, Johan Albrecht (1658–1737) 149
 Retzius, Anders Jahan (1742–1821) 115
- Reuterholm, Nils Esbjörnsson (1676–1756) 96
 Roberts, Meghan K. 11, 197
 von Rosenstein, Nils (1752–1824) 190, 191
 Rosse, direktör 204
 Rousseau, Jean-Baptiste (1670–1741) 182
 Rudbeck, Olof d.y. (1660–1740) 95
 Rudbeck, Olof d.ä. (1630–1702) 91–95
 Runeberg, Johan Ludvig (1804–1877) 312
 Rutström, Carl Birger (1758–1826) 117, 122
 Rönnbäck, Maria 250
 Rönnbäck, Ulrica 250
 Rönnbäck, tenngjutare 248–250
- Sadenius, lärare 236
 Sahlberg, Carl Reinhold (1779–1860) 96, 110, 117, 119–123
 Sahrman, skeppare 204
 Salgé, Carl (1770–1833) 309
 Salminen, Seppo J. (f. 1943) 74
 Salvius, Lars (1706–1773) 209, 212
 Sand, Karl Ludwig (1795–1820) 274
 Sanmark, Fredrik Gabriel (1798–1886) 122
 Sarjala, Jukka (f. 1959) 261, 291, 294
 Scarin, Algot (1684–1771) 178
 Scheele, Carl Wilhelm (1742–1786) 146
 Scheffel, Johan Henrik (1690–1781) 173
 Scheffer, Ulric (1716–1799) 183, 185
 Schefferus, Johannes (1621–1679) 64
 Schelling, Friedrich Wilhelm Joseph (1775–1854) 271, 272
 Schiott, Michael 138
 von Schlegel, Friedrich (1772–1829) 272
 Schleiermacher, Friedrich Daniel Ernst (1768–1834) 272
 Schneider, Robert A. (f. 1949) 292
 Schröderheim, Elis (1747–1795) 178, 190
 Sennefelt, Karin (f. 1972) 219, 221

- Sidrén, Jonas (1723–1799) 110
 Siegesbeck, Johann Georg (1686–1755)
 96, 97
 Silverstolpe, Gustaf Abraham
 (1772–1824) 264–266
 Simelius, Anders Gustaf (1790–1831)
 279
 Sjögren, Anders Johan (1794–1855) 282,
 311, 318
 Snellman, Johan Vilhelm (1806–1881)
 269
 Spener, Philipp Jacob (1635–1705) 63,
 64, 76, 77, 85
 Spinoza, Baruch (1632–1677) 171, 175
 von Steinheil, Fabian (1762–1831) 319
 Stenberg, Pehr (1758–1824) 17, 18, 156,
 236–254
 Steven, Christian (1781–1863) 116, 121,
 122
 von Stiernman, Anders Anton
 (1695–1765) 218
 von Stockenström, Eric (1703–1790)
 221
 Stom, Matthias (1615–1649) 48
 Strömberg, John (f. 1953) 29, 31, 32,
 38–40
 Ståhlberg, Karl Emil (1862–1919) 302
 Suard, Jean-Baptiste (1732–1817) 186
 Sundin, Jan (f. 1941) 35
 Suther, Petter 218
 Svebilus, Olof (1624–1700) 77
 Svenonius, Enevald (1617–1688) 65, 66,
 68–71, 73–75, 77–79
 Swartz, Olof Peter (1760–1818) 92, 110,
 116, 117, 121, 122
 van Swieten, Gerard (1700–1772) 147,
 148
 Tams, Sigfrid Matias (1803–1836) 122
 Taube, Evert Vilhelm (1737–1799) 190
 Tengström, Jacob (1755–1832) 119, 269,
 272, 283, 304
 Tengström, Johan Jakob (1787–1858) 56,
 71, 261, 269–273, 283
 Terserus, Johannes (1605–1678) 66
 Tessin, Carl Gustaf (1695–1770) 100,
 102
 Tessin, Ulrika Lovisa f. Sparre
 (1711–1768) 102
 Tham, Pehr (1737–1820) 190
 Thomas, Antoine Léonard (1734–1785)
 185
 Thomson, James (1700–1748) 182
 Thunberg, Carl Peter (1743–1828) 92, 93,
 106, 110, 112, 113, 116, 117, 120, 122, 124
 Thuronius, Anders (1632–1655) 72
 Ticka, Anna 150
 Tiebes, Reyn Pietter 139
 Tilander, Gunnar (1894–1973) 47
 Tillandz, Elias (1640–1693) 93–95, 109
 Tillman, kapten 204
 Tolpo, Martin Johannes (1768–1830)
 120
 Townshend, Thomas (1733–1800) 188
 von Troil, Uno (1803–1839) 282
 Törngren, Johan Agapetus (1772–1859)
 149
 Ulf, Carl Gottlieb 209, 210
 Wahlenberg, Göran (1780–1851) 121
 Walch, Johann Georg (1693–1775) 211
 Wallenius, Johan Fredric (1765–1836)
 114
 Wanochius, Andreas (1651–1700) 71–73,
 75
 Wanochius, Susanna Juliana, f.
 Svenonius (1661–1697) 71
 Waquet, Françoise (f. 1950) 11, 214
 Wargentín, Pehr (1717–1783) 210
 Vasara-Aaltonen, Marianne (f. 1982)
 23, 24, 33, 35
 Welin, Gustaf (1885–1969) 140
 Verhoeven, Gerrit (f. 1980) 23

- Werner, Johan Henrik (ca 1650–1735)
80, 81
- Westberg, Johan Lorentz (1759–1846)
156
- Vickery, Amanda (f. 1962) 221
- Vignaud, Laurent-Henri 11
- Wigston Smith, Chloe 217
- Vilkuna, Kustaa H. J. (f. 1966) 23, 24,
29, 33
- von Willebrand, Ernst Gustaf
(1751–1809) 108
- Winberg, Ola (f. 1971) 23
- Winter, Johan (1788–1872) 303, 304, 310
- von Vogel, Sigismund 25
- Wolff, Christian (1679–1754) 180
- Voltaire, François Marie Arouet, *alias*
(1694–1778) 180, 182–186, 188, 189
- Wrede, Barbro Helena (d. 1759) 174, 175
- Wrede, Beata Charlotta (1688–1744)
174
- Wrede, Fabian (1694–1768) 174
- Wrede, Henrik (1696–1758) 174, 176, 177
- Väyrynen, Kari (f. 1955) 269–272
- Zetterstedt, Johan Wilhelm (1785–1874)
116
- von Zinzendorf, Nikolaus Ludwig
(1700–1760) 211
- Öhrberg, Ann (f. 1955) 175

Ortnamnsregister

I ortnamnsregistret har Stockholm, Uppsala, Åbo, Finland och Sverige inte tagits med.

- Ala-Lemu 98, 200
Almadén 135, 140, 142
Amerika 97, 102, 135
Amsterdam 134, 138–143
Anjala 174
Asien 92
Atlanten 135, 140, 162
Aura å 104, 139, 140, 163, 241
- Batavia 93
Bayern 135
Berlin 270
Birkaland 104
Björneborg 102, 147, 246
Bordeaux 139
Borgå 103, 110, 280
Bottniska viken 45
Braunschweig 80
Brinkhall 109
- Cádiz 142
Cagliari 118, 139
Cambridge 257
Carniola 141
Centralamerika 140, 142
Cornwall 135
- Dalarna 179
Danmark 160, 311
Dorpat 25, 33–36, 47, 50, 77, 90, 123, 236, 297
Ekenäs 277
England 36, 60, 153, 160
- Erlangen 119
Esbo 277
Estnäsudden 123
Eura 120
Europa 13, 23, 28, 32, 36, 41, 44, 59, 60, 62, 113, 116, 134, 135, 137, 141, 143, 144, 151, 160, 183, 197, 212, 214, 241, 252, 266, 283, 284, 289, 295, 305, 310, 315, 318
Evois 110
- Falun 96
Frankfurt 63
Frankrike 59, 146, 160, 170–172, 178, 184, 185, 187, 190, 209, 265, 266
Fredrikshamn 116, 191
Frugård 101
Förenade Nederländerna 94
- Giessen 156
Godahoppsudden 116
Gorenkij 119
Greifswald 25, 33, 34, 50
Göteborg 158
- Halle 315
Hamburg 63, 80
Helsingfors 7, 46, 92, 94, 110, 117, 121, 123, 284, 297, 305, 307, 312
Holland 29, 80, 142, 209
- Idrija 16, 134, 137, 141, 142, 153, 154, 162
Ingermanland 45, 74
Italien 23, 135

- Java 93
 Jena 270, 271, 316
 Kajana 72
 Kajsaniemi 117
 Kakskerta 109
 Kalmar 80
 Kaukasien 116
 Kaukasus 122
 Kina 92, 135
 Kislar 116
 Klagenfurt 142
 Krim 122
 Kuppis 110, 306, 307
 Kärkölä 110
- Lappland 98, 122
 Leiden 33, 43, 93, 94
 Leipzig 209
 Lemu 219, 222, 226
 Livland 35, 76, 278
 London 63, 107, 161, 209, 238, 259
 Lund 25, 34–36, 38–40, 90,
 99, 100, 101, 210, 296
 Lybeck 80
- Madrid 183
 Malaga 139
 Malmgård 175
 Marseilles 139
 Medelhavet 135, 138, 139
 Mellaneuropa 23, 236, 289
 Mingrelien 122
 Montpellier 189
 Moskva 119
 Mustiala 110
- Nagu 141
 Narva 60, 74
 Neapel 185
 Nederländerna 36, 37, 60, 94, 171, 175
 Nordamerika 99, 100, 161, 179
 Norden 241, 289, 311
 Nordeuropa 236, 238, 295
- Norge 311
 Norrköping 138, 220, 221
 Nya Spanien 142
 Nyköping 44, 138
 Nyslott 92
 Nystad 153
- Ostindien 93
 Oxford 29, 257
- Padasjoki 114
 Pargas 200
 Paris 29, 43, 63, 163, 183–185, 187, 190, 191
 Poltava 84, 174
 Pommern 35, 44
 Pudasjärvi 62
- Reval 76
 Riga 278
 Rimito 247
 Rogberga 93
 Rosersberg 280
 Ryssbacken 240, 246, 247, 250
 Ryssland 99, 119, 121, 122, 277, 311, 313, 321
- S:t Petersburg 92, 105, 106, 119, 121, 123,
 138, 141, 155, 161, 306, 318
 Sagu 82
 Saint-Barthélemy 117
 Sardinien 139
 Satakunda 103
 Sibirien 92, 100, 174
 Sicilien 139
 Sipsalo 112
 Skottland 183
 Skärgårdshavet 141
 Slottsbacken 250
 Slottsfiärden 250
 Slovenien 135
 Småland 38, 69, 93
 Sotkamo 175
 Spanien 135, 142, 184–186
 Sumatra 93

- Sydamerika 142
Sydeuropa 23, 36, 289
Södermanland 44
- Tatarien 100
Tavastland 110
Thebek 116
Tobolsk 174
Torneå 150
Trapani 139
Trieste 142
Tübingen 316
Tyskland 29, 33, 36, 58, 60, 76, 105, 107,
142, 270, 271, 315, 316
Törnevalla 176
- Uleåborg 138
Umeå 17, 236, 240, 243, 253
- Valkeala 60
Vaxholm 284
Venedig 141, 142, 159, 160
Vera Cruz 142
Viborg 278
Vichtis 81
Wittenberg 33, 76
Vjatka 278
Vårdberget 108, 250
Västerbotten 253
- Yläne 122, 123
- Åland 277
- Öresund 134, 161
Österbotten 45, 50, 150
Österrike 134, 141, 142
Östersjön 8, 36, 49, 79, 105, 138, 141, 162

Medverkande

Teija Alanko är filosofie doktor och fackboksförfattare.

<https://orcid.org/0000-0001-6551-4537>

Topi Artukka är forskardoktor i Finlands historia vid Åbo universitet.

<https://orcid.org/0000-0001-5461-2924>

Robin Engblom är doktorand i nordisk historia vid Åbo Akademi.

<https://orcid.org/0000-0002-1037-6488>

Laura Hollsten är docent i miljöhistoria vid Åbo Akademi.

<https://orcid.org/0000-0002-5303-4509>

Johanna Ilmakunnas är professor i nordisk historia vid Åbo Akademi.

<https://orcid.org/0000-0003-0746-5129>

Heli Rantala är docent i kulturhistoria vid Åbo universitet.

<https://orcid.org/0000-0002-4108-4904>

Panu Savolainen är professor i arkitekturhistoria och restaurering vid

Aalto-universitetet. <https://orcid.org/0000-0002-8473-6255>

Mari Välimäki är docent i Finlands historia vid Åbo universitet.

<https://orcid.org/0000-0003-2947-4675>

Henry Väre är förste intendent på Botaniska museet vid Naturhistoriska

centralmuseet Luomus. <https://orcid.org/0000-0002-6170-885X>

Charlotta Wolff är professor i Finlands historia vid Åbo universitet.

<https://orcid.org/0000-0001-7989-8308>